

GÉCZI JÁNOS

Természet-kép

~ Művelődéstörténeti tanulmányok ~

GÉCZI JÁNOS

Természet-kép

~ Művelődéstörténeti tanulmányok ~

KRÓNKA NOVA KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztette

REMÉNYI JÓZSEF TAMÁS

Lektorálta

TAMÁS FERENC

Fedélterv

RAIN-LINE GRAFIKAI STÚDIÓ KFT.

A fedélen az Országos Széchényi Könyvtár *Bibliotheca Corviniana 1490–1990* című kiadványának XXXVIII. lapján szereplő Corvina-motívum látható.

ISBN 963 9128 67 8

Kiadja a Krónika Nova Kiadó Kft.
1111 Budapest, Bartók Béla út 10–12.
Tel.: 365-4797 • Fax: 385-1941

Honlap: www.kronikanova.hu • E-mail: kronikanova@mail.datanet.hu

A kiadásért felel a kiadó ügyvezető igazgatója

Kiadói kód: KN 9102

Tartalom

A tudás forrása: a kert

Az iszlám kertjei

A reneszánsz rózsái

Rózsák és költői mesterkedések

„...vad erdők rózsája...” (*Vörösmarty Mihály természetképéről*)

A méh románca (*Arany János korai rózsajelkép-használata*)

Szépsége révén nincs jelen semmi (*Sziveri János lírájának természetképe*)

A tudás forrása: a kert

Dolgozatunk tárgya a középkori kert. Vizsgáljuk, hogy melyek azok a kertre vonatkozó ismeretek, amelyek meghatározóan beépültek a középkor organikus világképébe. Áttekintjük mind a keresztény, mind a muszlim kerttelképzéseket. Részben, mert kialakulásukat ugyanazokkal az okokkal – a koramediterrán és az antik természetismeretekkel, valamint a *Biblia* (és a *Korán*) szimbolikus jelentésű kertértelmezésével – magyarázzuk, részben pedig azért, mert az európai reneszánsz vitalista világképének kialakulásához együttesen járultak hozzá. Valójában nagyon keveset állítunk: annyit, hogy az alakuló világkép s annak elemei teljesen meghatározhatják a világról szerezhető tudás jellegét és szerkezetét, s e világkép értelmezését nem szolgáló elemekről a kor nem vett tudomást, illetve azok érdeklődésén kívül estek.

A középkor végéig nem volt elég oka, hogy a szakrális hatásra szerveződött kert más-más, különböző funkciót betöltő kertformákká essen szét. S amikor ez megtörtént, s a kolostorkertből kivált az orvosi, a haszon- és a díszkert, még mindig hosszú ideig kimutatható bennük az a – világképbe ágyazott – szakrális utasítás, amely a korai keresztény kert legfőbb szervező ereje volt. Így hát nyilvánvaló az is, hogy a keresztény középkorra nem a sokféle kerttípus volt a jellemző, hanem az univerzális jelentőségre szert tevő középkori organikus világkép hatása szerint alakított, a mediterráneum antikvitására számos móddal visszautaló, allegóriaként funkcionáló, hasonló szerkezetű, növényállományú és használati szerepű kert.

A Biblia kertjei

„*In paradisum deducant te angeli...*”

A kert héberül „gan”, s az értelme: megművelt földdarab. A sumerból származik, ahol eredetileg „kerítések közé szorított földdarab”-ot jelentett.¹

Hogy mi a „kert”, azt a *Biblia* háromféle módon határozta meg. A mai kertfogalmunkhoz legközelebb eső kert profán térnek hat. A héberben először pusztát, majd később gyönyört jelentő „édenkert” leginkább a kert földrajzi elhelyezkedésére mutatott rá. A „paradicsomkert” pedig egyértelműen szakrális jelentésű volt. A *Bibliá*-ban ugyan kezdetben többeregetű és lazább hierarchiájú e kitérített szerepű térségek együttese, de az értelmezések révén kétpólusúvá vált, s (a kereszténység számára oly fontosnak látszó) időben is elhatárolható, földi és égi ellentéppár mutatkozott meg bennük.

A kert mindenekelőtt az *Ószövetség* topológiájában szerepelt. Az éden, amely az *Ószövetség*ben a közönséges kert ellentéppárja, s valamilyen módon paradicsomi jellemzőkkel írható le, az *Ószövetségi* iratokban jelent meg. Az eszményi kert képét kifejező paradicsomkert az *Újszövetség*ben kapta meg a maga túlvilági értelmét. A szimbolikusnak is nevezhető kertleírások mellett a *Bibliá*ban konkrét kertekről is szó esett: ilyenek azok a különböző (például uralkodói) díszkertek, amelyek az *Énekek énekében* vagy *Ézsaiás könyvében* (Ézs 1.29), illetve az *Újszövetség*ben János által emlegetett Olajfák hegye (Jn 18,1.26) s a Máté és Márk leírta Getszemáni major (Mt 26,36 és Mk 14,32).

A kert tulajdonságai között a növényvilág, s a kert környezeti és ökológiai tényezői hangsúlyozódtak. Ha a korai mediterrán kultúrák növényi eredetű táplálékon alapuló élelmezési szokásait és eljárásait tekintjük, akkor ezt magától értetődőnek találjuk, hiszen a táplálékszerzés sikere a növényteni és mezőgazdasági-kertészeti ismeretek pontosságától függött.

E kultúra növényvilágtól való, eredendő meghatározottságára mutat, hogy abban a földies paradicsomban, amely az ember számára az idők kezdetét, a történelem elejét jelentette, csupán olyan állatok éltek, amelyek növényi táplálkozásúak!²

A kert létrehozásához és fenntartásához alkalmas tenyészhely szükséges. Vízgazdag terület lehetett ez, ahol állandó bőséggel feltörő forrás vagy valamilyen öntözési lehetőség biztosította a termény előállítását. Az édesvíz érték, az élet lehetőségét kínálta: a víz, amint az máshol is tapasztalható, az élet szinonimájának tekinthető. A víz a gazdagság, a jólét, a biztonság – hiánya pedig a szegénység, a nyomor, a bizonytalanság. A víz az áldás, az értékgazdag jövő lehetősége:

*Az ÚR vezet majd szüntelen,
kopár földön is jól tart téged.
Csontjaidat megerősíti,
olyan leszel, mint a jól öntözött kert,
mint a forrás, amelyből nem fogy ki a víz.³*

A víz tehát a területkiválasztásban jutott szerephez! Nyilvánvaló, az állattartás kevésbé függ a vízárástól, a növénygazdálkodás annál inkább: a víz mennyisége, időbeli eloszlása, jelenléte alapvetően meghatározta az ültetvény jellegét. Rövid tenyészidejű növényeket – gabonaféléket, zöldségféléket – még csak-csak elő lehetett állítani az alkalmas, vízjárta időszakok kiválasztásával, de a hosszabb vegetációs idejű, a több éven át élő növények – amilyenek a gyümölcsTERMŐ fák, cserjék, liánok – ápolása kontrollálatlan vízellátás közepette bizonytalan kimenetelű. A kert kialakítása egyúttal arra mutat, hogy lakói helyhez kötött életmódot folytattak. S arra, hogy a hasznosított területtől elvárták a termények biztonságos előállítását.

A víz bősége alapfeltétele annak a tevékenységnek, amely a kertben zajlott: ott munkálkodni kellett⁴ – akár a növényeket öntözni, akár a kert környezetétől eltérő jellegű fenntartani.

A kert lakhelyül szolgált, akár az embernek⁵, akár magának az Úrnak⁶. Az ő tulajdonuk e terület, amely valamennyi tevékenységük helyszíne, s miként a munkáé, úgy a felüdülésé: Mózes első könyve szerint az Úristen „a napi széljárás idején a kertben járt-kelt”⁷. De ez a kert – a fák jóvoltából – el is rejtett, megszüntette a kiszolgáltatottságot, mikor a mezítelen ember számára rejteket nyújtott.⁸ Végére is olyan helyszín, ahol ember és Isten kényelemben lehet.

A vízzel, tulajdonossal, sajátos funkciójú és sajátos mintázatú élővilággal rendelkező kert védelme az önálló élet biztonságát szolgálta. Nem elég e világ fennmaradását azzal óvni, hogy öntözővízzel látják el, akár úgy, hogy völgyben, folyó, patak mentén építik meg, hogy ne száradhasson ki, de a védelme, a megóvása is életfeladat.⁹ A kert héber neve éppen erre a funkcióra mutat rá. A kert elkerítése a magántulajdon megjelölésére is szolgált, s a bekerítés Palesztinában éppúgy ismert, mint Perzsiában. A tulajdon és a védelem egymást feltételezi, minél nagyobb értékről van szó. A vízzel folyamatosan ellátott, a különböző szempontok szerint kiválasztott élőlényekben dús kert szükségképpen ilyen.

A birtokolt kert a tartós életet ígérte s a megélhetést biztosította. Az első kert, amelyet Éden kertjének neveznek, az Úr munkájának eredménye. Az Úr sajátos eljárással létrehozott egy kertet – tehát nem arról van szó, hogy a természet egy meglévő darabját átnevezte, elkerítette, kisajátította vagy éppen az ember lakhelyéül nevezte ki. Nem: éppen a föld porából megformázott ember tulajdonságait és igényeit figyelembe véve hozott létre egy ültetvényt, amely szintén a termőföldből sarjadt – tehát eredetére és az eredetre visszautaló tulajdonságaira nézve eglyényegűnek tekinthető az emberrel. „Mindenféle fa”¹⁰ nevelkedett benne: s eleve kettős a hasznuk: „eledelre” jók és „szemre kívánatosak”. A szemre kívánatosság értelme szerint az ilyen fa nem (vagy: nem csak) élelmezési igények kielégítésére szolgált. Hogy e második tulajdonság miféle okból neveződött meg s mire is volt jó, pontosan nem tudható: esztétikai szempontok figyelembevétele kevésbé látszik valószínűnek, mint a komfortérzet kielégítéséé. A korabeli medicinai és higiéniai eljárások ismeretében leginkább ilyen szerep kiválasztásának kell vélnünk.

A kert közepének is van neve: a jó és a rossz tudás fája. Ez a világfa, amely az ember önállóságra törésének kifejezésében jut szerephez.

A birtok vízellátását szolgálja a négy ágra szakadó folyó. A művelését, a felügyelését ember végzi – aki munkájával a táplálékát szerzi meg (ennek az eljárásnak a nyomán alakul ki egyfajta jövőelképzelés is). Az ember mellett megjelennek az állatok, amelyek mindegyikének az ember adja a nevét – így a teremtés második fázisa, a néven való nevezés, az Isten helyett immár az ember feladata.

Az első kert az anyag és a szellem dualitására épül. Az anyagból jött létre az ember, majd a párja, a nő is abból teremtetik, s életük közegéül a kert, a hozzá illő (kiválasztott) növényekkel, állatokkal. A kert fenntartásában az ember is részt vesz: akkor, amikor a mesterséges körülményeket fönntartja s akkor, amikor az élőlényeket elnevezi – s így ezek megidézhetővé, megteremtetteké váltak. Ez az anyagi világ, a közepén, felmutatja – szinte emblemikus módon – a szellemet is (amelyet ugyanúgy gyümölcs formában lehet megtapasztalni-enni, mint a test fenntartására szolgálót). A kert tengelyében áll az a fa, amelynek termése okozza egyként a jó és a rossz tudását: bár hogy mi azok tartalma, arról később, a *Biblia* más részein található némi fölvilágosítás. A rossz az lesz, ami az anyaghoz, a porhoz, a jó pedig, ami a szellemhez kötődött.

Az első, behatárolható élőlény a bünbeeséssel egy időben tűnt fel. Mózes első könyvében szerepel a füge, amellyel eltakarható a mezítelenség (negatív érték!). (Valójában csak a nemzőszervek: a teremtésre szolgáló, a hatalmat szolgáló és kifejező szervek váltak takarttá.) A füge erkölcsi jelentést is kapott (s hogy mennyire, az tapasztalható lesz majd a hellenisztikus korban írt *Physiologus*ban).

E kert az anyag megnyilvánulása: porból megteremtett és porrá visszaváltozó embere, növénye, az anyag negatív tulajdonságaival rendelkező állata volt, mégis ez a közeg az élet fenntartását szolgálta. De az élet megtartásához járult hozzá a genitáliák működtetése is, amelyek használatára, miként a tudás használatára is, szabályok vonatkoztak.

A kert a megélhetés helye, minél hosszabb életű, gazdagabb termésű növények vannak benne, annál nagyobb biztonságot nyújtott. Aháb, mert közelebb feküdt a házához, egy értékesebb szőlőskertet ajánlott Návót veteményeskertje helyett.¹¹ Lukács mustármagva, amelyet kertben vetett el, nagy értékű fává nőtt.¹² A helyet – egy völgyet –, ahol szőlő, gránátalma és dió is termett, a fa által „diófás kertként” neveztek meg.¹³

A kert és a mező között értékbeli különbséget tett a *Biblia*, s fontosabbnak tartotta az előbbit. Hogy kiüzetett az ember az édenkertből, „töviset és bogáncsot”, valamint a „mező növényét” eszi.¹⁴ Nebú-kudurri-usszur¹⁵ számkivetettségét Dániel akképp jósolta, hogy az majd „füvet eszik, mint az ökrök”.¹⁶

A babilóniaiak és a jeruzsálemiek már ismerték a díszkertet. Királyi, mulató hely volt ez, ahol számos fa nőtt, s nagy tömeg számára vetett árnyat a lomb. Funkciója nyilvánvalóan rokon a perzsa kertekével. E szerep kínálta lehetőségek között mindenkor ott volt az a szépségkeltés, amely mögött a harmónia, a kifejtettség és a teljesség igénye állhatott. A babilóniai király látomásában egy fa jelent meg, amelynek „szép lombja volt és sok gyümölcse”.¹⁷ Eszter könyve szerint a Súsán városában uralkodó Ahasvérós király palotáját kert övezte, ahol az „egész nép apraja-nagyja számára”¹⁸ lakomát lehetett rendezni. A jeruzsálemi királyokat a kertjükben temették el.¹⁹ A kertbe való temetkezés azonban Egyiptomból éppúgy ismert, mint a keletebbre fekvő ázsiai területeken.

A sumerok szent és őrzött ligeteit az isteneknek ajánlották, a királyi palotákat övező elkerített parkok az uralkodó megközelíthetlenségét jelezték. Az elzártág és kiválasztottság magyarázza azt, hogy az előkelők kertekben – elérhetetlen, isteni magasságban – temetkeztek. A babilóniaiak és asszírok függőkertjeikben teljes mértékben mesterséges körülményeket teremtettek az egzotikus fajok számára – e teraszos építmények tetején oltár is állott, jelezve, hogy a kertnek s a növénygyűjteménynek kultikus funkciója is volt.

Az i. e. a VIII. században Sargon asszír király Sziná-Reriba nevű fiának két olyan ültetvénye is volt, amely az alattvalók számára készül. A kert szerepet kapott a királyi család és alattvalói közötti kapcsolattartásban, és hozzájárult a kultikus igényhez.

A zsidók a babiloni fogság idején Mezopotámiában sajátíthatták el a kertkultúra növényeinek gondozását. S bár ők is létesítettek áldozati kerteket, s ezeket temetkezésre is használták, azok városon kívül terültek el. Trágyázási tilalom miatt a városban kert nem készült, a kert növényei közül egyedül a rózsza az, amelyet a településen is neveltek.

A fatisztelet a keletről Babilóniába vonuló perzsák kertkultúrájára is jellemző – számos sírt azzal jelöltek meg. A hatalmas perzsa fás parkok fenntartása, amelyben vadászházak, pajták és istállók épültek, állami feladat volt. A növényeket szabályos rendben ültették, s az élőlényközösség kialakítására nagyobb gondot fordítottak, mint az építményekre. A „paradicsomi” ültetvénytől, amely nem más, mint gonddal parkosított táj (pardesz, görögül paradeszosz), megkülönböztették a lakóház közelében fenntartott gyümölcsös- és virágoskertet.²⁰

A kert növényeivel – köztük a virágokkal – való speciális bánásmód, a nemesítés, az oltási eljárások és számos egyéb kertészeti technika perzsa eredetű. E kertek gyakori növénye a gránátalma, a mályvarózsa, a tulipán, a jácint, a gyöngyike, a jázmin, a ciklámen, a mák, a szegfű, a nőszirm, az őszirózsa. A rózsza elterjedése a perzsa kertkultúrának köszönhető. A feltűnő virágú növények a haszonfák között nevelkedtek.

Amíg a perzsa kertnek a táplálékforrás szerepe mellett mentális, így egészségügyi haszna is jelentős volt – bár ebben is tettenérhető a vallási meghatározottság –, a *Bibliában* megjelenő kerteknek kevesebb mentális-higiéniai szerep jut: azok szakrális funkciójúak. A korai civilizációk összevont papi-orvosi szerepköre ugyan mindenkor lehetővé tette a kétféle egyidejű felhasználást, ezek teljes összeolvadása a korai kereszténység idején következett be. A papi-orvosi tevékenység tartotta fent a növények több okú használatát, s a kultikus használati mód primátusa a papság jelentőségének növekedésével együtt mutatkozott meg. A díszkertek a halottakhoz (s a túlvilághoz) való kapcsolódást erősítették. A helyválasztás okára, a növényekre s a növények kultúrában tartásának módjára egyszerre ígér magyarázatot a díszkert.

A megvalósult és fenntartott, nagyobb részt kultikus célokra szolgáló kert hasonlítható az Édenkerthez: amelyben Isten jelen van. A kert Isten közelségének bizonyítéka. S amíg a profán igényeket szolgáló kertek mindegyik mediterrán civilizációban ugyanolyan tulajdonságokkal jellemezhetők, az Édenkert-vonást magán viselők leginkább a Perzsa-öböl környéki kertészethez köthetőek. Az Éden inkább az elvesztett lehetőségek helyeként mutatkozik meg, mégpedig ideális kertként: gazdával, körbekerítetten, vízzel, szép és hasznos élőlényekkel, az élőlényekre épült allegóriákkal. Az Éden a harmónia és az eredményes munkálkodás kertje.

Az Édenkert a földön helyezkedik el, s a mennyei javak kifejeződésének a területe. Az Éden helye már-már földrajzi pontossággal volt meghatározva. A sumerok szerint a pusztaság és a sztyeppe²¹ (vagyis a messzeség, idegenség, megismerhetetlenség) érzetei kapcsolódnak hozzá, s híven kifejezi a később fölerősödő tulajdonságot: az elzártágát. Az *Ószövetség* konkrét helyre teszi, éppenséggel csöppet sem kietlen közegbe.

A perzsa pardesz, ami a kert, liget kifejezése, a héber szövegben „an beéden mikkedem”-ként jelenik meg, a „kert Édenben”, „kert kelet felé” értelemben. Éden ezek szerint valahol keleten terült el, ahol az emberiség kijelölt őshazája van.²²

Az Éden ugyanakkor tájegység is, amelyből folyó ered – s ez a víz táplálja a kertet, ahol paradicsomi idillben létezhetett az első emberpár.²³ Az Édenen belül elterülő kertben a folyó négy ágra oszlik, a négy folyó neve Pison, Gihon, Perat (Eufratesz) és Hiddekel (Tigris). A Tigris és Eufratesz termékeny vidékén található tehát az Éden, a legkorábbi civilizációk helyén, ahol már megjelentek a földművelésre áttérő népesség értékképzeteit kifejező helyszínek, technológiák és fogalmak.

Az Éden – Ezékiel szerint – az (elvesztett) gazdagság, a szépség és a kincsekben kifejeződő hatalom helyszíne.²⁴ Ezékielnél látható, mint allegorizálódik a kert, miként bővül fogalmának tartalma: éppen az édeni

tulajdonságok kifejezését szolgálva. A növények leginkább az erkölcsi példák megjelenítői.²⁵ Joel is a szimbolikus értelmű Édenre hivatkozik („Előtte éden kertje az ország, / utána sivár pusztaság”).²⁶ Másból az Éden a megszereshető, a gazdag jövő (kertként való) kifejezése; Ézsaiás szerint „megvigasztalja Siont az Úr, ... olyanná teszi pusztaságát, mint az Édent, kopár földjét, mint az Úr kertje”.²⁷ Ezekiel is erről beszél.²⁸

Annak ellenére, hogy az Éden földi hely, az Úr a mindenkori tulajdonosa – ilyesféléképpen lehetett kettős meghatározottságú. Kettősségét mutatja a kert tengelyét alkotó, az anyag és a szellem, a föld és az isteni létezés összekapcsolódására lehetőséget adó tudás fája is.

A Paradicsomkert az *Újszövetségben* – az ószövetségi kert kevert tulajdonságaival szemben – a túlvilág képeként szerepelt. S hiába azonos valamennyi jellemzője a földi kertekével vagy éppen az Édenkertével, leírása szimbolikus értelmű, amelynek pontos értelmezéséhez képek szolgálnak. A Paradicsomkert a végleg megtalált Éden, az elvesztett földi helyén megjelenő új. Ezt a képet árnyalja az *Újszövetség*. A Paradicsomban az anyag regnál, a halál legyőzetik: bennfoglaltatik ugyanis az „élő víz”,²⁹ az „élet tápláléka”³⁰ s az „örök élet”³¹.

A *Bibliában* felvázolt, valóságosnak leírt vagy csupán képzetesnek szánt kertek szépek: e szépség azonban nem a kertből ered, hanem valami másnak a megnyilvánulása. Ezenkívül a kert azért fontos, mert életteret kínált. Háromféle céllal biztosan hasznosult: a bennük lakó számára élelemforrás, medicinális-higiéniai eljárások számára alapanyagokat szolgáltat, és kultikus-szagrális jelentősége is kialakult.

Az emberi kultúrába kerülő növények használatbavételének okai a kertről származó, a kertre vonatkozó tudás jellegét is meghatározták. Miként szokás az olajfát, a szőlőt és a gabonát civilizációs növénynek tekinteni, úgy a kertet a civilizációs terek egyikének találjuk – a kereszténység tudását egybegyűjtő *Biblia* is ezt állítja.

A hortus conclusus

A *Biblia* kertjei életterek. Minden rendeltetés szerint létezett bennük, s az ember feladata a kert művelése és megőrzése.

A kereszténység korai szakaszában – pogány jellege miatt – a díszkert tiltottá lett. Hiszen a pogány kultuszok ünnepi helyét adták, ezért létesítésük és használatuk teológiai szempontból káros, büntetett volt, s az Isten haragját váltotta ki.³² De a tiltás a többi kertre nem vonatkozott.

A *Biblia* útmutatása alapján a kert a világ közepévé vált. A kert a földi világ javát tartalmazta, s ezzel előlegezte a mennyi kertet. A keresztény hívő számára mintát adott arról, hogy milyen környezetű lesz az öröklét.

A kertben gyűlt össze a természetnek minden gazdagsága, benne megmutatkozik a Teremtő különös gondja és munkája. A kert értékét a Teremtő jelenti, aki azt az ember számára átadta, illetve – egy élet díjául – lakhelyül ígérte. A kert jutalom volt és jutalom lesz: olyan valós és képzeletbeli tér, amely a valós cselekedeteket a szimbolikus térbe futtatja ki, s a szimbólumok testi formájú ábrázolására/megjelenésére nyújtott lehetőségeket.

A kert az ember univerzumává vált, s évszázadokon át, a kereszténység organikus, majd a neoplatonista ihletettséggű reneszánsz vitalista világképében a világ szimbólumegyütteseként értelmeződött tovább. A korszak embere számára értékes tudás eredője ez a félig humanizált természet (félig a természetes emberi közeg) lesz.

A bibliai kertek tulajdonságai a keresztény kozmológia több területén kimutathatóak. Volt azonban egy elképzelt kert, amely magába sűrítette a kert valamennyi, keresztényeknek fontos tulajdonságát, s mintaként szolgált a későbbi kertek számára. Az *Énekek éneke* által meghatározott tér ez – amely egy asszonyi személyhez, az Istenanyaként, a közbenjáróként tisztelt Máriához, a Krisztust el nem apadó szerelemmel szerető hívő alakhoz fűződött.

A hortus conclusus (elkerített vagy elzárt kert) az a szimbólumegyüttes, amely a krisztianizált természeti és kerti jelképek tömegét egységbe fogta és összerendezte. A jelképegyüttest a babiloni fogság után keletkezett ótestamentumi kánoni irat kínálta, amely egy ifjú pár szerelmi egymásratalálásának történetét mutatta meg. Salamon király és Szulamit keleties erotikájú, természeti hivatkozásokban gazdag dalgűjteménye Isten és népe, Krisztus és egyháza viszonyát látatja, azaz allegorikusan értelmezendő.

A kert fogalma, a keresztény logika mentén, újabb, az eredetét egyre inkább elrejtő tartalommal telítődött, s a jelentése évszázadok alatt folyamatosan bővült, pontosodott. Az elzárt kert az Angyali üdvözlés-típusú ábrázolások központi elemévé alakult, ahol Mária tisztasága, az Istenanya tulajdonsága több motívumból álló rendszerként jelent meg. Mivel ezekben a középkori ábrázolásokban mindennek – így a növényeknek is – jelképi érték adatott, a szereplők ékítmény jellege elhanyagolható.

Idővel a hortus conclusus – az Angyali üdvözlés-típusú képek után, abból fejlődve, megjelent az Unikornis-ábrázolásokon s a késő gótikában a Mária a rózsalugasban-típusú képeken, hogy végül a reneszánsz szagrális építészetnek egyik architektúrális elemévé stilizálódjék – nemcsak szimbolikus tartalommal rendelkezett, hanem annak az ideális díszkertnek a bemutatására is szolgált, amelyet akár – a kertészeti módszerekkel – meg lehetett valósítani.³³

Az eszményi kert az *Énekek éneke* (4,12–19) szerint:

*Bezárt kert az én húgom, menyasszonyom,
bekerített forrás, lepecsételt kút.
Paradicsomkert nőtt rajtad:
gránátalmák édes gyümölcsökkel,
ciprusok nárdusokkal,
nárdus és sáfrány, illatos nád és fahéj,
sok tömjénfával,
mirha és aloé,
sok drága balzsammal;
kertekben lévő kút, élő víz forrása,
mely a Libanonról csörgedezik.
Támadj föl, északi szél, jöjj elő, déli szél,
fújj rá kertemre, áradjon illata!
Jöjjön el kertjébe szerelmesem,
és egye annak édes gyümölcsét!*

E kert az Atya – a szerető – számára készül, amely Szűz Mária minden tisztaságjegyét magában foglalja. A salamoni leírást kiváltó élményébe nem nehéz belelátni a korai keresztények vágyakozó elképzelését a kietlen vidékeken elterülő, elzárt, vízben és illatos, buja növényekben gazdag kertekről.

E kert kör alakú és elkerített. Amint a „paradeiszosz” szó alapján várható is: a fallal körülvett, azaz zárt kert az erődítményen belül található értékeket őrzi s a világtól elrekeszti. Hiszen bármennyire is földi jellemzők sűrűsödtek benne egybe, az égi szempontok szerint választották ki. Az idegen, természeti világtól elhatárolt terület azzal tehát szembe is került, más törvények szerint alakult a sorsa. Végképp: belső törvényei vannak, továbbá egy szellemiség kifejeződése: ilyenképpen tehát egy szellemi rend fizikális megvalósítója, makettja. Világkép.

Szent hely, s minden részében az. A földről szemlélve ezen a helyen lehetett Istent legközelebről megtapasztalni, elvégre az Ő kertje ez. Itt, ahol a kert képmása is megjelenik: egy asszony. Néha pedig egy gyermek – de az maga az Isten. Az Isten – Mária – kert hármasa kapcsolódik össze bonyolultan a hortus conclususban.

A kert a tudás forrása, a hatalom és az erő összpontosulása. Közepén valódi forrás fakad, zárt kútból, mely Mária feltöretlen tisztaságának és jegyességének szimbóluma. Az e forrásból csörgedező víz négy ágra bomlik, a világ négy égtája felé fut, hogy egyben el is határolja egymástól a földrészeket.

A forrás forrásköbe foglalt, fölmagasodik: a szent hegy szimbóluma, a közepén álló tudás fája is. Itt emelkedik a világ tengelye, ahol az anyagi és a szellemi, a földi és az égi egymáshoz kapcsolódik.

S ebben a kertben örökifjan áll – magában vagy gyermekével, vagy a tudás szimbólumával: egy könyvvel, illetve a gyermek Jézussal – Mária, édeni környezetben, a paradicsomból ismert növények és állatok között: boldogan. Tökéletes a rend, a harmónia – mert a hortus conclusus az időnkívülség tere. Ez a számtalanszor ábrázolt kert az eljövendő paradicsomot ábrázolta a híveknek.

A hortus conclusus megszűnik az elvesztett, a múlt idő kertjének lenni: a múltat, a kiűzetés a Paradicsomból típusú Édenkert-ábrázolások kínálták (ámbar megjelenésükben sokszor mutattak hortus conclusus-jellemzőket is).

Az elzárt kert, a lepecsételt forrás, a kút, az édes illatú lilium, a rózsá révén és még számtalan, a középkor vége felé készült Angyali üdvözlés-en (ahol arkangyalok védelmezik a helyet), Egyszarvú-vadászat-on (Gábor tereli kürtje hangjával a jámbor állatot a szűzhöz) megjelent tisztaság-motívum Máriára vonatkozik. Máriát jelképek veszik körül, amelyek sokszor ugyanazt vagy majdnem ugyanazt jelentik. Az összetorlódt jelképsokaság a tisztaság legfelső foka.

A hortus conclusus az égi hivatását, Krisztus misztikus jegyesének a szerepét vállaló személy lakhelye; a XI–XII. századtól kezdve kizárólag Máriára vonatkozó képek gyűjtőhelye.

E jelképek némelyike korábban férfiasnak számított, s a legfőbb mártír, Jézus attribútumaként szerepelt. Mint például a rózsá. Amely a hortus conclususban már Mária (átvitt értelmű) vértanúságára utal, piros színe pedig a charitasra. E kert növényei a szent hely magasztosságát jelezték, a virágok a szellemi szépségek megjelenítői.

A hortus conclusus az az ószövetségi eredetű kert-elképzelés, amely a középkori keresztény kertekre is hatást gyakorolt, akár a bibliai növények felhasználásában, akár a kereszténység alakjaihoz kapcsolható növények kultiválásában, akár a kert struktúrájának kialakításában. A hortus conclusus növényei a keresztény gyógyászatban is szerepet kaptak. Ez a kert jelenik meg a kolostorok árkaos kerengőin belül, ahol vallási hagyomány által meghatározott növényekkel ültették be az ágyásokat, hogy az azokból származó herbákkal hol a szenteknek tiszteljenek, hol a szentek közbenjárását kérve betegeket gyógyítsanak. S ez az a kert, amelynek ábrázolata megjelent a festményeken, a keresztelő medencéken stb., s a katedrálisok és monostorok szerkezetének

kialakításában is figyelembe vették: nem véletlenül, ezek a szakrális épületek a paradicsom felé vezető út első, földi állomásai.³⁴

S ez lett a kert is – bár nem ez volt a célja –, amely előbb a lelki, majd pedig a testi szépség kultuszának helyévé válik: indokul kínálkozott, hogy a kert az *Énekek énekében* is a nő szépségének metaforájaként, a nő testének-lelkének idealizálásaként mutatkozik.

Az iszlám kertek

A *Koránban*, előképének megfelelően a bibliai kertek formái szerepelnek: a köznapi kertek, az Éden és a Paradicsom tűnik föl benne. A földi kertekről szóló példázat csupán két szűrőben fordul elő, s feltűnően kevés adatot tartalmaz. A barlangról szóló szűrőben egy férfi két szőlőskertet kap, amelyet pálmafák kerítenek körül.³⁵ A gyümölcsöt termő kertek között patak fakadt. A másik példázatban³⁶ a kertet a szüretelés jelöli.

A bibliai előképhez képest a *Koránban* az „Éden” és a „Paradicsom” tartalma egymáshoz közelebb esik. Hogy Éden valamiféle nagyobb, talán földrajzi terület, abból következik, hogy a *Korán* általában az „Éden kertjeiről” beszél. Volt tehát egy olyan vidék, amelyre a gazdag kertek sokasága a jellemző, amelyekbe élete jutalmául léphetett be a muzulmán ember. Az Éden kertjei és a Paradicsom tulajdonságai minden másban azonosak – de az utóbbi hollétére nem is található közvetlen utalás. Az, hogy akár a nő, akár a férfi az élet után léphet oda, a terület nem földi voltára mutat.

Az Éden kertjeiről szóló szövegek említik, hogy azok csak azon hívők számára nyitottak, akik betartják az iszlám öt alaptörvényét. Az ígért kertek alatt patakok folynak, a kertekben jó hajlékok találhatók.³⁷ A kert az állhatatosság jutalma, s ami a legfontosabb: „végső lakhely”-ül, azaz állandó használatra³⁸ szolgál – Alláh gondoskodik arról, hogy az evilági élet a túlvilágihoz képest (csupán rövid) élvezet legyen. Az Éden kertjeibe be kell lépni, átkelve egy határon, amely elválasztja a kinti és a benti helyzetet: ott benn a hívőknek „mindenük meglesz, amit csak akarnak”³⁹.

A barlang-szúra értelme szerint a tiszta élet fizetsége a kert, s a kertlakó számára e térség mindenekelőtt pihenőhely.⁴⁰ A víztől hűs fűs területen szép s drága holmikba öltöznek, arany karperecekkel⁴¹ ékesítik magukat, zöld brokátból készült köntösöket vesznek fel és kereveteken fekvé pihennek – mindennel ellátják őket reggeltől estig,⁴² s üres fecsegést sem hallanak.

Éden kertjeiről összefüggőbben tájékoztat a 38. szúra:

*...És az istenfélőknek szép (szállás)helyük lesz, ahová megtérnek:
Éden kertjei, amelynek kapui megnyílnak előttük,
(kerevetekre) dőlve fekszenek ott és sok gyümölcsöt és ételt kívánnak,
és lesütött szemű, s (velük) egyidős (hurik) lesznek mellettük.*⁴³

(Simon Róbert fordítása)

Mindez a sivatagi nomádok elképzelése: zárt szállás, amelynek kapui érkezéskor feltárulnak, s ahol a pástör a vallás által meghatározott módú, barátságos vendégfogadásban részesül. Bőséges étkezés – étel és a kert javai: gyümölcs –, kényelmes kiszolgálás – eldőlve a kereveten, ahol szende, korukbeli asszonyok szolgálnak fel, akikkel utóbb kedvükre szeretkezhetnek⁴⁴.

E helyekre atyák, feleségek és utódok kerülhetnek be – az asszonyok számára, ha jóra valónak bizonyultak, ifjak fogják szolgálni. S a vendégeként fogadottak éppúgy gyönyörűséget találnak bennük, miként Alláh is tetszését leli őbennük.⁴⁵ A hívő közelébe jutott annak, akiben mindeddig hitt, akivel mindenkor találkozni kívánt: az Úrral.

A földi kertpéldázatok és az édeni kertek a Paradicsom szinonimái: az egyik mögött valódi kertek, a másik mögött az ideális kertről szóló elképzelések állnak. A Paradicsomról szóló híradás lényegében nem más karakterű, csak valamivel bővebb. Mohamed szúrája szerint: „A Paradicsom, amire az istenfélők ígéretet kaptak, ekképpen fest: vannak benne nem-poshadó vízü patakok, mások tejjel folynak, amelynek az íze nem változik és vannak borral folyó patakok, gyönyörűségére az ivóknak, és vannak tisztított mézzel folyó patakok. Mindenféle gyümölcsük lesz benne és megbocsátás az uruktól...”⁴⁶

A Paradicsom továbbá: az a hely, ahol védett a lakó, hiszen az első halál után nincs több halál, s „Alláh ... óv a Pokol büntetésétől”⁴⁷. Hurik vagy „tisztává tett feleségek” találhatóak ott, akiket árnyas rejtekbe lehet vinni.⁴⁸

A lassan kialakuló, sok változáson átmenő *Ezeregyéjszaka* (*Alf laila wa-laila*) anyagában két valóban arab alapréteg húzódik meg: a IX–X. századi bagdadi kereskedőtörténetekhez kapcsolódó „Szindbád-mesék” és a szókimondó, szerelmi fabulák, valamint a XI. század után készült, tréfásabb hangú, erotikus vonásokban gazdagabb,

természeti, állattörténeti elemekkel bővelkedő „kairói történetek”. E mesékben a kert állandó, kitüntetett értékű térként jelent meg.

A rúkh-madár révén a negyven lány kastélyába került koldus különös kertekre bukkan. Az egyiket így írja le: „*A hely olyan volt, mint maga a Paradicsom. Kertre nyílt, gyümölcs alatt roskadozó, zöld fákkal, melyeknek minden ága terhe alatt rengett, a kertnek friss zöldje fölött hűvös szellő lengett, ezer madár csattogva zengett, dalukból Alláhhoz hálaszó csengett; a pázsitot csergő patak szelte, a légben édes illatok szálltak szerte. Gyönyörködtem az almában, amelynek egyik fele piros, mint a szerelmes leány arca, másiké sárga, mint a félnék, bánatos szerelmes ifjúé, megcsodáltam az illatos birsalmát, a rubinszín játszó szilvát... Másnap benéztem a másik helyiségbe: ott pálmákkal beültetett tágas tér tárult elé; a rózsza, a jázmin, henna, nárcisz, ibolya, kamilla és liliom közt patak folyt: a bűvös illat megrészesítette.*”⁴⁹ A mesegyűjtemény kertképe a *Korán* kertjeinek élőlényekkel, tulajdonságaival és jelképrendszerével is rendelkezik.

Az *Ezeregyéjszaka* meséiben a legtöbbször előforduló számok között a négyes szerepel. Négy asszony, négy élvezet, négy sarokra épült épületek: mindez az iszlám kozmológiának négy minőségére vonatkozik. Az iszlám kert négyszögletes, a salomoni *Énekek énekének* kertjét is így képezték le, amelyben négy folyó folyik, négy világtágra tagolt – melyek centrumában a paradicsomi, édes illatú környezetet élvezzi a hithű muzulmán. A négyes szám kedveléséből következik, hogy bizonyos ábrázolási helyeken, amikor például növényformák mutathatók ki, a virágszerűek között sok a négyszirmú.

A megvalósított iszlám kert a *Korán* által megígért Paradicsom előzetes, földi élményével kecsegtet. A külső világtól falakkal elzárt, vízgazdag, friss víztől hűvös, ártalmatlan növényektől mentes, illatos virágú és tápláló gyümölcsű fáktól árnyékos kert mindazt jelenti, ami a nomád népesség számára a biztonságos élet. S jelzi annak vágyát. Ez az alkalmas környezet a *Korán*nak, a tudás forrásának illő megismertetésére.

Ebben a kertben azonban nemcsak az iszlám tanítások által már megnevezett növények fordulhatnak elő. Nem csak azok, amelyek, hogy a megnevezés jóvoltából kiemelteké váltak, az ember és Alláh szimbolikus kapcsolattartásának eszközei lettek. Hanem azon növények is, amelyek az ember számára kínálhatnak hasznot – árnyékot, illatot, kellemet –, mint például a koronájával hűs, napfénymentes helyet biztosító platán avagy az orvosságot szolgáltató sokféle herba. Ámbár nehéz a növények rendeltetési céljai között éles különbséget tenni, hiszen az illatozó virágú és ehető termésű mandula s egyéb (általában kettős hasznú) növények ugyan nem szolgálják-e Mohamed próféta elképzelését a mennyországról, s az illatuknak, termésüknek ugyan nem az-e a feladatuk, hogy a Paradicsom édes harmóniáját előlegezzék? Ilyen értelemben a muszlim civilizációban – miként a kereszténységben is – a természet bármely eleme vagy annak bármiféle megnyilvánulása jelképpé válhatott. Aminek az volt a következménye, hogy egyes növényeket ábrázoltak – hiszen a növények ábrázolhatósága az iszlám vallásban engedélyezett –, ha nem is a saját szépségük miatt, például, mint a rózsát, hanem, mert Allahra emlékeztet.

Penelope Hobhouse az iszlám kert szimbolikáját elemezve a sajátosságok közé sorolta a művelés alá vont terület már említett négyszögletes – négyfelé osztott – voltát. A derékszögben elhelyezkedő csatornákat a perzsa eredetű öntözőművek elhelyezésével rokonítja, de már a négyes számnak kozmológiai jelentőséget is tulajdonít. Az egymás mellett fekvő négyszögek a változó természet gazdag, egymásra törvényszerűen következő megnyilvánulásai – állítja –, így válhatnak ezek a kertek a biztonságba, a szépségbe, a hitbe való elmerülés tereivé, az univerzum megértésének a helyeivé. S csupán a többszörösen összetett funkcióval rendelkező kert biztosíthatta azt, hogy e kertkultúra évezreden át képes volt alapjaiban változatlan maradni.⁵⁰

A víz felhasználására épülő, szimmetriát mutató, geometrikus elrendezésű, zárt kertekben a medencéknek, a vályúknak, a szökőkutaknak, a megfelelően kialakított falak között vagy termekben futó víz hangjának, mozgásának és fodrozódásának saját jelentés jutott, s persze a vízre szüksége volt a növényeknek is. Ilyen szerkezetű kert korábban is készült, de hogy milyen növényeket használt az iszlám világ a kertépítésben, arról először egy 1050-ből származó, al-Biruni-féle lista szolgál tájékoztató adatokkal. Köztük vannak természetesen Dioszkoridész és Plinius növényei – és sok új faj változatai.

A muszlimok növényeinek nagyobbik része, klimatikus okokkal magyarázhatóan, megegyezik a mediterráneum népeinek növényeivel. Az e növényekről szóló görög és a bizánci ismeretek (a VIII. századtól, amikor a bagdadi uralkodók arabra fordították az ősi szövegeket, amelyek leginkább orvosi tudást, de értelemszerűen botanikai ismereteket is nyújtanak) szabadon felhasználhatóak voltak, s azok átszarmaztatásában keresztény és zsidó tudósok is részt vettek.

A kultikus megalapozott muszlim élőlényhasználatot a gyakorlat erősítette. A letelepedést, a föld- és kertművelést vállaló, a mezőgazdasághoz nem nagyon értő arab népesség agronómiai, kertészeti, medicinális tudását az iszlám előtti mezopotámiai (azaz nabateus), valamint a görög-római ismeretek segítették. Megalapozónak tekinthető például a kompilációnak tekinthető *Nabateai mezőgazdaság* című gyűjtemény.⁵¹ Keleti előképeket mutat az Ibériai-félszigeten, a X. században keletkezett asztronómiai-agronómikus-liturgiái mű, a *Córdobai kalendárium*. Benne számos növény, amelyek szerepét a sokféle hagyomány együttesen alakította ki.

Az iszlám kertek hasonlósága ellenére meglévő különbségeket az ökológiai tényezőkkel magyarázhatjuk. A kerttörténészek megkülönböztették a bagdadi kora abbasszád kertet, a IX–XIV. század között létező Ommajád

mór kert, a XIV–XV. században készült közép-ázsiai kerteket, amelyeket a Timuridák alatt készítettek, a XVII–XVIII. századi Szafavida perzsa kert, a XVI. századtól készülő ottomán s a XVI–XIX. század között létrejött, Babur leszármazottjai által folyamatosan alakított észak-indiai kert.

A muszlim kert elképzelése is az *Énekek énekéből* ered: ennek ellenére a keresztény kerttől eltérő.

Mind a keresztény, mind a muszlim kertet erődítményszerű fal fogta körbe, hogy a külvilág elől elzárt legyen, s ami bent van, csak önmagára vonatkozzék. A keresztény hortus conclusus és a belőle levezetett kertábrázolások, miként némely megvalósított kert is, kör alakúak: a korai kereszténység idősíkokat nélkülöző, az antikvitás tér- és időelképzelésére alapozott nézeteinek ez felelt meg. A világ gömbszerű, az idő önmagába tér vissza. Az iszlám kertek azonban négyszögletesek – a négy oldal is antik elképzelést idézett, a négy elemét s az arra épülő tanításokat.

Az iszlám kertkultúra technológiai hatásain s a felhasznált fajok számának szélesítésén túl a kereszténységre kifejtett egyéb következményeit is említeni kell. Közülük különösen fontosak azok, amelyek a természetképben és az orvosi-higiéniai gyakorlatban jelentek meg.

A Szászánida Perzsiát meghódító arabok nemcsak a kertek gazdagságával és oázisszerűségével szembeültek, hanem azzal is, hogy a népesség számára a virágoskertek növényei mellett a termékeny völgyek vadvirágai is értéket képviseltek. Bármelyik élőhely szolgáltatott valamilyen szempontból értékes növényanyagot. A megismert antik botanikai jellegű könyvek tartalma sem mondott ennek ellent. A IX. században lefordított Dioszkoridész-mű, a *De materia medica* szerint is találhatóak az ember nem érintette tájakon gyógyításra használható növények: azaz a természetnek léteznek saját megbecsülendő értékei. Mindez a keresztény elvekhez képest természetközpontúbb természetbölcsélet irányába mutatott.

A muszlim orvoslás és gyógyszerészet népszerűsége tett szert az európai szakemberek körében, a muzulmán alkotók és munkásságuk nemcsak példakép és hivatkozási alap a keresztény Európában, de tanait a napi gyakorlatba is beépült. A középkori és a reneszánsz egyetemeken oktatták tudásukat, okfejtésüket és szemléletüket, könyveiket lefordították, megjegyzésekkel látták el, receptjeiket módosítás nélkül felhasználták, vagy átalakítások után igyekeztek használhatóvá tenni. Az arab szövegek a XVII. században vesztik el végleg a tekintélyüket. Az iszlám orvoslásnak filozófiai háttere volt, ez indokolta a tudományokkal való kapcsolatát. Avicenna, Abulcasis és Averroës európai népszerűségét nem csupán az adta, hogy általuk arisztotelészi természetismeretre lehetett szert tenni, de fizikusi és holisztikus jellegű medicinális tudásuk is, amelyek sikeresen átültethetőnek bizonyultak. Az arab orvosok a betegség okát keresték, s nem csak tüneti kezelést végeztek.⁵² A mindennapi gyakorlathoz szükséges növényi eredetű gyógyszeranyag éppúgy származhatott az érintetlen természetből, mint a kert gyűjteményéből. Az orvosi célú kert fönntartása a vallás által is indokolt volt.

A szakrális kertektől a profán kertekig

A kert tehát mind a kereszténységben, mind az iszlám civilizációban szakrális tér: az Úr létezésének helye s egyben a bizonyítéka. A szent iratokban leírt édeni terület földi utánzásra szólított fel: a létrejövő kertek, az érintetlen természettel szemben érték-koncentrációként jelentkeztek, valamiképpen a túlvilági kert tulajdonságait hordozták, s minden természetes és mesterséges részletük annak allegóriájaként szolgált. Éppen ez a jelképlehetőség indokolta tette létrehozásukat és fenntartásukat. E tér fennmaradásához szükséges gyakorlati eljárások és igények miatt jelent meg az a mezőgazdasági-kertészeti praxis, amely biztosította a népesség élelmiszerezéssel való ellátását, továbbá megalapozta a kulturális-művelődési igények kielégülését is. A gyakorlatban a kertészeti ismeretek késő középkori fejlődését antik előzmények tették lehetővé.

A kert értéke maga az Úr: s mindaz értékes, ami tőle származik és származtatható. S nemcsak a kert élőlényei – származzanak azok a kontinentális éghajlat sztyeppe vagy lomberdei területéről avagy a mediterrán éghajlat övezetéből –, többségében a növények s némelyek az állatok neveztek meg s szereztek egyéni jelentőséget, hanem mindaz az emberi akarat és munka is, amellyel a kert állandósága megtartható maradt.

A kertek szakrális célú fenntartását a hortus conclusus biztosította. Amíg az általa egybekerített jelkép-együttesnek metafizikai jelentése volt, a részei: az épített konstrukciók, a növények, az állatok ugyan a szakrális jelentés megtartása mellett, de profanizálódtak. Ugyanis praktikus okokból használták őket: táplálkozási, higiéniai vagy gyógyászati szerepük volt.

A keresztények kolostorkertjeiben a növényállomány funkciója elkülönítetlen: közösen találhatóak a zöldségnövények, a gyümölcsök, az illatszert szolgáltatóak és a gyógynövények – nemegyszer éppen a temetőben (amely ideiglenes állomás a Paradicsom felé, s így a temetőkezési hely paradicsomi tulajdonságúnak látszott). A középkor elképzelése szerint bármiféle gyógyulás Istentől származik, és azok a növényi és állati eredetű gyógyszerek hasznosíthatók és hatékonyak, amelyek közvetlenül kapcsolatba hozhatók az Úrral vagy környezetével alakjaival. Az isteni környezethez tartozik így például valamennyi illatos növény (az áldozás, a füstölés hajdani szerepei), valamennyi tápláléknövény (amelyek így megszentelt származású gyógyszerek is) és azok, amelyeknek

allegorikus értelme volt. Az ember kultúrájába bekerült élőlények bármelyikénél idővel együttesen mutatkozott meg a háromféle szerep, mégha más-más is lehetett a vegyülési arány.

A rózsza kulturális szerepét ugyanezekkel az okokkal magyarázzuk. A rózsza (legkevésbé) tápláléknövény (bár eszik a termését, s ételillatosításra és -színezésre használják), az antikvitásban gyógynövény (amely használati ok aztán a kereszténységben tovább szakralizálódik, hogy később – az előzményekre építve – az elsők között átkerüljön a keresztény szakralitásba), s Jézus, Mária és a vértanúk jóvoltából gyógyító és szentség-jelző szereppel is rendelkezik.⁵³

A táplálkozási, a gyógyászati és a szakrális igények kielégítésére szolgáló kertészetben a fenntartói elvárások alapján a középkor végével szétválnak a kerttípusok: és ehhez leginkább a skolasztikus medicina gyógynövény-szükséglete, az arab természeti tudás megjelenése, valamint a neoplatonizmus szépség-elképzelése járult hozzá.

Az antik természetismeretben a mezőgazdaság és az orvoslás igényelte leginkább az élőlények fölhasználását. Az igény közvetlenül és közvetetten indokolta számos növény folyamatos jelenlétét. A mezőgazdasági ismeretek a Római Birodalom szétesése után elszegényedtek, elfelejtődtek, s csak a IX. században, a *Capitulare de Villis* megjelenésével egy időben, az egységesedő európai kolostorépítkezések idején fejlődtek ismét. A *Capitulare de Villis* meghatározta, milyen növények természetdöek a kolostorokban, a benne ajánlott növénylista írta elő a szerzeteseknek, hogy mely fajokat kötelező nevelniük.

Immár a kertépítészethez képest az orvostanikai munkákba foglalt tudásra nagyobb szükség lett. Az alapvetést továbbra is Dioszkoridesz *De materia medicá*ja, illetve annak kommentárjai jelentették. A dioszkoridészi mű mindenekelőtt Kis-Ázsia déli részén és Görögországban honos növényeket s a belőlük készíthető gyógyszerek listáját, felhasználási praktikáit tartalmazta.

A középkor első századaiban, a patrisztika korában a rómaiak kertgazdálkodási gyakorlata szinte teljesen, elméleti ismeretei nagyobb részben eltűntek. Az alacsony számú népesség eltartására elegendőnek bizonyult a természeti környezetben fellelhető és előállítható táplálék. A belterjes gazdálkodásra nem mutatkozott igény. A VII–IX. századtól a táplálkozásváltás, az állati eredetű élelem erőteljesebb fölhasználása szolgált a megnövekedő igényhez pótlásul.

A patrisztika végének kertjeiről nagyobb terjedelemben, a maga kompilációs módján Sevillai Izidor (VII. század) tudósít. Az *Etimológia vagy az Eredetek* című enciklopédikus munkájának egyik kötetében az írásban fennmaradt kertészeti ismeretek halmazát rendszerezte, magyarázta s keresztény jellegű ajánlatokkal bővítette ki. *De rerum naturis* című művében Hrabanus Mauris, *Liber hortorum* című munkájában – a IX. században élt – Walafried Strabo foglalkozott a kertekkel: az utóbbi volt a kolostorkert ideáltípusának megalkotója. Strabo kolostorkert-elképzelése nem különíti el a különböző okból használt növénycsoportokat: a kert konyhakerti és gyógynövényei folytán tápanyag és medicinaforrás (e kettős cél némely növény természetében elválaszthatatlan), az érzékszerveket – azaz a testet – gyönyörködtető, enyhítő „locus amoenus”, részben pedig az a metafizikai tér, amelyben Isten jelenlétét a szokottnál közvetlenebb módon lehet megtapasztalni.

A világi kertekről irodalmias jellegű munkákban olvashatunk. A locus amoenus (természetesen antik előzményekre hivatkozhatóan) nem a kor kerthasználati gyakorlatából származik: a hortus conclusus – némileg antik előzményeket mutató – világiasított, de a Paradicsomtól-Édentől soha le nem választott változata. Az udvari kultúra sokat emlegetett környezeti kontrasztra épített tere, ahol harmonikus körülmények, emberiesített természet adott megfelelő elrendezettségű, szcenírozott háttérrel a mindenkori történetnek: a *Trója*-regényben az almaajándékozásnak, a *Yvain*-regényben Artus udvartartásának, a *Laurin*-eposzban a társasági életstílusnak, a *Rózsza*-regényben az érzelmi-moralizáló áradásnak. Az irodalmi ábrázolások mutatták csak meg igazán: ezek a helyek a Paradicsomról szóló bibliai elképzelésnek feleltek meg, amelyben a testiségnek csak annyi jelentősége lehetett, amennyiben a szellemre vagy annak kisugárzására vonatkozott.

E profán jellegű, de szakrális elemekből építkező helyet a vágáns költészet tovább módosította: igyekezett földi paradicsommá tenni, ahol helye lehetett a testi élvezeteknek, az önfeledtségnek vagy éppen más érzelmdús cselekedetnek.

A hortus conclusus intim, magán jellegű. Ez megmutatkozott a locus amoenusban. De a világi kertek is elkerítették: az uralkodók számára készített vadsparkokat (Nagy Károly aacheni kertje fallal kerített, ahogyan azt az antik mintákból ismerte) s az epikában említett rózsakerteket is ilyennek ábrázolták. E kerteknek, a kertek élőlényeinek kevés szerepét ismerjük. A vadspark a német-római császárság uralkodói elemei közé emeli a példaképnek talált görög és római császárkori előképeket, de a kortárs keleti muszlim vadparkok gyakorlatának ismeretét is mutatta. A rózsza-kerttről szóló írás a jogalkotás gyakorlatát, a törvénykezési és temetkezési szokásokat írta le (a virágkultusz és a színszimbólika új eredményeit is bemutatva) – ezek üdv-kereső szerepe kétségtelen.

A bibliai Édenkertnek és a Paradicsomnak, továbbá az *Énekek énekéből* származtatott hortus conclususnak megnevezett középpontja volt: a fa, a forrás. A világ központjának hangsúlyozására utal a kolostorok térszerkezése is. A kerengő által körülvevett hortus minden kolostor középpontját foglalja el: ezt a kertet övezi valamennyi kolostorépület. A kert négyeszegetes, amelyben ágyások fekszenek, az ágyások között ösvények futnak. A Sankt

Gallen-i karoling kori ideálterven a templomhoz közvetlenül csatlakozott a négyszögletes kerengő, középrész pedig a kerti tér volt. Ezt az elrendezést vették át az épülő kolostorok. A ciszterci Szent Bernát ezt a kertet hol a Paradicsomhoz, hol a hortus conclusushoz hasonlította;⁵⁴ a szerzetes élete e zárt, meditálásra, közösségi életre, némi fizikai munkára alkalmas helyen zajlott, ahol a lélek szükségleteit lehetett kielégíteni. Ezt szolgálták a liliomtól a zsályán át a rózsáig a szakrális jelentéssel telített növények, a végtelenségig róható, önmagába visszatérő utak, az égbolt felé nyitott tér, a fölfelé irányuló építmények, az arányokkal sugallt harmóniaelképzelések, a kútház tápláló és tisztító vize. A szerzetesek kolostori kertje a misztikus kert földi megvalósulása. S ez adott mintát a profán használatú kertek építéséhez is, ámbar bennük kevésbé nyilvánvaló és tapasztalható a szerzetesi kertek transzcendentális szerepe.

A kereszténységben a díszkert későn jelenik meg. Ez a kert az Úr környezetét hivatott bemutatni. Bartholomew de Glanville 1240-ben írt enciklopédikus munkája nyomán Albertus Magnus *De vegetabilibus (A növényekről)* című munkájában (1260) az udvari ünnepek helyeként határozta meg, s előállításának kertészeti eljárásait, felhasználható növényeit, architektonikus formáit is megadta. Tőle származik át a díszkert, Petrus de Crecentius – a reneszánsz kertelképzelést alapvetően meghatározó, 1305-ben elkészült – munkájába, ahonnan a fordítások, majd a könyvkiadás révén Európa-szerte szétszóró. E díszkert jellemzői éppúgy megtalálhatók lesznek majd Boccaccio *Decameronjában*, mint Francis Bacon *A kertről* szóló esszéjében.

A haszonkertekből a korszak édenkert-elképzelésének leginkább megfelelő díszkert és az orvostanikai kert szinte egy időben válik le, hogy aztán gyorsan kialakuljanak a zöldségeskertek és a gyümölcsösök is. E szétválást az egyre többször és nagyobb példányban megjelent antik botanikai munkák, Theophraszosz, Plinius művei, Dioszkoridész munkásságán alapuló (egyre csak bővülő) orvosi művek, továbbá az egészségnevelésre szolgáló (még inkább kompilált) herbáriumok, kalendáriumok és csíziók szolgálták, valamint az antik kertészeti jellegű szakanyagok, amilyenek Cato, Varro, Columella és Palladius könyvei. Mindezeket Crescensi építette be a kertészetet meghatározó, a reneszánsz korszak Európa-szerte alapvető és népszerű kézikönyvébe.

A díszkert és az orvostanikai kert

A reneszánsz kezdetén teoretikusan is kidolgozott, karakterizálódó, egyetlen használati mód kiszolgálására szakosodó kertek az emberi igény alapján különböztek egymástól, nem pedig a szerkezetükben. Albertus Magnus 1260 körüli említett kéziratában olyan örömkertről, hortus delitiosról írt, amelynek előállításához a technológiát is megadta. A látás és a szaglás számára szolgáló helyszín a szépséget, a kellemességet és a jó illatokat – amint a kortársi szövegekből kitűnik: a paradicsomi állapot jellemzőit – tartotta a kert legfontosabb tulajdonságainak. De a két érzék kielégítésére szolgáló növények legtöbbször – így a harangláb, rután, liliom, rózsák stb. – is megmaradt a szentekre való utalása.

Aki a növényeket először szépségük miatt említette, még csak egy kolostorkert lakója: a IX. századi Walafried Strabo, ő munkájában néhány növényt a szépségével jellemzett. Ez a kereszténységben új megfigyelési szempont volt, ám kétségtelen, hogy e virágok csakis azért lehettek szépek, mert a vallás által kiemelt fontosságú személyekhez hasonlatosnak mutatkoztak, s a szentek attribútumai.

Az Albertus Magnus-féle díszkert, bármennyire is a megváltozott igény, illetve kerthasználat eredménye, strukturálisan konzervatív:

„Vannak olyan kertek is, amelyek nem annyira a haszon és a nagyobb termelés szolgálatában állanak, hanem inkább a szórakozás helyei és termelés tekintetében elhanyagoltnak mondhatók, minélfogva nem tartoznak egyik mezőgazdasági földhöz sem. Ezek neve viridantium vagy viridarium. Mivel főként két érzékszerv gyönyörködtetésére szolgálnak, nevezetesen a látásra és a szaglásra, mindazon rendszabályok távoltartásával készülnek, amelyek egyébként a növénytermesztésben irányadók. Ugyanis a szemet semmi sem gyönyörködteti annyira, mint a finom, nem hosszú pázsitfű. Ez azonban csak sovány és nehéz talajon nevelhető. Ennélfogva azt a helyet, amelyet díszkertnek akarunk berendezni, alaposan meg kell előbb tisztítani a régi gyökerektől, ez pedig csak úgy végezhető el, hogy a gyökereket kiássuk, a földet a lehető legjobban elegyenzük és jól megöntözzük forrón lobogó vízzel, hogy a benne maradt gyökereket és magvakat leforrázva, megakadályozzuk csírázásukat. Azután az egész helyet befedjük finom fűvel, sovány pázsitdarabokkal, amelyeket széles fakalapáccsal erősen benyomkodunk, majd pedig a fűvet lábunkkal úgy a talajba tapossuk, hogy szinte egészen eltűnik: erre nemsokára mint finom hajszálak törnek elő a fűszálak, és zöld szőnyeg módjára borítják el a földet. A pázsitnak akkorán kell lennie, hogy mögötte négyszögletű területen mindenféle fűszeres növény, mint ruta, zsály, bazsalikum, ültethető legyen, hasonlóképpen mindenféle virág, mint ibolya, keselyűfű, liliom, rózs, kékliliom stb. A fűszeres növények ágyai és a pázsit között, utóbbinak végében, magasabb pázsitdarabokat kell készíteni, amelyeket virágok tegyenek kedvessé és a közepük ülőhelynek legyen alkalmas, hogy az emberek ott üldögélve és virágokban gyönyörködve kipihenhessék magukat és felfrissüljenek.

A pázsitba a napos oldalon fákat kell ültetni, vagy szőlőt kell magasra nevelni, mert ezek lombja bizonyos mértékben védelmezi a pázsitot és árnyékával gyönyörködtet s frissít. Ezeketől a fáktól nem várunk gyümölcsöt,

hanem árnyékot, ezért nem gondozzuk és nem trágyázzuk alattuk a földet, hogy ne ártsunk a pázsitnak. Vigyázni kell, hogy a fák ne álljanak nagyon sűrűn és nagy számban, mert a friss levegő elzárása egészségükben kárt tehet. Ezért a mulatókert legyen szellős és árnyékos. Attól is óvakodni kell, hogy keserű fákat ültessünk, mert ezek árnyéka elgyengíti az embert, mint például a diófáé és más efféle fáké. Inkább édes természetűek legyenek ezek a fák, amelyek virága kellemes illatú és árnyékuk élvezetes, mint a szőlő, körte- és almafa, gránátalma, babér és ciprus. A pázsit mögött pedig legyen sok olyan orvosi és fűszeres növény, amely nemcsak illatával nyújt élvezetet, hanem a szemet is gyönyörködteti különféle virágával, amely magára vonja a szemlélődő figyelmét. A herbák közül főleg a rutáról ne feledkezzünk meg, mert nagyon szép zöld a levele és keserősége révén elijeszti a mulatókertetből a mérges állatokat.

Azonban a pázsit közepére ne ültessünk fákat, hanem hagyjuk szabadon, hogy ott élvezhessük az egészséges szabad levegőt és járkálás közben ne akadjanak arcunkba a fa ágai között feszülő pókhálók, ami elkerülhetetlen lenne, ha a pázsitot egészen teleültetnénk fákkal.

Ha pedig lehetséges, vezessünk a közepre tiszta vízü forrást és foglaljuk kőbe, mert abban gyönyörűsége telik az embereknek. Északnak és keletnek legyen a mulatókert szabad, az innen fújó szelek egészséges és tiszta volta miatt. Ellenben a déli és nyugati oldalt zárjuk el, mert az innen fújó szelek viharosak, tisztátalanok és az embert gyengítik. Igaz ugyan, hogy az északi szél ellensége a gyümölcsnek, azonban csodálatos módon megóvjá az ember szellemi és testi egészségét. Márpedig a mulató-kerttől gyönyörködtetést várunk, nem pedig gyümölcsöket.⁵⁵

Az, hogy a kert szélét – a széljárást is figyelembe véve ültetett – fák és bokrok határolták, közepén fű nő, ahonnan szemlélni lehetett a test békéjét szolgáló, szép virágú gyógynövényeket, s a szerző a szabad területen kőbe foglalt forrást helyezte el, mutatja, hogy e hely rokon tulajdonságú a szakrális kertekkel. Pietro Crescenzi bolognai tanácsos *Liber Ruralium commodorum*, amely a középkor első jelentős hatást kifejtő részletes kertészeti könyve, valójában néhány korábbi kézirat alig változtatott anyagát tartalmazta, s Columella *De Re Rustica* című könyvével csaknem megegyező rész található benne, illetve a VIII. kötet valójában Albertus Magnus díszkert-leírása.⁵⁶ Crescenzi kertelképzelése sem áll távol a paradicsomkerttől: a pázsitokat bokrokkal és gyümölcsfákkal szegélyezte, a hűsölés helyeit – mégpedig igen változatos módokon – kijelölte, s mindezt egy egyre összetettebb jelentésű centrum, a forrás, illetve medence köré rendezte.

E kertek létrehozásához szükséges természeti anyagoknak, élőlényeknek megmaradt a maguk szakrális értelme (illetve kapcsolata) is: ezzel egyfajta jelképi erősítésre nyílt alkalom. A jelképek egymásra torlódása akkor kezdett el bonyolódni, akkortól váltak nehezen áttekinthetővé (sokak számára pedig követhetlenné s üressé), amikor a természetből megformált kertet az allegorizáló (képzőművészi) munkákkal paradicsomiasabbá fokozták. Amikor a gondosan megmunkált, felépített táj közepébe valóban oda is került a kút, a forrással, a szobrokkal és a medencékkel, az ösvények hatásos foltokba ültetett növények, kioszkok, állatházak, barlangok között kanyarogtak, s labirintus, pergola, nyírott sövény tette játékossá és finom érzékivé a kertet.

A *Dekameron*ban, Boccaccio 1348-ban írt novellagyűjteményében a zárt kert a beteg világ elől elmenekülő társaság számára ígért földi Paradicsomot. Ilyen paradicsomkerteket Petrarca saját kertészkedésével igyekezett megvalósítani: Palladius szövegét másolta, és a valóságban is felépített egy kertet. Crescenzi más-más megvalósítható kertet ajánlott a szegényeknek, a nemeseknek és a főuraknak: egyik pólusba a kicsiny haszonkertet, a másikba a kiterjedt díszkertet állította. A táplálkozás és a fényűzés az, amelyek egyként az Úrral kapcsolatosak, de a belőlük való részesezés nem egyformán adatott a különböző társadalmi helyzetű emberek számára. S amíg a francia *Rózsa*-regényben vagy annak angol fordításában s a XV. századi perzsa irodalomban a kertet mindenekelőtt allegóriaként lehetett értelmezni, amelyben a főhős a zárt kert mélyén rejtőző rózsá titkát keresve bolyong a jelképek között, egyértelműen paradicsomi helyzetekben találva magát, addig a Crescentius nyomán népszerűsödött kertelképzelés valódi kertek létrehozására szólított fel. Le Ménager de Paris az 1300-as években elmagyarázza a feleségének, hogy a háztartás mellett hogyan kell a kerti munkákat elvégezni, Petrarca már a holdfázisok figyelembevételével maga vetett és palántáztatott, barátja, Galeazzo Visconti pedig, akivel növényeket cserélgetett, páviai kastélya köré kertet telepített és gondozott az éghajlaton élő kellemes növényekből.

A reneszánsz kertek szerkezetét a keresztény hagyományokba illesztett késő antik kertelképzelés is befolyásolta. A kertek növényei mind a környező mediterrán tájból valók, egyelőre csupán olyanok, amelyek az antikvitásban kerültek be a kultúrába, a kereszténység pedig tovább használta őket, illetve azok, amelyeket a muszlimok Európához közeli területei tettek népszerűvé. A keresztény és a muszlim területek között hamar megvalósultak az első növénycserék, s az így megismert fajokat a kertészkedés szétterjesztette. Mégsem mondható az, hogy ugrásszerűen megnőtt volna az ismert fajok száma.

A növények cseréjére a XII–XIII. századtól egyre több forrás utal. Magvakat, dugványokat kértek és küldtek egymásnak a kolostorok lakói. Az arabra fordított Dioszkoridésszel együtt a gyógynövény-botanikai ismeretek is elterjedtek a spanyol és a délolasz területeken, ahonnan tovább vitték az orvosi tudással együtt. A növénycseré és a növénykereskedelem fenntartója a gyógyítás: a kolostorok nagy becsben tartott fűvészkönyvei gyógyszerreceptjeinek elkészítéséhez mindenkor szükség volt nyersanyagra.

A nyersanyag azonban csak mediterrán területekről érkezhettek északra – e vidék növényeit írták le a korabeli kézikönyvek: így vagy tartósított példányok kerültek azokra az európai területekre, ahol azok ismeretlenek voltak, vagy magát a növényt szállították oda: de e növények életbentartásához megfelelő mesterséges környezet vált szükségessé. A mórok, az őket követő keresztény uralkodók, a déli kórházak s a mellettük – Salernóban, Montpellier-ben – kialakuló egyetemek mesterei a kertjeikben sok olyan növényt neveltek, listáztak, ápoltak és terjesztettek, amelyekre egészségügyi szempontok miatt tartottak igényt. A dísnövények használata: keresése, ültetése, értékelése csak a gyógyászati növények által kialakított kertkultúra fellendülése után, a XIV. századdal kezdett növekedni.

A herbák fenntartását az orvosi tevékenységgel foglalkozó intézmények mellé telepedett kertek biztosították. S a gyógyszerekhez szükséges növények azonosítása, fellelése és elterjesztése: a mindennapi gyógyászati gyakorlat anyagszükséglete nemcsak az antik gyógynövények újrafelfedezését, de számos új faj megismerését és elterjedését is eredményezte. A növények kiválasztásánál – új szempontként, a díszkertek elterjedésével – megjelent a szépség is, s ez új lökést adott a kerttípus kialakulásához: de láttuk, s ismert, hogy a szépség maga is gyógyító. Mind a kereszténység szentkultusza szerint, mind pedig későbbiekben, a reneszánsz neoplatonizmus értelmében.

A mór területeken már a XI. században olyan növénygyűjteményeket hoztak létre, amelyek az orvoslás számára gyógyászati anyagokkal szolgáltak. Ibn-Bassal Toledóban, a Huerta del Reyben ápol ilyen kertet. Az angliai Stepneyben egy dominikánus orvosszerzetes, Henry Daniel (1315–1385) már botanikus kertet hozott létre, feltehetőleg az elsőt az ilyen gyűjtemények között. 252 növényfajt (fajtát) nevelt, s megfigyeléseit nemcsak gondosan följegyezte, de azt korábbiakkal – például Plateárius *Circa Instans*ával – is összevetette s kiegészítette. Ott, ahol kiterjedt orvoslás, orvosi iskola, majd egyetem működött, szükséges volt a felhasználható növények ismeretét, termesztését, gyógyszerre való földolgozását is megtanítani: mindez a fajismeret növekedéséhez, az őshonos és a megtelepített növények megkülönböztetéséhez, a környezeti igény felfedezéséhez, a termesztési módszerek fejlődéséhez, a gondozás módjainak változatosságához vezetett el.

Pisában (1543, 1563, 1591), Padovában (1545), Firenzében (1545), majd Bolognában (1568) jöttek létre az első olyan élő növényekből kialakított orvosi gyűjtemények, amelyeket szisztematikus felépítettségük okán botanikus kerteknek is tekinthetünk. E XVI. században megalapított egyetemi s a nyomukban Európa-szerte kialakult egyetemi és magánorvosi gyűjtemények az oktatás céljait és a napi gyógyászati igényeket szolgálták ki. Kialakulásukkal egyidejű a természettudományi gyűjtemények, a szárított növényeket bemutató – Luca Ghini technológiája szerint alakuló – herbáriumok és a rajzolt-festett növényképeket és a növények leírását és hasznát rendszerező nyomtatványok elterjedése.

A gyűjtemények a növényekből kivont gyógyászati készítmények oktatására szakosodott botanikai tanszékek mellett működtek, s a szemléltetés anyagát adták. Az élőlényeken alapuló gyakorlati célokat azonban egységbe foglalja a kert.

E kerteknek fenn kellett tartaniuk a földrajzi és a botanikai felfedezések eredményeként megtalált növényeket és ki kellett elégíteniük a praktikus botanikai-orvosi igényeket is. S amíg csupán a dioszkoridészi eredetű mintegy ötszáz növényfaj termesztését szolgálták – sőt még csak nem is annyit: alig háromszázat ismertek, s éppen a hiányzó felfedezésére s a használatban maradtak „filológiai megtisztítására” indultak el a humanista növényfelfedezői mozgalmak –, sem elhelyezésük, sem pedig rendszerezésük nem okozott nehézséget.

Ami a kertek szerkezetét illeti, vagy a csupán azonos nagyságú ágyásokba ültették szét a növényeket, vagy az ágyásokat magukba foglaló, mintázatot mutató struktúrába. A pisai első botanikus kert, amelynek egy kolostor adott helyet, kétségtelenül kolostorkert jellegű volt. A kolostorkert jelleg mindegyik korai botanikus kertben megmarad, a leideni (1601), a párizsi (1633) és a messinai (1640) gyűjteményekben a kezdetekhez hasonlóan kis, egymás mellett fekvő, szabályos alakú területeken nevelték és mutatták be a fajokat. A kertek mindegyikének volt egy kör alakú centruma, pavilonnal, vízmedencével, forrással, amely a négyzet alakú kert négy negyedének a közepe. A négy nagy tábla – a világ ismert négy földrésze, miként a négy bibliai földrész is lehet – nagyobb vonalakban az iszlám kert struktúráját idézi. Bennük a növények égtájak, évszakok vagy éppen az ábécé rendje szerint helyezkedtek el: mindezzel rendkívüli rendszerezési bonyodalmat okozva. A padovai kert négyzetes „világtájit” azonban, a hortus conclususnak megfelelően kör formájú téglakerítés foglalja egybe. Akár az iszlám, akár a keresztény paradicsomkert-elképzelést idézték is e botanikus kertek (közben arra is rámutatva, hogy melyik az a kultúra, amelynek az orvosi ismereteire alapult a kerttulajdonos intézményben gyakorolt-tanított tudás), a kert egységét és összhangját kultikus okokkal magyarázhatjuk. Hasonló oka van annak is, ahogyan például a parterek mértani mintázatai között megjelentek a rozetták. Ulisse Aldrovandi 1571-ben megrendeli Hugo Blotiuától a padovai kert növénykiültetésének új mintázatát: számos rozetta formájú akadt köztük. A rozetta-rózsa-Mária kapcsolatra való hivatkozást itt sem szabad kizárni.⁵⁷

Összegzés

Az európai kertkultúrának van egy olyan szakasza, amelyben a kert létezésének legfőbb indokául a kereszténység túlvilági elképzelése szolgált. A kertről szóló antik tudás elmélete elveszett, s évszázadokon keresztül néhány kolostorban őrzött kéziratban lappangott, a gyakorlati ismeretek java sem maradt meg. A botanikai és a kertészeti ismeretek fenntartása közvetetten történt: mindenekelőtt a gyógyítás és a táplálkozás szükségletei határozták meg azok jellegét.

A keresztény és az iszlám ideális kert alapjául egyként az *Énekek éneke* szolgált. Amíg azonban az iszlám kert szerkezete az iszlám kozmológiának megfelelő négyzetű s a sivárabb éghajlati-környezeti körülményekhez alkalmazkodó, a keresztény kert ideáltípusosan kör alakú és kezdetben csak a mediterráneum növényeiben gazdag. Mindkét kert valamennyi építészeti eleme és élőlénye egyedileg is rendelkezett szakrális értelemmel – de közös értelmük is volt.

Egyetlen középkori keresztény kert sem maradt fenn máig: többségükről kéziratok, növénylisták s tárgyi emlékek tudósítanak. A kert funkciója, szerkezete, a benne található növények krisztianizált formájúak. A középkori kert végső formáját az organikus világképet hűen tükröző hortus conclusus mutatta meg. A hortus conclusus elképzelések éltek tovább a növényeket egyszerre három okkal is kultúrában tartó kolostorkertekből kialakult orvosbotanikai gyógynövénygyűjteményben, a haszonkertekben és a díszkertben. Bár a növények többszörös – táplálkozási, medicinális-higiéniai és szakrális – funkciója szerinti kertképzés a skolasztika végével, a reneszánsz idejében szétvált, e funkciók maradéktalanul nem különültek el. Mind a reneszánsz, mind a manierista, mind a barokk kertek, még ha különböző mértékben is, de egyszerre hivatkoztak az élőlények kultúrába vonásának valamennyi útjára, miközben szakrális keretet és magyarázatot is kínáltak föl a számukra.

A középkori kereszténység – földrajzi, etnikai és művelődési okok miatt – egységes kultúrának mutatkozott: s ez igaz az idővel szerephez jutó, a növekvő népesség szerteágazó igényeit kiszolgálni kész kertkultúrára is. Az éghajlati eltérések ellenére jelentősebb területi eltérések nincsenek sem a növényanyagban, sem pedig a technológiában, a homogenizálódási törekvések a reneszánsz virágkoráig egybetartják és azonosnak láttatják az európai kertkultúrát.

JEGYZETEK

- 1 SULYOK, E. (1995) 7.
 - 2 1Móz 1,30
 - 3 Ézs 58,11
 - 4 1Móz 2,15
 - 5 1Móz 2,8
 - 6 1Móz 3,8; Ez 28,13
 - 7 1Móz 3,8
 - 8 1Móz 3,10
 - 9 HAAG, H. (1989) 962.
 - 10 1Móz 2,9
 - 11 1Kir 21,2
 - 12 Lk 13,19
 - 13 Énekek 6,11
 - 14 1Móz 3,18
 - 15 Ha lehetséges volt, a keleti nevek írásakor figyelembe vettük a Ligeti Lajos által szerkesztett *Keleti nevek magyar helyesírása* című kötetet (Akadémiai, Bp. 1981) szóalakjait, illetve utasításait.
 - 16 Dán 4,22
 - 17 Dán 4,9
 - 18 Eszt 1,5
 - 19 HAAG, H. (1989) 962.
 - 20 SZUTÓRISZ F. (1905) 565.
 - 21 SPROUL, B. (1979) 125.
 - 22 GECSE, G.–HORVÁTH H. (1978) 182.
 - 23 1Móz 2,10
 - 24 Ez 28,13
- „Édenben, Isten kertjében voltál
mindenféle drágakő borított:
rubin, topáz és jáspis,
krizolit, ónix és nefrit,
zafír, karbunkulus és smaragd.”
- 25 Ez 31,1–14
 - 26 Jóel 2,3
 - 27 Ézs 51,3
 - 28 Ez 36,35
 - 29 Jn 4,12
 - 30 Jn 6,35
 - 31 Jn 5,24
 - 32 Ézs 51,3; 17,1–11; 65,3; 67,17
 - 33 HOBHOUSE, P. (1992) 81.
 - 34 HANKISS E. (1997) 65.
 - 35 Korán 18:32–42
 - 36 Korán. Az írótoll 68:17–34
 - 37 Korán 9:72
 - 38 Korán 13:24
 - 39 Korán 16:31
 - 40 Korán 18:30–43
 - 41 Korán 35:33 szerint az arany karperecek mellett gyöngyből készütekkel is rendelkeznek az Éden kertjeiben tartózkodók
 - 42 Korán 1:61–62
 - 43 Korán 38:49–52
 - 44 Korán 44:54
 - 45 Korán 98:8; 55:56
 - 46 Korán 47:15
 - 47 Korán 44:56
 - 48 Korán 4:58 és 2:25
 - 49 Az ezeregyéjszaka meséi. A teherhordó és a három lány története. A harmadik koldus története. 54.
 - 50 HOBHOUSE (1992) 42–44.
 - 51 MEYER. A nabateai mezőgazdaság és botanika történetéből. 10.
 - 52 NASR, S. H. (1968) 185–195.
 - 53 GÉCZI J. (1998)
 - 54 TAKÁCS, I. (1995) 26.
 - 55 RAPAICS R. (1932) 76–77.
 - 56 HOBHOUSE, P. (1992) 94.
 - 57 GÉCZI J. (1999)

FORRÁSOK

- Biblia. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp. 1975
The Botanical Garden of Padua 1545–1995. Marsilio, Venice. 1995
Korán. Helikon Kiadó. Prométheusz Könyvek 17. Bp. 1987
Az Ezeregyéjszaka meséi. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 1977. Fordította: Honti Rezső

IRODALOM

- ECO, U. (1998) A tökéletes nyelv keresése. Atlantisz Könyvkiadó. Bp.
GARBARI, F. (1990) Pisa Botanical Gardens: A short visit. *Museologia Scientifica*. Vol. VI. N. 1–4.
GECSE G.–HORVÁTH H. (1978) Bibliai Kislexikon. Kossuth. Bp.
GÉCZI J. (1998) Fejezetek a rózsza kultúrtörténetéből. PhD-értekezés. JATE, Szeged.
GÉCZI J. (2000) Allah rózsái. Terebess Kiadó. Bp.
GÉCZI J. (2000) A muszlim kertek. *Iskolakultúra*, X. évf. 2000/6–7.
HAAG, H. (1989) Bibliai lexikon. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Bp.
HANKISS E. (1997) Az emberi kaland. Helikon Kiadó, Bp.
HOBHOUSE P. (1994) *Plants in Garden History*. Pavilion Books, London.
MEYER, E. H. F. (1857) *Geschichte der Botanik*. Bornträger, Königsberg.
NASR, S. H. (1968) *Science and Civilisation in Islam*. Harvard. Cambridge.
RAPAICS R. (1932) *Magyarság virágai*. A Kir. Magy. Természettudományi Társulat. Bp.
SPOUL, B. (1979) *Primal Myths*. Harper. New York.
SULYOK, E. (1994) Paradicsomkert a Bibliában. In: *Pannonhalmi Szemle*, 1995. III/2. 5–14.
SZUTÓRISZ F. (1905) A növényvilág és az ember. Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, Bp.
TAKÁCS, I. (1995) A kolostorok kertje. In: *Pannonhalmi Szemle*, 1995. III/2. 21–37.
URBIZSI SAVOIA, A. (1995) The Botanical Garden of Padua in Guilandino's day. In: *The Botanical Garden of Padua 1545–1995*. Marsilio, Venice.

Az iszlám kertjei

A muszlim területek változatos éghajlati övezeteken húzódnak, ezek természeti körülményei alapvetően befolyásolták a létrehozható növényi kultúrákat s azokat a technológiákat, amelyek a mezőgazdasági-kertészeti kultúrákat fenntartották. A környezeti körülmények meghatározta természetes élőlényközösségek szerkezete szerint alakuló, illetve a termesztés feltételeit figyelembe vevő növényterjesztést, a növények kultúrába illesztését a területi hagyományok mellett az egyre-másra keletkező táplálkozási, medicinális-higiéniái és kultikus-vallási igények is meghatározták.

Az arab kultúra gyorsan befogadta a hellenisztikus, a római ismereteket éppúgy, mint a mezopotámiaiira – nabateusként – erőteljesen hivatkozó szír hatásokat s a keletről, Indiából érkező növényhasználatot, de nem zárta ki például sem az egyiptomi, sem a később keletkező bizánci vagy kínai és közép-ázsiai gazdálkodási tudás hatását sem. Másrészt, mivel az élelemszerzés és az élőlényhasználat hagyományait számos vallás is meghatározta, érthető, hogy azt törli, átértelmezi, illetve újjáalakítja az erőre kapó iszlám. Amint az élőlényekkel kapcsolatot tartó kultúra egyéb területén is, gyorsan kialakul az a szimbolikus rendszer, amely az iszlám kertnek jelentős lehetőségeket kínál, s amely a funkcióját és filozófiáját egységben tartja.

A földművelés tudománya

A földművelés, állítja 1375-ben megfogalmazott *al-Muqaddima* – magyarul „Bevezetés a történelembé” című – munkájában az alapvető mesterségeket bemutató fejezetek egyikében Ibn-Khaldún, a legrégebb mesterség, amely által táplálékhoz jut az ember. A növénygondozás részének tartja Ibn-Khaldún a „öntözésről gondoskodást”. E mesterség a „steppei életformát” jellemzi, s az „beduin mesterség, amellyel a városi népesség nem foglalkozik és nem ismeri azt”.¹ A legjelentősebbnek tartott s valóban rendkívüli hatású társadalomtudós *A földművelés mestersége* fejezetben nem érinti a fákval való bármiféle célú foglalatosságot, s nem szól a kertészetről s a kertészekről sem.

A tudományok osztályozásával igazán behatóan először a XI. században a peripatetikus al-Kíndi (801–873) és al-Fárábi (870–950) nyomán foglalkoztak. Al-Fárábi *A tudományok számbavétele* (Ihszá al-ulum) című munkájában (amely Cremonai Gerard *De Scientiis* című latin fordításából ismert) teszi közzé tudományosztályozását, amelyet aztán kisebb-nagyobb módosításokkal sorra átvesznek az őt követő muzulmán gondolkodók. Al-Fárábi rendszerezésének IV. osztályában, amely a *Fizika* (természettudományok) fejezetcímét kapta, nem beszél sem az agronómiáról, sem annak lehetséges helyszíneiről. (A tudományosztályozás, a szükséges korrekciókat elvégzendő, a XVII. században ismét föllendült.)²

Ibn-Khaldún a geometria s a mérnöki tudomány elemeit felhasználó építészet mesterségén belül azonban elkülönítetten beszél azokról, akik kutakat és ciszternákat készítenek. Az ő feladatuk volt a házakhoz – azaz a településhez is – vezető csatornák megtervezése és kivitelezése, a medencék, a nyílások, a tartályok, a vízkivezetések, a föld alatti csatornázások, az ereszelés és a vízfolyások kialakítása.³ Szót ejt ugyan a „házakon belül tágas, mívesen lecsiszolt márványmedencék” felelős mesterségéről, de hogy azoknak milyen kertészeti, tisztálkodási vagy egyéb rendeltetésük van, arról nem beszél.

Ibn-Khaldún a gyümölcsévést a városi civilizáció részeként ismerteti, s a gyümölcsöt némileg a luxusjavak közé sorolja. Érintőlegesen említetik a gyümölcs az orvoslás gyógyanyagai között is. Így némileg érthető, hogy a gyümölcsöt előállító haszonkert, illetve a gyógyászati anyagokat előállító telepítvény, mint olyannyiszor másoknál is, érdeklődési körén kívül maradt.

A víz

A muszlim világ fő gazdasági forrása a föld volt. Akár tudományterületként tárgyalta is bárki a mezőgazdaságot, akár más oldalról közelítette meg, a megtárgyalandó első kérdésköre a vízellátásé volt. Az arabok, akik eredendően nem voltak földművesek, nem a növényekkel való foglalatosságukból tapasztalták meg a víz jelentőségét. Vándorló pásztorokként és kereskedőkként érinthette őket érzékenyen a víz esetleges hiánya. Az Arábiából kivándorló arabokat kísérő – szíriai vagy észak-afrikai – földműveseknek azonban már volt a növénygazdasághoz kellő – hol helyi, hol pedig római eredetű – öntözési gyakorlatuk.

A görögök és a rómaiak leginkább szárazművelést folytattak a földterületeiken, bár rendelkeztek a vízfolyások szabályozására, vízkiemelésre, vízvezetésre, sőt öntözésre és vízimalmok működtetésére alkalmas technológiákkal. Az öntözés a művelés alá vonható területek nagyságát megnövelte, s biztonságosabbá tette a gazdálkodást: így kiszámíthatóbbá vált a terület lakosságát eltartó kapacitása. A római gát- és vízvezetékrendszer, a vízkerék átszarmazik a muszlim kultúrába, ámbar ott a gátak majd az öntözőrendszerekhez kapcsolódnak inkább. Egyiptomi eredetűnek állítják a bivaly forgatta vízszintes vízkereket.⁴

A földek szakszerű öntözésének megoldására tudományok és gyakorlati eljárások tömege szolgált, s azt tudósok, uralkodók és parasztok egyként tökéletesítették. A vízforrástól a felhasználási helyig némelykor száz-kétszáz kilométeres – szellőzőnyílásokkal ellátott – vezeték futott. A felhasznált vízért a föld birtoklója fizetett.

A vízszegény vidékeken az öntözéshez szabályos négyszögletű, minél kisebb lejtésű, gazdaságos kihasználhatóságú területeket alakítottak ki – ezt az öntözéses formát még az i. e. II. században Tarim-medence lakói alakították ki. Ezt a tudást a zoroasztriánusok terjesztették el Kelet-Iránban, majd Szíriában.⁵ A pártusok által létrehozott csatornákat a Szászánidák korában fenntartották és fejlesztették, szabályozták a Tigris és az Eufrátesz árterét, s az ekkor létrejött öntözőművek évszázadokkal később, itt-ott a XIII. századig is használatban maradtak. Folyóvízen úszó malmokat járattak, más vízimalmok pedig az energiát szolgáltatták az uradalmak cukornád- és olajpreseihez.

A víz szerepét, jelentőségét, használatát az iszlám vallás, a vallási gyakorlat és a hagyománytudósok sora rögzítette. A víz jelentésében mindvégig benne maradtak a száraz éghajlatú területek népességének víztisztelete s azok a kultikus, medicinális és higiéniai eljárások, amelyek az adott éghajlaton célszerű életmódhoz társultak. A vízzel kapcsolatos szimbólumok, a vízhez kapcsolódó metaforák is erről győznek meg, amelyek közül kétség-telenül hatásos, hogy a tudást is a vízzel hozzák kapcsolatba. „Hús-vér ártézi kutaknak” nevezik a hétszázas évek közepén Damaszkuszról Bagdadba áttelepülő főváros muzulmánjai azokat a keresztény orvosokat és asztrológusokat, akiknek tudásából, akár egy gyűjtőmedencéből tápláló vizet lehet az iszláméra locsolni.⁶

Egyébiránt a vízhez pogány ünnepek is kapcsolódnak. A nyári napéjegyenlőségkor az i. e. I. századtól ünnepelték az esős évszak kezdetét: e rítus a buddhizmus révén terjedt el India északkeleti részéből, s a vízzel való szentelést – Szent János ünnepévé alakítva – Andalúzia keresztényei is megtartották. A Régi-Kairóban a XIV. században még megtartották a vízzel locsolkodás szokását.

A kertészkedés

Az ezredforduló muszlim világában, amint Maqdiszi közli, alig néhány száz város s 15 főváros – amszár – volt.⁷ Az azonos szerkezetű, a mecset köré, a nagycsaládi együttélés lehetőségét megadó, mozaikszerűen beépült városokat leginkább falak vették körül. A városok és a fővárosok zsúfolt szerkezete a családok számára egyre-másra épülő újabb épületszárnyakkal és helyiségekkel, illetve a település lehatároltságával magyarázható. A fővárosok – Szamarkand, Nisápur, Rej, Síráz, Baszra, Bagdad, Damaszkusz, Régi-Kairó, Alexandria, Córdoba, Kairuan – egyszerre működtek gazdasági, kereskedelmi és kulturális központokként, s világvárosias forgatagokról számos közvetlen és közvetett adattal rendelkezünk. Bagdadban például ez időben 27 000 mecset, s a vallásos előírás szerint szükséges tisztálkodás számára 60 000 fürdő működik – ennyi tudja befogadni a városban lévő hívőket. A pénteki istentiszteletre szolgáló két bagdadi min-hárral rendelkező mecsetből szükségképpen tömegesen maradtak kint az emberek. Mazahéri számításai szerint a XI. századi Bagdadban legalább másfél millió férfi élt.⁸ (Aly Mazahéri írt összefoglaló művet a középkori muszlimok mindennapi életéről, amelyben a kertművelés gazdasági aspektusát mutatja be.⁹ Claude Cahen munkái a tárgykör mélyebb értelmezéséhez járulnak hozzá.)¹⁰

Az első nagy települések szerkezete spontán módon alakult ki. A városok legtöbbször magasra emelkedő kőházakból álltak, s az építmények teteje, fülkéi, tornyai a szűk, kanyargós, kiszögelésekkel szabdaltnak utcákat leárnyékolta. Van város, amelyben a bazárokat éjjel-nappal folytonosan világítják. Az utcákon, piactereken nincs hely a növények számára, s a környezeti körülmények sem felelnének meg az életükhöz.

A modern városrendezés a X. századdal jelentkezik: előre készült tervrajz szerint, sakktableszerűen épül föl Szamarra, Dzsaafarija, Új-Kairó és al-Zahra, de Perzsiában is létesül új település a régi Síráz közelében. E tágas, levegős, áttekinthető városok azonban kapkodva és romlékony anyagokból készültek, nem szolgálhatták évszázadokon keresztül lakóikat. E korszakban magánszemélyek ugyancsak nem időtálló anyagokból készítik el pihenőházaikat. A városon kívül, csatornák és folyók partján épülnek fel a gazdag növényvilággal, fákkal, virágokkal kerített villák – busztánok –, ezekből látogatnak be lakóik a közeli városokba. Az erődített városok határában vagy távolabb kellett létrejönniük e busztánoknak és a népesség élelemmel való ellátásához szükséges friss nyersanyagot szolgáltató növényültetvényeknek és gyümölcsöskerteknek. A szárazterményeket, ipari anyagokat adó területek jellegüknek megfelelően nem szükségképpen városközeliek – de ezek fenntartásához is szükséges volt a megfelelő vízellátás.

A települések körül akár természetes, akár mesterséges növénytakaró terülhetett. Tripolit ültetvénylánc és a Földközi-tenger vize határolta, Dzsubailt pálmaliget, Szidón környéke cukornádültetvény a II. században, de Szurnak, lévén keskeny nyakú félszigeten, néhány lábnyi széles földszoroson keresztül tartotta a kapcsolatot a szárazfölddel.

E városok vízellátását a hegyekből érkező csatornák, források vizét vezető agyagcsövek, föld alatti boltos üregek, házanként önállóan kezelt ciszternák (egy négytagú család 100 köbméteres ciszternával s házának udvarán 20 köbméteres medencével rendelkezhetett), kutak, vízemelő szerkezetek, víztornyok – avagy víztömlők és vízfordók biztosították, s a folyamatosságot a vízellátási hivatal felügyelte, a víz áru volt. S ez is határt szabott felhasználásának. Tervezett módon jutott víz a kertek növényeihez: s mindez az intenzív növénykultúra kialakításához vezetett.

A városiak szívesen hagyták el a szórakozóhelyek és a pihenőhelyek kedvéért lakhelyüket. A Tigris, illetve az Eufrátesz folyó (nyaranként szűnyogoktól gyötört) városait kocsmák vették körül. E kocsmák tiszta vízzel, szökőkutakkal, medencével, vízlépcsőkkel és zuhatagokkal ékes hatalmas kertekben működtek, ahol a növényzet fenntartását is kertészeti módszerekkel biztosították. Csak így vált lehetővé, hogy eltérő klimatikus igényű fajok éljenek egymás társaságában. A kerthelyiségek vendégei, miközben a friss levegőn, árnyas padjainkon szörpölgették a borukat vagy méhsörüket, falatoztak és édességet majsoltak, a paradicsomi fákban is gyönyörködhetnek: ciprusokban, citrusfélékben, főképp narancsban, füzekben, gránátalmában, nyárfákban, pálmafajokban és platánban. A faszárú, fatermetű növények fölhasználása a Tigris és Eufrátesz folyó menti vidékén kitüntetett tevékenység, hiszen a termőföld gabonatermesztésre – árpa és búza előállítására – használatos. Mindez egészen másfajta látványosságokkal szolgált, mint a városi terek.

A *sportvadászat* – amely nem csupán a hercegek és főurak kiváltsága, de a vidéki és a városi lakosság is gyakorolhatta – őrzött vadászterületeken zajlott. A ragadozó madarakkal – sólyommal, karvallyal – szívesebben vadásztak, mint a tisztátalanoknak tartott kutyákkal. Nyíllal, hálóval, gyalog és lóról folyt a vadászat, a fejedelmek szórakozására nagyragadozókat, oroszlánt és medvét is idomítottak. A sokféle vadászott élőlény természetes közegében esett áldozatul: az iszlám országok fajgazdagsága területenként változott, de Iráné volt a leggazdagabb. Itt tigrisre, barnamedvére, fekete medvére, oroszlanra éppúgy mentek, mint apróvadra. Máshol szarvasok, dämvad, gazella, vadkecske, vadzsamár, vaddisznó, vadjuh, mezei nyúl, strucc, fagoly, fácán, galamb, búbos banka, vadlúd, réce, sőt a homoksvatagokban a kigyók és a gyíkok vadászata a kedvelt.

A főúri vadászat térbeli elkülönítését szolgálták a *vadaskertek*. Az Irak, Irán, Kis-Ázsia, Szíria és Egyiptom területén uralkodó Szászánidák (224–644) számos helyen létesítettek ilyen célból fenntartott, általában kiterjedt nagyságú telepet. A Szamarra melletti al-Hir alapterülete 50 négyzetkilométer. A vadászati célból mesterségesen létrehozott, folyamatosan gondozott, karbantartott, állati életre alkalmas területek parkok lehettek, ahol a foglyul ejtett, ajándékba kapott vagy felnevelt nagyvadakat őrizték. A vadaskertek igen korán látványosságként is kezdtek szolgálni: a befogott állatokat – az öröknek följánlott borralaló ellenében – bizonyos időpontokban bárki megtekinthette.

Általában – a vallási fenntartások ellenére – mindegyik iszlám fővárosban működött *állatkert*, amelyek létrejöttéhez a vadaskertek járultak hozzá. A szelídített állatok csatornákkal lekerített, parkosított, nagyobb területeken éltek. Al-Hirből al-Mu'tamid (893–902) idejében Bagdadba vitetik az állatokat, de az eredetinel kisebb területen helyezik el azokat. Az a fényűző park is a szamarrainál kisebb területen működött, amelyet Damaszkuszban hoztak létre. Az uralkodók által fenntartott intézményekből, ahol a nagyobb állatokat fel is ékesítették a reprezentációs alkalmakra, a baráti királyokat ajándékozták meg, s tudjuk, ezekből európai uralkodók is részesedtek.

A városi épületek építményszárnyak által közrefogott, belül elhelyezkedő, *zárt udvarán* intenzív eljárásokkal tartották fenn a kertet: ezt a zárt lakóterekkel egyenértékűnek, részleteiben is meghatározott helynek tekintették. Az itt nevelt növényeket piacokról vagy saját gazdaságból szereztek be. De piacokról szereztek be azokat a növényeket is, amelyek ugyan nem teremtek meg a kertben, de amelyeket a kert vagy a lakóterek ékesítésére használtak egy-egy ünnepség, vendégség vagy valamilyen családi-közösségi esemény kapcsán. A piac egyik elhatárolt területén vagy más helyen, a gabona- és állatpiactól, a fűszerpiactól, az élelmiszerpiactól távolabb *virágpiac* működött minden városban. Ezekben a helyeken lehetett megvásárolni a városi kertekbe a növényi anyagokat, magvakat, gumókat, hagymákat, gyökereket, palántákat, oltványokat, dugványokat, gyökeres bokrokat és fákat. De a kertépítéshez szükséges idősebb növényekkel is szolgáltak a kereskedők, akik konténeres növények garmadáját kínálták. Edényes növényekkel is szolgáltak, amelyeket vagy szabad földbe lehetett átültetni, vagy medencékbe, tárolókba helyezve tovább nevelni. Ha a vásárló úgy rendelkezett, a kereskedők alkalmazottai a kiválasztott növények hazaszállítását és szakszerű elhelyezését is elvégezték.

A kertészeti eljárások fejlettségét mutatja, hogy konténeres növények közül jó néhányat bármikor lehetett virágzó állapotban kapni. Minden évszakban árultak virágzó rózsatöveket, illatos levelű és virágú növényeket.

A gyökeresen, földlabdával vagy anélkül kínált kerti dísnövényeken kívül vágott virágokkal, gallyakkal és illóolaj tartalmú hajtásokkal is szolgáltak a virágpiacokon. Ezekből csokrok készültek, amelyek a lakások díszítését és levegőjének frissítését, dezodorálását szolgálták.

Nászir Khuszrau, a perzsa utazó 1048. december 18-án arra lett figyelmes a régi kairói piacon, hogy mind a négy évszak terményeit kínálják az árusok: „láttam: vörös rózsát, tavirózsát, nárciszt, édes narancsot, keserű narancsot, citromot, almát, jázmin, dinnyét...”¹¹ Följegyzéséből nem derül ugyan ki, hogy a gyümölcs- és a virágpiacon egy helyen vagy térben elkülönülve helyezkedett-e el, mindenesetre a kitűnő kereskedőkre és a kertészeti gazdálkodásra épült gazdag piaci kínálat nyilvánvaló. Al-Harabi (megh. 1215) *Kitáb az-Zijára* című, az iszlám terület zárandokhelyeit bemutató könyvében az egyiptomiakról is hírt ad, ez országot a világ csodái közé tartozónak véli növénygazdagsága miatt. „Magam is láttam itt egyazon évszakban háromszínű rózsát, kétféle jázmin, tavirózsákat, mirtuszokat, pézsmarózsákat, bazsalikomvirágokat, kétfajta violát, lótuszgyümölcsöt, cédrust, citromot, narancsot, félérett datolyát, banánt, a szikomorfa gyümölcsét, zöld és érett szőlőt, zöld füget, mandulát, tököt, sárgadinnyét, görögdinnyét, padlizsánt, zöldbabot, salátát, friss diót, endíviát, gránátalmát, spárgát, nádcukrot, és sehol másutt nem láttam ehhez hasonló bőséget.”¹² A XI. század végi beszámolóban nem csupán az utazó csodálata fejeződik ki e gazdag kínálaton, de nyilvánvaló az is, hogy igény volt e széles választékra, s lehetőség is annak felkínálására. Későbbi utazók is hasonló lelkesedéssel számolnak be a növénybőségről, köztük Huszti György (1512 k.–1566 után) is utazásának leírásában.¹³

A X. századig a mezőgazdasági munkák javát a röghöz kötött parasztság végzi, fejlettebb vidékeken ettől az időtől kezdődik a földművesek fölszabadulása, de számos területen a parasztságot a középkor végéig megmaradnak saját uraik, gyarmatokon pedig a helyi nemesek kiszolgáltattainak. A parasztságot faluban élnek, e falvak gyakran fallal vannak elkerítve. A falakon túl terültek el a közösségi földek, a mezők és legelők, s a kertgazdálkodásban oly nagy gazdasági szerephez jutó *haszonkertek*: a gyümölcsösök és a szőlők. A szabad parasztságtulajdonnal rendelkezhetett, s jó részük birtokolta azt a területet, amelyen gazdálkodott.

Miként a falvakat, a gyümölcsös- és a szőlőskerteket is vályogból, illetve kőből emelt falakkal kerítették, hogy megvédjék azokat az állatoktól és az illetéktelen személyektől. Sőt, terményérésükre éjszakai őrközlés is szokásban volt. A parasztságot bérelt idénymunkások, némely vidéken rabszolgák segítették, akik a szivós, dolgos, erős középkorú, tehát tapasztalt férfiak közül kerülhettek ki. Követelmény volt, hogy az idénymunkások teste ép és szabályos legyen, így látták a muszlimok biztosítva a kifogástalan terménybetakarítást is. Nem dolgozhatott a mezőgazdaságban bőrbeteg, a szembeteg nem ültethetett növényeket, s a faültetésre felfogadottaknak, nehogy a növény növekedését és fejlődését hátrányosan befolyásolják, különösen kifogástalan egészségűeknek kellett lenniük. Mezőgazdasági munkában a parasztságtulajdonosok mellett élő – egészséges – nők is részt vehettek.

Az állami föld bérlői bérletet fizettek, s terményt nem adtak. A parasztságot a jó minőségű földek terményeiből – így az olajbogyóból, a pálmaültetvényből és a szőlészetből származóakból – egyharmadot szolgáltatott be adóként, másik harmadát a föld birtokosa kapta, harmadik része megmaradt a munkálkodóknak. Szegényebb, silányabb körülményeket nyújtó vidékeken eltekintettek ettől a felosztási módtól, s volt, hogy egy tizeden osztozkodott az adóhivatal és a földbirtokos. Gyarmatokon a főadóbérlők külön adókkal nyomorították a parasztságot, akik azonban ugyancsak megtehették, hogy kisállattartással, zöldség- és gyümölcsstermesztéssel, kertészkedéssel és méhészettel adózatlan jövedelemre teyének szert.

Az időszámítás – a koráni holdhónapos beosztás ellenére – a mezőgazdaságban szoláris beosztású volt. Területenként máskor kezdték az évet, s leginkább a párszi szoláris naptárt követték. Indiában az Indus és a Gangesz, Egyiptomban a Nílus áradásával a nyári napforduló tája volt az évkezdés, de az iráni év is ekkor kezdődött. De miként minden parasztnak számító munka, a kertészeti is ősszel, szeptember-október-novemberben, a paraszti év első évszakában kezdődött.

A gyümölcszedés után a hűvös éghajlatú területeken a fagyérzékeny fákat – banánt, citrusféléket, cédrust, mirtuszt – gyékényszövedékkel fedték be. Betakarították a magvakat, raktározták az eltartható gyümölcsöket – gránátalmát, birset, berkenyét, szőlőt, olajos magvakat: mogyorót, pisztáciát, diót –, begyűjtötték a feketedő olajbogyót, majd szőlőt oltottak. Októberben a fás állomány területét megtisztították, a földet felszántották s a kora tavasszal fölshedendő zöldségek magvait elvetették. November volt a trágyázás hónapja, de csak akkor, ha a telehold már fogyóban volt. A X. századi nabateus mezőgazdász, Ibn-Waahsija néhány fát nem javasolt trágyázni, mert a tapasztalat szerint azt azok nem hasznosítják. Mezőgazdasági munkájában ezek közé sorolja a babért, a diófát, a mogyorót, a szentjánoskenyeret, a gesztenyét, a vadolajfát és a tamariszkcserjét.

A téli három hónap közepével, januárban szedték a déli vidékeken a beérett narancsot, citromot, cédrárcitromot, északon az őszibarackfákat ápolták, termőre metszték a gallyaikat, oltották az őszibarackot, a mandulát, az almaféléket és a szentjánoskenyérfa. A mezőgazdaságban ekkor vetették a gyapotot, később pedig a fűszernövényeket. Március a szőlőmetszésé volt. Áprilisban a rózsák virágoztak, ilyenkor párolták a rózsavizet, készítették rózsalapanyagú szereiket, az esszenciákat és a szirupokat. Májusban már öntözni kellett a fákat. Nyáron kezdett érni a szőlő, a szilva, a füge, júliustól a gránátalma, a körte, a datolya, augusztussal a jujuba. Augusztusban leszüretelték a szőlőt, s már megforgatták az olajfák földjét.

A gyümölcsös és növényei

A mezőgazdasági munkák között a kertművelés intenzívebb terület- és növényművelést kíván például a gabona-termelésnél vagy a textilnövények előállításánál. A kertek jóval több vizet, a növények fajhoz, változathoz vagy egyedhez kötött gondozást, a kerti élőlényegyüttesek pedig évszakokon átnyúló, hosszú időszakon át tartó tervezést igényelnek a fenntartótól. A kert létrehozásához letelepedett életmód, tartós anyagi háttér és kiterjedt agronómiai ismeretrendszer szükséges. A kertekben több mezőgazdasági kultúra is összevonódhat, a parasztok, illetve a kertészek rendszeresen neveltek zöldséget és virágot. Az intenzív növénygazdálkodás finomabb technológiát, gondosabb kivitelezést igényelt: például amíg a szántóföldet ekével (a zsíros földeket kerekes nehézekével, a többit horogekével) szántják, a kert talaját ásózzák.

A kertekből ennek köszönhetően évi két, néha három szürettel tudják betakarítani a gyorsérésű növények termését, s a többit is képesek biztonságos és kiegyensúlyozott eredményűvé tenni. Az öntözetlen földek egy-két évre parlagon maradtak, vetésforgót is alkalmaztak, a kerteknél minderre nem volt szükség.

Némely növény nagybani előállítása – amilyen a Perzsa-öbölből valamennyi meleg klímájú sík vidékre elterjesztett cukornádé, a festék- és illatanyagot adó növényeké (rózsáé, jázminé stb.) – azáltal, hogy ültetvényük különösen igényes volt, a nagybirtokok, állami birtokok vállalkozása lett, ahol az öntözést és a minőségi idény-munkát biztonságosabban tudták megoldani. A kertek fenntartása, amely további szervezettséget igényelt, családi vállalkozásban maradt.

Miként al-Harabi listájából is látni, Egyiptomban a fatermetű gyümölcsfák terményei alacsonyabb számban fordultak elő a piacokon a lágyszárúakéhoz képest. Egyiptomhoz hasonlóan Arábia és Afrika területén sem alakult ki a fásítás, a fás kertek, a gyümölcsösök kultúrája. A táj éghajlatához alkalmazkodva a nyugati területen Andalúziában, a keletin pedig Iránban, Turkesztánban, Perzsiában és Kis-Ázsiában vált fejletté a gyümölcsfa-termesztés. Az itteni vavilov-központokból származik, ezekből a géncentrumokból terjedt szét a ma ismert gyümölcsfajok, -fajták és változataik sokasága, s ezek terjesztését a muszlim világ szélesítette ki s fejezte be. A Földközi-tengert övező Mediterrán-centrumból a szentjánoskenyérfa és az olajfa, a kis-ázsiai központból a mandula, sárgabarack, cseresznye, datolyapálma, füge, szőlő és a körte származik. Etiópia (banán és kávé), Indo-Burma (citrom és mangó), Sziám (banán, kókusz, gyömbér, grapefruit, cukornád és sárgabarack, narancs, őszibarack, tea, eperfa) – genetikai kincsei is az egységes muzulmán világnak köszönhetik sikeres elterjesztésüket.

Turkesztánban, Kelet-Indiában, Perzsiában és Kis-Ázsiában a helyi hagyományok szerint gondozták a fákat, a magvetéstől, az ültetéstől, a csemetegondozástól kezdődően az oltásokon, szemzéseken, nyeséseken, alakításokon át egészen a talajápolásig, öntözésig, trágyázásig bezárólag, s nemesítő helyeket: csemetekerteket és gyümölcsös telepítvényeket tartottak fenn. Arábiában, Egyiptomban és Afrikában viszont szegényes a fakultúra. Az említett központokból nagyszámú faj egyedeinek átvitelét csupán Szíria és Andalúzia környezeti körülményei engedték meg.

A környezeti viszonyok szerint területenként más-más növényállományt tarthattak fenn a kertészek. Voltak fák, amelyek telepítésénél nem kellett biztosítani az öntözést, másoknál ez – az ültetvényes formában nevelteknél – elengedhetetlen volt. Általánosan elterjedt gyümölcsfa az alma, a birs, a citrom, a gránátalma, a körte, az őszibarack, a szőlő, később pedig a narancs; meleg tájakon a szegények tápláléka, a datolyapálma gyümölcse. Az édes gyümölcsöket nyersen és feldolgozva egyaránt fogyasztották, többségüket aszalva, a szőlő nagyobb részéből mazsolát készítettek. Az olajfa – amely a Mediterráneum civilizációs növénye – érett bogyójából olajat sajtoltak.

Más fák elterjedését a klíma és a használat irányítja. Az eperfa e selyemhernyó-tenyésztéshez szükséges tápláléknövény nevelése, amelyet előbb a Kaszpi-tónál, majd kiterjedten Iránban, aztán Szíriában, végül Andalúziában és Szicíliában is termesztettek, kínai hagyományokon nyugszik.

A fák honosítására mind a kalifák, mind a nagy földbirtokok tulajdonosai, illetve irányítói törekedtek. A növényanyag nagyobb távolságra való szállítása, cseréje szokásos és megengedett lehetett, némely helyen gyűjtemények is kialakultak. Tabrizban, a XIII. századi Iránban olyan botanikai gyűjteménnyel rendelkezett egy kert, ahol a keleti területek – Dél- és Észak-Kína, Malájföld, India és Közép-Ázsia – gyümölshozó fajt tartották együtt.¹⁴ E kert egyik igazgatójának perzsa nyelvű értekezése, az *Athár u Akhbár* a gyümölcsfa-nemesítési eljárások közül az ismeretes összes oltási módot bemutatja. A sikeresen fölnevelt fákat e botanikusoknak volt feladatuk ismertté tenni és elterjeszteni, az újabb változatú gyümölcsfák muszlim világban való honosításának tervszerű elindítása nekik köszönhető. *Athár u Akhbár*-jában a szerző a perzsi Jazd selyemhernyó-tenyésztőit azért tartja kiválóknak, mert sikerült kinevelniük néhány dús lombozatú eperfafajtát.

A meleg éghajlati övbe eső keleti részeken trópusi körülmények közé illő, füge-, narancs-, pálma- és a legkülönb gyümölcsváltozatot termő eperfa kiterjedt ültetvényeit hozták létre. Hogy a művelésük könnyebb legyen, az ültetvények áttekinthető szerkezetben készültek, a fák szabályos sorokban álltak. Ügyelni kellett a rendszeres öntözés feltételeinek megteremtésére is.

A fügét, narancsot és a datolyapálmát egyként magról nevelték. A legkiválóbb tulajdonságú növények terméséből származó fügemagoncokat szétpalántázták, majd a kifejlett fiatal fügefákat végső termőhelyükre telepítették. A narancs – amelyet Kínából hoztak be s honosítottak a Szászánida Perzsiában – nevelése kezdőd-

hetett cserépbe ültetett maggal (amelyből a növénykét két évre a csemetekertbe, annak múltával a végső állományba viszik) éppúgy, mint hajtásdugványozással. A többi citrusféle – a cédrátcitrom, a citrom és a citrancs – termő fának előállítására hasonlóképpen történt –, bár ezeket kevésbé kiterjedt módon nevelték, s többnyire megelégedtek azzal, ha a narancsültetvény köztes növényei lesznek. A végső helyükre került pálmamagvak kezelése is sajátos eljárásokat igényelt, trágya és só keverékét vegyítették a magonc földjébe, bőven öntözték, ritkán átültették.

Minden egyes növényfaj gondozása külön módszerrel történt. A narancs tápanyagigényes, a dugványozás megkívánta a laza és trágyázott földet. Az oltványszelektálás eredményeként számos változata jött létre a citrusféléknek: más-más értéke volt a kairói citromnak, mint a bagdadinak, a különösen kedvelt, lényerésre szolgáló baszrainak, khuzisztáninak és tabarisztáninak vagy a legnagyobb méretűnek tartott, Kurdisztán déli táján termelt szindzsári citromnak. Vértelű citrusgyümölcsök előállítására a fák állati vagy emberi vérral való öntözését javasolják – a narancs ilyen előállítása Ibn-Wahsija tanácsán alapul. A virágzó pálmák beoltását segítik, a beporzást mesterségesen végzik.

Szőlőt Egyiptom közepe és déli része s Arábia kivételével mindenhol művelnek, ahol lehet, egészen a magas hegyekben is. A szőlőtermesztés helyi technológiája éppen ezért változatos – néhol tányér alakú gödrök mélyén, máshol fára futtatva és a rendkívül sokféle, népszerű fajták igényének megfelelően, másképpen ültetve, metszve, trágyázva, oltva, permetezve, tárolva, tartósítva, fogyasztva. A középkori Hamdullah földrajztudós éppúgy megemlékezik a változatokról, mint az ampelológiai és agronómiai szakmunkák. Az egyik földművelő kézikönyv például az iráni fensík szőlőfajtáit részletezi.¹⁵

A Földközi-tenger keleti részén elterülő hatalmas ültetvényekkel szemben a többi területen gyümölcsös-kertek vannak. Az olajfa kivétel, amelyet fő termőhelyein, Szíriában, Andalúziában, Tunéziában és Szicíliában is ültetvényes formában tartottak.

Haszonkerteket nem csak a falvakban s nem csupán nagy méretű ültetvényekként tartanak fenn. Cahen a X. századig megkülönböztet egészen kicsi paraszti birtokokat, a vidéki nemesek birtokait, a városiak birtokait, amelyeket másokkal műveltetnek meg, s nagybirtokokat. A népes városok környékén jöttek létre azok a városi és város melletti kertek, amelyek terményei a fenntartókhoz, illetve lakhelyükre áramlanak be.¹⁶ A városmelléki kertek szerepét nem csökkenti a XI. századdal fellendülő kereskedelem, amely nagyobb mértékben csupán a tartósított gyümölcs piacra kerülését biztosíthatta.

A gyümölcsös-kertek gazdagságát mutatja, hogy azok az év minden szakában kínálták terményeiket. Többféle gránátalma, a kenyérsütésre alkalmas termésű szentjánoskenyérfa és mirtusz, jujubafa, birs, kajszli, őszibarack, szilva, körte, diófa, pisztácia, mogyoró, mandula és a babér, amely a kertészeti gyakorlatban általánosan elterjedt, hűvösebb területen a cseresznye és az alma, a melegen a banán és a citrusok érzékenyebb változatai. A praktikák tömegével kívánták az értékesebb, mutatósabb, különlegesebb gyümölcsöket létrehozni: az őszibarack piros gyümölcsének nevelését a fa alá ültetett rózsabokorral „segítették”, fejszével fenyegették a terméketlen növényt, ügyeltek a növények ellen- és rokonszenvére, így a többi fa számára ellenszenves diót magányosan, az egymást kedvelő olajfát és szőlőt társítva ültették és nevelték termőre.

A kertművelés elmélete és gyakorlata néhány agronómus munkájára alapozódik. Mindenekelőtt Ibn-Wahsija, Ibn-al-Awwám, Ibn-Bajtar művei hatottak, s ezek kerültek át a keresztény világba. A XI. századi al-Birúni vagy Ibn-Bassal művei is tartalmazzak élőlényismeretet. Az agronómiai tevékenységet, értelemszerűen, nem lehet élesen elválasztani az asztronómusok, orvosok, gyógyszerészek tevékenységétől sem, számos esetben az ő igényeik irányítják a kertészkedést. Az iszlám tudomány egyetemes alakjainak könyvei szintén terjednek és hatnak a muszlim világgal érintkezést tartó keresztény területeken.

A természettudomány a IX–XI. század között kifejlődött, addigra az összegyűlt antik örökséget saját eredményekkel kiegészítve széles területen – s egy nyelven! – elterjesztette, s szerencsés módon hozzáillesztette a keleti civilizációk tudását. Munkásságuk eredményét a gyakorlatban is bevezették, s nem egyszer kísérleteztek s rendszeres próbákat végeztek megállapításaik igazolására. Az élettudományok között a botanika és az agronómia vált a legfejlettebbé, de a legkülönbözőbb vallásúak által gyakorlott medicinát sem hanyagolták el, amely, minthogy idővel egyre jelentősebb „filozófiai” háttérrel rendelkezik, visszahat mind az asztronómiai-asztrológiai, mind az orvosbotanikai-agronómiai tudáskészlet alakítására.

Az arab nyelvű agronómiai irodalom kútfeje Ibn-Wahsija *Nabateus mezőgazdaság* („Kitáb al-faláhat an-nabatijja”) című munkája. Az iszlám elterjedése előtti mezopotámiai földműves hagyományokat összefoglaló, görög nyelvről fordított gyűjtemény ajánlatokat, praktikus ismereteket, eljárásokat kínál fel, ámbár néhol mágikus javallatai is vannak. A X. századi munka azt igyekszik elhithetni magáról, hogy „káldeus művek” fordítása. Ibn-Wahsija a muszlim urbanizálódó igényekhez igazítja az ősi mezőgazdasági tapasztalatokat, s Ibn-Khaldún szerint leginkább a mórok számára jelentett hasznot. Az valóban bizonyított, hogy a XIII. századi sevillai mezőgazdász és botanikus al-Awwán forrásnak tekintette ezt a művet.

A munka – miként a Ernst H. F. Meyer ismerteti¹⁷ – egyként tárgyalja a fagondozást és a földművelést. Az antikvitás „négy elem”-tanát figyelemmel tartva a munka minden egyes kultúrnövény és fölhasználható vad növény hasznát és gondozását ismerteti, nem feledkezve el az asztrológiai és a mágikus kapcsolataikról sem. Al-

Awwám ugyan ez utóbbi vonásokat igyekszik kiszűrni, de néhány talizmán megnevezésétől maga sem tud eltekinteni. Ibn-Wahsija fordításában a mezőgazdasági munkákat mind a hold-, mind a naphónaphoz igazítottan bemutatja. A 12 naphónapot az állatövi jegyekbe lépésektől számítja, és szír nevekkkel jelöli – az állatövi jegyek ismerete keleti eredetet mutat. A naphónapokat egy-egy elem uralma alatt vélték tudni – október, február és június a levegő, november, március és augusztus a víz, december, április és augusztus a tűz, míg január, május és szeptember a föld hatása alatt áll. Al-Awwám az évet a mezőgazdasági munkák rendje szerint, tehát ősszel kezdi. A munkákat a levegő és a víz meghatározottsága idején érdemes kezdeni, és sosem a tűzé alatt. A növénygondozásban figyelemmel kell lenni a növény és a bolygók kapcsolatára – a Vicia faba például a Merkúrral és a Marssal konstellál.

A csillagállás után a levegő, a víz és a talaj tulajdonságait kellett figyelembe venni. A talajtan – fejlesztését azzal indokolta, hogy a föld elemének pricipiuma a növényzet – szerint jóval több típust különít el, mint a görögök vagy a rómaiak, megfigyeltette a szagát, a színét, tapintását, állagát, nedvességtartalmát, a hevítéskor bekövetkező változást és természetesen az ízét is. Összehasonlító eljárásokat tett közzé, s például ülepítéssel való vizsgálatot is bevezetett. A trágyázásról – amely ugyan görög és római eredetű – hasonlóan részletesen rendelkezett, de új eljárással, a komposztálással egészítette azt ki. Sajátosság az is, hogy minden növény talajigényét, trágyázási lehetőségeit és az öntözését is meghatározta, s a nyugati ismeretekkel ellentétben a növénybetegségek és az állati kártevők elleni védekezést is behatóan tárgyalta. Ismeri a hamuval való trágyázást és az aromás növények állati szervezetre kedvező hatását – ezért a kettőt összeillesztve a növények számára a lehető legserkenőbb dolognak tartotta az aromás növényi hamut.

A mezőgazdasági műveleteket a Hold állásának értelmezése szerint szabályozza: minden növekvést mutató folyamat indítását – a vetést, az ültetést, az oltást, a szemzést – az újhold utáni tizennégy napon kell végezni, hacsak nem a gyomok gyarapítása a cél. Ezt a görögök, illetve a rómaiak is így javallták.

A nabateus földművesek égi mozgást és növényi növekedést összefüggésbe állító munkásságára hivatkozó, de immár a pogány babonáktól megtisztított mű mellett lefordítanak egy rómi – kelet-római – szakmunkát is. Ez rokon az ugyanebben az időben keletkezett, a hellenisztikus és a római mezőgazdasági írásokból egybeszerkesztett *Geoponicaval*. Ilyen, keleten és nyugaton egyként használt útmutatók, ha nem is található bennük alapvető tudományos vagy gazdálkodási novum, eredményezték muszlim területen a különböző növények, növényfajták egységes elterjedését, a technikai-technológiai eljárások megismerését és használatban tartását s a gazdálkodási menet homogenizálódását.

A naptárak, ünnepek rendszerezése hagyományos feladata volt a muszlim társadalomnak. Al-Biruni (973–1051) a különböző népek naptárait, ünnepeit, az azokhoz kötődő cselekedeteket veti össze.

Andalúziában 961-ben írta a mozarab Rabi ben Zajd (Racemundus) II. al-Hakam kalifának ajánlott művét, a *Córdobai kalendáriumot*, amely a számos ilyen jellegű gyakorlati traktátus legjelesebbike, egyszerre agronómiai, liturgiai és asztronómiai ismereteket is kínáló munka. A muszlimok mezőgazdasági munkavégzéséhez alkalmazkodó, a napév szerint szerkesztett szöveg a csillagászati eseményeket, egyházi, köztük a Córdoba környéki kultikus ünnepeket, az év havonkénti jellemzőit, időjárás állapotait éppúgy följegyzi, miként a mezőgazdasági és az állattartási munkák elvégzését is programozza. E kalendárium tartalmában és kifejezéseiben a keleti naptárak – nabateai előzményekre épülő – asztronómiai ismeretein, kozmológiáján alapul, de a muzulmán uralom előtti helyi s az itt meghonosodott római eredetű ismereteket is felhasználja. Sok említett növény ugyanis a Római Birodalom mezőgazdálkodási eredményei nyomán maradt fenn, a gyümölcsfák közül bizonyosan csak a sárgabarackot és az őszibarackot hozták magukkal a muszlimok.¹⁸ A szellemi és gyakorlati útmutatással szolgáló – s inkább a nagybirtokok megműveltetéséhez, az uralkodói tevékenységekhez, mint a kisgazdasághoz és az egyéni életvezetéshez segítséget adó – kalendáriumban medicinális jellegű ismeretek is találhatóak: az antik eredetű elem- és nedvtan értelme szerint a természetes tulajdonságok, a testnedvek s az emberi alkatok is, miként egyéb élőlények, az égi jelenségek hatásai alatt állnak. Miként ugyanazok az égi mozgások fejtik ki erejüket a növényekre, állatokra, elemekre, az egy hatás alatti dolgok egymással rendszert alkotnak s jellemzőiket tekintve összefüggenek. Mindez – az iszlámban prófétai eredetre visszamutató – életmódot, a gyógyítás lehetőségeit s a gyógyszereket is meghatározza. A négy természetes minőség egyensúlyának felbomlását s annak visszaállítását ezért is tanulmányozzák oly előszeretettel az orvosok, s így válnak kiemelten fontossá az úgynevezett orvobotanikai művek.

A növényi eredetű gyógyszereket fölhasználó orvoslás alapkönyvét, Dioszkoridész *Materia medicáját* – amely illusztrált példányt a bizánci VII. Constantinus Porphyrogenitus küldött III. Abd-ar-Rahmannak andalúz földre – Haszdaj ben Saprút zsidó orvos és társai fordítják le s látják el rajzokkal a X. század fordulóján. Ez lesz az a mű, amelyre valamennyi későbbi orvoslással, farmakológiával, illetve botanikával foglalkozó muszlim tudós – Ibn-Muffaradz (kb. 1165–1240), az ezernégyszáz gyógyszert, köztük háromszáz újat leíró Ibn-Bajtar (mgh. 1248 k.) és Abu-Dzsafar Gháfiki (mogh. 1165) – támaszkodni fog, s ők keltik fel a mű iránt a skolasztika keresztény orvosainak, majd a reneszánsz herbaristáinak az érdeklődését is. Az arab medicinai tudással Constantinus Africanus ismerteti meg 1100 táján a salernói iskolát.

Al-Birúni 1050-ből származó listáját elemezve John Harvey 1975-ben pontossá tette, mely növényeket termesztettek a muszlim kertekben.¹⁹

Ibn-Wahsija *Nabateus mezőgazdaságában* fellelhető növényneveket és ápolási tanácsokat a két andalúz kertész, al-Awwám és Ibn-Fajtar – igaz, szelekció után – hagyományozta tovább. Al-Awwám, a XII. századi sevillai mezőgazdász leginkább kertész volt, aki elsajátította a félsziget művelési módjainak sokaságát és technikáját, s egyszerre használta a helyi, a görög és római, a nabateus és az arab iszlámba beépült perzsa és hindu ismereteket.²⁰ Ő Ibn-Wahsijától csupán a kultúrnövényeket veszi át, s a többi nem vagy csupán futólag említi. A kultúrnövények ismertetőjét is erős kritikával illeti – például a babiloniaikat elhagyja, máshol csak azoknál emeli át, amelyeket ő nem ismer.

Ibn-Bajtar – aki talán nem is ismerte al-Awwám fajlistáját – szintén elkészíti a maga al-Wahsija-átiratát, amelyben nem szerepelnek az al-Awwám által kiegészítésként beillesztett fajok. De szerepeltet néhány kelet-ázsiai növényt. A kivonatolt növényismertetések gyógyhatásokra is kitérnek, nem egyszer dioszkoridészi eredetre vallóan. Meyer körülbelül kétszáz olyan növénynevet talál Ibn-Bajtar és al-Awwám műveiben, amelyek nem fordulnak elő a *Nabateus mezőgazdaságban* – s ha igaz, hogy e X. századi mű minden haszonnövényt felsorolt, akkor ennyivel nöhetett a kultúrába bekerült genusok, fajok, fajták, változatok stb. száma. A legtöbb új növényt csak az egyik forrás tartalmazta.

A mindkét forrásban meglévő haszonkerti fás növénycsoportok és a meghatározott fajok – Meyer forrásértelmezése szerint – a következők: babér, banán, bengefélék, birs, borbolya, cédrus, ciprusfélék, citrom, cseresznye, datolyapálma, diófa, édes füge, fehér eper, fenyőfajok, fűz, galagonya, gránátalma, jázmin, jujuba, kapri, keleti platán, kerti berkenye, körték, mandarin, mandula, mimóza, mirtusz, narancs, olajfa, oleander, ostorfa, őszibarack, pisztácia, rózsafajok, szeder, szikomorfüge, szilvák, szőlő, tamariskuszok, tölgy és a vadgesztenye.²¹

A XI. században – miként a bagdadi al-Birúni és a toledói botanikus, Ibn-Bassal, továbbá a szintén mór területen élő al-Awwám és Ibn-Fajtar töredékesen megmaradt adatai arra is rámutatnak, hogy a muszlim világ teljességében a gyümölcsök legtöbbször az alma, banán, cseresznye, datolya, füge, gránátalma, jujuba, mandula, meggy, narancs, sárgabarack, szeder, szilva, szőlő kerti ültetvényeiről, illetve szabad gyümölcsös területek fáról került az asztalra. A pisztácia is elterjedt ugyan, de az vadon, kertészeti technikák nélkül nevelkedett. Al-Birúni a kert számos dísznövényéről is említést tesz: rózsaváltozatokról, milyen az egyes, kettős, fehér, sárga, mélyvörös, fekete, rózsaszínű, továbbá a pézsmarózsa. Említi a fehér és a sárga jázmin, a levendulát, a mirtuszt, a kerti rutát s a természetes fákat, a platánt és a füzeket. Gyógynövényként ismeri a szellőrózsát, kamillát, kikericsket, koriandert, köményt, mályvát, majoránnát, orvosi zilizt, mentát, fekete ürmet, nárciszokat, mákot, kakukkfűvet, spárgát. Zöldségeket és gazdasági növényeket – amilyen az indigó és a kender – is a listájára vett. Listáját kiegészítik – többek között – az ibolyák, liliomok és az oleander.

A muszlim kertekben elterjedt más növényekkel együtt nagyon gazdag választék mutatkozott. Az Ibériai-félszigeten például már az iszlám betörés előtt is éltek keletről származó növények, köztük egész távoliak is. E növényekről Plinius, Columella, Sevillai Isidorus irataiból tájékozódhatunk: említik például a tamariskát, a mandulafenyőt, az elapói fenyőt, sőt a datolyát is. A római szerzők ismerték a platánt, a kolostori kertekről író Isidorus (560–636) a sáfrányt, a gyömbért, a kámfort is leírja – s az olyan keleti növényt, mint a cukornád és az eperfa.²²

Ibn-Bassal 1080-ban született kompilatív művében, a *Mezőgazdaság könyvében*, miként 1180-ban al-Awwám is tenni fogja az övében, számtalan agronómiai és kertészkedési tanácsot ad, a virágnevelés fortélyaihoz is bevezet, tanácsot ad a szállításukhoz, és olyan növényekről is tudósít, amelyek nem rendelkeznek a korábbi növényektől elvárt haszon egyikével sem. Nem táplálék-növények, nem szolgálnak gyógyászati-higiéniai lehetőségekkel s kultikus szerepük sem ismert. De nagy a díszítő értékük. Ibn-Bassal az elődje által létrehozott toledói Huerta del Rey-ben dolgozott, ahonnan 1085-be települt át Sevillába, hogy ott tovább kertészkedjen. Botanikai expedíciókkal magvakat és növényeket hozatott Szicíliából, Alexandriából, Mekkából, az észak-perzsi Kurasánból. Ő kísérletezett az elsők között Andalúziában a narancs nevelésével. Al-Awwám maga is új növények nevelésére vállalkozott: a citrom, a júdásfa, az oleander, a fehér mályva, a naspolya, a szil és a tavi-rózsa elterjesztésében működött közre – de mindenekelőtt a szép kertek és terek kialakításának szorgalmazójaként ismert: ciprusok, cédrusok, fenyők, citrusfélék és más édes illatú növények ültetését javasolja a terekre, sétautak mellé, a pergolákra jázmin futtatását ajánlja és árnyat adó fáknak szilket, füzeket a gránátalmák közé. A borostyán felhúztatását, a konténeres babérbokrok medence mellé helyezését is javasolja.

A természet, a táj bemutatására, a környezetükben lévő élőlények felvázolására a muszlim festészet és kódexfestészet nem mindenkor vállalkozott. A VII. század előtti buddhista és zoroasztriánus vallási és főúri festészetben ugyan már megjelent a harc- és vadászcélpont, s ezekből egyénült ki a portré, amelyhez hamarosan társult a tájképfestészet is. A szaracén iszlámban a VII–XI. század közötti képtiltás következtében a festészet elhalt, a tájképi ábrázolásra egyedül a buddhista kultúrákban marad lehetőség.

A kéziratdíszítés a XI. században Kelet-Íránban és Szíriában kezdődik el, a buddhista közép-ázsiai, illetve a keresztény bizánci hatás alatt. Majd az iráni mongol uralkodók alatt a két irányzat keveredéseként létrejött egy új, az oguz stílus.

Az iszlám előtti szent iratokat kezdetben illuminálták, a VII–X. század között a korai iszlám azonban nem engedélyezi a kinyilatkoztatott könyv díszítését sem. Az illumináció föllendülése, a művészi szándékú illusztrálás, akárcsak a kézművesség, az oguzoknak és a mongoloknak lesz köszönhető.

Az iráni szafavidák (XVI–XVIII. század) világának művészetében az irodalmi művek illusztrálását kiegészíti az egész oldalnyi könyvfestmények készítése. Mindkettőn valóság-hű élőlények tömege látható. Az iszlám és a hindu hagyományokat átvevő mughal ábrázolások lehetőleg még valóság-hűbb megjelenítésre törekedtek. Dzsehángír uralkodása alatt (1605–1627) a környezet realista ábrázolására nyílik a legkitűnőbb alkalom. Manszúr, aki Dzsehángír számára dolgozik, több száz virág, madár és egyéb állat képmását készíti el.

A kert szimbólumrendszere

A muszlim kert kialakuló szimbolizmusát tárgyaló – mindenekelőtt W. L. Hanaway, J. Dickie és M. J. Rubiera y Mata munkásságát követő – tanulmányok, az élőlények civilizációba kerülését s tudásbővítő lehetőségét vizsgálók egyként szembeállítják a előiszlám arabság természetélményét a földrajzilag terjeszkedő nép új tapasztalataival.

Az iszlám előtti – pogány – arabok számára a maga kietlenségével, víz- és élőlényhiányával „locus horridus”-t jelent a sivatag. M. J. Rubiera y Mata mutat arra rá, hogy e korai népesség számára csupa negatív tartalommal rendelkezik a sivatag – az al-sahra.²³ Nyelvészek ugyanis e főnevet a hiányt kifejezők közé sorolják, s éppen az érzékszervi fogyatékoságokkal, különösen a szem vakságával kapcsolatosak közé. Ismert, hogy a szem és a forrás – talán mert mind a kettőből víz folyik – egyként kifejezhető az *ayn*-nal. Az iszlám előtti költészetben e sivatagról mint a shaytán lakhelyéről, ez embereket hatalmuk alá vonó, nekik gyötretést és bűnhődést hozó démonokkal zsúfolt vidékről esik szó, s nincs említve semmilyen enyhét adó hely, oázis vagy kert. Később, amikor a muszlim vallásúak számára az arab erények előtérbe kerülnek, mind a sivatag, mind a sivatagi élet a férfias puritánság jelképe lesz.

A kert, miként a kert életének alapeleme, a víz is Alláh ajándéka, s kizárólag vele kapcsolatos.

A víz, ahogy a *Korán* 6. – *A jószágok* – szúrójában megjelenik, Alláh nevéhez kötődik, s bár együtt szerepel (elvégre emberi tapasztalatokra hivatkozik a szöveg) az étellel, az élőkkel, a növényzettel, a természeti világgal, a magasból érkezik. Alláhtól származik minden élet: „Ő az, aki vizet küld le az égből. És mi minden dolog bimbózását indítjuk el azzal. Abból [aztán] zöld hajtásokat sarjasztunk, azokból pedig [kalászosokban] sűrűn egymásra sorjázó magvakat fakasztunk. És a pálmafák himporából [mélyen] lecsüngő datolyafürtök [teremnek]. És [a vízzel] szőlőskerteket [sorjáztatunk] és olajfákat és gránátalmafákat, amelyek [gyümölcssei] hasonlítanak és különböznek egymástól. Ám nézd meg – amikor gyümölcsöt hoznak – a gyümölcsöket és az érésüket! Bizony, jelek vannak ezekben azok számára, akik hisznek.”²⁴

A fejezet lényeges momentuma, hogy hivatkozhatóvá teszi Alláh és az ember közösségét, együtt munkálkodását, amikor az alláhi eredetű víz segítségével magának az embernek nyílik lehetősége a zöld hajtások sarjasztására, a magvak kicsíráztatására. Az ember végtére is teremtővé válik, csupán a teremtés iniciálása – s ennek megfelelően az értelem megadása – nem lehet feladata. Az ember azonban felhasználhatja mindazt, ami Alláhtól ered, s joga adatik itt éppen a növényekkel való foglalatosságához, a – talán különféle – mezőgazdasági munkához. Növények neveződnek meg – kalásztermők (nyilván a gabonanövények) s datolyapálma, a szőlő, az olajfa és a gránátalma, s ezeknek a hasznos jelentő részeire/szerveire mutatnak rá: a hajtásra, a magra, a bogyóra és a gyümölcsre. De megneveződnek a termesztési formák is, a sűrűn vetett magvaké éppúgy, mint a szőlőé s a többinek az ültetvénye – hiszen e növényeket mesterségesen kell az embernek nevelnie, lehetőleg tömegesen, egyazon fajta állományában. Ugyanakkor a növények gondozása kialakította a különböző munkaprofilokat, a gabonáé a mezőgazdaságít, a fáké a kertészetit, a szőlőé a szőlészetit – utóbbi kettő a gyümölcsstermesztését, így a kertészetit is.

A megnevezett növényrészek arra is rávilágítanak, hogyan került egy-egy növény az emberi kultúrába: táplálékanyag valamennyi. A Mediterráneum – Fernand Braudhel által – civilizációs növényeknek nevezett élőlényei közül megtalálható mind a három: a gabona, a szőlő és az olajfa. S a két másik – a datolya és a gránátalma – segít azt a területet behatárolni, amelyre a szerző hivatkozhatott. Az alapvető növények és a terület/klíma meghatározását leszűkítő két növény mellett jól elkülöníthetőek azok, amelyek a létszükségletet szolgálják, valamint a kínálatbővítő és a komfortérzetet növelő egyedek. S ezek már egyértelműen gyümölcsök – élvezetek forrásai is (nem mintha azok a táplálkozási anyagok, amelyek a minimumot jelentik, nem lennének élvezetforrások egyébként – e kettősségre majd építeni fog a muszlim orvoslás, amikor az egyszerű gyógyszerek közé besorolja a közönséges, mindenki által előállított táplálék-növényeket is).

A pálmafák együttese a szőlőültetvényekkel – s a vele talán együtt lévő gránátalmák és olajfák – külön-külön és együtt egy mezőgazdasági kultúra lehetőségére és fontosságára is utalnak, mégpedig a fás szárú növények monogazdaságát megjelenítő kertét. Igaz, a kerti – vagy a fás szárúak nevelését szolgáló – praktikák némelyike mint agronómiai tudás is ott van: hímpor szükséges (a kétlaki) datolya gyümölcsözősítéséhez, az ültetvények fenntartása vízzel lehetséges. Arra a kérdésre, lehet-e összefüggés a víz optimális felhasználására való törekvés és az ültetvényes gazdálkodás között, az agronómia történetével foglalkozók klímaviszonyoktól függően eltérő választ adnak.

Az Alláhtól eredő vízzel hozható létre tehát a kert, amelyben Alláh, az Alláhot és az embert összekötő víz és az ember közös „munkájával” a gyümölcs (amelyet ekkor még lehet, hogy a fás növények terményeként szabad értelmeznünk) végeredményként fog megszületni.

A kerteket és fáskerteket azonos értékűvé teszi az, hogy termésük egyaránt hasznos, különbségüket a növényfajok megoszlása adja. A gyümölcs jelentősége egyszerre értéket ad a gyümölcsöző területnek – akár mezőgazdasági, akár kertészeti, akár elvont értelemben.

Az idézett szúra okfejtése jóvoltából a kert fogalma szimbolikus jelentésekkel telítődik. Olyannyira, hogy később a kertek építészeti-fajösszetételi jellegét inkább meghatározta ez a – *Korán* és a hagyomány által együttesen kialakított, idővel egyre kiterjedtebb – szimbolikus rendszer, mint a botanikai, klimatikus vagy agrártechnológiai adottságok, illetve lehetőségek.

A kert ugyanis – mivel egyszerre alakítja Alláh és az ember – kettős meghatározottságú, mindegyik építészeti-botanikai eleme összetettségében vagy a részleteiben is szent, illetve szentségesített szövegek értelmezése alapján alakul ki, és valamiképp a Paradicsom metaforájává válik. A Paradicsomé, amelyet egy valóságos kert mutat meg, azaz a kert a hívők számára testiesült paradicsom lesz, amely minden formájában jelentéssel és utalással. S amely Alláhnak szolgáló aktusok, helyszínek valóságos sokaságát fogja adni.

Al-Nábigha²⁵ halotti siratójában kertről (rawda) és nem oázisról beszél, ahol a kitaró és bőséges eső által öntözött, pézsmá- és ábrailatú, szüntelenül nyíló virágokkal elborított sír fekszik, valahol Bászra és Jásim között. Ez a kert a mássá vált életé, a halálé, a világ utáni hely. Végül soron ugyanannak az elképzelésnek a másik oldala mutatkozik meg: azé a történeté, amelyet a *Korán* is átvett a sémi hagyományból: az örökéletű Ádám, aki egy örökletű kertben élte a maga életét, bűnei következtében lakhelyét vált, átkerül egy túlsó világba. S a másik élet az illatos, virágpompában álló túlvilági kertben, ahol minden örökkévaló: ennek az elérése – bűnvesztés által –, a boldogság mint életcél eléggé vonzó ahhoz, hogy az elnyerésével bárki is megpróbálkozzék. A *Korán* rawda értelmében csupán egyszer használja a kertet, *A bizánciak* című szúrában, s úgy, hogy az az üdvözültek kertjére vonatkozik. (30.15.: *Akik hívők voltak, és jótetteket cselekedtek, azok egy dűs kertben fognak örvendezni.*)

Hogy miféle tulajdonságú ez a paradicsomi kert, arról további felvilágosításokkal szolgál olvasói számára a *Korán*:

*„... gondoskodás lesz az osztályrészüik;
gyümölcsök, és tisztességben részesülnek
a gyönyörűség kertjeiben,
egymással szemben elhelyezett kereveteken;
kupát hordoznak körbe közöttük, amelyben olyan forrás [nedüje] van,
amely áttetsző és gyönyörűség az ivóknak;
nincs miatta fejfájás és nem részegednek le tőle.
Mellettük lesütött tekintetű, nagy szemű [hurik]”²⁶*

A hely alapvetően vendégszerető: az érkezettnek nincs semmi feladata, célja, munkája. Gondoskodnak róla – éppen a kert birtokosa, annak pompáját biztosító gazdája, a könyörületes és irgalmas Alláh –, mivel arra érdemessé vált. Kertben, a gyönyörűséggel szolgáló, megszelídített természetben. S a víz által burjánzó növényzet alatt, a szabadban heverőket, akiket forrás mámorító, tiszta és a kert gyönyörére érzékenyítő – gondot, főfájást sosem okozó, kábultságot, csömört ki nem váltó – italával kínálnak. S ez élvezetek tömegét nyújtó kertben újabb gyönyörforrások a szemlesütött hurik.

A Paradicsom csupa testies-földies dologgal – kert, heverésre szolgáló ágy, kupából szolgált ital, felszolgálók és társul szolgáló hurik, fájalmuk hiányával s ugyanakkor a tobzódás, a mértéktelenség távortartásával – ábrázolják. Étkezésről, pihenésről, a zárt kert védelméről, a nomádoktól oly távol lévő boldogságforrásokról esik itt szó. Mindezek szimbolikussá formázása, szimbolikus értelmezése szükséges – miközben azért azt a lehetőséget is megengedi a *Korán*, hogy a kertet a valóságban is létrehozzák.

Az istenfőlőké ez a folyóvizekkel hűsített, enyhet felkínáló hely, amelyet soha sem lehet megenni: azoké, akik életük által beteljesítik Alláh rendelkezéseit. És ez a hely – gazdagabb az mindenféle evilági javaknál – csakis Alláhnál van:

„... *Ám Alláhnál van a legszebb [szállás]hely, ahová az ember megtér.
Mondd: „Hirdessek-e vajon nektek jobbat mindezeknél?”
Az istenfőlőknek Uruknál [majdan] kerteik lesznek,
amelyek alatt patakok folynak s örökké ott fognak időzni.
Tisztává tett feleségekre és Alláh tetszésére lelnek ott.*”²⁷

Az *Imrán* nemzetsége címet viselő szúra egyik állítása szerint az elérhető szálláshelyek legjobbika a kert – különösen, ha mindenki saját kerttel rendelkezhet, amelyben víz csordogál, másik életűvé, szüzekké – érintetlenné – visszavátozott feleségek veszik közre, s az e helybe betért megfelel Alláh elvárásainak. E kert tehát testi és lelki jutalom, ahol a jutalmat az szolgálja, ami az ember evilági életében a legértékesebbnek mutatkozik: a (valóban gazdagságjegynek megfelelő) feleségek és a vízjárta kert. Ugyanezt több hely is állítja még a *Korán*ban. (4.13.: „*Aki pedig engedelmeskedik Alláhnak és az ő küldöttének, azokat [majdan] kertekbe fogja bevinni, amelyek alatt patakok folynak, és örökkön ott fognak időzni.*”; 4.57: „*akik azonban hisznek és jótetteket cselekszenek, azokat [majdan] kertekbe visszük be, amelyek alatt patakok folynak, s örökkön ott fognak időzni. Tisztává lett feleségekre lelnek ott; és árnyas árnyékba fogjuk őket vinni.*” 4.122. ugyanaz, mint a 4.57.; 5.45.) Az ismét fölvezetett kert tulajdonságai között megjelenik az árnyas hely fogalma: a nagy lombú, hűvös aljat teremtő fák kitüntetett szerepe, s tovább hangsúlyozódik a kert elkerítettsége is, ahová be lehet menni s be lehet valakit fogadni.

A Paradicsom – e szimbólumegyüttes – kettősségét többször fölveti a *Korán*. Egyik oldalról mindaz a túlvilági hely, amelyet egy földi kert leírásával lehet példázni, ígéretessé tenni – Alláh környezete. A másik pedig az a földi környezetben – engedélyezett módon – megvalósítható testi-szellemi, fizikai-metafizikai közeg, ahol Alláhhoz legközelebb lehet lenni, ahol Alláhról és a törvényeiről medíthat a hívő. Amely leginkább metafizikai kérdéseket sugalló építmény vagy térség; mégha formája szerint mecset, imaszőnyeg vagy kert is. Mindhárom olyan, amely magánáhitatra ad módot, s amelyben növényi formájú és jelentésű, rendszerezetten éppúgy, mint misztikusan is fölfejtethető utalások garmadája van. A földi és a túlvilági Paradicsom egyként megvalósítható: hívő számára a földi lehet ugyanaz, mint az égi, saját kegyessége révén kétszer is hozzájuthat mindehhez. A földi Paradicsom efféle megjelenítése azonban kétségtelenül szimbolikus eljárás.

„*Aki féli Ura méltóságát, annak két kert lesz az osztályrésze.
Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ki ketten?
[Gyümölcsöt és árnyat adó] ágakkal ékes mindkettő.
Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ti ketten?
Két forrás fakad bennük.
Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ti ketten?
Minden gyümölcsből egy pár van ott.
Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ti ketten?
Kényelmesen hevernek olyan ágyakon, amelyeknek istbraq-brokát a bélése.
És a két kert gyümölcssei mélyen lecsüngenek.
Uratok melyik jótéteményét tagadjátok ti ketten?”*²⁸

Fokról fokra válik kettőssé, illetve négyessé a kert szerkezete, így fog az „feketén zöldelleni”, „bugyogó forrással” rendelkezni, gyümölcsökkel, gránátalmákkal, datolyapálmákkal ékesítetté lenni, ahol sátorban lehet ledőlni, kerevetre dőlve, „zöld párnák” és „szépséges abqari-szőnyegek” heveredni – s áldani a magasztos és méltóságteljes Úr nevét (55. 64–78.).

A kert azzá a helyé avatódott, ahol a túlsó világ és a földi világ valamiképpen egyazon térséget alkot: tulajdonlott és bekerített, vízjárta, növénygazdag terület, amely árnyas, gyönyörteljes, pihentető, ahol sétálni éppúgy nem kell, mint egyéb munkát végezni, s ahol jutalmul szolgálnak a szépséges és a könnyen elérhető gyümölcsök.

A növények többes – leginkább azonban csak kettes – funkciója a *Korán* által meghatározott. Az, hogy szép, nem feltétlenül esztétikai szempontból, mint inkább – a neoplatonizmusig visszafuttatható – teológiai oldalról értelmeződik. Az érzékszervek számára gyönyört jelentő dolgok ugyanazt jelképezik: a szemnek kellemes formájú, felületű, színű növényzet és kert építményei, a száznak kellemes ízek, a fülnek kellemes vízcsobogás, a test bőrének az árny, az egyensúlyzásnak az elernyedttartás a valóság Alláhba való áthallását eredményezi. S mindazt, ami ezt az átlényegítő, átszellemítő formát – amit kertnek nevezünk! – gazdagabbá teszi, a muszlimok szorgalmazni fogják. Lehet az a kert mellett, illetve a kertben akár selyem, ezüst, gyümölcs, üvedgedény, ital, fűszer, gyöngy (76. 12–20. *Az ember* című szúra) – s mindezek érthetően válnak paradicsomjelképpé.

A XI. századi, sevillai költő, al-Mútamid ezt a metonimikusságot használja ki akkor, amikor – például az örökzöld fa–örök fiatalság–örökifjúság helye szimbólumképzéshez hasonlóan – tovább tágitja a Paradicsomhoz fűződő jelentéseket: „*Nem késlekedtem fényes ékszerekkel, aranyávos ruhával, csecsebecsékkel, fülönfüggőkkel*

*fölékesíteni magamat, jöllehet te csak majd egy kertet fogsz látni. Egy gazdag kertet, ragyogó szépségű gyümölcsöst, szívet elragadó varázslatot... Fákat, amelyek pillanat alatt virágba borulnak, illatozó mirtuszokat, csörge-dező patakokat. A kert legjobb ruhájába öltözött, friss és kellemes illatokkal, s nem aszott és hervadt fűvel, öreg fákkal.*²⁹

Az arab kert modelljévé a Paradicsomkert vált, s hogy esztétikai célt kapott, az annak köszönhető, hogy az érzékszerveken keresztül kívánta a hatását kifejteni. Az érzéki gyönyört – amely a kertépítési gyakorlaton kívül más emberi tevékenységben sem tiltott – a Korán vezette elő s modellálta. Az – akár ideális módon is kivitelezett – valóságos kertek érthetően önmagukon túli jelentéssel bírnak, metafora-tulajdonságaik, amelyek az írott és festett művészetekben nyilvánulnak meg legerőteljesebben, önállósdhatnak.

A muszlim kert – Attilio Petruccioli meghatározását ismételve – egyszerre képes a hívőnek lehetőséget adni Alláh s a hit esztétikai, morális és intellektuális megközelítésére.³⁰ A megvalósult kert fizikai formái, méretei, arányai, jellemzői egy áthagyományozódó mérték szerint valósulnak meg, a céljuk az érzékek megtisztítása, s így a fizikai valóság fölé kerülés. Ilyen a hortus conclusus jellegű kert, amely a funkciók egymásra rétegződése folytán locus amoenus és paradiscus voluptatis is.

A kert geometrikus szerkezete a muzulmán kozmológiára s különösen annak arányos elképzeléseire vezethető vissza. A tudást idézi a kert arab neve is (rawda, többes száma: riyad), amelyet a „kiképezni, megtanítani, elsajátíttatni, gyakoroltatni” értelmű szótöből származtatnak (s homofón az arab matematika kifejezéssel). A tudáshoz való viszony mutatkozik meg a muszlim kerthagyományokban a hangsúlyozott architektonikus elem által. A magas kertfal nem csupán elhatárol, de birtokon belüli létezését is biztosít, a kertben lévőnek rejteket, magányt és beavatottságérzetet nyújt. Mindezt a világi forgatagtól távol, attól élesen elhatárolódott – s nem mellékesen: a vallás értelmezése szerint is tiszta és szép környezetben.

A kert fogékonnyá lesz az értékekre, amelyeknek az érzékszervi befogadás természete miatt kell érzékinek is maradniuk, s ugyanakkor bennük, illetve általuk a szellemiség tökéletesen megmutatható, illetve megmutatózóknak kell lennie. Ez némileg a kert architektúrális összetettségét is magyarázza – s annak fejlesztője. Az érzékiség és a szellemiség együttes megjelenése a kertben a természetiség és racionalitás egyensúlyában található, s ebben a kertjellemezőben a muszlim pszichológia sajátossága is benne rejlik.

A muszlim kert előképe, az iráni kert a korabeli perzsa kerámiaábrázolásokon már két tengellyel osztottan s a metszésponton megjelölten tűnik fel.³¹ A világ középpontjából tör föl az élet vize, s az négyfelé folyik szét – s ez a fogalmi-képi értelmezés az arabok számára is érvényes marad. E kert születése pillanatától életszimbólumnak mutatkozik, jelzése a makrokozmoszt, minden egyes ábrázolása pedig a mikrokozmoszt hívja elő.

A kert fogalma által, éppen a perzsa előzmények miatt, a paradiscus, a temetőkert is jelölt marad. A *firdaus* kertet és paradiscusot is jelenthet.

A Paradicsomkert az arab kezdetben semmiképpen nem a halottak kertje, illetve annak közeli megjelenítődése, hanem inkább a sivatag ellentéte, amely a növényzetre utal (jinna, ganna), azt láttatja a hely típusos megjelenítőjének, a másság és az érték forrásának. De e kert már kezdetekben kapcsolatot mutat a sírkerttel, s ennek a lehetősége a kerttörténetben nem is marad majd kihasználatlanul. Ámbár J. Dickie etimológiai okfejtése szerint a rawda kezdetektől fogva értelmezhető „mauzóleum”-ként vagy még inkább: benne nem különült el a temetkezési hely és a kert.³² A kert a perzsáknál, amelynek mintázata meghatározza az arabok kertelképzelését, valóban temetkezési hely is, ahol a tulajdonos holtában azt élvezzi, amit életében oly kevésszer – vagy sosem – tehetett. Ez a jelentésértelmezés és használati mód a nyugati és a keleti iszlámban egyként átöröklődik.

A kert ilyen hármasság meghatározódása – Paradiscus, mauzóleum, illetve ember által létrehozott tér – arra a korabeli szemléletmódra utal, amely aztán a muszlim civilizációt is átította, hogy tudniillik maga a kert az ég és a föld szimmetriatengelyén fekvő pont, ahol a természeti és a természetfeletti dolgok és a jelenségek egymással kölcsönösen átfordíthatóak. Így a kert temetkezési helyként való használata a földiből az ég felé vezető utat, Paradiscusként való ismerete az égiből a föld felé irányulást tesz – egyszerre – lehetővé.

A kert ily módon időnkívüliséget, időnélküliséget is élvez – ez vezet majd vissza minket az iszlám kozmológiájához. Ugyanakkor a muszlimok számára oly fontos tudás megszerzésének és hierarchizálásának módját is megmutatja.

A *Korán* serkentőleg hatott a hívők természetképére, természethez fűződő erkölcsére, és fejlesztően szabályozta a tudományos gondolkodást. A kert fenntartása összerendezettebb, rendszerszemléletű agronómiai ismereteket igényelt az élelem-utánpótlást jelentő növények előállításánál, ugyanakkor az a tény önmagában, hogy valamelyik elődkultúra a kertműveléssel foglalkozott, elegendő volt az ismeret átsajátíthatóságához. A római, a bizánci, a hindu és a babilóniai agronómiai örökség ezen a szűrőn át kanalizálódott az iszlámba s így homogenizálódott. A *Korán* tanításának megfelelő növények kerültek a kertbe, többjük meg is volt abban nevezve: az árnyat adó, illatozó, gyümölcsöt és gyógyszert kínáló – legalább kettős hasznot hajtó – fűvek, bokrok és fák termesztése indult el. S a földi mennyország kialakítását a Paradiscus topológiája ugyanúgy szolgálja, valójában csupán a korai ismeretek újbóli megerősítéséről van akkor szó, amikor medence vagy szökőkút kerül a kert centrumába, a területet négy azonos részre – vagy annak többszörösére – osztják a csatornák, melyek nem csupán – vagy egyáltalán nem! – ösztönzésre szolgálnak, annál jelentősebb az esztétikai és szimbólumfunkciójuk.

A négyes szám, amely szintén hindu és babilóniai eredetű, a természet száma s a természeti alakzatok jellemzője. A „sok” megjelenítője az egyetlen körrel szemben. A négyesség hatása négyszögletes kerten kívül az építészetben, a használati tárgykészítésben is jelen van. A kert az univerzum spirituális megismerésének a helye. S így akkor, ha egy muzulmán belép a kertjébe, s a forrás mellett letelepszik, bizonyosan a világ rendjébe igyekszik beleilleszkedni.

Az írott források – a *Korán*, *Az ezeregyéjszaka meséi* éppúgy, mint a XI. századi córdobai kertet bemutató Ibn-Kháqán kertet leíró szövege,³³ illetve a granadai Ibn-Lujún (1281–1349) mezőgazdaságról szóló verse³⁴ – azonos elemekből építik fel a kertet, azonos szerkezettel és nagyjából azonos fajú, de a kultúrába kerülésük módját tekintve mindenképpen homológ értékű növényekkel telepítik be.

Al-Mutamid XI. századi kertbemutatója azon a koráni hagyományon nyugszik, amely az 56. *szúrában* olvasható:

„... Az élenjárók –
ők azok, akik közel állnak [Alláhhoz]
a gyönyörűség kertjeiben;
csapatostól a hajdanvoltak közül,
ám a későbbiek közül [csak] kevesen,
[Arannyal és drágakövel] átszótt pamlagokon
hevernek kényelmesen egymással szemben,
és örökifjú fiúk járnak körbe közöttük
kelyhekkal, kancsókkal és forrásvízzel telt kupákkal,
nem fáj tőlük a fejük és nem részegednek meg;
és gyümölcsökkel, amit csak választanak,
és szárnyasok húásával, amit csak megkívánnak,
és nagy szemű hurik lesznek,
akik jól elrejtett gyöngyökhöz hasonlatosak –”³⁵

Erre hivatkozva ékesítették föl a kertet paradicsomi tulajdonságokkal. E szimbólumátvitel, illetve -torlódás megengedett, a misztikus mozgalmak előszeretettel éltek vele.

A Paradicsomkert s annak leginkább locus amoenus változata *Az ezeregyéjszaka meséinek* egyre-másra fölbukkanó káprázatos helyszíne. *Az ezeregyéjszaka meséinek* első búláqi kiadása – amelyet majd a 2. búláqi és számos, egyre romlottabb európai követ – a történeteknek, az első kalkuttai kiadásnál rövidebb változatait mutatja be, de ebben erőteljesebben megjelenik a Paradicsom hortus conclusus vonása, mint a következőkben hivatkozott kalkuttai kiadás lapjain. A búláqi változat szerint Núr-ed-Dín kertje „olyan kert volt, ahol minden, amire a lélek vágyik, megtalálható. Szilárd alapú építmény az, magas falak vették körbe. Oszlopocsarnokán paradicsomi kapuval...”³⁶

Az 1839–42-ben négy kötetben megjelentetett *Ezeregyéjszaka*, amelyet kiadóhelyéről a második kalkuttai kiadásnak neveznek, a legbővebb. A sokféle kert érzékies leírásokban bővelkedik; s ami figyelemreméltó, a meseanyag változékony eredetének megfelelően a kertek hol perzsa, hol egyiptomi, hol török tulajdonságokkal rendelkezhetnek. Így aztán szó esik palota mellett létesült kertről,³⁷ gyümölcsöskertről,³⁸ arról, hogy az épületek mellett kertegyüttesek is állnak,³⁹ illetve hogy létezik folyó mentén, vízpartra épített, egymás mellett elterülő pihenőkert,⁴⁰ illetve csupán városon kívüli, vendéglátásra szolgáló magánkert is.⁴¹

Az egyik kert, amelyikről a harmadik koldusbarát tudósít, „olyan, mint a Paradicsom”: „kertjében zöldellő fák, viruló gyümölcsök, zengedező madarak, csörgedező patakok”. A *Korán* nem beszél a kertek madarairól, a koráni helyszíneknek nem voltak ilyen élőlényei – így ez itt a jelképbővülés egyik példája. „A szívem megújult tőle – mondja a rokkh-madár által a hegy palotájában élő negyven lányhoz eljutott fiatal férfi –, sétáltam a fák között, beszívtam a virágok illatát, hallgattam a madarak énekét, mely az egyetlen, hódító Úr dicséretét zengte, elnéztem az alma vörösbe játszó sárga színét... Aztán a birsalmára tekintettem, beszívtam fonséges illatát, mely megszegyenítette a mósuszt s az ámbrát... majd a szilvát bámultam meg, melynek szépsége gyönyörűség a szemnek, olyan, akár a valódi jácint.”⁴²

Ez a kert azonban a bünbeesés kertje lesz. A telhetetlen ifjú másnap egy, a leírtnál is pompásabb helyre hatol be. „Terjedelmes térséget találtam... benne nagy pálmaliget s folyó, melynek partjait virágos fák és cserjék szegélyezték; rózsza, jázmin, majoránna, nárcisz és gránátszegfű. A szellő fújdogált s szerteséjjel hordta az édes illatokat, mindez mélységes gyönyörűséggel töltött el.”⁴³ E tér jellemzői az előzővel megegyezők, csak a térség tágul hatalmasabbá, áttekinthetlenebbé s válik megismerhetetlenné. A harminckilenc – engedélyezett – helyszín megismerése után azonban a hős a negyvenedik, a tiltott területre is behatol. Bűnéért meglakol, bal szemének világosságát elveszti s nyomorúság lesz élte – ugyanarra a sorsra jut, amelybe hasonló okokkal került, esendő társai. Fél szemükre vakok, az örömeikbe való beavatásuk után mértéktelenségük áldozatai, vétségükért bűnhődniük kell – korábbi örömforrásaikat is elvesztik.

A kert és a lakótér egységéről vall egy másik részlet. „*Beléptem egy hét ajtóval bezárt terembe. Köröskörül ablakok nyíltak a kertre, melyben ezerféle gyümölcs pompázott, patakok csobogtak, madarak daloltak. ... [A terem] gyönyörűségek tárháza volt... közepén szökőkút, melynek sarkain gyöngyből és drágakövekből kimunkált madarak ültek.*”⁴⁴ A két tér egymásba nyílása a külső és a belső világ azonos törvényektől meghatározottságát, szerves egységét, átjárhatóságát tanúsítja. A kertjegyek megjelennek a teremben, s mindenhol az alláhi Paradicsomra figyelmeztetnek.

A leggazdagabb kertek egyikébe jut el Núr-ed-Dín rabszolgalány szeretőjével, mintegy szerelmük – s világból való kitaszítottasuk – csúcspontján. Micsoda kert az! „*Gazdag, boltozatos kapuján szőlő futott, fürtjei különböző színűek, a vörös akár a rubin, a fekete akár az ében. Beléptek egy lugasba, ahol gyümölcsök csüngtek egyesével s párosával, az ágakon vig madárhad, a csalogány trillázva szól, a kanári zengőn dalol, emberhangon a rigó, a gerle meg úgy burukkol, mint ki mámoros a bortól, a fák gyümölccsel megrakottan páros sorban roska-doztak. Sárgabarack háromfajta, szilva színe csupa pompa, a cseresznye ragyogása, mint a fogak friss zománca, a fügének vörös-fehér színe párja. A virágok úgy ragyognak, mint megannyi gyöngy és korall, a rózsáknak pirossága tüzesebb, mint nők orcája, az ibolya úgy virít, mint lángoló kén az éjben, a mirtusz meg százsorszép, levendula, anemóna levéldíszbe öltözött, harmatcseppel ékesen; a tündöklő margaréta fehér fogak mosolya, nárcisz néz a szép rózsára, mélytűzű a pillantása, a citrus úgy ring a fán, mint megannyi szép pohár, aranyömbként a citrom a lomb közül kivillog, virághímes tarka szőnyeg öltözteti fel a földet, a tavasz oly vigan virul, csupa selyem a folyó, a madárdal trillázó, szellők lágyan lengedeznek teljében a kikeletnek.*”⁴⁵

A világ megélése – és a szövegmondás – e pontján minden hasonlítóvá és hasonlítottá válhat, s olyan helyzetbe kerül bármi, hogy rögtön részese egy-egy költői képnek. A dolgok ilyen metafora-közelisége a megértés-megérzés egységét intenzívvé teszi – a szövegalkotás módja, ahogy a makámává átlendült novella strukturálódik, ennek kifinomult megvalósítója.

A *Korán*, *Az ezeregyéjszaka meséi* és a két andalúziai szerző kerttel kapcsolatos följegyzése szerint, miként más irodalmi források is bizonyítják, a muszlim kertek szerkezete a XV. századig bizonyosan változatlan maradt. A kertek – akár ha mauzóleum állt a közepén, akár ha pavilon – a Paradicsomra utalnak, s élettelen és élő berendezésük bármelyike ez összefüggő jelképrendszer tagjaként sorolódott be. Az elzárt, kevés kiválasztott által használható téglalap alaprajzú növényi állomány területét, a kertet fál vette körül. A kertet négyfelé osztotta – zuhogókkal, vízfalakkal tagolva – két vízcsatorna, a negyedeket segédcsatornák tagolhatták tovább: a vízcsatornák találkozásában, a kert közepén medence terült el, sokszor szökőkúttal. A vízmedence mellett pavilon készült, amelyből a kertre rá lehetett látni: ez volt az egyetlen kitüntetett hely. A kert növényeit párhuzamos sorokban, szimmetrikusan ültették, előtérben a virágok, mögöttük a szőlők és gyümölcsfák, háttérben a magasabb, széltől védő fák, amilyen például a datolya vagy a platán. A növények szerepe az árnyékvetés és a változatos illatkeltés, azon kívül, hogy alakjukkal-formájukkal, színükkel, virágukkal és termésükkel is díszek. Ezenkívül egyéb hasznuk is van: táplálék- (gyümölcs és zöldség), gazdasági, illetve gyógynövények is, minthogy a muzulmán kert mindhárom haszon előállítását vállalja. A közepén nevelkedő, pavilon környéki növények inkább díszítő értékűek, a fasorok felé inkább haszonelvűbbek.

A pavilont, miként a római eredetű pergolákat, lugasokat is, futónövények borítják. A növények dekoratív elrendezését és a klimatikus helyzet ellensúlyozását szolgálták a mélyített ágyások. A csatorna, illetve ösvényszint alatt elterülő, süllyesztett ágyásokban, a fák alatt egyesével nőttek a virágok, amelyeket így könnyebb öntözni, környezetük paradúsabb, sugárzástól védettebbek. A geometriai alakú területek kontúrját a gyalogút adta – a virágok pedig, habitusuk teljességével virágszőnyeget mintáztak a lépkedő köré. A fák többsége szabadon kiültetett volt, némelyet medencében, tartályban neveltek, részben, hogy növekedésüket gátolják, részben pedig, hogy megakadályozzák a többi növény elnyomását, vagy pedig hogy átültethetőek legyenek. A legtöbb fát árnyékkadó céllal ápolták.

A kert növényeinek is kialakult a maguk szimbolikus tartalma. E növényeket a *Korán* határozza meg, némelyiküket néven nevezve, de mert a kertbe kerülés módjait is kijelölte, így a későbbi fejlesztések elől sem állta el az utat. *Az ezeregyéjszaka meséi* e koráni növények mind szerepelteti, s azok jelennek meg a szövegezett és a festett alkotásokban is. A XI. századi, Andalúziában élő al-Himyarí *Al-Badí-fi wasf al-rabí* („Újdonságok a tavasz leírásában”) című munkájában⁴⁶ húsz virágnevet sorol fel: babot, borostyánt, fehér jázmin, fehér liliomot (amely tisztaságszimbólum), ibolyát, kék íriszt, kerti (és réti) narancsepert (amely a női mellre utalhat), mákot (amely lehet, hogy szellőrózsa), továbbá a mályvát, mandulát, margarétát (amellyel a nők fogait írják le), mirtuszt, nárciszt (fehéret, sárgát, zöldet, amely a rózsza ellentéte, pásztoroló növény, testi jellemzők kifejezője), sárga jázmin, sárga violát, trombitanárciszt, vizililiomot és a legkedveltebbet, a vörös rózsát is. Péris ezt a listát, amely az andalúziai növényeket sorolja fel, kiegészíti egyéb kortárs szövegekben felbukkant kerti növényekkel, a bazsalikkal, leanderrel, levendulával, majoránnával, narancssal és a szegfűvel.⁴⁷ Ezt egészíti ki J. Dickie. Listája almából, babérból, banánból, birsalmából, ciprusból, citromfából, cseresznyefából, csillagfürtből, eperfából, fügeből, fűzből (a karcsúság szimbólumából), kakukkfűből, kolokáziából, körtéből, mandragórából (azaz a dzsinn almájából), medvetalpfüből, naspolyából, pálmából, sáfrányból, sártökből (a keserűség kifejezőjé-

ből), szentjánoskenyérfából, szilvából és szőlőből áll össze.⁴⁸ Ezt az andalúziai listát kiegészítik az Ibn-Bassal és Ibn-Awwám kertészek műveiben megemlített növények, így számuk eléri a 161-et.

A mór területek kerti növényei között megjelentek mind a fás szárúak, mind pedig a lágy szárúak. Többségüknél nyilvánvaló az is, milyen gasztronómiai, medicinai hasznuk volt még a kerti megjelenésen kívül. A réti narancseper például nem termékeny, annál inkább dekoratív; a muszlim természetkép sajátossága, hogy vad növényfajt is szépként nevez meg – de szépek képesek látni az ipari növény len is.

Kétségtelen, hogy a mór kertgazdálkodásba került 161 növény számát és hasznát tekintve is figyelemre méltó. De összevetve a perzsa szövegekkel ezt s a miniatúrák növényábrázolásait áttekintve, al-Birúni 1050-ből származó növényfelsorolásával összehasonlítva, megállapítható, a fajlistán szereplő növények túlnyomó többsége a muszlim civilizáció bármelyik területén azonos.

A kert-paradicsomhoz kapcsolódó növények közül már al-Birúni is a rózsafajták tömegére utal. A rózsa – a jázmin mellett – megjelenik, egyedül is képes lesz mind a kertet, mind pedig a paradicsomkertet, illetve annak jellegét meghatározni.

A Paradicsom képzetének felidézését leginkább a rózsák, a rózsaszármazékok, a rózsaszimbólumok szolgálják.⁴⁹

Az imára való rituális felkészülésnek elengedhetetlen része a tisztálkodás. A vízzel való megtisztulás és az illatszerhasználat Alláh felé mutat: azt majd az ima teszi teljesebbé. A muszlim a mecset közelében álló illatszerárús boltjában juthat rózsa- s egyéb olajokhoz, amelyeket aztán zarándoklata során éppúgy felhasznál, mint otthonában. A szent város, Mekka ismert nagyszámú illatszerárúsáról.

A mindennapi életben alig található olyan helyzet, amelynek ne találnák meg a maga paradicsomi kapcsolatát, s ezáltal fel ne használnák a paradicsomi kert növényeinek valamelyikét. A világra érkezett újszülöttet virágokkal felfőzött vízben fürdetik meg, a házasodni készülő ifjú választottja szüleinek rózsacsokrot küld, a gyaloghíntót vivő lakodalmi menet virágoktól díszlett, s a mennyasszonyi ajándékként szolgáló kandis-cukor serleg tetején cukorból készült rózsabokréta ékeskedett. A halottat is rózsavizes vízzel mosdatták le. Fogadónapok vendégvárásakor rózsaszirmokkal szórták fel a szönyeget, a kerti medence tükrét, illatszereket füstöltek, s a megérkező tenyerébe rózsavizet töltöttek. Rózsavízzel illatos vízben mosakodtak étkezés előtt, közben és után, a nők szépségápolásának is elengedhetetlen kelléke. A rózsaillattal dezodoráltak, s hűsítő eljárásaikhoz is ez szolgált alapanyagul. A rózsa ételek és italok illatosítója és színezője, pecsenyéknek, pástétomoknak éppúgy nyersanyaga, mint az édességeknek. A zulabijának, sokak csemegéjének aromája a rózsától származik.

A virág főzete, kivonata – a hellenisztikus eredetű szöveg hagyomány nyomán – változatos orvosságok adaléka, általában édesítő és hűsítő jelleggel. A gyógyításban való használata támogatta az étkezésbe kerülését. Rózsacukor fogyasztásával – hűtéssel – ellensúlyozható a gyomrot károsító szilva hatása – fejt ki a négy minőségre utalva Abú-l-Qászim alt-Zahráwi (Abulcasisa).⁵⁰ Ar-Rázitól (Rhazes) is ebben az értelemben maradt feljegyzés arról, hogy a megjelenő hímlőfoltokkor rózsavízzel hűtendő az ízületek. De arra is van elképzelése, miként kell rózsából lekvárt főzni.⁵¹

Az élő virágból készült rózsacsokrokkal, koszorúkkal stb. való lakásdíszítés, a vendégek közé való virágdobálás vagy a pohárnokok fején a koszorú is éppen ezért tartható több okúnak. Állami ünnepeken maga a kalifa osztat édességeket és rózsavizet.⁵²

A lakóházak kertjeiben előszeretettel neveltek rózsákat. Rózsavirág vásárlására is lehetőség volt, kertészek szakosodtak a különböző változatok előállítására, ültetvények szolgáltattak – a legismertebbek a perzsiak voltak – az illóolajat szolgáltató növények termesztésére. Az illóolaj előállítását a mértéktelennek tűnő használat indokolja: számadáskönyve szerint a fátimida al-Azíz kalifa (975–996) évente 22 kg rózsavizet használt fel.⁵³ A rózsa és származékainak – -víz, -esszencia, -szirup – nagybani előállítására tömegek szakosodtak.

A keleti illatszergyártásba a virágesszenciákat a Szászánida korabeli zoroasztrianusok vezették be. Addig a növény egyéb részeiből, szerveiből előállított illatszereket használtak. Az illóolaj tartalmú virágesszenciák Ahura Mazda kultuszában játszottak szerepet, s onnan hátramaradva emelődtek át az iszlám korába. A virágesszenciáról egy párszi műben esik először szó. II. Khuszrau a legjobb illatszerekről kérdezi apródját, aki felsorolásában említi a királyi rózsát és a perzsi rózsa.⁵⁴ Az apród a rózsaparfümöt a szerelem jelképeként nevezi meg, de hogy az a földi vagy az égi, vagy mindkettő volna, arról nem tudósít. Rózsakivonatot Fíruzábádban (a régi Gúrban) állítanak elő, s onnan szállítják az ismert világ minden tájkára: Ibn-Hauqal beszámol, hogy üvegcsékben viszik az indiai származású gúri rózsa, a százszirom – olaj- vagy damaszki (Rosa damascena) – rózsa, az iszfaháni rózsa termékét.⁵⁵

A piacok rózsabőségét Nászir Khuszrau, al-Haraví éppúgy említi, mint az agrónomusok és a költők. Szakrális tárgyak készülnek a rózsa fájából – az ájtatos hívők olvasásra, az írni-olvasni nem tudók számolásra használták a szakosodott kézművesek előállította, általában státusszimbólumként is szolgáló, sokféle értéket képviselhető morzsolót.⁵⁶

A rózsát – miként a vért is – tulajdonságváltoztató anyagúnak tudták, illatos termés reményében rózsavízbe áztatták az uborkamagvat, piros belű gyümölcs kialakulásához piros rózsát ültettek a fa alá, s a szemlélődéshez kontemplációs tárgynak mutatkozott a piros rózsza. A rózsából hordott mézet a legkiválóbbnak tudták.

A rózsza a használati tárgyak díszítésére is szolgált: virága, bimbója, levele és hajtása mintaként szolgált, sokszor az egész növény ábrája fölkerült a textiltermékekre vagy az ötvösművészeti, kerámiai remekekre. Jelen lesz Nigárinak II. Szelim szultánról (1566–1574) készült festményén – az iszákos uralkodó ruhájának egyik virágmintájaként⁵⁷ – éppúgy, mint az izniki négy virágos stílust képviselő porcelánokon, szőnyegeken, vagy a XVII. századi iszfaháni bársonyszöveteken⁵⁸ és az illuminált kéziratlapokon is.

JEGYZETEK

- 1 IBN-KHALDÚN (1995) 399. Bevezetés a történelembe. Osiris Kiadó, Bp.
- 2 NASR, S. H. (1968) 59–69.
- 3 IBN-KHALDÚN: i.m. 402–403.
- 4 ROGERS, M. (1987) 667–668.
- 5 CAHEN, C. (1989) 281.
- 6 BROWN, P. (1999) 191.
- 7 MAQDISZI, 35–47. Idézi MAZAHÉRI, A. (1989) 204.
- 8 MAZAHÉRI, A. (1989) 205. A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10.-től a 13. századig. Európa Könyvkiadó, Bp.
- 9 MAHAZÉRI: i.m.
- 10 CAHEN, C. (1989) Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Gondolat Kiadó, Bp.
- 11 KHUSZRAU, Nászir, 151. Idézi MAHAZHÉRI, A. (1989) 2249–250.
- 12 AL-HARABI (1957) 112–113. Kitáb az-Zijána. I–II.
- 13 KOVÁCS S. I. (szerk.) (1990) 177–243.
- 14 MAZAHÉRI, A. (1989) 296.
- 15 MAZAHÉRI, A. (1989) 298.
- 16 CAHEN, C. (1989) 159–160.
- 17 MEYER, E. H. F. (1854) Geschichte der Botanik I. Verlag der Gerbüder Bornträger. Königsberg.
- 18 BURCKHARDT, T. (1970., 1994) 79.
- 19 HARVEY, J. (1975) 10–21. Gardening books and planlists of Moorish Spain. Garden History 3. No. 2. Továbbá Turkey as a source of garden plants (1976) 21–42. Garden History 4. No. 3.
- 20 SÁNCHEZ-ALBORNOZ, C. (1973) 335.
- 21 MEYER, E. H. F. (1854) 60–88.
- 22 HOBHOUSE, P. (1992) 48.
- 23 RUBIERA Y MATA, M. J. (1994) 13.
- 24 Korán 6.
- 25 BLACHERE, R. (1952–66) Histoire de la littérature arabe des origines à la fin du XVe siècle. Paris, 3. Vol. 444. n: RUBIERA Y MATA, M.J. (1994) 13.
- 26 Korán 37.
- 27 Korán 3.
- 28 Korán 55.
- 29 RUBIERA Y MATA, (1988) 54.
- 30 PETRUCCIOLI (1985) 148. Dar al-Islam. Architetture del territorio nei paesi islamici. Róma. In: RUBIERA Y MATA (1994) 13.
- 31 WILBER, D. M. (1962) 19. Persian gardens and Garden Pavilions. Rutland – Vermont – Tokió. In: DICKIE, J. (1976) 90.
- 32 DICKIE, J. (1976) 91.
- 33 DICKIE, J. (1976) 92–93. Hivatkozta: Buláq: Qalá'id al-iqyoán, 153.
- 34 DICKIE, J. (1976) 94.
- 35 Korán 56. 10–23.
- 36 Az Ezeregyéjszaka meséi (1862) 863–869. Buláq-i kiadás. Kairó.
- 37 Az Ezeregyéjszaka meséi. A harmadik koldusbarát története. Tizenhatodik éjszaka. Magyar kiadás. 160.
- 38 Az Ezeregyéjszaka meséi. Núr ed-Dín vezír és testvéröccse története. Huszadik éjszaka. Magyar kiadás. 193.
- 39 Az Ezeregyéjszaka meséi. Núr-ed-Dín ali és Anisz al-Dzsalisz története. Harmincötödik éjszaka. Magyar kiadás. 335.
- 40 Az ezeregyéjszakai meséi. Núr ed-Dín ali és Anisz al-Dzsalisz története. Harminchatodik éjszaka. Magyar kiadás. 350.
- 41 Az Ezeregyéjszaka meséi. A második eunuch, Káfür története. Negyvenedik éjszaka. Magyar kiadás. 380.
- 42 Az Ezeregyéjszaka meséi. A harmadik koldusbarát története. Tizenhatodik éjszaka. Magyar kiadás. 160.
- 43 Ua.
- 44 Az Ezeregyéjszaka meséi. A keresztény alkusz története. Huszonhatodik éjszaka. Magyar kiadás 257.
- 45 Az Ezeregyéjszaka meséi. Núr ed-Dín ali és Anisz al-Dzsalisz története. Harminchatodik éjszaka. Magyar kiadás. 352.
- 46 DICKIE, J. (1976) 99. HIMYARÍ listáján huszonegyedik növényként szerepel a len is.
- 47 PÉRÉS (1937) 167., 85.
- 48 DICKIE, J. (1976) 104–105.
- 49 GÉCZI J. (2000) 1–125.
- 50 BURCKHARDT, T. (1994) 84.
- 51 MAZAHÉRI, A. (1989) 110.
- 52 MAZAHÉRI, A. (1989). 224.
- 53 MAZAHÉRI, A. (1989) 110.
- 54 MAZAHÉRI, A. (1989) 326.
- 55 MAZAHÉRI, A. (1989) 326–327.
- 56 MAZAHÉRI, A. (1989) 268–269.
- 57 ROBINSON, F. (1996) 75.
- 58 ROBINSON, F. (1996) 56.

IRODALOM

- ALFÖLDI FLATT K. (1893) A tulipán a régi keleti irodalomban. Kertészeti Lapok.
- Az első és második keresztes háború korának forrásai. Középkori keresztény írók I. SARBAK G. (sorozatszerk.) (1999). Szent István Társulat, Bp.
- BROWN. P. (1999) Az európai kereszténység kialakulása. Atlantisz Könyvkiadó, Bp.
- BUCKHARDT, T. (1994) Kristályparadicsom. Iszlám tradíció a mór kultúrában. Stella maris., Bp. =(1970) Die maurische Kultur in Spanien. Verlag Georg D. C. W. Callwey, München, .
- CAHEN, C. (1989) Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Gondolat Kiadó, Bp.
- DICKIE, J.(1968) 237–248. The Hispano-Arab garden: its Philosophy and Function. Bulletin of the School of Oriental and African Studies. 31.
- DICKIE, J. (1976) 87–106. The Islamic Garden in Spain. In: The Islamic Garden.
- FEHÉRVÁRI G. (1987) Az iszlám művészet története. Képzőművészeti Kiadó. Bp.
- GÉCZI J.: A kereszténység és az iszlám rózsái I–II., Iskolakultúra, 1998./8. Sz. 2., 3. szeparátum I–XXXXVII., I–XXXX.
- GÉCZI J. (2000) Alláh rózsái. Terebess Kiadó, Bp.
- HANAWAY, W. L. (1976) Paradise on Earth: The terrestrial garden in Persian Literature. In: The Islamic Garden.
- HARVEY, J. (1975) 10–21. Gardening books and plant lists of Moorish Spain. Garden History 3. No. 2.
- HARVEY, J. (1976) 21–42. Turkey as a source of garden plants. Garden History 4. No. 3.
- HEINZ-MOHR. G.–SOMMER, v. (1998) Die Rose. Entfaltung eines Symbols. Eugen Diederichs Verlag. München.
- HOBHOUSE, P. (1992) Plants in Garden History. Pavilion Books, London.
- IBN KHALDÚN (1995) Bevezetés a történelembe. Osiris Kiadó. Bp.
- JELLICOE, S. (1976) 107–130. The Development of the Mughal Garden. In: The Islamic Garden.
- KARÁCSONYI I. (1908) Evlia Cselehi török világotutazó magyarországi utazásai. 1664–1666. (Török–Magyarkori Történelmi Emlékek. Második Oszt. Írók, IV. köt.) Bp.
- KOVÁCS S. I. (szerk.) (1990) Magyar utazási irodalom. 15–18. század. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp.
- MAGYAR L. A. (szerk.) (1994) Középkori szexbrevárium. T-Twins Kiadó. Bp.
- MATUZ J. (1990) Az Oszmán Birodalom története. Akadémiai Kiadó. Bp.
- MAZAHÉRI, A. (1989) A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Európa Könyvkiadó. Bp.
- MEYER, H. F. (1854) Geschichte der Botanik I. Verlag der gebrüder Bornträger, Königsberg.
- NASR, S. H. (1968) Selence and Civilisation in Islam. Harvard, Cambridge.
- PÉRÉS, H. (1990) Esplendor de al-Andalus. La poesta andaluza en árabe clésico en el siglo XI. Hiperión. Madrid.
- PÉRÉS (1937) La poesie andaluose, an arabe classique, au XI siècle. Paris.
- PETRUCCIOLI, A. (szerk.) (1994) Il giardino islamico. Electa, Milanó.
- PINDER-WILSON, R. (1976) The Persian garden. Bagh and Chahar Bagh. In: The Islamic Garden. 69-I giardino islamico come metafora del paradiso. In: PETRUCCIOLI, A. (szerk.) (1994) 13–24.
- ROGERS, M. (1987) A hódító iszlám. Helikon Kiadó. Bp.
- RUBIERA Y MATA. M.J. (1988) La irquitectura en la literatura árabe. Madrid.
- SÁNCHEZ. C. – A. (1973) La Espana musulmana seegún los autores islamitas y cristianos medievaes. 3. Edition, tommo II. Espasa-Calpe. S. A., Madrid.
- SCHIMMEL, A. (1986) Mystische Dimensionen des Islam. Köln.
- SCHIMMEL, A. (1976) 11–40. The celestial Garden in Islam. In: The Islamic garden.
- SZ. JÓNÁS I. (szerk.) (1999) Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó. Bp. – (1976) The Islamic garden. Dumbarton Oaks, Harvard University, Washington.
- UNGNÁD (1986) Dávid konstantinápolyi utazásai. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp.
- ZWEMER, S. M. – ZWEMEER, M. C. (1941) The Rose and Islam. In: The Moslem World. New York.

A reneszánsz rózsái

A korai középkorból a skolasztika időszakára hagyományozott rózsajelképek változásokon estek át. Az addig leginkább maszkulin tulajdonságokat mutató, a férfi mártírokhoz, mindenekelőtt Krisztus alakjához kötődő rózsaszimbólumok egy része elhalványodott, és egyre kevesebb hivatkozásban jelent meg, némelykor egészen kiiktatódott a jelképkészletből, másrészt egyre nagyobb teret adtak a nőies minőségek megjelenítésére. A hangsúly áthelyeződése révén a rózsza Máriához is kapcsolhatóvá vált, annak tulajdonságait, jellemzőit, jellegét kezdte formázni. A növény és a rá hivatkozó, egyre sokasodó rózsajelképek a kolduló szerzetesrendek – a domonkosok s kisebb mértékben a ferencesek – jóvoltából a XII. századtól a Mária-kultusz eredményeként a Szentanya, majd a női tulajdonságok megjelenítésére váltak alkalmassá. Az immár Máriához kötött szimbólumok dualitásai között több, korábban Krisztus kizárólagos jellemzésére fenntartott jelkép jelent meg: de ezek mind az európai rózsafajok botanikai tulajdonságai (mindenekelőtt a piros és a fehér sziromszín) alapján mutatkoztak meg.

A skolasztika korának rózsajelkép-bővülését néhány – a művelődéstörténet által tanulmányozott, általános – tendencia magyarázza.

A muszlim civilizációval egyre nagyobb felületen érintkező kereszténység számos nem keresztény hatásnak engedett, abban a hitben, hogy az általa fontosnak talált antik ismeretek számát növeli. Az elemi világ szféráinak, köztük a növényeknek a tapasztalati megismerése, a természet szerepének a fölértékelődése – amely abból a véleményből táplálkozik, hogy általa a följebb álló szférák, mindenekelőtt a szellemvilág s azon belül is a legfőbb szinten álló egyetemes szellem, ha ilyen áttételesen is, de megismerhető –, a naturalizmus értékeinek az univerzumba való beillesztése együtt jár az arisztotelészi ismeretek hitelének növekedésével. S nem mellékesen annak a medicinális ismeretnek a hivatkozhatóságával, amely a négy elemet és annak a minőségeit állította előtérbe.

A természet közvetlen tanulmányozását megengedő szemlélet nemcsak a teológiai és filozófiai tudást bővítette, de lehetőséget adott – a növénytermesztés területén is – a régi technikák újra fölfedezésére és újak gyakorlati bevezetésére. A kertészet kiteljesedését a népszerűség gyarapodása s a táplálék- és gyógyszeranyag igény növekedése is szorgalmazta. A kertművelésbe – többek közt a kereszties hadjáratok lovagjai révén – új rózsafajváltozatok kerültek be.

A rózsára – a kialakult allegorikus értelme ezt kívánta – eddig csak hivatkoztak. Az élő növény fölhasználása mintegy tovább bővíti a rózsajelképek sorát, s immár a szakrális vagy a profán céllal kialakított kertekben virágzó bokor, rózsagally, egyetlen virág által is kifejezhetőnek találták azt, amit eddig a rózsaszimbólumokkal, szavakkal, ornamentális formákkal tettek meg. Az élő növény jelképként való használata – miközben maga is jelképbővülés eredménye – lehetőséget nyújtott újabbak megjelenésére.

Azzal, hogy a növény a szakrális terekből átkerült a köznapi élet színhelyeire, a jelzőkapcsolatok száma is megnövekedett, s kezdetét vette a profán tartalmak megjelenítése. Ehhez az antikvitásból származó példák jelentettek útmutatást.

A gótikus művészet új vonása, hogy a képek festett rózsái botanikai értelemben élethűbbek lettek. E képek is bemutatják, hogy a zárt, háttértelen terek miként adják át helyüket a lakás- vagy épületbelsőknak, zárt, illetve nyílt kerteknek, tájaknak, s hogy az allegorikus értelemben bemutatott rózsák növényi tulajdonságai miképp lesznek egyre egzaktabbak. A fölismerhetőségre, majd a pontosságra való törekvés az orvosbotanikai művek illusztrációiban is kezdetét veszi: a szövegben ugyan még gyakran rábukkanunk a rózsza felhasználásának vallási indokaira, a növényt bemutató ábra azonban az azonosítást szolgálja. A jelzésre szolgáló rózsza tulajdonságainak bemutatása kényszerítőbbé vált, mint a rózsza által jelzettnek a fölhasználható sajátossága.

A közösségben végzett vallásgyakorlat személyesebbé, átéltebbé formálódása, Isten és az emberi lélek kapcsolatának közvetlenebbé válása, a keresztény misztika különböző változatai is kedveztek e jelképek használatának. A domonkos, a ferences és a ciszterci rend férfi (és női) elmélkedői feloldódást keresve rátaláltak a rózsára és jelképeire: azt egyként fölhasználta a Jézushoz és a Szűzanyához együttesen kapcsolódó virágzó középkor misztikája (Clairvaux-i Bernát, Szt. Hildegard, Albertus Magnus, Aquinói Tamás, XI–XIII. század), a nagy női szentekhez kötődő, a laikus tömeg vallásosságát szolgáló misztika (XIV–XVI. század), valamint a német misztikusok, Eckhardt mester s tanítványa, Suso (XIV–XV. század). Az elméleti misztika képviselői – akik meghatározóan formálták át a német lelkiséget – a Krisztushoz kötődő szimbolikát újítják meg, s ennek folytatását jelenti majd a reformációban Luther.

Növénygyűjtők, növénygyűjtemények, herbáriumok

A reneszánsz valamennyi összefoglaló botanikai-orvosbotanikai és kertészeti könyvében megtalálható a rózsza, illetve némelyik rózsafaj, de ennek oka nem csupán és talán nem is elsődlegesen az a középkor végi rózsakultusz, amelynek eredménye a rózsához kötött jelképek XII–XIV. századi eluralkodása volt. A mindennapi gyógyászat követelt meg bizonyos alapfokú növényismeretet. Janus Pannonius (1434–1472) gyógynövény-használati tudása nem csekély, ha a gyötrő mellbajára alkalmazott készítmények eredetét így tudja felsorolni:

*Próbáltam mindent, mit az ember gyógyszerre nyújthat,
minden hasztalan: ily bajra sosem terem ír.
Rózsát és violát nyeltem s kutyatejnek a magvát,
durva beléndeket és részegítő gyomokat:
egy se segít!*

(Weöres Sándor fordítása)¹

A korszak élőlényismeretét alakító hatások között érzékelhető a nagyvonalú odafordulás az ókori tradíciókhoz – így mintegy magától értetődő módon ismét értelmezendővé válik a természet, a természetvizsgálat számos formája is megengedett lesz –, s kialakul a világiasabb szemléletű, részleteiben is gazdag természetkép, amely mindenekelőtt a valósághoz férközés technikáinak kidolgozását sürgette. Az ember környezetéül fogadta el a természeti világot. A hatások eredményeként az antik szerzők munkái széles körben népszerűvé váltak, s az azokon alapuló újabb művek között feltűnően sok az enciklopédikus sajátosságokat hordozó, valamint az antik elvárások szerint kialakított munka.

A reneszánsz botanikusai és kertészei a rózsákat megfosztják attól, hogy elsődlegesen jelképként funkcionáljanak. Mindez a korai természetismeret eredményéből következően és az egyéb deszakralizációs folyamatokkal párhuzamosan zajlik le. A rózsát a megfigyelőik, leíróik és a felhasználás céljából természetzőik biológiai lényként, „természetudományos” megfigyelési módokkal vizsgálható és rögzíthető, megfigyelhető és változtatható tárgyként közelítették meg – s ez a korábbiakhoz képest e növénycsoport új aspektusára hívta föl a figyelmet. A rózsza, amely a középkorban egy szigorúan meghatározott, bár változó tulajdonságcsoporthoz tartozó – a legfőbb szentekhez, illetve a kultuszukhoz kötött – virágot, illetve virágtípust jelölt, különböző botanikai tulajdonságokkal rendelkező rózsákká bomlott szét, s a leírásuk immár a növény morfológiai tulajdonságait, ritkán környezeti igényeit is magába foglalta. Az antropomorf szempontok érvényesítése elhalványodott, amilyenek például a kultikus felhasználásban lehetségesek; vagy megfigyelhető volt a korabeli – hagyománytól függő – gyógyszerfelhasználásban, szín- és illátértelezésben.

Igaz, hogy a rózsák színek alapján való differenciálása a korábbi századok eseménye, hiszen a fehér rózsza – akár a *R. arvensis* akár a *R. sempervirens* – és a piros rózsza szimbolikus ellentétére több jelkép épült, vagy a viráglugasok kertészeti használata is kedvezett az alacsonyabb és a magasabb termetű rózsacsacserjék elkülönítésének, mindezek azonban nem vezettek a rózsák természetudományos megkülönböztetéséhez. A rózsza jelképi használatakor jelentőséget tulajdonítottak a szín- és az illatváltozatoknak, a tuskésségnek és tuskéltenségnek, a lugaskialakítás szempontjainak avagy a virágzás idejének – s inkább ezen tulajdonságok mentén jelentkezett az értelmezés bővülése, nem pedig a szigorúan vett botanikai megjelenés szerint.

Ennek az eredménye az, amikor csupán a szín vagy az illat, vagy a virágzási időpont miatt a rózsza genushoz nem tartozó, de azzal színében, illatában, nyílásidőpontjában összevethetőnek talált növény a rózsával együtt jelent meg az ábrázolásokon; illetve helyettesítette azt. Ilyen rózsapótló rózsákká váltak – Európa hűvösebb klímájú területein – a Peóniák.

1469-ben latinul, majd 1516-ban olaszul nyomtatták ki Velencében Plinius *Historia naturalis*át. 1487-ben jelent meg Dioszkoridész *De Materia Medica*ja, s a XVI. század elején, először görög-latin nyelven (1504), majd latinul (1644), Aldus Pius Manutius által Theophrasztosz *Historia Plantarum*a is napvilágot lát. Ezzel széles humanista körök számára elérhetővé vált az a három antik munka, amelyre a középkorban talán a legtöbbször hivatkoztak, ám amelyet kevesen ismerhettek.

A reneszánsz könyvkötések mintázata általában centrális, s annak díszes kör, négykaréj, csillag, rombusz vagy azok valamely variációja. A magyarországi kötéstáblák a német ornamentikával mutatnak kapcsolatot, s műhelycsoportonként változatosak. A Lányi-kódex csoportjába tartozó könyvtábla (XVI. század eleje) közepén rozetta van, a tükröt leveles díszek, a keretelést rozetták és stilizált palmetták képezik. A Virginia-kódex csoportjának a kötése talán a budai ferences kolostorban készült, 1512–1515 között. Közepén rozetta, a tükrök alatt és felett négyzetes rácsdíszek.

1484-ben egy német-latin nyelvű herbáriummal kezdődött az a kiadványsor, amely a reneszánsz és a reformáció kori növényismeret sajátosságai szerint szerveződött, és egyaránt megfelelt a korai botanika tudománya, a gyógyszerismeret és a humanista tudásvágy igényeinek. E Peter Schöffer, Guttenberg mainzi munkatársa által

kiadott – több szerző gyógyszerészeti munkájából kompilált – latin változatú, illetve anyanyelvi *Herbarius Latinus*² 1485-ben követte az *Ortus sanitaris*, a Vicenzában 1491-ben megjelent *Hortus Sanitaris*, s Rómában a *Herbarium Apuleius Platonicus* (1491). A Schöffner-féle kiadások gazdagon illusztráltak, hiszen nem a szakemberek, hanem az orvoshoz nem jutó betegek számára készültek. A rajzok a laikusok eligazodását segítették.

1510-ben adták ki nyomtatványként Walahfrid Strabo addig kézirat, 827-ben keletkezett *Hortulus*át is. Ugyancsak fontos kiadvánnyá vált Crescenzi – Cato, Columella, Varro, Palladius, Vergilius s más latin szerzők könyvein s Albertus Magnus és mások tudásán alapuló – kertészeti szakmunkája, a *Liber Ruralium Commodorum*. E gyakorlati munka ugyan 1306-ban jelent meg, de mint a megmaradt 132 kézirat másolat jelzi, rögtön népszerűvé vált.³ A *falusi élet előnyeit* 1471-ben adták ki könyvként, amelyet hamarosan 15 kiadás követett. Ennek az 5. és 6. fejezete, amely a zöldségeket és gyümölcsöket tárgyalja, már herbárium jellegű. Már az 1495-ös kiadás fametszetekkel egészült ki, amelyet újabb és újabb, más-más nemzeti nyelvű illusztrált kiadások követtek.

A XV. században készített *Tacuinum Sanitatis* olyan magas növésű rózsabokrot ábrázol, amelynek egyik felén sötét színű, a másikon fehér illatos rózsák tömege nyílik. Hogy ezeket a sokszirmú virágokat továbbra is fölhasználják koszorúkötésre, mutatják az ülő női alak ölében és fején lévő virágok és virágszirmok.

E kézikönyvnek szánt kiadványokban a növények hagyományos medicínális felhasználását különböző terjedelmű szövegekben írták le, s mellettük fekete-fehér fametszetek álltak, amelyek jelentősen segítették az értelmezést és a növények azonosítását. A Peter Schöffner-féle *Herbarius* 150 fametszetű ábrája között némelyek annyira elnagyoltak, hogy épp csak utalnak a szövegben tárgyalt növényekre, mások ennél ugyan botanikailag érzékletesebbek, de a metszés technikája miatt nem közelíthetik meg az élethűséget.⁴ A másodlagos fontosságú, határozottan illusztrációs jellegű képek többsége egyedileg színezték.

A későbbi herbáriumok ábrái gyökeresen szakítanak ez előzményeikkel. A kézirat és a korai nyomtatott kiadványok nagyolt, vonalas, nem elég érzékeny, a növényhabitus finom részleteinek megmutatására nem törekvő rajzaival-metszeteivel ellentétben a természetességet szem előtt tartó, immár a természeti előfordulás jellemzőit hangsúlyozó illusztrációk a fontosak és keresettek. Az illusztrációk megváltozása a könyvhasználat módosulását jelzi. Korábban az egyetlen példányban leírt ismereteket csoportosan, szóbeli ismertetéssel sajátították el a különböző intézmények hallgatói. A nyomtatott kiadványok megjelenése és alacsonyabb ára nem csak a tulajdonlást, de az egyéni olvasást, ismeretszerzést is lehetővé tette. A magányos olvasás követelménnyé változtatta az ábrázolások fölismerhetőségét.

Három részletben 1530-ban, 1532-ben és 1536-ban jelent meg – Strassburgban – a botanika atyjának nevezett német Otto Brunfels (1488–1534) illusztrált növénytana, a *Herbarum Vivae Eicones*,⁵ amelynek (229 ábráját) Hans Weiditz készítette. Weiditz Dürer tanítványa, s mindig alapos megfigyelő munka nyomán készítette a rajzait.⁶ Neki köszönhető valójában, hogy nemcsak a díszkoridészi növények iránt érdeklődő Brunfels válogatta fajok kerültek be a könyvbe, hanem az általa talált, Strassburg környékén előforduló, a mérsékelt éghajlati öv hidegebb táján élő növények is, amelyek a korábbi munkákból hiányoztak.⁷ Szintén Strassburgban adták ki, 1539-ben Hieronymus Bock (=Tragus) (1489–1554) *Neu Krauterbuch*ját (a második kiadás képekkel, David Kandel 465 fametszetével).

A tübingeni természetbúvár, Leonhardus Fuchs (1501–1566) munkája, a *Commentarius de stirpium historia* (1542) s annak német nyelvű, Baselben megjelenő változata (1543) 511 darab, a korábbi ábrázolásokhoz képest az élethűséghez közelebb eső, fametszetű növényképet tartalmazott, 400, német területen s 100, idegen vidéken élő növényt ismertetve. Növényleírásai rendre azonos szempontok szerint készültek: a herbák nevét, nemét, alakját, termőhelyét, idejét, a humorális elképzelés szerinti „természetét” és a „hasznait” közölte. A fekete-fehér, majd a későbbi korokban kézzel kifestett metszeteket Veit Rudolph Speckle, a rajzokat pedig Heinrich Füllmauer és Albrecht Meyer készítette. Az orvos Fuchsnek célja volt, hogy a leírt növényeit az ábrák segítségével önállóan is azonosítani lehessen.

A botanikai jellegű könyvek közül Pierandrea Mattioli (=Matthiolus) (1501–1577) először 1554-ben Velencében kiadott herbáriuma váltotta ki a legszélesebb körű érdeklődést. Az olasz orvos és botanikus Díszkoridész könyvéhez írt *Commentarii*jét impozáns méretű illusztrációkkal együtt adták ki, s legalább hatvan kiadásban, több európai nyelvre lefordítva a legsikeresebb reneszánsz kézikönyvek egyikévé vált. Matthiolus, aki húsz évig a prágai I. Ferdinánd főherceg udvarában tevékenykedett, sok ókori eredetű fűszernövényt azonosított utazásai és a humanistákkal folytatott levelezései során – ő tudósított először a konstantinápolyi követ által látott orgonáról és a vadgesztenyéről is. Matthiolus *Commentarii*ja 1544-ben jelent meg először, akkor még képek nélkül. Az 1550-es kiadványban kisméretű illusztrációk kísérik a növényismertetéseket – a legdíszesebb az 1565-ös változat lesz. A rajzok, először, önálló ismeretforrásokká válnak, ennyiben nem is tekintendők „illusztrációk”-nak.

1557-ben Adam Lonicerustól (1528–1586), a német orvosbotanikustól jelent meg egy *Krauterbuch*, s mint a legtöbb ilyen mű, ez is az elődök könyveinek kisebb-nagyobb mérvű átvétele, átírása. A fölhasznált ábrák sem eredetiek, legtöbbször közvetítéssel ugyan, de Brunfels és Fuchs műveiből került át. A számos kiadás során a könyv több átdolgozáson esett át, s receptjeit a német nyelvterületen széles körben s igen kedvelték.

1578-ban – Kolozsvárott – Lonicerus és Matthiolus kiadványai alapján⁸ készítve, Melius Juhász Pétertől (1536 k.–1572) adtak ki egy *Herbariumot*, majd 1588-ban Tabernaemontanusétól a *Neu Krauterbuchot*. A „herbarium”-írók között valódi botanikai kutató Charles de L’Ecluse (= Carolus Clusius; 1526–1609): *Stirpium Nomenclator Pannonicus*ába (1584) három rózsafaj, a tövisnélküli, a fahéjszagú és a mezei rózsza ábrája szerepel, s a Kárpát-medencei fajok közül is bekerült néhány. Clusius számos európai terepen dolgozott, s minden megfigyelését igyekezett közreadni: a százlevelű rózsáról (*R. centifolia*) megjegyezte, hogy Frankfurtban látott belőle egyetlen példányt.

A növényeket, a belőlük készíthető gyógyszerek előállítását és azok felhasználási módját a kereszténység korábbi századaiban is ábrázolták, de ezek a rajzok nem segítették a herbák fölismerését természeti környezetben. Használatuknak feltétele volt a növények ismerete; a nyersanyag céljaul szolgáló növényeket gyógyszerészek természetették, többnyire saját kertjeikben. Az egyetemek orvosi fakultásaihoz tartozó hortus botanicusok is arra szolgáltak, hogy a növényeket élő formájukban ismerjék meg a gyógyászatot tanulók.

A kéziratok ábrái, ahogy egyre-másra tovább másolták azokat, a valóságtól messzire távolodva stilizációvá redukálódtak és elveszítették referenciális tulajdonságaikat.

Conrad von Megenberg (1329?–1374) német nyelvű enciklopédiája, a *Buch der Natur* Thomas de Cantimpré soha közzé nem tett *Natura rerum*ának átvétele és bőséges kiegészítése: 114 növény helyett 173-at mutat be (közte 89 gyógynövényt) a nők és a pórnép okulására. A kézirat még 1500 előtt hat könyvkiadásban is megjelent, az 1575-ös edíciója már újszerűen készített ábrákat tartalmaz. Az állatok és a növények ábrái nem a kiadvány díszítéséül, hanem a lények bemutatása miatt metsződtek. S a fametszetek élőlényei nem egy táj részeként jelentek meg, hanem önállóan, környezetüktől izolálva, a botanikai jelleg bemutatására összpontosítva. A *Buch der Natur* biológiai illusztrációi a vázlatos ábrájú *Herbarius Apulei Platonici*t hat, a színezett *Herbarius Latinus* első kiadását kilenc évvel előzte meg.

Az, hogy a reneszánsz idején kiadott szakkönyvekben a növényfajok fölhasználási lehetőségeinek ismertetése mellett megjelennek a botanikai szempontoknak is megfelelő leírások, az azonosításra való törekvést mutatják, a felhasználás biztonságát fokozták. A fölismerést, a megkülönböztetést segítették az egyedi rajzokat föl váltó durva fametszetek, majd az azok helyett megjelenő részletesebb, finomabb fametszetek, az új technikákkal készített, sokszorosítható ábrák, amelyeket részletesebbé tett a valósághű színekkel élő kifestés. A képek egyre gyakrabban olyan információkkal is szolgáltak, amelyeket a hozzájuk illeszkedő szöveg nem tartalmazott. S a már-már tévedhetetlenségig pontosított, körülíró növényleírások segítségével a használat biztonsága – erről az oldalról – tovább már nem lesz fokozható.

A szakszerűsödés tendenciáinak fölérésére magyarázatul több indok is szolgál. A megnövekedett népesség igényeinek kielégítésre nem csupán a medicina mestereinek nagyobb létszámú nevelése ígért lehetőséget, de a műveltebb laikusok önképzése is.

A nagyszámú, azonos tárgyú könyv a botanikai tudás homogenizálását eredményezte. Az ellenőrizhetőség és az összevethetőség kritériumaira figyelőknek szükségük volt a precizításra és e szempontok konzekvens betartására, amelyek alapján leírásaikat a felhasználók biztonsággal követhették. A könyvnyomtatás jóvoltából kezdetben az antik és arab szerzők növénytani tudása terjedt el és vált ismertté, majd ezen ismereteknek az ellenőrzése és óvatos kiegészítése indult meg, mígnem a XV. század második felével egy addig szükségtelennek vagy mellékesnek tartott, tárgyában és leírásában újnak tekinthető, a korábbi rendszerbe – akár sok szempontból – beilleszthetetlen tényanyag felhalmozása, közzététele és használatba kerülése is megtörtént. A helyi növényanyag fölértékelődött, s a Mediterráneum hagyományos növényei más térségek számára értéktelenné váltak.

A regionális jelentőségű növényanyag megjelenése s az, hogy a természetmegfigyelések nem mindenben voltak illeszthetőek a hagyományos ismeretekhez, ahhoz vezettek, hogy próbálkozások sora kezdődött: a növények bármilyen tulajdonságai alapján való csoportosítást (sokáig a nevet is tulajdonságuknak tartották, s az ábécé betűi szerint igyekeztek sorrendezni) felváltja a botanikai jellegek hasonlósága alapján történő – laza s nem feltétlenül és mindenkor indokolt – katalogizálás. Emellett persze évszázadokon át népszerűek maradtak a növénytani szempontokat figyelmen kívül hagyó vagy az azokat más szempontokkal elegyítő népszerűsítő kiadványok, amelyek éppenséggel a laikus igényeinek feleltek meg.

Nem látszik teljességgel új, humanista fejleménynek a megfigyelésen és ellenőrzésen alapuló természetvizsgálat és -szemlélet. A középkor utolsó századaiban a reneszánsz vitalista természetképének valamennyi eleme jelen volt – gyakorta rendszerbe is foglalva. A reneszánszban a természet érzékszervi megfigyelése azonban kiterjedten művelté és művelőin túl is ismertté vált. A természetről szóló középkori eredetű tudás összegződött, a fölelevenített vagy egyébként is fenntartott antik és keresztény ismeretek megerősítődtek, és alapjává válhattak a precizitást megnövelő, szélesnek tekinthető természetvizsgáló mozgalomnak.

A természetről való gondolkodás – s ez sem csupán reneszánsz sajátosság – fogalmi és gyakorlati szinten is megújult. Az önálló gyakorlat, a saját megfigyelésekre épülő vizsgálat – amelyekből a következtetések származtak – elsődlegességének elfogadása ekkor történt meg. S hogy a botanikában a növények megfigyelése azonos szempontok, azonos rend (mégpedig általában medicinális érdekek) szerint történt, azt az illusztrációk mutatják. A standardizált szempontok közé került például az is, hogy gyakoribbá vált a föld alatti, nyilvánvalóan közvetlenül nem, csak bizonyos tevékenységek elvégzése eredményeként látható növényrészek, illetve szervek vagy például a virág és a belőle idővel kifejlődő termés azonos lapon való – együttes – bemutatása.

A botanikailag hű illusztrációt nem csupán a szövegírók, a természetet vizsgáló szakembereknek és az olvasóknak megfelelni akaró kiadók kívánták meg. A természeti világ iránti érdeklődés az illusztrátorok, festők és más képzőművészettel foglalkozók sajátossága is: a környezetet ugyanolyan összpontosítással, részleteiben és egységében valóságúen igyekeztek ábrázolni, mint például az irodalom vagy a bölcsélet művelői. Boccaccio kertleírásában vagy a geometriát és testmértant elméletileg is vizsgáló Dürer (1471–1528) fücsomó-ábrázolásában avagy állatokat bemutató rajzaiban ugyanazon, a valóság tanulmányozásában kedvét lelő ember igényét, a pontosságra és realitásra törekvés ugyanazon elvárását találhatjuk fel, mint a szakszerűbbé vált gyógynövény-leírásokban és ábrákban. Ama felismerésben, hogy „a természetben bizony benne rejlik a művészet, aki ki tudja belőle hámozni, az megleli...”⁹, a természethez fordulás néhány okára is rábukkanunk: a vizsgálatot lehetővé teszi az ember önmagába vetett bizalma.

A természetkép változására utal a festményeken, a könyvekben, a mindennapi használati tárgyakon a szakralitás hatása alól magukat egyre inkább kivonó naturális díszek tömege: a reneszánsz kezdetén nem a kedvelt, kítüntetetten szerepeltetett, hagyományos növényzet cserélődött át az addig felhasználatlan fajokra vagy változatokra, hanem a középkor típusos növényeinek képi megjelenítése változott meg. Dürer példája mutatta: a természethű ábrázolás értéket képvisel. Így érthetően fontosabb, hogy a világi tulajdonságokkal rendelkező, piros ruhájú, északiasan szőke hajú¹² Mária a környezetének megfelelő, a kontinentális klímában otthonosabb, valóságú növények – útifű, gyöngyvirág, szőlő és bazsarózsa – közé telepedjék le gyermekét megszoportatni, mint a középkori hagyomány által szentesített, de a megszokott környezetben idegenül ható, délszokról származó, növényi Mária-szimbólumok mellé.

Mindazok számára, akik növénytermesztéssel, állattenyésztéssel, kertészeti munkákkal foglalkoztak, avagy akár időnként az immár baráti s nem emberiségellenesnek tudott természet tereiben tartózkodtak, a növény-ábrázolások olyasfajta valóságú, amely a műtárgyakon vagy éppen a herbáriumokban tapasztalható, az alkotók szakértelmét, értékét is hitelesíthette. S az ilyen referencialitás a valóság-megismerésben munkálkodókat további eredmények felmutatására sarkallhatta.

Plinius és Dioszkoridész gyógynövényei és orvosságai a középkor gyógyításában fennmaradtak. Kézirataik mindvégig értéket képviseltek, a növénytermesztést és a növénygyűjtést szinte teljességgel meghatározták. A reneszánsz kori ismételt kiadásuk – ami az antik szerzők újrafedezéséhez illeszkedett – a növénytani ismeretek felelevenítését eredményezte, s azt, hogy sok növény és szer ismerete és felhasználása, amely időközben torzult, korrigálódott. A dioszkoridészi eredetű szöveg korszerűbb megjelentetéséhez a könyvkiadás – a nagy példányszámot eredményező technika mellett – azzal járult hozzá, hogy lehetőség volt az (azonos minőséget biztosító) fametszetek sokszorosítására. Az első két herbárium, Otto Brunfels és Hans Weititz *Herbarum Vivae Eiconese* és Leonhard Fuchs *De Historia Stirpiuma* a Dioszkoridésztől megmaradt szövegek átirataiból készült, élő növényekről előállított rajzok alapján, a felsorolt növényeket megmutató fametszetekkel.

A két kötet tartalma azonban el is tért az antik példától. Az azonosított fajokról áttekintő, példászerű, új leírásra törekedtek a szerzők. Ismereteik mögött saját, önálló megfigyelések és tapasztalatok húzódtak meg. Dioszkoridész mintegy 700 növényt¹³ sorol fel, amelyek között szép számmal léteztek ismeretlenek: részben, mert ő a Mediterráneumban ismerteket szedte össze, s ezek az északibb területeken nem váltak közismertté, lévén sem nem honosak, sem pedig honosítottak, részben pedig azért, mert pontos nevezéktan és leírás híján elkallódtak és identifikálhatatlanná váltak. A két gyógynövénykönyv számba vette, mely fajok ismerete és felhasználása egzisztált tovább – s lehetőség nyílt arra, hogy az eltűnt fajokat megkeressék és a gyógyításba visszahelyezzék.

A szerzők példát adtak azzal is, hogy olyan növényeket vettek fel a könyveikbe, amelyek nem szerepeltek a mintaként kezelt munkában. E fajokat azon elvek szerint mutatták be, amelyek érvényesek voltak a dioszkoridészi eredetiben szereplőkre is – s így mintegy klasszicizálták az újakat.

A Dioszkoridész alapján kezdődő gyógynövény-azonosító láz hosszú ideig tartott – és az európai tudomány számára sok új növény ismeretét hozta. Az utazók, a kereskedők, a felfedezők és a diplomaták feladatuknak érezték az ismeretlen növények hazajuttatását és szaporítását éppúgy, mint a kéziratok megvásárlását. Busbecq, Ferdinánd császár konstantinápolyi nagykövete, aki az első nárcisz- és tulipánhagymákat küldte Clusiusnak, 1569-ben megvásárolt egy, II. Maximilian által 1512-ben illusztráltatott, I. századi – eredeti – szöveget másolatban tartalmazó dioszkoridészi *De Materia Medica*t, amelyet ma *Codex Vindobonensis* néven Bécsben találhatunk.¹⁴ – Ebben egy százalévalú rózsa színes rajza is megtalálható.

E munkálkodás a növények gyűjtését és valamiféle rendszerezését eredményezte. S mindez a gyógyászati felhasználás mentén, az empíriára támaszkodva és enciklopédikus jelleggel történt – s tartott lényegében a felvilágosodás korában kialakuló Linné-féle (mesterséges szisztematizáláson alapuló, de a természetes rendszer kifejlődését lehetővé tevő) rendszertanig.

Az újonnan leírt és bemutatott fajok száma napról napra növekedett, a megváltozott fajismeret a felhasználható növények számát kibővítette s néhány új eljárást eredményezett. A fölfedezett növények – amelyek immár nemcsak a Mediterráneumból származnak, hanem a Európa teljes területéről, sőt a szomszédos kontinensek elérhető vidékeiről – java részükben nem voltak azonosíthatóak Dioszkoridész fajjaival, így alkalmatlanak bizonyultak arra, amiért felfedező útra indultak orvosok és műkedvelő botanikusok: hogy tudniillik gyógynövényekké váljanak. Az egzotikus fajok nagyobb része gyűjteményekbe került. Ha a magánkertek élő növényekből kialakított kerti gyűjteményeibe, akkor már azért, mert szépnek, dekoratívnak, feltűnően érdekesnek találták őket. A szépség mint választási és a termesztési ok ekkor jelent meg a praktikusság feltételei mellett – de ennek mintegy a megfordítottja is igaz: a szépség keresése és fölhasználása gyakorlatias magyarázatot kapott. A táplálékforrásul szolgáló növények és a gyógynövények közül a dísznövények határozottan elkülönültek.

A természeti világ iránt felébredt a humanisták kíváncsisága. A reneszánsz kor embere azt is vallja, hogy a természeti világban megnyilvánuló szépség az ő saját gyönyörködtetésére, mi több, hasznára rendeltetett; az önmagában álló szépség – akár egy növényé vagy a növényekből formált kerté – gyönyörforrás lehet. A természetben való szépség fölfedezésének vágya is indokolta a megismerést.

Carolus Clusius, a kezdetben jogásznak készülő, majd a montpellier-i egyetemen Guillaume Rondelet¹⁵ (1507–1566) tanítványaként orvoslást tanuló, Európa minden táját bejáró növénytanú fölfedező és gyűjtő, *Opera Omnia Rariorum Plantarum Historia* (1601) című utolsó munkájában némely kedves növényének a szépségét hangsúlyozta.¹⁶ A leideni Hortus Academicus kőbe vésett, látogatóknak szóló felirata arra utal, hogy a virágágyások új, szépségük okán kiültetett növényeit (látható volt a tulipán, az orgona, a sarkantyúvirág vagy a büdöske) igen gyakran letördelték, levágták, a földből kiásva ellopták.¹⁷ Parkinson könyve pedig (*Paradisi in Sole: Paradisus Terrestris*, 1629) a rendezett kert növényi szépségét tekinti alapvetőnek.¹⁸ Parkinson kertészeti gyűjteménye felsorolta a legújabbban fölfedezett és kertészeti használatba ajánlható szép fajokat éppúgy, mint a hagyományosakat. A paradicsom és a park szavak összjátéka, a címlapon bemutatott fajok – a turbánliliomtól a ciklámenig, az ananásztól a fára tekeredő kúszórózsáig – a növényi szépséggel nyújtott önfeledtséget és harmóniát előlegezték.

A megismert és áttelepített fajok kertbe való beillesztése a növényhasználat egyik módja volt – de ebben is kimutatható a növény szépsége. A kertészeti fölhasználás maga után vont a növénykereskedelem terebélyesedését, s az arra épülő díszkertészet a mindennapi igényeknek megfelelő mennyiségben állította elő a növényi anyagot. Természetesen ehhez a munkához szükség volt újabb és újabb botanikai expedíciókra, a felfedezett fajok otthoni termesztőire, valamint a speciális képzettségű szakemberekre is.

Az új fajok vizsgálatát lehetővé tették a tudományos jellegű gyűjtemények. Ilyenek az egyetemek orvosi fakultásai mellett kialakított botanikus kertek s a személyekhez kötődő magánkollektívák, például a préselt és szárított anyagokat, növényrészeket felsorakozatók vagy éppen a növények tudományos feldolgozását segítők. Luca Ghini valószínűleg az első, aki szárított és préselt növényeket ragasztott papírra – s az első így tartósított gyűjteményt hozta létre, mintegy 300 faj egyedéből.¹⁹

A növények gyógyászatban való hasznosítása serkentette a botanika fejlődését, s a vizsgálati élő anyag bemutatására szerveztek gyűjteményeket. Luca Ghini 1528-ban létrehozott bolognai magán gyógynövénygyűjteményét²⁰ követően, 1545-ben először Padovában²¹ és Pisában jöttek létre egyetemi kertek. Egymás után alapították a botanikus kerteket, Leidenben 1587-ben, Montpellier-ben 1593-ban, Oxfordban 1621-ben s Párizsban (a Jardin du Roy-t) 1625–1636-ban. A kortársi kertek szerint alakuló botanikai gyűjteményeket az új szempontok szerint átalakították: a nevelt növényeket listázták (a pisai 620 növényfajt például Ulisse Aldrovani, 1549-ben)²², később csoportosították, mint például a padovait, amelyben a kertet a föld négy ismert kontinensének megfelelően negyedelték, és azokba – hiszen a teremtés által így indokolt – az előfordulási helynek megfelelően ültették a fajokat. Máshol ezt a rendszert finomították, vagy éppen név alapján helyezték el a parcellákban a különböző növényeket.²³

A tudományosság lehetősége leginkább a botanikus kertek megjelenésében látszik: itt mindenképpen ki kellett lépni a klasszikus tudás keretei közül. A haszonkertekkel, a magánparkokkal, a dísznövények kertjeivel szemben bármely újonnan megtalált (vagy inkább kiválasztott) fajt begyűjthették s vizsgálhatták. A fajok számontartása rendszerezési problémákat vetett fel. Leon Battista Alberti elképzelése szerint a kertben mindent össze kell gyűjteni és rendszerezni, hogy az a tudás forrása legyen: a rendszerezés egyik módja lesz a meglévő fajok katalógusba szedése és kiadása, nemegyszer azzal a dátummal, amikor az élőlények ismertté váltak. (John Gerard 1597-es *Herbáriumában* az általa ismert valamennyi természetett növényt felsorolja, s följegyzik a kultúrába kerülés dátumát is. Az illusztrációk Jacobus Theodorus *Tabernaemontanus* című munkájából származtak át.)

A kertészeti gyűjtemény anyagát kínáló növénykatalógusok, a florilegiumok népszerűségét a kertészeti vállalkozások bőséges növényajánlata és a könyvek gazdag illusztrációja okozta. A nagyobb magángyűjtemények

is megteremtették saját katalógusaikat. E könyvek illusztrációit rézbe metsztek vagy egyéb grafikai technikákkal készítették, mindez jobban szolgálta az ábrázolt virágok és növények bemutatását. Bekövetkezett a botanikai szerepet játszó herbáriumok és a kertészeti bemutatást célzó florilegiumok elkülönülése.

A nem tudományos igényű, a mindennapi életben való felhasználásában jobban kezelhető rendszerezésnek is egész garmadája alakult ki. Ilyen a már említett medicínális könyvek, amelyek betegségek vagy a növények felhasználhatósága szerint teremtenek rendet, avagy a szimbolikus jelentés alapján összesítenek. Platearius egészségügyi könyvében a rózsza és a salamonpecsét azért kerülhetett egy oldalra, mert mindkettő az Istenanyával volt kapcsolatban.

A botanikai gyűjtemények kialakulását ugyanazzal az enciklopédikus törekvéssel lehet indokolni, amely a gyógynövények keresésére sarkallta a korai botanikusokat. A szárított növények kollekciónak, ha csak egy-egy terület, valamelyik kert növényállományának bemutatásakor is, teljességre törekedtek a készítők. A botanikus kertek szerkezetükben a világ teljességét, összetettségét és részletgazdagságát jelezték, ahol mindennek, ami élő létező, helyet kell kapnia, függetlenül attól, hogy az ember felhasználta-e vagy sem. E gyűjtemények az ázsiai és az amerikai fajokkal napról napra gazdagodtak. A magánkertekbe való dísnövények teljes fajgazdagságukban majd csak a következő századok Angliájában mutatkoztak meg – a Tradescant család²⁴ jóvoltából –, mindezt az a tény tette lehetővé, hogy a terület klímája megfelelt a legváltozatosabb származási helyről érkezett növényanyag életben tartásához.

Az enciklopédikus igény sajátossága, hogy a botanikai, kertészeti vagy éppen az anatómiai²⁵ kiadványok a megelőző fontos vagy fontosabbnak vélt szakmunkákat esetenként akár teljes terjedelmükben is magukban foglalták. A hosszas idézet, a kompiláció, a hagyományos tartalom új nyelvi formába öltöztetése természetes eljárása e kor szerzőinek is. S ez, miközben biztosítja a régi és elfeledett, az ismét fölfedezett, netán a lefordított antik szerzők munkáinak a felszínre kerülését és hatását, a tradícióknak megfelelő tudás konzerválását is jelentette (ezt a medicínális praxistól éppenséggel elvárták), erősen csökkentve a változtatásra való törekvést, az új ismeretek önálló rendszerbe való foglalását. A botanikai, így a rózsákra vonatkozó szövegek herbáriumból herbáriumba való vándorlásával s csekélyke változásaival együtt jártak az illusztrációk mozgásai is. Miként a dioszkoridészi szövegek átvándoroltak Brunfels és Fuchs herbáriumaiba (majd onnan tovább), úgy épül be a Clusius által 1557-ben franciára fordított Dodoens-féle *Cruydeboeck* Gerald *Herball*jába – benne a dioszkoridészi szövegekkel. William Turnernek az angliai növényekhez kommentárokat fűző *New Herball*ját (1551) Fuchs metszetei kísérték. Gerald művét Thomas Johnson javította – és 1766, az antwerpeni Plantin készletéből való új fametszettel egészítette ki ki.²⁶ Dodoens, Lobelius és Clusius könyveinek fametszeteihez egyként Pierre van der Borcht (1545–1608) festményei szolgáltak alapul – amelyeket Christopher Plantin gyűjtött össze²⁷ Antwerpenben. Gesner ábráit Camerarius használta föl, de Gesner fametszetei Matthiolius (aki Luca Chini gyűjteményi anyagát is megkapta) számára is alkalmas illusztrációknak bizonyultak.

A XVI. század végével azáltal, hogy Lobélius leírta és ábrákkal teljessé téve közzétette, botanikailag hivatkozhatóvá vált a *R. gallica*, a *R. canina*, a *R. centifolia*, a *R. cinnamomea*, a *R. eglanteria*, a *R. foetida*, a *R. moscata*, valamint a *R. spinosissima*. Ez utóbbi illusztráció pontatlan, ámbár leírása korrekt. A *R. moschata* három fajtájának metszete sem bizonyult tökéletesnek: leginkább a *R. arvensis* idézték. A lobéliusi fajok között nem szerepel a *R. alba* (Tabernaemontanus 1590-ben fogja ismertetni) és a *R. damascena* sem (amelyet Gerard 1597-ben mutatott be).

A szöveg- és a képidézések – gátlástalannak is tekinthető – alkalmazása, amely a szerzői tudás hitelesítésére is szolgált, jelezte, hogy igény volt a nagy, a mindent magába foglaló és helyére tevő szellemi-gyakorlati struktúrákra, amelyekben megmutatkozhatott a világ egységbe foglalt, strukturált, áttekinthető, megérthető – és szép!-nek látható – elrendezettsége.

Az organikus világgép leírására való skolasztikus törekvés következménye volt ez a szándék. E világgép, bár platonikus arisztotelészi eredetű, ennek következtében dualisztikus, a részek azonos szerkezetbe való beillesztése révén a kereszténység évezredes munkájának köszönhető, s teljessége már a XII–XIII. században megmutatkozhatott. E világgép szintjei között – mivel a világot egységes világszellem tölti ki – kapcsolatok léteznek, a részek között analógiákban mutatkozó összefüggések vannak, s ezek mentén pontosan föltárható a láncolat valamennyi alkotója és annak szerepe, működése.

E különösen bonyolult szerkezetű, mégis áttekinthető és értelmezhető – Dante által is megénekelt – világgéppel strukturálisan megegyezik a reneszánsz világgépe, egyetlen aprónak látszó különbség azonban van. Ezek szerint a Lények létrája, avagy A létezés (homéroszi) arany lánc nem rögzítette megváltoztathatatlan módon az ember világban betöltött helyét (valahol a Csillagvilág Hold- és az Ásványvilág Állatok-lépcsőfoka között). A reneszánsz elképzelés szerint – a firenzei Pico della Mirandola (1463–1494) fejti ki ezt *Az ember méltóságáról* című munkájában²⁸ – az ember képes ezeken a grádicsokon fel és le vándorolni, egyénisége, életmódja, tudása és szándéka által meghatározottan.

A reneszánsz a középkor organikus világgépének ártértelemezését s azt a törekvést, hogy e rendszert a maga végtelen gazdagságában is láthatóvá és megérthetővé tegye, csak enciklopédikus igénnyel és a polihisztorság ebből következő követelményeivel teljesíthette. S a rendszerező munka az emberre hárul, ami nem mond ellent

sem az ember feladatáról, sem az ember helyéről vallott nézeteknek. Az emberközpontúság egyik megnyilvánulási lehetőségének tekinthető.

A botanikusok minden létező fajt igyekeztek leírni és lerajzolni, és valamilyen gyűjteménybe próbálták meg elhelyezni őket (ezek a gyűjtemények éppúgy helyet adtak az ásványoknak, az állatoknak, mint a habókosság megnyilvánulási formáinak), miközben szerették volna megmutatni a létezők összességét, s a részek megvizsgálását is fontosnak tartották. Mindez az enciklopédikus szemlélet sajátosságát jelzi. Amint ez az oka annak is, hogy azonos mérték szerint ítélték meg az eltérő tulajdonságú részeket: így például a rózsahasználatot fenntartó medicinális eljárások, az ekkortájt ismét népszerűvé váló rózsafüzér-ünnepek vagy a kereszténység alakjaihoz fűződő mondák és a rózsával kapcsolatos jelképek fenntartják ugyan és megengedik az új – botanikai – jelentés kialakulását, de csupán az enciklopédikuság képes mindezt egységben látni és láttatni.

Rózsák a kertekben

Boccaccio *Dekameronjának* kertleírásában oly vonások is megtalálhatók, amelyek a reneszánsz kertek sajátosságai: egyenes „*utak húzódtak*” benne, „*az utakat pedig oldalt véges végig fehér és piros rózsák és jázminok lugasa szegte*”, „*virág volt*” az ágyásokban, „... *de nincs egyetlen nemesebb fajta sem, mely a mi égövünk alatt tenyészik, hogy ne lett volna ott nagy bőségben*”, a kert közepét – ahol pedig „*vakító fehér márványból csodálatos faragott képekkel ékes szökőkút*” emelkedett – a korábról nem ismert és fölhasznált „*narancs- és citromfák*”²⁹ álltak körül. A reneszánsz kertek az egzotikus tájakról bekerülő, virágjukkal díszítő növények gyűjtőhelyeivé váltak, amelyek ápolásához komoly kertészeti tudás és kitartóan figyelmes munka szükségeltetett: e növényeket a tehetősebbek Európa-szerte cserélgették és ajándékozták, s a nagyobb gyűjtemények (amelyek számára akár külön felfedező utakon keresték a növényeket) az őrzött fajokat katalógusokban sorolták fel. A szépség- és a természetkedvelés eredményesen szolgálta egymást. E kertekben – a XVI. század végére – teljesen elkülönültek a díznövények a gyógynövényektől és a táplálkozási céllal neveltetők, s a díszítő funkcióval odakerültek között a közönségesebb fajoknak sem jutott szerep. Az európai vad rózsafajok díszkerteken belüli használatára nincs utalás, a kertművelésbe régebben bevont, illetve az amerikai és a keleti új fajok pedig kedvelt díznövényekként szerepeltek. A reneszánszban a virággal, illetve egyéb szerveikkel díszítő növények – a magánkertek számára folytatott intenzív kereskedés mutatja ezt – megjelentek a mindennapi használatban.

A fás szárral nem rendelkező virágos növények ágyásokba rendeződtek, mégpedig úgy, hogy minden évszakban díszesnek mutatkozzék a tenyészterület. A zöldeket, gyümölcsöt és gyógynövényeket elkülönülő helyekre, egymástól elkerített területre ültették. A klasszikus arányok szerint alakított díszkertben ösvények és sétálásra alkalmas, kényelmes utak vezettek, s ezek a kert – egyébként négyzetes – szerkezetét is hangsúlyozták. Az épületet – amelynek magasabban elhelyezkedő szobáiból, teraszairól lehetett csupán egészében áttekinteni a virágágyásokkal előállított, hétről hétre változó színekből álló mintázatot – és a kertet formailag számos kapcsolat tartotta egybe. Az épület és a kert lehetőleg azonos szimmetriatengely mentén terült el, a kert formái a homlokzat egyes formáit ismételték. A kerti tér közepe hangsúlyozott: medencével, szökőkúttal. A kert átellenes pontját pedig lezárta valami látványosság: rács, szobor, építmény – esetleg maga a kiválasztott és tetszőlegesen átalakított táj. A főtengety oldalán álló terek a közepén tapasztalható látványt hangsúlyozták, a dézsás növények, a szobrok, a kerti építmények, fülkék, nyírott sövények és fák geometrikusan is ennek megfelelően helyezkedtek el.

A reneszánsz kertek, amelyeket az ókori kertek – például ifjabb Plinius-féle kert – mintájára alakítottak ki, itáliai virágkorukat a XVI. században élik. Ekkor már építészek és szobrászok közreműködésével létesültek a reprezentációs célú hatalmas díszkertek, s teraszok, lépcsők és korlátok, növénylugasok és pergolák, tavak és barlangok tették változatosabbá, szebbé és élvezetesebbé, hatékonyabbá a látványt. A kert, amelyet melléktengelyekkel osztottak további részekre, egyre inkább kínálta a művészet és a természet kapcsolódásának a lehetőségét. A monumentális méretek, szín- és felülethatások, a szerkezetek és a formák, az élőlények (mesterségesen fenntartott) természeti együttesé szerveződtek, amelyen példaadóan megtapasztalható az ember alakító munkája is – a teremtett rendszer egyben a világ rendszerét mutatta fel a kert használóinak.

A szerkezeti elemeket a tervezők sokféle eljárással erősítették meg: az ösvényeket kavicsolták, a sorba ültetett fűcskákat és bokrokat formásra nyesték, lombkoronájukból falat neveltek, szélfogó, illatozó, árnyékot adó élénk színű sövényeket alakítottak ki, többnyire rózsákból, gránátalmafákból, azaz önálló szimbolikával is rendelkező növények és architekturális elemek egységeiből. A kertészek a rácsra felfutó növényekkel, a kertet körbefutó – a gyümölcsöt termő fákból, tölgyből, vagy annak idején Crescentius a kevésbé tehetőseknek javasolta: vadrózsákból és somból álló – sövényekkel a korábbi kertfalat igyekeztek növényfállal pótolni.

Az antik villákat mintaként Leon Battista Alberti (1404 k.–1472) firenzei építész javasolja a *De aedificatoria* (1452) című munkájában. Alberti a Rucellai család számára tervezett villa köré épült kertet a pliniusi villáról alkotott elképzelése szerint alakította ki: puszpángsövény növekedett benne, a tűző napos felületen rózsá virult, a tulajdonos neve növényekből formázva volt olvasható, szobrok álltak, pergola is készült. Alberti

elméletének hatása mutatkozott meg Francesco Colonna antik épületromokat, szőlővel és rózsával befuttatott lugasokat és pergolákat tartalmazó képzeletbeli kertjében is. Erről az ideális kertről a *Hypnerotomachia Poliphili*ben, a Velencében 1499-ben megjelent allegorikus történetben olvashatunk. Az álomtörténet Poliphilus ifjú Polia nimfa iránti szerelmét mutatta be a különböző helyszíneken, a ciprusok szegélyezte úton megközelíthető palotában éppúgy, miként a kör alakú Cythera-szigeten. E sziget hűsz, szabályosan kialakított részében rózsák, jázminok, folyondárok növekedtek, a csatornák szegélyét citrom- és narancsfák képezték, a rózsakertben azok a rózsafélék nőttek, amelyet Plinius a *Historia naturalis*ban írt le: az illatos olaj-, a káposzta- (Provance-), a százsziromú rózsák s a campaniai Paestrum évente kétszer virágzó rózsái.³⁰ A négyszögletes ágyásokban dézsában álló, nyírott formájú bokrok és szabadba ültetett virágok pompáztak, a parcellák között vízfelületek, fák fölé magasodó rózsabokrok, oszlopok találhatók – minden úgy, ahogyan a XVII. századi Versailles-ban lesz majd látható.

Colonna elképzelése a következő századokban valósult meg. Mitológiai allegóriák, hús barlangok és növényi labirintusok³¹, elvarázsolt kertek készültek, előbb a kert félre eső helyén, majd a kert középpontjában is. A manierista művészek mintát leltek benne munkáikhoz: a bölcséleti-szellemi és a kertészeti-érzékszervi inspirációkhoz egyazon, allegorikusan értelmezhető parkot.

A művészek által tervezett főúri díszkertekben, amilyen a Villa Medici, a Villa Castello, a firenzei Boboli, a Villa Lante, a Villa d'Este, a rózsáknak, bármilyen formában nőttek s bárhonnan származtak is, nemcsak az volt a feladatuk, hogy illatuk, színük (a fehér és a piros mellett immár új, a sárga is megjelent), szépségük, nagy viráguk és dekoratív formájuk érvényesüljön: a Paradicsomra vonatkozó allegorikus jelentésük sem halványult el.

Alberti elképzelései szerint alakult ki a Zsigmond után maradt budai királyi kert is: Mátyás király olasz kertészekkel építtette fel a kőfalakkal körülvett, építményekben gazdag, teraszos s a villa-elképzelést követő kertet. E kert növényzete azonban minden valószínűség szerint a lovagkori várkertekével maradt azonos,³² s csak Mátyás idejében egészül ki újakkal. „A cserjék között a legelterjedtebb a rózsza, különösen az ókori százsziromú rózsza (centifolia) és a fehér virágú európai futórózsza”,³³ s a hagyományos növények csak Beatrix királyné érkezése után gazdagodhattak a mediterrán származékokkal.

A rózsához kötődő egyéb funkciók is fennmaradtak. A kert virágai alapanyagként szolgáltak a profán és szakrális terek ékítésére s a higiéniai és a medicinális gyakorlat szerei számára. A herbáriumok, amelyeket a humán (és az állat-) gyógyászat igényei alakítottak, a bajok kezelésére még hosszú ideig ígértek hasznos receptúrákat. E tovább népszerűsödő kiadványok és a kertészeti munkák utasításai biztosították azt, hogy a nemesi, kisenemesi, polgári kertek gyógynövényes részében, annak hiányában a gyümölcsösben, szegélynövényként vagy a méhes valamelyik részében ültetve legyen a rózsza. Innen gyűjtötték az otthoni beteggondozás vagy az egészségőrzés praktikáihoz szükséges nyersanyagot. De az egyetemek mellé épült botanikus kertek, az orvosok által létesített orvosi kertek medicinaforrásoként is megtalálhatóak maradtak a rózsák. Továbbra is szokásos volt az étel- és italillatosítás a virágsziromokkal, rózsavízzel és az illóolajjal, a színezés és az ecetkészítés. A tisztálkodásban, a fertőtlenítésben pedig a rózsadesztillátum alkalmazása.

Stirling János a magyarországi reneszánsz kerteket taglaló munkájában³⁴ a mohácsi csatavesztéstől, 1526-tól az XVII. század végéig tekinti át és értelmezi a Kárpát-medencére vonatkozó forrásokat: éppen azt az időszakot, amelyben az ország széttagozottságából következően többféle eredetű hatás éri a honi kertművelést. Amíg a XV. században a reneszánsz szellemisége csak a főúri s mindenekelőtt a főpapi építkezéseken hagy nyomot, a XVI. században a középnemesség és a német polgárság körében is megjelenik, később pedig a kisenemesség köre sem zárkozhat el előle (ez nagyjából az ellenreformáció alapuló korai barokk templomok építésével esik egybe).

S hogy a felvidéki, a nyugat-dunántúli és az erdélyi, elkülönülő területeken azonos kertészeti tudás, valamint azzal összefüggést mutató rózsahasználat mutatható ki, az a régebbi és azonos eredetre utal – illetve arra, hogy ezt a frissiben beszűrődő kortársi európai hatások nem rombolták. Az itáliai befolyást jelző XVI. századi nyugat-magyarországi, védelmi rendszerű várépítkezéshez s a felvidéki és az erdélyi védelmi jellegű, valamint udvarház- és kastélyépítkezéshez kötődött kertekben s a rózsák telepítésében – nem mutatkozott különbség.

Noha a humanisták által létrehozott nyugat-magyarországi kertekről nem került elő forrásértékű leírás, a kertkultúra gazdagságát nagyszámú és feldolgozott adat bizonyítja.³⁵ A nyugat-európai, katolikus minta szerint megújuló virágszedés és koszorúkötés éppúgy indokolta az e kertekben termelt növények cseréjét, mint a szaporítóanyag-igény. A Batthyányak birtokán (ahol Clusius is dolgozott, s megtalálta és széles dísznövénykedvelő körbe is bevezette a sásliliomot [*Hemerocallis flava*], s ahol a természettudományban járatos, reformáció miatt oda menekült szakemberek – Beythe István és András – is dolgoznak s körük hatása tovább sugárzik, például Melius Péterre³⁶), bizonyosan szokássá vált a virágok koszorúban való felhasználása, a nők és a férfiak fejének ékesítése koszorúval. 1564-ben írott levelében Ország Magdolna Batthyány Kristóftól vörös rózsát, szegfűt és még más virágokat kér, mert „az lányok koszorút örömet viselnek; az féle füvekkel és virágokkal pedig nem igen bőven vagyunk.”³⁷ De Kismartonról 1624-ben Esterházy Miklós is így ír feleségének³⁸: „Én, édes hugomasszony, noha akkor még nem tudtam, kinek csinálom, de igen szép kertet készítettem, Isten úgy akarván

kegyelmedért, kiben igen nyílnak a rózsák és egyéb virágok, melynek szedésére akarnám, hogy haza sietne kegyelmed.”

A koszorúkötés szokásához, amelyet a reneszánsz a középkori udvari életből átvéve kedvvel népszerűsít, néha a herbáriumok is adtak tanácsokat – nem egyszer az antik példára, Pliniusra hagyatkozva, miként Ruellius³⁹ (1536). 1569-ben Rembertus Dodonaeus (=Dodoens) fametszetekkel illusztrált külön könyvet írt a koszorúkötésre alkalmas növényekről.⁴⁰ Melius Péter *Herbárium*a is tartalmazott koszorúkötési utalásokat. Az ellenreformáció e világiasodó szokást ismét katolizálni igyekezett, amikor a rózsafüzér társulatok alapítását szorgalmazta, s a Mária alakjához kötött rózsafüzér használatát fenntartotta. Vagy amikor a katolikusok szentjeihez kapcsolt növényi szimbólumok segítségével erkölcsies jellegű virágnyelvet népszerűsített. Lucas Martini 1581-ben⁴¹ hűsz, képen is bemutatott növényt nevezett meg koszorúfonásra alkalmasnak – köztük a rózsát. Kötete a barokk virágszimbólum-magyarító kiadványok sorát előlegezte. Martini erkölcsnevelő munkája magyar nyelven s újjáalkotott metszetekkel is megjelent. Péchy Simon⁴² fordításába a német nyomatok alapján metszett képek kerülnek, a gyermekek neve azonban magyarul olvasható. Az 1591-ben kiadott *A keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja* az első magyar nyelvű munka, amely teljességében felsorolja az erényesnek tekintendő koszorúkötésben használt növényeket. A kiadvány fajlistája, miként Martinié, középkori jellegű, még ha a reneszánsz kedvelt növényeivé váltak is e fajok, s az újonnan felfedezett büdöske (*Tagetes patulus*) is közéjük került. Péchy Simon értelmezésében a büdöske (=borsoló szegfű) a testnek és a ruhának tisztán való tartására szolgáló szegfű, a rózsza pedig a szemérmességnek és a tökéletességnek a jelölésére szolgált. Tehát a rózsza jelképe is a középkori mintát követte.

Az erdélyi és a felvidéki nemesség kultúrájában is ott szerepelt a több célból tartott rózsza kertészeti művelése. A bokor- és a lugasozható rózsák tövei a legkülönbözőbb kerttípusokban – veteményesben (akár zöldséges, akár virágos), füves (az orvosi és a szénás) kertben, a gyümölcsösben és a díszkert jellegű gyümölcsösben, a gazdasági jellegű kertekben (méhes, csűrös) s egyéb, a telektípustól függő, kiemelt jelentőségű pontokon (filagória, tópart, dombhát) – előfordultak. E telepítmények funkciói sokszor keveredtek, hiszen az egyedi körülményektől függően nem indokolt mindenkor a kert egycélúsága. Stirling⁴³ adatainak többsége a birtokösszeírásokból és a hagyatéki leltárakból származik, részletesebb kertleírással ezek sem szolgálnak. De hogy a fellelt rózsáknak kiemelt jelentőség jutott, mutatja, hogy az összeírók éppen a rózsákkal jelölnek meg és nevesítenek egy-egy helyet.

A többudvaros, többkertes brőkeosi kúria⁴⁴ 1655-ös összeírásában a virágoskertben két darab rózsát megjelölését is indokoltnak találták, miközben a „régii veteményes kert”-ben huszonkét táblában termelt a rózsza. A „rózsza tő 2” díszítő szerepe egészen nyilvánvalóan más, mint a gazdasági kertben, nyersanyagként termesztett – s feltehetőleg desztillálásra használt – huszonkét tábla rózsának. Itt a rózsák mellett elhelyezkedő növények a középkorias gyógynövénykertek nagyobb tömegben előállított élőlényei – és mind határozott módon elkülönülnek a díszkert egyedeitől. E kertet egyébként a gazdája méhesnek is használta.

A borsi kastély inventárium⁴⁵ szerint egy lugas kertben, ahol „Barack, Meggy, Cseresznye, Mogyoró, Sóska fa” található, táblás kiosztásban „vannak ... különb-különb féle füvek, Sallia, Ruta, Szekfű, Isten fája, Czipros, Basa Rosa, Rosa fa mind veres és feje és keöszméte böven”. Ez átlagosnak nevezhető vegyes kertben a rózsza a gyógynövények, a dísznövények és a haszonnövények közé tagozódik. A vegyes-kertek gyakoriságára utal a Fejérház javairól felvett lista, amelyben a gyümölcsfák között „egynéhány borostyánfa, ... két tábla végiben rudak közé kötött szép rózsafák” találhatóak.⁴⁶ S a kertek fajösszetétele és a szerkezete a barokkos hatás elterjedése ellenére sem változik majd meg.⁴⁷

A növények gyógyászati hasznosítását nemcsak a herbáriumok előfordulásának magas száma, de az inventáriumokban szereplő növénynevek desztillátumokként való említése is tanúsítja. A nemesek udvarházaiban gyakorlati szempontok alapján ültették be a kertet, s nevelkedtek a növények. A Pápai Alajos javainak 1648-as összeírása⁴⁸ szerint az ő lugaskertjében: „találtatott 8 palack szekfű víz, viola víz 6, parlagi rózsza víz 2, kerti rózsza víz 1, feje liliom víz 3, fodormenta víz 3, turbolya víz 1, barack levél víz 3.” Egy uzdiszentpéteri udvarház⁴⁹ növényeire szintén a desztillátumokból lehet következtetni: itt azonban háromszor is előfordul a rózsza mint növénynev: rózsaként, veresrózsaként és kerti rózsaként. A ház belső kertjéről megemlíttetik, hogy „az asszony ökelme háza mellett vagon és az leányok házai ablaki alatt vagon. ... Ezen kertecskében majoranna, szekfű, rózsza etc. táblák vannak.”⁵⁰

A filagóriára⁵¹ futtatott rózsára is vannak példák, amint arra is, hogy a díszkertet kerítéssel fogták egybe.⁵² A rózsza kitüntetett szépsége és értékes volta itt is nyilvánvaló.

A városi polgárság kertjeinek alakulására is hatott a gyógyászati fölhasználásra szánt növények termesztése. A humanizmus és a reformáció eszmeáramlatait számos diák sajátította el a különböző európai egyetemeken. A tanulmányait befejező, hazájukba visszatérő orvosok nemcsak korszerű ismereteiket hozzák haza, hanem a könyveket s azokat az orvosbotanikai elvárásokat is, amelyeket tapasztaltak és tudtak. Némely mű fordítása sem várat magára sokáig, más munkákból átvett terjedelmes részek pedig jelezték, hogy itthon is megszívlelendőnek tartották és ajánlották a bennük foglaltakat. Orvosbotanikai és kertészeti jellegű munkák a művelt városiak könyvtárában gyakorta fordultak elő, s nemcsak azokéban, akiknek a praxisához feltétlenül szükséges volt.

A botanikai és az orvosbotanikai kertek létrehozását a gyógyítás növényesszükséglete sürgette. Az alkalmazható gyógyszerekhez elő kellett állítani az alapanyagot, s ezt a kertészeti és orvosi ismeretek segítségével próbálták elérni. Az orvosi kertek megjelenéséhez a kereskedelem is hozzájárult: az időközben felfedezett ismeretlen növények nyomán egyre több recept készült, amelyek kipróbálásához ezekre az új vagy csupán a kertészetben ismeretlen fajok nevelésére volt szükség. A legelső hazai orvosbotanikai kertről, bár ellenőrizhetetlenül, egy pozsonyi orvos kapcsán esik szó.⁵³ A Clusiussal is kapcsolatot tartó, 1556-ban Wittenbergben, majd Padovában és Párizsban tanult Purkircher György bizonyára nem az egyetlen növénygyűjtő és -nevelő orvosa volt a Felvidéknek.⁵⁴ Az orvosi és botanikai kertekről újabb adatok majd csak a XVII. században lesznek fellelhetők.⁵⁵ 1630 táján Eperjesen Paterson János, majd Sopronban Genser Kornél, Lőcsén Spillenbergy Dávid, Besztercebányán, 1658-ban Lippay György esztergomi érsek kezdeményezett ilyen kerttelepítést. E kertek nyugati minta szerint készültek, s felhasználásuktól függően, ha medicinális célokat szolgáltak, akkor orvosi és kereskedelmi; ha pedig egzotikus fajok gyűjtőhelyeként (is) funkcionáltak, akkor botanikus kertek voltak. Mindkettőben érvényesülhettek azonban díszkerti funkciók. A polgárok városi kertjei pedig rejtetten más funkciókra is hivatkozók, de elsődlegesen esztétikai jellegű gyűjteményt foglaltak magukban – ilyen volt például Heindel Ferdinand pozsonyi ügyvéd kertje, amelynek állományát nemrégiben tisztázták.⁵⁶

Nemcsak medicinális, botanikai, de természettudományos kiadványként is az első magyar nyelven megjelent könyv az 1578-ban Melius Pétertől kiadott *Herbárium*,⁵⁷ amelynek tartalma, az alcíme szerint: *Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Az elméleti és gyakorlati ismereteket bőven kínáló munka több mint 450 azonosított fajt, 625 latin-görög növénynevet, 1236 magyar növénynevet és 1500 receptet⁵⁸ tartalmaz.⁵⁹ A Dioszkoridész, Plinius és Galenosz tudását reprodukáló kötet – az antik előzmények értelmében – fák és füves növények szerint rendszerez, s azon belül inkább esetlegesen, mint hasonlóságok szerint csoportosulnak a bemutatott fajok. Lonicerus *Historiae naturalis opus novum* című munkája nyomán a Tragus, Matthiolus és Fuchs ismertetéseivel néhol kiegészült adatok⁶⁰ között van – a berkenyefa, a bakszakáll s a többiek társaságában a rózsá⁶¹ is.

A test rózsái

A reneszánsz változatos rózsajelképeinek megértéséhez hozzájárul annak az útnak az áttekintése, amelyen a korábban feltűnő szépsége, illata és egyéb tulajdonságai alapján szimbólumok alapjává vált és szinte egy évezreden keresztül vallási áhítattal övezett virágú növényből egy botanikailag pontosan leírható, gyakorlatias módszerekkel vizsgálható, meghatározott okokkal természetett növény lesz: amelyről ráadásul kiderül, hogy nem is egyetlen növény, hanem legalább féltucatnyi, eltérő környezeti igényekkel, biológiai tulajdonságokkal rendelkező, ámbar szűk rokonságba tartozó változatokból áll. Az, hogy a rózsá több szempontból is elkülöníthetően több rózsává változott, s többé nem értelmezhető úgy, mint valamilyen emberi szempont szerint kiválasztott és fontosává vált egyetlen élőlény, érzékelhető riadalmat keltett a tudóságukra valamint adó humanistákban: hasonlataikban, amelyekben a rózsák szerepelnek, ezután mindig akkurátusan igyekeztek a rózsá egyetlen tulajdonságára hivatkozni, s ezzel a tisztázási szándékkal, amelynek eredményeként áttetsző és egyértelmű (rózsás) hasonlatokat hoztak létre, az árnyaltabb fogalmazás új példáit szolgáltatták. A rózsából, a Madonna virágából, egy évszázad alatt evilági rózsá lesz.

A rózsá, amely a késő gótikus művészetben leginkább Mária környezetében található – bár sosem vesztette el Krisztussal s a hozzá hasonlatos, kevésbé jelentősnek ítélt mártírok mellé társíthatóságát – a reneszánszban a 'tudományos' értelmezhetőségén kívül nem kapott teljesen új karaktert, s nem társultak hozzá előzmények nélküli, átvitt értelmű tulajdonságok. Csupán a középkori kereszténység rózsához fűződő elképzelései frissültek fel a legkorábbi pogány elképzelésekkel, olyanokkal, amelyek a két elképzelés szintetizálásának végiggondolt következményei. Mindezek a korábbiakhoz képest gazdagabb és tipizálhatóbb rendszert eredményeztek: amelyeknek újdonságát abban a reneszánsz idején feltűnő szempontban találhatjuk, amelyet humanitásnak ismerünk (annak ellenére, hogy a humanizmus némileg tágabb időhatárok közé illeszthető, mint maga a reneszánsz).

A rózsá jelentései a reneszánsz alkotóinál – általában – szétszalazhatók, s kontúrozódásuk és földesebb tartalmuk eredményeként a misztikus-sejtelmes jelentésektől is egyre inkább mentesek lehettek. Luis de Camões (1524–1580) stanzákból összeálló eposzában, a műveltségélményekre bőven hivatkozó *A Lusiadákban*⁶² a portugálok kalandos felfedezőútjairól szól. Miként Colonna Poliphilus álombeli küzdelmeit bemutató ezoterikus művében, itt is szerephez jut Venus-Diana: ott, mint akinek Polia megfogadja szüzessége megtartását, itt, mint aki a portugálok hajóújtját felügyeli és igazgatja. Az antikvítás istenének a rózsá az attribútuma: a két irodalmi alkotásban a rózsák megjelenése ezáltal is indokolt.

A Lusiadák kilencedik énekében, a keserves körülmények között hajózó fölfedezők védnökük jóvoltából egy szigetre vetődtek: ez az a helyszín, ahol mintegy összesűrűsödik és kikristályosodik mindaz, ami a rózsá reneszánsz jelentéstartományában szerephez jutott. Venus Paradicsomnak leírt környezetbe, szép és fiatal nők

által lakott szigetre vezette a portugál hajósokat, mintegy az elszenvedett viszontagságok jutalmául. Itt részeseültek erotikus élményekben, itt tapasztalták meg emberlétük fontos boldogságforrásának, a szexualitásnak a hatalmát is s azt az önfeledt varázst, amit a testiség, a testi szerelem nyújthat. Camões mindezt – amint várható – a rózsákkal jelzi. S ebben a reneszánsz hősénekekben a rózsa olyan konkrét jelentéseket kap, amelyek antik, illetve keresztény vonatkozásban ugyan ismertek voltak, de együttesük korábban nem mutatkozott meg. A legfeltűnőbbek a rózsa által fölkinálkozó természeti hasonlítások. A rózsa és a Paradicsom között fennállt kapcsolatok megjelenítése már evidensebb. A rózsa a harmadik értelmezési körben a női szeméremtesthez kapcsolódott, a negyedik rózsa-értelem pedig a középkorhoz oly annyira hasonló asszonyi (Mária vagy Venus vagy más) alakot övezte.

Venus, amikor közbejáróként (miként Mária Krisztusnál) megjelent, hogy a portugálok számára könnyű utat és szerencsét kérjen Jupitertől, saját női lehetőségeit ismerő kacér csábítóként tűnik föl. Kihívó, lenge öltözetében, Tiziano festményeiről vagy a korabeli velencei útleírásokból, illetve naplókából ismerhető önérzetes kurtizánnak hat – s bizony, nem is akart másnak látszani. Női báját latba vetve kívánta célját elérni – annak ellenére, hogy az a cél magasatosnak, akár szentnek is nevezhető. Igaz, pogány istennő (a pogányságot mesének állítja Camões – tizedik ének, 82. stanza – meglehet, éppen az inkvizícióitól tartva), így róla ilyesmi elmondható:

*Arany hajfürtök omlottak nyakára,
amely mellett a tiszta hó fakó lett;
két keble, mellyel, senkitől se látva,
gyermeké játszott, remegett, ahogy ment;
lángolt hasának fehérszínű pántja,
hol mindenkit Amor tüze csapott meg;
sima csípőit, kétfelől lefolyván,
kívánságok fonják be, mint borostyán.*

*Testrészeit, melyeknek a szemérem
az őre, könnyű selyem borította;
nem tár fel, nem rejt a fátyol egészen,
pillantás nyújt a rőt liliomokra;*

(Hárs Ernő fordítása)⁶³

A Jupiternél panaszkodó Venus, hogy a kedvező döntést kicsikarja, a portugálok érdekében még sírva is fakad:

*... csuklásba fül a többi,
s ahogy a zsenge rózsán ül a harmat,
érzékeny arcát égő könny fűrésztli.
S kisvártatva, mint kinek fennakadnak
a kegyes szavak a foga közötti
résen, folytatni készül:...*

(Hárs Ernő fordítása)⁶⁴

Venus, miután úgy határozott, hogy isteni szigettel lepi meg a felfedezőket, zöld színekben bővelkedő szárazföldet vontat a hajósok elé, ahol a hullámok lányai – Amor nyilaitól által eltalálva – körtánccal, dallal, szerelmi vággyal telten várják őket „hűsítőkkal és ennyivalókkal, / kristályosfalú varázspalotában, / rózsával és finomillatú borral, / szép fekhelyen elnyúlva csodásan” (Kilencedik ének, 41. stanza). Mindez: a keresztény és az iszlám elképzeléseket elegyítő Paradicsom.⁶⁵ S ezen a buja boldogságot ígérő helyen, ami némiképpen a halhatatlanság helye, feltűnik az „emberi rózsa”:

*... felcsillannak előttük
a zöld ágak közt különféle színek,
színek, melyekről kisvártatva föltűnt,
hogy nem virágra bukkant a tekintet,
de más gyapjat, selymet lát, csodakönnnyűt,
mely lángolóbbra hevíti a szívet,
olyat, mit az emberi rózsa vesz fel,
szépségét még vonzóbbá téve ezzel.*

(Hárs Ernő fordítása)⁶⁶

Ez az „emberi rózsa” nem más, mint a nő szeméremteste. Majd a szépeket és bátrakat megillető halhatatlanságot, a szerelmi együttlétet is leírja Camões, hangsúlyozva a nő rangját s a szerelem méltóságát is – mindkettő a reneszánszban kapott értéket.

„Venus szent Szigete” mint a Paradicsom lehetősége: Camõesnél összekapcsolódik és azonossá válik a két hely korábban egymástól elkülöníthető rózsája, s ezzel a kereszténység földi élettől elhatárolódó, a testi szerelemtől idegenkedő és fanyalgó szemlélete is összeroskad.⁶⁷ A szexualitás és annak emberi örömei érkeztek vissza a kimondhatósághoz. S az is, hogy a szerelem a paradicsomi létezés egyik megnyilvánulása lehet. Ehhez a fölismeréshez azonban nem csupán ő jut el. A Francesco Colonna által megmutatott módot, amelyben az antik szerelem venusi hitében megfogalmazódik a hús-vér női test, a test szépsége s e szépség által maga a Paradicsom, a reneszánsz írók és festők közül sokan ismerték már korábban is.

Camões nem adós a rózsa természeti képen belüli használatával (Második ének, 41. stanza,⁶⁸ Negyedik ének, 75. stanza,⁶⁹ Kilencedik ének, 36. stanza⁷⁰), leírásai a naturalista megfigyelés és ábrázolás példái. Teheti ezt azért is, mert ez az egyetlen területe a rózsás-képeknek, amelyben az antik és a keresztény hagyomány nem különbözik.

Az emberi test megfigyelését és ábrázolását a naturalizmus részletező szemlélete eredményezi, de jelentőségét nem szabad kizárólagossá tenni a test és a testiség tematizálásában: az elterjedő racionalista szemléletmód, az antikvitásról való gondolkodás megváltozása, a korábban elfojtott érzékiség kitörése, a földi élet értékeinek emelkedő megbecsülése a profán témák számára is sokféle, eddig nem tapasztalt megnyilvánulási lehetőséget kínál. Az ember teste formákat ad a gondolatok kifejezéséhez, de a humanisták azért is szépnek látják a testet, mert benne az Isten-szellem univerzalitására és szépségére láthatnak rá. Az emberi test a világmindenség struktúrájának megfelelően épül fel, a test mikrokozmoszában az univerzum makrokozmoszában rendje tükröződik vissza, s mindezt az elrendezettséget az antikvitás és a patrisztika szerzőinek frissen fölfedezett munkáival is bizonyítani tudták. Az emberi test tanulmányozása tehát egyben a korai minták követése és a kereszténység új gondolati formába való öltöztetése is. A test vizsgálatához jogot szerző ember a világ értékeit vizsgálja, egy-egyre vesz mértéket mindkettőről, s keresi azok harmóniáját.

A korábbiakban megtagadott test lecsupaszítható és ábrázolható volta és a test által elérhető, ám kevésbé testies, szellemi élvezetek formáinak bemutathatósága is a pogányság érzékiességéhez kapcsolódott.⁷¹ A XV. században Itáliában megjelenő s onnan egész Európában szétterjedő „érzéki pogányság” a test szépségét és az abban megnyilvánuló szexualitást és erotikát nem kívánta elkülöníteni, részeire bontani, s szinte élvezet módon egyszerre kívánja érvényre juttatni.

A középkori kereszténység a szexualitást csak annyiban tűrte meg, amennyiben az az utódnemzést szolgáltatta. A már nem csupán a fajfenntartást szolgáló nemiség ábrázolását az allegóriák, a keresztény és az antik hagyományok asszonyai teszik lehetővé, míg nem a – fedőnevekkel ellátott – világi portrék és aktok által elfogadottá is vált. A reneszánsz írók és festők érzéki jeleneteket egyaránt fölhasználnak bibliai vagy bármi okból magasznak ítélt, avagy világias, köznapias témákban.

Tiziano Vecellio (1487/90–1576) közönyös tekintetű *Urbinoi Venusa* (Firenze, Uffizi) szinte tudja, hogy ő maga élvezeti tárgy. Lusta mozdulatokkal morzsolja egyik kezével a csokornyí rózsát, amíg a laza tartású másikát szemérmére helyezi – s ezzel a két mozdulattal a rózsa és a női ágyék közötti kapcsolatra hívja föl a néző figyelmét. A néző váratlanul olyan Venust lát, aki nem antik környezetben s nem mitológiai helyzetben található, a festő merész „ember-rózsa” asszociációja pedig ugyancsak meglepetést kelt.

Az erős színeket és a dramatizált előadást kedvelő velencei festő, Tiziano életművében szüntelenül változnak a pogány allegóriák, a vallásos témák és az arcképek. Kortársaihoz hasonlóan számára sem jelentett akadályt ez a tematikai változatosság,⁷² diadalmas Máriái, Madonnái és a pogány tematikához kötött nőalakjai ugyanattól az életörömtől sugárzó és egyként eszményien szépek. Érzéki formáik a ruhán keresztül is átsütnek. A Flórák, Venusok, Danaék, Dianák, Ariadnék és Antiopék teste azonban láttatóbb, a csupasz vállak, a fedetlen keblek, a telt idomú, élvezetesen elnyúló aktok, a rózsák halmából néhány szálat kimarkoló keccses kezek élvezetes megformálása jelzi, Tiziano milyen műgonddal és szeretettel festi meg nőaktjait. Amelyek láthatóan nem csupán az ábrázolás tárgyai, hanem a tökéletesség megnyilvánulásai is.

Tiziano nagy kedvvel ad megfestett asszonyai mellé rózsát, általában sokszirmút, éppen csak nyílóakat, halvány rózsaszínűeket, s nemcsak az érzékiség képi hangsúlyozásaként. *Leány gyümölcskosárral* című festményén (Berlin, Staatliche Museum)⁷³ talán saját leányát ábrázolja, amint egy rózsággal megkoszorúzott pompás gyümölcsöket tartó tálat a magasba emel. Az aranybarna anyagból készült ruha mintájában rózsa-formák találhatók – s azok vonatkoznak a dűsgazdagságra, a női érettségre, a jókedvre, az élet szépségére, s mellékesen a hars érzékiségre (a gyümölcs – miként a rózsa is – szokásosan a szexuális aktus eufemisztikus megjelenítésére szolgált).

A nyugtalan vérmérsékletű Torquato Tasso (1544–1598) változatos cselekményű, néhol lovagkori elemeket tartalmazó eposzában, *A megszabadított Jeruzsálemnek* a tárgyat az első kereszties hadjárat fontos mozzanata, Jeruzsálem elfoglalása adja. Az antikvitás kedvelői általában szívesen választották az eposzi formát – noha ebben a műben az udvari műveltségbeli hagyományok éppúgy, mint az oszmán terjeszkedés miatt kialakult iszlámellenesség lenyomatai is megtalálhatóak. Arisztotelész *Poeticájának* és Horatius *Ars poeticájának* összevetéséből kialakult kortársi vitában arról tárgyaltak, hogy miként lehet haszna vagy kára a költészetnek, Homérosz vagy

Vergilius-e a követendő példa, s miféle szerep juthat a hőskölteményeknek. Tasso maga is részt vett a vitában, s érvelése szerint a költészetnek nem az egyedit, de az általánost kell követnie. S mivel a szerző a csodálatkeltést fontosnak találja az eposz sajátosságai között, saját alkotásaiban is gyakorta alkalmazva, s a mű magasztos, keresztény tárgyának ellenére gyönyörködve írja le Armida testét:

*Édes pirosságtól válik derűsre
elefántcsont haloványságú arca,
míg ajka, mely édesen illatozva
rózsállik, maga az igazi rózsza.*

*Gyönyörű keble szűz hóval kecsegtet,
táplálva, szítva a szerelmi lázat:
láthatók félig a nyers, ifjú mellek,
félleg takarta őket a ruházat,
irigyen; de ahol nincs út a szemnek,
a gondolatok átjárót találnak,
s a külső szépségeknél többre törve,
haladnak belső titkokig előre.*

*Mint mikor víz vagy kristály tisztaságát
üti a fény át, hibát nem okozva,
úgy lép a gondolat a zárt ruhán át,
a tilalmas részek felé hatolva.
Ott elkalandozik, s ahány csodát lát,
aprólékosan mind kipuhatozja;
majd tapasztalatairól beszámol
a váagnak, mely így még forróbbra lángol.*

(Hárs Ernő fordítása)⁷⁴

A női szerelmes szépség kifejezésére Tasso többször használ rózsza-hasonlatokat amikor az ártatlan, meglepett alak arcát, pír lepi el („*friss hamvát rózsák borítják virágba*”),⁷⁵ avagy, amikor ájulatából felébred („*Mint megszépül az alélt rózsza kelyhe / az ezüstszerű hajnali esőben, / életre térve, a nő úgy emelte/ fel arcát...*”).⁷⁶ De a legjellemzőbb az, amikor Armida szerelmes lesz az ifjú hősbe,⁷⁷ és szerelmesét megbabonázva átviszi az Óceánon túli szigetére, ahol egymáséi lehetnek. Rinaldót, aki az érzéki tobzódásokban gazdag „földi édenbe” került, két barátja igyekszik megkeresni és kiszabadítani, s őket is megkísérti az érzékiség,⁷⁸ amelynek alig tudnak ellenállni. De sem a terített asztal gazdagsága, a finom fogások, a vízben pajkosan kergetőző két meztelen lány, sem a vidám játék nem téríti el őket szándékuktól, feljutnak a „szép kertbe”, amelyet emlékezetes táj övez, s ahol a „*látvány szépségét csak még fokozta, / hogy nem látszott, mily művészet okozza.*”⁷⁹ A csábítást erősítő, egy tarka szárnyú, rőt csőrű madár művészi módon szőtt beszédbe kezd, s nyíltan szól arról a szexualitásról és életélvezésről, amelyben két hallgatója is részesülhet:

*Ó, nézd, milyen a rózsza' ...
midőn zöld, szűzi burkából kipattan,
félleg kinyilva, félleg rejtekezve,
annál szebb, minél inkább láthatatlan.
Később merészen kitarul a keble,
s hervadni kezd egy újabb pillanatban,
nem gyújtva vágyat többé semmiképpen
lányok és ifjak ezrének szívében.*

*Egy kurta nap során így semmisül meg
a halandó lét zöldje és virága:
helyébe új rügy, bimbó nem kerülhet,
ha visszatér is április viránya.
Szedjük a rózsát hát, mert reggelünknek
hamar elborul tündöklő világa;
szedjük a szerelem rózsáit addig,
míg mások szíve szerelmünkre hajlik. '*

(Hárs Ernő fordítása)⁸⁰

A két lovag a szerelmi varázslat kábulatából felébreszti Rinaldót, aki szembesülve a valósággal és vissza-idézve feladatát, elhagyja Amindát: kiszabadult a hedonizmusból, s eltávozik arról a szigetről, amelynek kertjét Tasso – miként reneszánsz pályatársai a maguk kertjét – paradicsominak ábrázolta s mondta. Alkalmot nyílt arra, hogy a középkor végi, csupán eszmeileg értett „égi és földi szerelem” helyén felvillanjon a választás pillanata a valóban égi és a valóban földi (hiszen teljességében lelki és testi) szerelem között.

Pierre de Ronsard (1524–1585), a francia reneszánsz költő talán a legváltozatosabban használja verseiben a rózsák felkínálta szimbólumlehetőségeket, mivel a természetfestésen, illetve a heves és érzelmes szerelmi helyzeteken kívül is gyakorta él velünk. Például az „élet rózsáiról”⁸¹ beszél a *Szonett Helénához* című művében. *Az ágyú ellen* című versében azt dicsőíti, „ki háborúktól távol / ül csendes otthonában és rózsafákat ápol”⁸² és II. Henrik francia királyt, a chateau-cambresis-i békeszerződés után⁸³ inti a béke megtartására, a békét hozó istennőt rózsakertésznek láttatva:

*...ki drága, csókos ajkkal
leszállsz hozzánk az égből, mint éj után a hajnal,
s lány ujjaddal kibontod a fakadó bimbókat,
s a rózsát, amely tegnap a hév napon lekókad,
szűz harmattal frissíted; ...*

(Faludy György fordítása)

Évszakot jellemez a virággal,⁸⁴ női szépséget, arcot,⁸⁵ homlokot,⁸⁶ mellett,⁸⁷ a rózsajelképek minduntalan pozitív tartalommal jelennek meg nála. A rózsák gyakran a paradicsomias körülményeket vagy éppen magát a Paradicsomot idézi; ezzel a lehetőséggel a korábbi évszázadok alkotói is éltek. François Villon (1431?–1463?) például nagyon ritkán használta ugyan a rózsajelképeket, de mindannyiszor azok rajongó szeretet és szerelem-értelmét választotta ki.⁸⁸

Máshol az élet-halál ellentétezekor a földi élet szépségét jelzi a virág⁸⁹ vagy annak a színe, illata,⁹⁰ kecsessége, pompája. Ronsardnál a csók – hiszen mennyei boldogság okozója – rózsaillesztés („*Mikor fölnyíló ajkaidnak / virágos ösvényein át / felé lehell a rózsailleszt: / ajkaim a csók mámorát / szomjazva mélyen elpirulnak*”)⁹¹, s rózsából kötött a koszorú,⁹² amelynek fejre helyezése a mindennapi boldogság vállalását jelzi. Az élet mulandóságára figyelmeztető *carpe diem*-verseiben a rózsák által mutatkozik meg mindenkor a földi élet teljessége,⁹³ a rózsák a hervadásával figyelmeztet, s szorgalmazza a múltó percek kiélvezését. A rózsacacétet ahhoz a salátához ajánlja, amely testi – és sejtethető: szerelmi – bajából gyógyítja meg:

*Othon, feltűrve ingünket karunk
közepéig, megmossuk mind serényen
zsákmányunkat forrásom szent vizében,
helyenkint hamvas sóval hintve meg,
permetezünk rá rózsás ecetet,
s rá provance-i olajat kell locsolnunk,
mert a hazai megfekszi a gyomrunk,
s fabatkát sem ér – Jamynem, íme,
az életnek legfőbb öröme,
míg várom, hogy ereimből kiálljon,
s túladjak e rút negyednapi lázon,*

(Rónay György fordítása)⁹⁴

Rózsaminta szövésű takaró alatt fekszik a beteg lány, akinek a látogatóit menten Amor nyíla sebzi meg:

*Ha nyáron betegen pihengetsz, rózsaminta
szövésű takaró alatt a fekhelyen,
íjjal, tegezzel és nyíllal fegyveresen
Amor zsákmányra les ágyad alatt lapítva.*

(Rónay György fordítása)⁹⁵

Ronsard a rózsák bonyolult, ellentétből kibomló tartalomhoz is köti: a virág egyszerre élet és halál jelképe s azok emlékeztetője.

*Amint az ág hegyén nyit a májusi rózsza,
első díszében oly fiatal, zsöngye, szép,
hogy irigyli az ég vadonatúj színét,
s mikor kelyhét a gyöngy Hajnal beharmatozza,*

*a szerelmet s a bájt takarja szunnyadozva,
és édes balzsamát a kerten ontja szét:
de ha eső, ha hév suhintja szép fejét,
a lankasztó halál szirmonként szertefosztja:*

*így téged is, alighogy tavaszod betölt,
míg gyöngye bájadon ámult az ég s a föld,
letört a Párka és hamvadat földbe szórta.*

*Vedd hát gyászom jelét, e könnyet s bús szavam,
tejjel tölt serlegem s virágos kosaram,
hogy élve s holtan is, csak rózsza légy, te rózsza.*

(Nemes Nagy Ágnes fordítása)⁹⁶

De a szerelemben a csupasz testiséget, a heves és érzéki erotikát is ábrázolni képes, amelyben a női öl piros rózsájáról beszél: ezzel a rózsával korábban 'emberi'-ként találkoztunk.

*Ölelj meg, kedvesem, csókolj, szorongass,
lehelj belém, tüzesítsd át e testet,
adj még ezer csókot és tizezret;
a szerelem nem számol s mindig szomjas.*

*Csókolj, míg ajkad illatos és nedves,
ne kíméld, úgyis megfakul maholnap,
s az Alvilág sápadt ködébe olvad,
hol porrá válik, többé semmi sem lesz.*

*Szorítsd körém öled piros rózsáját,
amíg mézédese, szédült vonaglásunk,
a kis halál, mindkettőnk lényén átjár;*

*s ha vágyam meghal, hamarost feltámad;
csókolj tovább, hogy ismét nekivádjunk
a kurta napnak s rövid éjszakának.*

(Faludy György fordítása)⁹⁷

Pietro Aretino (1492–1556) *Ragionamenti* című művében, amelyet a reneszánszban kedvelt párbeszédes módban írt meg, három női típust mutatott be: az apácát, a férjes asszonyt és a kurtizánt. Az első részben mindhárom nőváltozat jellemzőjét tárgyalta, a második és a harmadik részben már kizárólag a hetérákkal foglalkozott. Az először 1536-ban, Velencében közreadott munkában Nanna adja át lányának tudománya tapasztalatait. A rózsára való hivatkozások között három típusos mód jelenik meg. Az egyikben a korszakban az imádkozáshoz használt rózsafüzért találjuk meg, amikor az anya erre esküdve hitelesíti, hogy a kurvaság mesterségét képes tizennégy nap alatt megtanítani a lányának;⁹⁸ továbbá egy orvosinak látszó helyzetben⁹⁹ és egy kifejező, középkori eredetűnek tartott szólásmondásban.¹⁰⁰

Nanna a szeretőjét úgy leckéztette meg, hogy halálos betegnek tette magát. Ezért egy mesterrel mély sebet rajzoltatott az arcára, hogy szeretője azt lássa, késének nyomán vérzik. Ezt a tojástemperával készült vágást „rózsaolajjal megnedvesített tépéssel ... a felcsertudomány szabályai szerint” kötötték be: hiszen az rózsának lázcsillapító tulajdonságot tulajdonítottak.

Nanna máshol a ripőkök jellemzésére citált egy rózsahasonlatot. A Clairvaux-i Szent Bernát által még másféle képekkel, de azonos tartalommal tudott és használt, Európa-szerte ismertnek tételezhető mondás az értékeket hozzá nem értő módon megsemmisítő ostoba embereket jellemzi. Szent Bernát 363. számú levelében, amelyben keresztes háborúra hívta fel a hívő férfiakat, a keresztény szentélyeket elfoglaló ellenséggel szembe

nem szállóktól kérdezte: „Mit tesztek tehát ti, a Kereszt szolgálói? A kutyáknak adnátok azt, ami a legszentebb, a sertéseknek a drága gyöngyöt.” A gyöngyszórás képzetét rózsahasonlatra váltó írói megoldást egy valamikori fordítási hiba korrekciójaként foghatjuk fel. A muszlim ‘margaréta’ (amely még a szép homlok, illetve a fog jelzője) az, amelyet egykor gyöngynek fordítottak le: hogy aztán a fog jelzőjeként fennmaradjon. A gyöngy – mint érték – elherdálását a sertések elé vetéssel ugyan ki lehet fejezni, de a szent mivoltát nem, bizonyosan ilyen okfejtésből „virágosítódik” vissza az európai szemléletnek megfelelően: rózsává. Rózsát hajigál a *Flamand közmondások* egyik alakja Breughelnél, de ez a megfestett allegória számos alkalommal visszatért mind a Breughel család tagjainál, mind mások munkájában. Aretino Nannája is rózsák között láttatja az érdemteleneket. „... aki ezeket a legényeket látja, ahogy a hölgyeknek udvarolnak, az rögtön a disznókra gondol, mikor a rózsák között rőfögnek.”

Navarrai Margit művére számos alkalommal hivatkozott Pierre de Bourdeille (1539 v. 1542–1614), Brantôme címzetes apátja és kegyura. A nemesúr, negyven éves kora táján, lovas balesete következtében hosszú időre betegágyának esett, s ekkor írta *Gyűjtemények* (Recueils) című munkáját, amely magába foglalja a könyvekre tagolt *Férfiak gyűjteményét* és a *Hölgyek gyűjteményét*. Az életmű legsikeresebb darabját, amelyet 1582–1604 között alkotott, a *Kacér hölgyek* (Dames galantes) című terjedelmes részlet képezi. Ámbár a memoár teljes terjedelmében csupán két és fél évszázad múltán jelent meg, a *Kacér hölgyekből* már születése után ötven évvel is napvilágra kerültek nyomtatott szemelvények, de a pajzán történetek, sikamlós pletykák, botrányos kalandok sikere nyomán napjainkig egyre másra készültek az újabb és újabb kiadások. A műben sem virágzó rózsák, sem rózsajelképek nem szerepelnek: rózsásnak csupán a női testrészeket láttatja a nagy tehetségű, szerelemben járatos szerző. A tökéletes szépség harminc jegyének bemutatásában, ebben a spanyol eredetűnek tartott szépség-enciklopédiában több rózsás jegye van a kívánatos nőnek: mégpedig „három rózsás: az ajkak, az orcák, valamint a körmök”.¹⁰¹

Brantôme egy helyen beszámolt egy udvarhölgyről, akinek a ládájában, az anyakirályné elrendelte viziten a palotaőrseg kapitánya vastag döröckölőket, négy darab himvesszőt formázó szerszámot talált. A férfi módra bujálkodó néber sápadt, vértelen, ványadt, árkokt szemű vagy hasonló arccal való jellemzése nem először fordul elő a forrásokban. „Jól ismertem őt én is, talán még ma is él; de sosem volt valami rózsás az orcája” – állapította meg a kettős menyétnek tartott tulajdonságú, azaz szapphói asszonyról a szókimondó nagyúr, s hogy az arc pirjának elvesztését mivel okolta, abban sem marad az olvasónak adósa: „Hiába, veszedelmes holmik ezek.”¹⁰²

A forró és lobogó vér lecsendesítésére, a szerelmes nő, illetve férfi szexuális hevének csillapítására, a bujaság csökkentésére egy nagyasszony receptjét citálta a szerző: édesanyaként attól tartott, hogy a kiütköző paráznság bordélyba hajtja a lányát, ezért minden áldott nap, minden étkezéshez savanyú sóskalevet itatott vele. Ez az – egyébként a nedvtan széles körű ismeretére utaló – gyógyítási mód azonban – állítja Brantôme – hatástalan maradt, hiába volt a lánynak sóskalé az éjjele, sóskalé a nappala, fölöslegesnek bizonyult az anyja savanyító hókuszpókusza, „a lányából messze földön híres, ordas nagy kurva lett”.¹⁰³ Brantôme maga is hatástalannak mondta az ehhez hasonló fortélyt, legyen az fűszerszám, gyümölcs, gyógyszer, hiszen az ember szexuális vágyát maga az ellenállhatatlan Venus kelti, őellene pedig nincs gyógymód. Annak ellenére teszi ezt, hogy az első salernói orvosi munkáktól kezdve a nemi vágyat csökkentőnek állítják mindazt, ami hideg és száraz: Constantinus Africanus *De coitu* művében például ecetet, savanyú szőlőt, mezei porcsin levét javasolja a magképzés gátlásául és a vágy kioltására.

Az a vers, amelyet a Navarrai Margit környezetéhez oly előszeretettel hasonlított ferrarai udvarban 1535-ben írt a francia költők fejedelme, Clément Marot (1469–1544) az ajkak, orcák és körmök helyett a szép női mellhez társítja a rózsát – ámbár az analógiára nem a szín, hanem a tökéletes szépség teremt alkalmat. A *Blason du beau tetin* (A szép didi), ez a magasztaló-dicséző késő középkori verstípusban, a blasonban (címerpajzsban) írt vers a test bájáról vall. A fontainebleau-i iskola festői ugyanilyen áhítattal festették le a szép női testet.

*Didi, te fehér tiszta bársony,
didi, túlteszel a tojáson,
a rózsát is megszegyeníted,
didi, te földön bárminél szebb,*

(Tellér Gyula fordítása)¹⁰⁴

A szerte Franciaországba elküldött műre válaszul blasonok tömege áradt a női test zegzugairól és domborulatairól Ferrarába, hogy ott majd Renée de France hercegnő döntsön a első díjért való versengésben. A népszerű verseket 1536-ban Lyonban kötetbe gyűjtötték, s a *Blason anatomiques du corps feminint* bővítve többször is kiadták a XVI. században.

Maurice Scève (1500?–1562?) lyoni neoplatonista költő az, aki elviszi a költői versenyen a pálmát. Mint humanista költőtársainál, úgy Scève-nél is – például *A kebel* című versben – az udvari költészet nőkultusza és a az antik-pogány érzékiség keveredett: így a megjelenő, összetett költői képben a rózsa több okból is jelen

lehetett. Ezért történhetett meg, hogy a szerelmi áldozatban a rózsavirág helyett a könny szenteltvízként hull – arra a kebelre, amely a szerelmi szószék, s ahol a virághoz kapcsolódó alak, Venus áll és hirdeti igéjét.¹⁰⁵ Maclou de la Haye (XVI. század) királyi inas 1553-ban megjelent öt címerversének egyikében úgy szerepel a „*két szétvált rózsaszál*” egymáshoz visszahajlása, mintha az maga lenne a boldog ölelés.¹⁰⁶ Ezek az egyszerre tudós és szabadszájú, játékosnak látszó költői munkák azonban nemcsak a női testet írták verssé, de a reneszánsz neoplatonista szépségkultuszát is beteljesítették.

A női testhez fűződő erotikus rajongáshoz néhol azonban deviancia is párosult. A meztelen nők környékén leskelődő alakok, a szatírok – az érzéki fojtottságot mutatják.¹⁰⁷ A Zsuzsannák, a fürdőző istennők, a faunszerű alakok által felriasztott, meztelenül alvó asszonyok, Lót és lányai, a Betsabék, a fogságban lévő apát a melle tejével tápláló lány – a biológikumukat és ösztöneiket teljesen föltárt, a kéjvágó férfiaktól meglepett és riadt nők kedvelt ábrázolásai e kornak, hiszen egyszerre szolgáltatnak erkölcsi példázatot, miközben a megrendelő tulajdonosok meztelen testek látványa iránti igényét is kielégítették. Ugyanaz a játékos-komoly kettősség mutatkozik meg itt, amely a pogány-keresztény kettős elvárásnak egyszerre megfelelni tudó alkotásokban is látható. Ezen allegorikusan értelmezhető művekben jelen lévő rózsák a másfajta szépség kifejezésére vállalkoznak.

A sokáig Tintorettonak (1518–1594) tulajdonított *Keblét mutató hölgy* (Madrid, Prado) a feltehetőleg egy szépségét átélő és szolgálattévése teljességét átérző velencei kurtizán ábrázolása. A test üzletszerű használatát, a pénzszerzésre szolgáló erotikát már senki sem akarta elkendőzni.

Sodoma (Giovanni A. Bazzit, 1477 k.–1549) nyíltan vállalta a ‘görög bűnben’ való érintettségét, életvitele szintén az erotizmus kiterjedésére és a perverzitás elfogadására utal. Camões is beszél a tiltott, a „zavaros, kusza szerelmek”-ről (Kilencedik ének, 34. stanza): azokról, amelyeket a középkori kereszténység annyira megvetett és elítélt. Michelangelo vagy Shakespeare férfiakhöz írt szonettjeiben a – komplikált gondolati építményekbe illesztett – rózsaszimbólumok ugyanazt a szerepet játsszák,¹⁰⁸ mint a heteroszexuális érzelmi-testi kapcsolatot jelzőkben.

*Oly sokkal szebb az a szépség szívemnek,
mely a hűség palástjában pompázhat!
A rózsza kedves, de még kedvesebb lesz,
ha édes parfüm bérel benne házat.*

*A vadrózsa más: kelyhében nincs illat,
bár őt is mély tinktúrával színezték;
játsszódj e gyommal, ha bimbói nyílnak
s riszálni kezdi – mást se tud – a testét.*

*Érdemük csekély; nem is udvarolják
körül őket és elhagyatva állnak,
ha meghalnak. Nem így a tearózsák:
holttestükből illatszert desztillálnak.*

*Bájos fiú, ha a hervadás megjön,
verset párolok égi lényegedből.*

(Faludy György fordítása)¹⁰⁹

„Képzetele elsősülötté”-nek nevezte Shakespeare (1564–1616) a *Venus és Adonis* című elbeszélő költeményét. Az érzéki és a lelki szerelem bűvöletében fogant, a nagy érzelmi távlatokat egybefogó vers Ovidius *Metamorphoses*ének idevágó történetén alapult, de Shakespeare félnék, húzódozó,¹¹⁰ a felnőtséget nem vállaló Adonist (ilyesmi fordul elő Ovidiusnál *Salmacis és Hermaphroditus* meséjében), aki „*míg élt, lehelete adott s a bája / Mást a rózsára*”,¹¹¹ és egy érvelő, szerelmet követelő, üldöző Venust formázott meg. Az olasz reneszánsz érzéki légkörét árasztó költeménynek további mitológiai-szerelmi tárgyú előzményeit is szokás felsorolni¹¹² – mindegyik a reneszánsz kavargó, csapongó érzelmektől vissza nem riadó magatartású hőseiről beszélt.

Az aszketizmus elutasítására és a szépség elszánt, regényes keresésére – amelyben az érett reneszánsz idejére a pogány érzékiség és a pogány istennőkre és istenekre való hivatkozás nagy súlyt kap – számtalan további példa sorolható. A világmindenség ábrázolására, harmóniájának kivetésére elég volt, ha az emberi testet – a maga naturalisztikus vagy éppen idealizált valóságában – mutatták be. Az élet megélhetőségére, önfeledt élvezésére a testiségen keresztül antik példák buzdítanak, de azt a középkor udvari kultúrája¹¹³ s a kereszténységnek a neoplatonisták által fölkinált magyarázatai sem tiltották.

A görög-római antikvitás és a kereszténység eszméi számos síkon egyeztethetőnek látszottak, és több felvetődő kérdésre egyként választ adott a korszakot meghatározó két világgép, amint azt különösen példázták a

festői munkák témái. A földi élet fontossá válása annak korábban elutasított, profán értékeit is megnövelte – de a vágyképekét is. A vágyképek legösszetettebbjei azok az immár tájszerűen ábrázolt kertek, amelyeket a szerzőik vagy paradicsominak mutattak be, vagy Paradicsomként meg is neveztek. A paradicsomi állapot leírásának eszközei a középkori kereszténység Paradicsomában is megtalálhatóak voltak, csak éppen az antikvitásból eredő tulajdonságok módosították, fölerősítették azt. A Paradicsom esszenciáját kifejező rózsza reneszánsz meglete példa az előzőre, míg a testiséghez kapcsolódó rózsák akkor borulnak virágba, amikor a görög-római istennők jóvoltából ismertek. A törekvés a Paradicsomba, ahol mindenki ifjú, egészséges, szerelmes és boldog lehet, a szépségen keresztül valósulhat meg. Ez indokolja azt, hogy a megvalósítandó földi Paradicsomnak milyennek kell lennie. S az aktivitást és a teremtést nem kizáró reneszánszban a földi paradicsom megvalósulni látszott akár a tehetősebbek gazdag és nagy kertjeiben, de bárki életében is: éppen a szerelem – vagy az egyéb gyönyörök: az étkezés (amelyekre oly sokszor hivatkozik Pieter Brueghel) vagy akár a Hieronymus Bosch ábrázolta testi-lelki perverziók – (hamis) szépsége által. Valójában e szépség ellentmondások közötti elszánt és állandó keresése tartotta életben e kor rózsára való hivatkozásait.

A reneszánsz Paradicsom-elképzelés a racionalista gondolkodás révén földies, ezáltal nyílik módja az embernek arra, hogy közel juthasson hozzá vagy megvalósítsa. Kevésbé hitték a mitológiák Paradicsomát, helyette megvalósítani igyekeztek és bemutatták azt a testi-lelki környezetet, amelyben leginkább édeni állapotba kerülhettek. S élvezhették – az életet.

Az utópisztikus művek sem szolgáltak másra. Ha Paradicsom nincs is, valamiféle ideális környezetre és rendre mégiscsak szüksége van a világnak, ahol az emberek harmonikusan élhetnek egymás mellett. Morus Tamás vagy Rabelais, Campanella, Francis Bacon tökéletes társadalomról és emberiségről álmodozik. Platonizmusuk is a korszaké. Francis Baconról (1561–1626), aki utolsó, halála miatt befejezetlen művében, az *Új Atlantis*ban az egyetemes kollégium által irányított társadalom mellett tett hitet, nem idegen a kertben megvalósítható paradicsomi állapot sem. A kertekről¹¹⁴ szóló esszéjében a „legtisztább emberi gyönyörűség” helyének, „az igazi öröm forrásának” nevezte tárgyát (talán azért, mert „Isten először is kertet ültetett”), s egy fejedelmi kertet vázol fel, ahol az uralkodó ember volta kiteljesedhet.

A reneszánsz kert, amelyet Bacon bemutatott, szerkezetében a Pietro de Crescenzi *Liber ruralium Commodorum*ban leírthoz hasonló, a leírt növényfajok azonban a növényfelfedezések eredményeinek megfelelően modernnek, például kockás liliomot, kakukkfűvet és büdöskét is említ. Crescenzi ajánlata, hogy a kertet sövény határolja, „csakis illatos vadrózsából,” nála is megjelent. Miként az Albertus Magnushoz illő szöveg is, a füvekről: „a zöld gyepek gyönyörűsége, mert egyrészt nincs kellemesebb látvány a gondosan nyírott pázsitnál, másrészt szép sétaútként vezet a dús élő sövényig, amely a kertet bekeríti.” Pliniusi eredetű a rózsza másodszori virágoztatása. Szövegében újdonság, hogy saját véleményét, elképzelését, sőt a rosszállását is kifejtette egyes kertalkítási eljárásokkal kapcsolatban. Kedvére valónak tartotta a „vakondtúrásra emlékeztető parányi halmocs-kák”-at, melyekre egy-egy különböző virágos növényfaj ültetését javasolta, némelyre éppen „vörös rózsát” vagy zászlóként lobogó „bokrociska rózsát” avagy „vadrózsát”. A tájat figyelembe vevő kertszemlélete ezzel is hangsúlyozottá vált.

A rózsákat virágzási pompájuk és illatuk miatt állította előtérbe: minden hónapra külön kertrész megvalósítását javasolta, hogy azokban egyszerre viríthassanak az egymás közelébe ültetett növények. A márciusi kertbe például az „illatos vadrózsát” helyezte, a májusiba és júniusiba „mindenfajta rózsza, kivéve a pézsmarózsza” volt a javaslata, a júliusiba a „pézsmarózsza”, az októberibe pedig a berkenye, a naspolya, a kökény mellé a „kései virágzás kedvéért visszametszett vagy átültetett rózsza” az ajánlata.

Állította – miként Plinius –, hogy a virágok a szabadban inkább illatosak, mint a kézben. Az illatok okozta gyönyörűség érdekében felsorolta azokat a szagos növényeket – függetlenül attól, hogy a viráguk vagy más szervük által feltűnő szagúak –, amelyek e szempontból érdeklődésre tartottak számot. „A rózsza – a vörös és a sötétrózsaszín – nehezen adja ki illatát, úgyhogy akár egész soron végigsétálhat az ember, semmit se érez meg édességükből, bizony még reggeli harmat idején sem.” De finom illatúaknak találta az ibolyát és a teljes fehér violát, amelyekhez „legközelebb jár ... a pézsmarózsza”, azután a hervadó számcalevél, a szőlővirág nyomán „a vadrózsza”.

Az irodalmi, a képzőművészeti, de még a bölcséleti szakmunkákban is a kert az érzéki élvezetek helye, s az érzéki élvezetekre utaló szimbólumok között is hagyományosan egyre-másra ott a rózsza. A Paradicsom, a park, a tájba beleolvadó kert helyet kínál a – földi és az égi – szerelmesek együttlétére. A földön megvalósított Paradicsomkert a középkor utolsó harmadától a szerelmi találkák virágokban, kútban, bokrokban és ligetes fában, gyümölcsökben gazdag birodalma, egészében olyannak látszott, mint Mária hortus conclususa, avagy a gótika madonnáinak zsúfolt rózsáligete: csak éppen a használója már hölgy.

A többfunkciójú kert megjelent, csak éppen azonosak maradtak ábrázolt tulajdonságai. A skolasztikusok könnyűszerrel különböztették meg a vallástól a világitól ezen esetekben is, hiszen miként a *Bibliának* is, minden műnek megvizsgálták a rejtett jelentéseit. Kutatták a dolgok jelentését szó szerinti, allegorikus, morális és jelképes tartalmában – s ezt a szokásukat a humanisták is átvették, még ha e szempontrendszerrel nem különítették is el mindig és egyértelműen.¹¹⁵ Dante ugyancsak felhasználta a *Divina Comedia* ábrázolásaiban e hermeneutikus

elveket.¹¹⁶ A kert többféle szolgálata egymást könnyen átértelmezte, különösen, hogy a jelentésgazdagítás ezen technikája máshol is elterjedt.

A paráznaságba hajló érzéki élvezeteket, a testi szerelmet kertben ábrázolta Hieronymus Bosch (1450 k.–1516) *A gyönyörök kertjében* (Museo del Prado, Madrid). A mintegy negatív paradicsomnak tekinthető helyet olyan jelképekkel azonosította a festő, amelyek eredetileg a Paradicsom attribútumai. A kirágott gyümölcsök, héjszerűen megfestett termések és az egyéb erotikus tartalmú jelképek között a rózsához kapcsolható is van: egy meztelen ifjú ötszirmú, piros virágot dugdos társa fenekébe.¹¹⁷ Ez a rozetta rámutat, mekkora távolságra állt egymástól a középkori kereszténység vallásos világa, a mennyország Krisztusának és Máriájának éteri rózsája a testiséget fölfedező reneszánsz rózsájától, még ha ugyanolyan virágszerkezetű és színű is mindkét esetben.

Minták a rózsák ábrázolásához

Egy datált festményeket tartalmazó katalógus szerint Itáliában 1420 és 1539 között a képek 87 százaléka vallási, 13 százaléka világi jellegű volt: ez nagyjából megfelelt a megrendelők igényeinek. A vallási képek közel fele Máriát, negyede Krisztust, a maradék legtöbbször tíz népszerű szentet ábrázolt. A világi képek közel háromnegyede portré.¹¹⁸ A Szűzanyát megmutató képek elsősorban aránya önmagában is a rózsák képi idézésének kimagaslóan magas számához vezetett – amelyet tetézték a rózsafüzér társaságok kezdődő népszerűségét bizonyító Rózsafüzéres Szűz-ábrázolások virágai, valamint hogy némely sokszor lefestett, nagy kultuszú alakhoz – amilyen az esküvői képeken gyakorta ábrázolt Alexandria Szent Katalin, a fiatal lányok védőszentje – szintén rózsák társulhattak.

A rózsajelképek a reneszánszban úgy újultak meg, hogy a korábbi, kultikus és köznapi használatú szimbólumok mellé felsorakoztak az újabb, inkább profán értelmezésnek is megfelelő idézési módok.

Krisztus, Mária és a különböző szentek rózsákkal való jelölése megmaradt – Máriát továbbra is koszorúzták, gyakorta rózsákkal, az angyalok, igaz, gyermekszerűekké váltan koszorúkat és virágfüzéreket tartanak az égi figurák körül. A Paradicsomban Ádám és Éva állt, meglehetősen meztelenül (Quercia 1410 környékén készült bolognai féldomborművén, a Petronio-templomban),¹¹⁹ s ha táj került a figurák mögé, akkor a növények között elengedhetetlen, hogy helyet kapjon egy-egy bokor rózsza. A Madonna rózsalugasban-képtípus megmaradt, Leonardo tanítványa, Bernardino Luini 1525 tájékan festi finomkodó Máriáját. Ugyanekkor a lombard Luini – pályatársaihoz hasonlóan – a vallásos témák mellett antikvitást idéz, például Ovidius *Átváltozásainak* hatásáról tanúskodó freskókat készít Milánóban (Casa Rabia). Az érzékiség és a testiség ábrázolására az ókori idézetek szolgálnak, s ez képezi a világiasságot. Sokszor lehetetlen eldönteni – nem is szabad –, hogy az antik figurákkal benépesített allegóriák vagy maga a test, a jelenet: a kép tárgyának a felszabadult szabadosságú ábrázolása-e a fontosabb. A reneszánsz képzőművészek a szépség és a gondolkodás eredetibb, a középkorinál hitelesebb és megélhetőbb formáját találták meg az antikvitásban.

Más oldalról, mint azt Luini *Madonnája*, vagy akár Botticelli *Rózsalugasos madonnája* mutatja, bizonyos, hogy e képeken látható rózsák még a korábbi korszakok nyílt, szembetűnő, keresztény szimbolizmusának termékei. Nyilvánvalóan Mária virágai, mégpedig egy bevezetett hagyomány jóvoltából, akkor is, ha a rózsalugasból nem maradt több, mint néhány élénk színekkel virító rózsafej, néhány levél s egy-két karó, amelyhez hozzáerősítették a virágzó növényt. A reneszánszban továbbra is fennmaradt ez a vallásos jelentéshez kötött vonulat, függetlenül attól, hogy a gyermekével és a rózsával együtttest képező anya mögül kikopik minden egyéb társszimbólum, a XI–XIII. század hortus conclususának valamennyi jellegadó motívuma.

A rózsza szimbólumértéke váratlan nagyságúra növekszik (a képfelület nagy részét képes elfoglalni, még ha háttérként szolgál is), s az anyaságra, az élet gyerek által megmutatkozó értékére, a teljesség, a boldogság, a harmónia (emberi) formáira utal. Miközben megnövekedett a rózsák földies jelentéssége is: motívumuk egyre több fogalmisággal töltődött fel.

A valóság utánnézése először a mellékesnek látszó háttérben kezdődött, s csak a világi tárgyú képekre való igény megjelenésével, a személyesség értékévé válásával együtt vált elfogadott értékévé a valóságghűség, a köznapi realizmus. A XV. század közepén bukkantak föl az ilyen igényeket kielégítő portrék.

A világi képeken, a portrékon az ábrázolt alakok társadalmi helyzetére utaló dolgok között, illetve a környezetükben, ha nincs allegorizáló vagy mitizáló részlet, szokásosan nincs rózsára. De előfordul, miként a más tárgyú alkotásokon is, a ruházat vagy a fali kárpit mintázatában, a faragványok között rozettaként (Piero della Francesca: *Elisabetta Gonzaga urbinói hercegné portréja*. 1450–53.) vagy konkrét formával, esetleg (például rózsafüzérrel, mint id. Joos van Cleve: *Ismeretlen nő képmása*, 1520.) más szimbólum által.

Egy ifjú pár nászajándékként rendelte Lorenzo Medici Botticellitől Nastagio degli Onesti történetének egy kegyládára illő földolgozását. A Boccaccio-elbeszélés alapján készült négy jelenet harmadikján, a lakomát bemutatón, a vendégsereg asztalát borító fehér abroszon, ünnepségre utaló, kinyílt, halvány rózsaszínű rózsavirágok hevernek. A rózsza efféle felhasználása ismert mind a középkorból, mind az antikvitásból, így itt nyílt jelkép.

A minták keresése közben sok, ha nem is elfelejtett, de a középkorban a maga szükségleteinek megfelelően átalakított görög és latin forrás került elő. Ezek reneszánsz utánzása – amely az alkotók mindennapi eljárása s az alkotás alapvető normája – akkor is elkezdődött, ha nem léteztek konkrét minták. Botticelli *Rágalom* és *Venus születése* című műveiben Apellész görög festő elveszett festményeit igyekezett rekonstruálni,¹²⁰ s Ovidius *Fastija* értelmében festi a *Primavera* Floráját. Michelangelo egy ókori Apolló mintájára készítette Krisztust az *Utolsó Ítéleten*, Jacopo Sannazzaro és Marco Girolamo Vida Krisztusról szóló hőskölteményeit Vergilius *Aeneis*ének modorában írta.¹²¹ Sodomának a Farnesina palotában látható *Nagy Sándor és Roxane esküvője* című falfestménye Aetión hasonló témájú, Lukiánosz által leírt képét reprodukálta.¹²² Erwin Panofsky hívta fel a figyelmet arra, hogy az elveszett mitológiai tárgyú képekről a lemnoszi Philostratus adott leírásokat, s ezeket a reneszánszban igen csak forgatták.¹²³

Az irodalmi minták a leggyakoribbak, Ovidius *Metamorphosese* a legidézettebb munkák egyike: Tiziano *Bacchus és Ariadnéja* (8. könyv), Dosso Dossi *Kirkéje* (14. könyv) ilyen, vagy Spranger műve, a *Szalmakisz nimfa és Hermaphroditosz*. Piero di Cosimo is Ovidiust idézett mitológiai alakjai által, s Titus Lucretius Carus *A természetéről* című költeményét. Theokritoszt és Vergiliust utánozta „falusi szerelmekről vagy játékos nimfákról szóló történetei”-vel Montemayor (*Diana*, 1559), Tasso (*Aminta*, 1573), Cervantes (*Galatea*, 1585) és mások mellett.¹²⁴

A későbbiek során az eredeti antik források helyett a kortársak nézeteit tükröző reprodukálás, illetve a kortársi elképzelésekhez és értelmezésekhez igazodás kapott szerepet. Raffaello freskóján, *Az athéni iskolán* (Stanza della Segnatura, Vatikán) a hatalmas épület, amelynek a lépcsőin Platón és Arisztotelész körül helyezkednek el a görög bölcselek, Raffaello barátjának, Bramantének a felfogása szerint készült.¹²⁵ Tizianónak az *Égi és a földi szerelem* témáját Pietro Bembo sugallhatta.¹²⁶ Botticelli *Primaverája* megfestéséhez ihletadó Poliziano *Stanzák a lovagi tornára* című költeménye, *Venus születése* című festményéhez pedig a neoplatonisták Humanitas eszményképe¹²⁷ – a már említett ovidiusi előkép mellett.

Ovidiusra, de általában minden antik szerzőre, aki reneszánsz alkotóit inspirált, úgy tekintettek, mint erkölcsi példaadóra. Ez a XII. századdal kezdődött, s éppen egyes ovidiusi sorok allegorizálásával. Ezek mellett végig látszik a hasonló folyamat a keresztény tartalmú hivatkozásokban is. Panofsky az allegorizálás megjeleését a XIII. századdal kezdődő természetelvű, valamint a szintén ekkor kifejlődő perspektivikus térábrázolással egyidejűsíti.¹²⁸ A megszokott, nemzedékről nemzedékre áthagyományozott, könnyen olvasható és érthető üzenetet tartalmazó szimbólumok helyett (különösen, hogy tér és idő nélküliek), a valóságos térben látható dolgok reális ábrázolása vált fontossá.

A nyíltan használt s meglehetősen egyértelmű jelképek helyére áttételesebb formájúakat kerestek: a környezet részét alkotó elemek meghúzódo, apró, részletgazdag motívumai hátteret alkotó – de beszédes – jelzéseké váltak: amilyenek például Jan van Eyck rózsás kárpitjai, csillogó, vízzel telt üvegpalackjai is vagy genti Máriájának fejét pántoló gyöngyös-ékköves nemesfémkoronáján az ‘élő’, piros rózsza. De szobrokká is válhattak a szimbólumok – miként Giotto *Jézus kiűzi a kufárokat* freskóján (1304. k., Padova, Scrovegni-kápolna), az oromzat két oldalán álló oroszlán és a bárány. A jelkép zárttá válásának fokozatai Ambrogio Lorenzetti gótikus festményén is követhető (*Madonna angyalokkal*, 1335, Massa Marittima, Municipio): a Mária trónjához vezető lépcsősor alsó fokán egy fehérbe öltözött alak – a Hit allegóriája – üldögél, nézi a jobb kezével tartott tükörben megjelenő kettős arcot. De szimbólumnak kell tekinteni azokat a felfordított kagylószerű apszist környező faragványokat, aranyozott rózsákat, amelyek Mária feje fölött találhatóak a függöny kinyíló szárnyai között: Botticelli *Trónon ülő Madonna szentekkel* című munkáján (Firenze, Uffizi).

A jelképek „valóságos dolgok mezébe öltöznek”, s így nem csupán a világ vált szabadabban ábrázolhatóvá, de az ábrázolt világ részei is számos jelentést kaphattak. A rejtett szimbolizmussal telítődő világ miszticizmusa megfelelt a keresztény elképzelésnek, egyszerre konkrétta és allegorikussá változtatható bármi – s ezt az eljárást a reneszánsz is fenntartotta.

De a reneszánsz a keresztény tartalom mellé fölvetette a klasszikusat. Az értelmezési lehetőséget a neoplatonizmustól kapta, s a korábbi hagyományokon alapuló szimbólumokat lassacskán átalakította. A rózsákhoz így kapcsolódtak – ismét – az antik jelentések: Ambrogio a trónoló Istenanyát szórta tele rózsákkal és más virágokkal, s két rózsakoszorús figura a trónus párnáját tartja, ugyanígy virágesőt fúj Venusra a két repülő zephír Botticelli *Tavaszan*.

Ariosto *Orlando Furiosóját* 1542-ben Lodovico Dolce is allegorikus jelenetek sorozataként ismerte. Mindenesetre Peter Burke is szerencsésebbnek tartja, ha ezeket az erkölcsi megszemélyesítéseket inkább jelképeknek tekintjük¹²⁹ – így eleget teszünk a kor vallásellenességet kizáró feltételének.

Venus a legidézettebb antik istennő, minthogy kedvelt régi szerzők kedvelt történeteinek szereplője, s ugyanakkor a reneszánsz eszményei szerint alakítható figurának tartották. Alakjában üzenetek sokasága fogalmazódott meg. Figurájának keresztény előzménye is van (akinek jelei közé sorakozott az antik Venushoz tartozó rózsza is), közhelyes bár, mégis eszményíthető, képes volt a testi szerelmet úgy jelenteni, hogy annak a frivolitását senki nem tartotta illetlennek, égi aurája jóvoltából az alkotói fantáziát szárnyalni hagyta. A kortársi hivatkozások nagy száma növelte a referenciáját, így az értelmezhetősége nem sivárosodott el. Venus alakjában sikeresen vegyült a pogány és a keresztény tartalom s a reneszánsz emberről vallott elképzelés – s minden részletében ki-

dolgozott szimbolikára ígért alkalmat. Mindezek az okok olyan lehetőségeket teremtettek, amelyekben jelen maradtak s az egyéni értelmezés apró vonásaival gazdagodhattak a rózsaszimbólumok. Venus alakjában a rejtett szimbolikának olyan tökéletessé formált, minden részletében pontosan illeszkedő rendszere valósul meg, s nem csupán Botticellinél, amelyben az ábrázolási hagyományokon nyugvó és az új keletű rózsaszimbólumok a legteljesebben jelentek meg. Botticelli annyiban jelent kivételt, hogy – egyetlen *Florája* az ellenpélda – csupa melankolikus, sorsába belemélyedő vagy merengő, szomorkásan álmodozó nőalakot övez a maga telt virágú, tányérszerűen kiterült, az egymásra boruló szirmok köreivel labirintusokat idéző rózsáival.

Az antik figurákat és eseményeket elvont tulajdonságokként látta és láttatta a reneszánsz: így aztán rejtett jelentésekben is gazdag minden alkotás. „... arcán kifejeződik az elmélyedő elmélkedés, a finom éles ész, amely a bölcs és állandóan magas és nehéz kérdéseket kutató szellemek sajátja” – írja Botticelli egyik alakjáról Vasari,¹³⁰ állítva ezzel, hogy mily elsődlegesen fontos az absztrakt megmutatása. Cosimo Medici herceg kastélyában látott két képről így ír: „egyik Venus születését ábrázolja, a szellők és szelek istenségeivel, amint Venust a földre hozzák, a másik képen szintén Venust festette...: ezen Venus a tavaszt jelképezi.”¹³¹

Kétségtelen, e munkák a kortársi elvárások szerint ilyenek: sokértelműek és áttételeken keresztül fejthető meg jelentésük.

A rózsát – a medicinális gyakorlatból következtetve – a dioszkoridészi–galénoszi eredetű négy alapminőség (hideg, meleg, nedves, száraz) értelmezése alapján és a testnedvtan szerint hűtő, „hévséget megállító”¹³² tulajdonságúnak tartották. A rózsakészítmények használati módjaiban is benne van ez a lehetőség (koszorú, illatszer, kenőcs). Szokás volt e rendszerben társítani a tűzzel, a nyárrá forduló tavasszal, az ifjúkorral, a déllel, a Szűz csillaggéppel s a középkortól a sárgával¹³³ (a hozzája társuló keserű ízzel). A tűzhöz a pneuma, azaz a tüzes lehelet s általa a sperma is társul. Így magától értetődő módon társulhatott a rózsza – s a vele együvé tartozóak – a meleg és nedves tulajdonságúnak tartott Venussal. Mindezek a tulajdonságok a ‘létezés nagy láncában’ a ‘Hold alatti’ világ anyagi tárgyainak, élőlényeknek jellemzői, de társulnak a – a mikro- és makroorganiztikus hasonlóság elképzelése értelmében – a Hold fölötti világ szintjeit benépesítő tulajdonságaiként (vagy az azokra utalókként) is. A reneszánsz allegóriáiban ezért számos ásvány, növény, állat, ember, égitest, jelenség és fogalom összeér. Effajta értelemben is egységes tartalmúak a kor alkotásai – például a venusi szimbólumkör Botticelli *Tavaszi* című festményén. S ha ezekhez a továbbiakban az antikvitás s a kereszténység máshol bevezetett jelei társultak, még tovább bővíthették azt a laza asszociációs kört, amelynek közepén, már-már meghatározhatatlan kontúrral derengtet fel egy-egy alkotás ‘tartalma’.

Sandro F. Botticelli (1445–1510) világi, keresztény szemléletű és klasszikus eszményekre hivatkozó munkásságának főbb darabjait Marsilio Ficino és körének humanizmusa és neoplatonista ezoterizmusa hatotta át. A festészet főbb problémáival, a perspektíva kérdéseivel vagy a tájábrázolással nem foglalkozott,¹³⁴ és a derű, ez a reneszánszt meghatározó életérzés sem volt jellemző reá.

A *Tavaszi* képen egy citrusligetben játszó jelenet központjában áll Venus, kezét – a néző felé – invitálón¹³⁵ fölemeli. Tőle jobbra, nyakában virágkoszorúval, ruháját és haját a tavasz megannyi virágával elborítva, felfogott ruhájából rózsákat szórva érkezik Flora, társnőjével Chlorissal: mögöttük az őket kergető-hajtó Zephir. Bal oldalon, a Chloriséhoz hasonlatos áttetsző ruhában a három Grácia egymás kezét fogva táncol: a nézőnek háttal állót éppen nyilával célozza a Venus feje fölött röpködő Ámor. E három alak, mozdulataival, külön csoportot képvisel. Bal szélén Merkur emeli fel a karját s rámutat egy felhőre. Marsilio Ficino és köre újplatonikus tanai szerint¹³⁶ értelmezve Venus személyében a természetet és az emberi civilizációt együtt képviselő Humanitas¹³⁷ ábrázoltatott. Minden alaknak és cselekvésének átvitt értelme van – a meztelenség az átlátható szándékokat jelzi, a táncban a (lények láncolatában fontossá vált, platóni eredettel rendelkező) isteni kisugárzás (emanatio) és annak az átalakulása, illetve visszatérése a három nő révén. A szűz Chloris és a szerelmes Zephir földi egyesüléséből keletkező, virágözönben álló Tavasz, a nézőtől elforduló egyik Grácia, akit hamarosan eltalál az isteni eredetű nyíl, s részese lesz az égi szerelemnek, a figyelmet és a vágyakat az égbe irányító Mercur¹³⁸ – általuk a neoplatonista tanítás értelme világosodik meg. Jean Delumeau értékelésében e festmény a földi és a transzcendens szerelemre vonatkozó jelképrendszert látszik magyarázni.¹³⁹ Az elképzelést alátámasztja – a festményen oly nagy számban előforduló – duális természetű rózsza. Így érthető az is, hogy a társukat az isteni szépség felé irányító két, és a Merkur ujjának mozdulatát követő harmadik Grácia környékén nem látható egyetlen rózsza sem, hiszen a rózsza valójában az anyag virága.

A másik képen, a *Venus születésén* Zephir-pár fújja ki a tengerpartra – rózsahullás és tengerhabzás közepe – a kagyló hajójában álló (a ficinói értelemben is meztelen: azaz az embert a szépsége által Isten felé vezethető) Venust, s miként Ovidius versében, köpennyel fogadja az egyik, virágos rózsahajtást övként használó Hóra. A levegőégtől megtermékenyített tenger vízből születő pompás alak az égi szerelem gyermeke – akit a szép ruhájú földi szerelem képviselője fogad az övéhez hasonló lepellel: a tisztaságot elkendőző-rejtő ruhadarabbal.

Hogy a szigorú bölcséleti kritériumok szerint is koherens mű jött létre, azt is jelenti, hogy a rendet, amelyet a képek kifejeznek, okszerűen végiggondolta és érvényesnek is tartotta a művész. Anélkül sem a festő nem fogadja el a megbízást az illusztráló munkára, sem a megrendelő nem tekintheti teljesítettnek a festői feladatot.

Hinni kellett, hogy a képi rendben a világ törvényszerűségei s általuk az isteni szellemiség megmutatható. S a két festményen konkrét jelentésre lelt az összefonódó pogányság és a kereszténység is.

Leon Battista Alberti révén ismerték meg a reneszánszban Apellész egyik festményének leírását, amelynek alapján Botticelli *A Rágalom* (1494–95 k.) című munkáját készítette. Az allegória több értelmezési lehetőséget nyújt, egy politikait is: Borgia pápa és a dominikánus Savonarola vitáját. Az áldozatot magával vonszoló Rágalom haját – az ítélszékekben ülő Midász királyt megtevesztendő –, hamis jelekkel: szende rózsákkal kívánja két segítőtársnő fölkesíteni.

Botticellinél Venus ezoterikusan értelmezett alakja körül rendeződött el a rendkívülien részletgazdag, kristályosan tiszta rend, amely mind tartalmában, mind pedig formájában megfelel a reneszánszban összesűrűsödő eszményeknek. Tizianónál – a jelenlegi címét csak utólag, a XVII. században kapó *Az égi és földi szerelmen* (Róma, Galleria Borghese) – mindez egyetlen rózsabokorba összpontosult.

Botticelli a szépség eredetét, amely az Isten irányába vezet, a Venus-szimbólumok által érezte megfogalmazhatónak, míg Tiziano ezeket a szimbólumokat – igaz, megfelelő környezettel alátámasztott szituációban – a kereszténység és az antik világ ismerői számára legrégebbi szituációk egyikébe vonta össze. A két festő szemlélete között a legnagyobb különbség az, hogy Tiziano határozottabban idézi a dialógus-igényt, amelyet a reneszánsz kutatók a korszakra jellemző ember antikvitáshoz való viszonyában lényegi mozzanatnak tartanak.

Tiziano két figurája a antikvitás és a kereszténység párbeszédének lehetőségét állítja. A reneszánsz jelképező alak valóban úgy fordul vissza az antik világba, mintha az eredeti forrást keresné, tudva, hogy a középkoron át folyó tudás tisztasága eltűnt, s tudva, hogy azt nem magától értetődő természetességgel kell folytatnia, hanem tudatosan fölhasználnia.

Tiziano bár magát a klasszikus kor rokonának tudja, távolságtartóan vizsgálta azt, s nem kritikai értékelés nélkül igyekezett átsajátítani. Abban azonban az antikvitást követte, hogy úgy vélte, nem lehet teljesen lemondani a túlvilági életért a földi életéről.

Tiziano a test és a lélek kettősségében nem kívánt elsőbbséget hirdetni: de összehangolásra vállalkozott, amely szándék számos addig eltagadott avagy ismeretlen személyiségjegyet emberi értéként nevezett meg.

Tiziano allegóriái – Panofsky tüpontos kifejezésével: „filozófiai jelentéssel is összekapcsolt vizuális kép”-ei – is kettősek: eszméket jelenítettek meg azon kívül – azaz afelett –, hogy konkrét, narratív elmondható helyzeteket mutatnak be. Képeinek megfejtett újplatonikus jelentése volt,¹⁴⁰ ám bár az *Égi és földi szerelem* Francesco Colonna *Hypnerotomachia Poliphili* című munkája egyik jelenetének hatását tükrözte, így lehet, hogy csupán illusztráció. Máshol azonban úgy vélték: „a baloldalt elhelyezett fiatal lányban a szépséges Violante, Tiziano szerelme jelenik meg, akit a jobboldalt látható meztelen Venus a festő nevében szerelemre invitál.”¹⁴¹

Tiziano *Égi és földi szerelem* című képén nyári alkonyatban látható egy táj: a békés, sárgás-kéken ragyogó ég alatt mozgalmas jelenetek. Jobboldalt: tóparton lovagoló figurák, legelő nyáj, baloldalt pedig ligetes domb, zárt lombkoronájú fák, virágok közelében figyelő nyulak s távolban egy domb tetején húzódó település irányába vágató lovas. Az antik szarkofágból készült vízzel teli medence – a szerelem kútja – peremén két, egymással rendkívüli azonosságot mutató női alak ül, a jobb oldali meztelenül, érzéken, teste harmonikus szépségének tudatával, a bal oldali pedig földig leomló, sok redőjű ruhájában, de ugyanolyan határozottsággal, mint társa, s inkább a külvilágra tekintve. Mindkettő Venus. A medence túlsó oldalán vízbe nyúl s önfeledten játszadozik Amor.

A medence oldalán antik dombormű, az Argonauták történetének jeleneteivel: fölzserszámozott ló (a testi szerelem) és ostorral csapdosott ember (megtisztulás vagy megtisztítás) – együttesen szólítanak a szenvedélytől való eltávolodásra. A ruhába öltözött Venus fején koszorú – mirtuszából: a győzteseknek kijáró koszorú az, amely a boldogság, az örök élet, a megharcolt élet szimbóluma.¹⁴² Nehéz eldönteni, hogy a koronát viselő ruhába öltözött Venus vagy a neoplatonikus tanok szerinti szépséggel sugárzó meztelen Venus-e az égi?

Hogy mi a megoldás, melyik alak mit képvisel – eldönthetetlennek látszik. A háttér bukolikus, illetve biblikus jellege sem segíti a döntést, s az sem, hogy a paradicsomi vidék előtt ülő ruhás alak bal keze alatt zárt, az antik jellegű táj előtt nyújtózó figura mellett nyitott szelence található. A ruhás Venus térdére helyezett kezében rózsákat morzsol szét, a másik ‘emberi rózsája’ éppen hogy felsejlik.

A szarkofág frízében látni a végső megoldást – a törekvést a szenvedélyektől való megszabadulásra: s eredménye a tökéletes szépség, azaz az istenségben való létezés – talán éppúgy helyes, miként a kép alsó szélén, az előtérben növekedett, a kút vizével szüntelen locsolt növényben, amely – talán – virágzó rózsabokor. A festményen csak e fríz és e rózsabokor nincs megkettőzve. Csak nekik nincs párjuk. Egyik sem képesek helyettesíteni hasonmását (végül is: önmagát). Rajtuk kívül minden motívum dupla, s ellentétek pólusában áll. S egyikben sem kínálja az egyértelmű döntést, amelynek alapján – például az égi és a földi dichotómián belül – választani lehet.

E képen összesimulni látszik a test és a lélek, a természetvallás és az antropocentrizmus, a művészet és a bölcsélet, a pogányság és a kereszténység, a derű és a feszültség.

A maguk allegorikus jelenetével a fríz és a rózsza egymást kiegészítik: egymás létezését megválasztották és indokolták. Így e rózsza a világ ellentmondásokkal is egységes rendjének és az Istenben elérhető szépségnek bonyolult tartalmú, de egyszerű megjelenésű virágja.

Adatok a magyar reneszánsz rózsajelképeihez

A rózsaszimbólumok egymásra torlódása a reneszánsz idejére esett. A korábbi, egymást követő és váltogató rózsajelentések, amelyekkel egy-egy időszak már-már azonosítható is lehet, ettől a korszaktól kezdődően elvesztik mind határozott kontúrukat, mind azt, hogy valamelyik jelentéstartományuk egyeduralkodó legyen. A rózsaszimbólumok egyidejűleg többféle értelmezhetősége is kialakult, egyszerre többre is hivatkoztak: éppen ez az erősödő tendencia, amely a vizsgált szimbólum kapcsán a legtöbb újdonságot hozta, s ez az, amely a XV–XVII. században, amikor az egyéni jelteremtés egyre természetesebb lesz, további burjánzást indított el.

A rózsákhoz kapcsolódó jelentések tartalmi újulása a reneszánsz elején még váratott magára, ekkor valójában csak a keresztény és az antik eredetű tartalmak egymásba épülése következett be.

Balassi Bálint (1554–1594) életművében megmutatkoznak a jelképalakulás reneszánsz kori jellemzői. Műveiből szétszálazható mindaz, ami típusosan a lovagi műveltségen s az azt átértelmező udvari költészetten alapult, a humanista tendenciák, esetleg a manierizmus irányába mutatott; a világiasság és a vallásos érzés, az európainak nevezhető antik és tudós humanista műveltség és a főúri szabadosság s féktelen életélvezés vagy éppen az udvariasság korszakra jellemző jegyei.

A Balassinál található rózsákkal kapcsolatos nyelvi alakzat mindegyike szerelmi tárgyú műbe ágyazott – és ez magától értetődő is, hiszen a rózsza minden megelőző korban kapcsolatot tartott a hevesen megjelenő felkavaró érzelmekkel. A rózsza női nemhez kötöttsége önkéntelenül meghatározza a motívumok alapjelentését is.

Miként a vallási érzelmeknek, úgy a rózsza keresztény ismeretekből származó vagy ahhoz köthető szimbólumainak is vezető jutott szerep Balassi költészetében. Az általa használt fordulatok azonban csak eredetükben vallásiak, s ennek az eredetnek a megnevezése az érzelmi intenzitás kifejezésére szolgál. Az ötvenedik versben Júlia arcára olyan hasonlatot keresett, amely által az öröklét, a mennyei boldogság idéződött meg: „*A Paradicsomba termett szép új rózsza / dicsőséges orcája.*”¹⁴³ Költőnk tudhatta, hogy ama égi hely egyetlen néven nevezett virága a rózsza, amelynek jutalom-szerepe sem elhanyagolható. Európa-szerte elterjedt toposz a rózsza mint Paradicsom-szimbólum, Balassi összetett képe nem tartalmaz újdonságot.

A Célia-versek tizedik darabja¹⁴⁴ is, amelyet egy citerás lányról szerzett, keresztény ismeretet mutat. „*Mert kis szája, szép orcája, mint pünkösdi új rózsza*” – festette le Balassi „*Lengyel szép Zsuzsánnát*”. Legyen bár ez a ‘pünkösdi’ rózsza akár Paeonia, akár pedig a pünkösdi ünnepére kinyíló Rosa, mindkét növény Mária-virág, s a Szűzanyát hivatkozza. A mennybemenetel ünnepével kapcsolatba kerülő új, bimbójából kifeszülő, „*piros angyali szént*” mutató virág nemcsak a szerelmi tüzet szító lány arcának színét, de egy égi lényekkel társítható tulajdonságokkal rendelkező, kitüntetett személyiséget is (és a tavaszi, virágpompás, szerelemre alkalmas időszakot is) idéz. E többszörözött hivatkozás sem ismeretlen a korszak európai költészetében.

A tavaszra, illetve a pünkösdre való hivatkozás kedvelt fordulata volt a – római erotikus költészetet is előképként használó – vágáns, de akár a finomabb érzékiségű, keresztény világi költészetnek is. Balassi szerelmi lírájának virágének-vonulatában nem egyszer találkozunk ilyen vagy ehhez hasonló fordulatokkal, ámbar többször rózsátlan formákban.

Pünkösdkor nyíló rózsát idézett meg az az 1510-ben feljegyzett, mélyen vallásos vers is, amely a *Példák Könyvében* található: *Az istenes élet regulái.*¹⁴⁵ Ott a rózsza a legfőbb mártírnak, Jézus Krisztusnak a halálára és föltámadására, valamint Mária fájdalmára vonatkozik, és nincs semmiféle világi üzenete.

*Piros rózsát ha szednek
Pünkösdi idejében,
Miként annak illatja
Ésmeg vigasztalja:
Ígyen Urunk Jézusnak
Őt mély sebét gondolván,
Keresztfán függesztvén,
Vigasztalja szívünket,
Oltalmazza lelkünket
Örök kárhozattól.*

*Gyenge rózsza meghervad,
Mikort hévség éri:
Szűz Mária hervada
Szent keresztfa alatt,
Kiről megemlékezzünk...*

A névtelen XV. századi szerzőtől származó másik szent éneket¹⁴⁶ az 1506-ben készült Winkler-kódex őrizte meg. A vágáns ritmusú, 6/7 szótagú sorokból álló mű, a XII. századi szerző, Adam de Saint Victor *Dies est laetitiae* kezdetű, 6 strófás himnuszának fordítása magyarul 31 strófányi, s az eredetiben még nem található, német nyelven keletkezett részek magyarítását is tartalmazza.

*Szeretnek rózsája
Téged ékesíte,
Szent alázatosságnak
Violája szépéjte,
Tisztaságnak lilioma
Igen téged tisztele,
És minden jóságnak,
Jámborságnak, szentségnek
Édességes illatja
Téged mind elhata.*

Az egyházi himnuszokban a rózsa jelentése szigorúan megszabott: az el nem múló isteni szeretet virága. A virág paradicsomi eredetét az „édességes illat” bizonyossággal mutatja meg. A szeretetet (és a rokon érzéseket) jelentő virágot egyébként máshol még visszaidézte a kódex egyik szövege. *A Jó és gonosz szerzetesnek dicséreti és szidalma*¹⁴⁷ című versben (ahol a Paradicsom Krisztus kertjeként szerepel) olvasható:

*A jó szerzetesnek
Szíve Krisztus kerte
Mert őbenne plántálta
Virágoknak szépségét,
Mert szent alázatosság
Verágozik őbenne
Mint kék viola,
Szeretnek rózsája,
Tisztaságnak lilioma,
Benne kevélednek.*

A pünkösöd és a – meglehetősen közhelyes – szeretet rózsájának korábbi feltűnései mindenestül középkoriasak. A piros rózsa és Krisztus öt sebe közötti összefüggés a középkorias gondolkodás eredménye, s folytatható hagyományt jelentett a nyugati, katolikus kultúrában. Az Apor-kódexben talált Szent Ambrus-himnusz XV. századi magyar nyelvű változata¹⁴⁸ is ezt mutatta, bár az ismeretlen szerző egy szerencsés megoldással a rózsa és Krisztus véreinek jelentését (erőteljes) képpé alakította át:

*Kinek a keresztfa oltárán
Megsült szentségő testét
Ő rózsáló vérevel
Kóستolván élünk Istennek.*

Ilosvai Selymes Péter (1520 k.–1580 k.) éppenséggel közvetlenül a *Biblia* alapján említi a rózsát egy protestáns lelkipásztor leányának keresztelőjére szerzett, az asszonyi nevek eredetéről és értelméről valló rigmusában: *Az Zsuzsánna szép liliom avagy ékes rózsa.*¹⁴⁹

A rózsa mellett feltűnő fehér liliom a szüzesség és tisztaság virága. De az érintetlenséget a makulátlan rózsa is jelezni tudta. Az 1526-os *Ó kegyes sziz Mária*¹⁵⁰ kezdősorú vers mind a négy versszakának második sora az Istenanyát „szép tiszta rózsának”, azaz folt nélkülinek, ártatlannak nevezi – a hit szerint nyilvánvalóan a testiségében, miként az ismeretlen szerző ki is jelentette: „*Szeplőtelen megmarádál / Jézust ha nekünk adád.*”

A rózsa és a tavasz kapcsolata közkeletű, de ez már az udvari vagy éppen a reneszánsz költészet gyakoribb fordulata. A virágzás évszakának hivatkozásában, a minőség megnevezése mögött úgyszintén felsejlik a paradicsomi állapot. Balassi Bálint Marullus¹⁵¹ Manilius Rhallushoz ajánlott versét deákból fordította-formázza tavaszivá és természetivé: bár a megjelenített táj hitelessége kérdéses. Sem a rózsa, sem a viola (ibolya) nem típusos mezei növény – a jelképi tartalmuk az, ami a vrsszervező jelentőségű.

*Széllal tündökleni nem ládd-é ez földet gyönyörű virágokkal?
Mezők illatoznak jószagú rózsákkal, sokszínű violákkal,
Berkek, hegyek, völgyek mindenütt zöngenek sokféle madárszókkal.*

Egy-egy kép részletezése, a képi elemek tobzódása, miként korábban Mária rózsákkal, violákkal, liliomokkal való elhalmozása, a tavasz jegyeinek ornamentális fölhasználása már nem a középkor, de az érett reneszánsz jellemzője.

A Célia-versek egyikében,¹⁵² egy aprólékosan részletezett képben a feslő piros rózsát megtisztító, tavaszi harmathoz hasonlítja Balassi a szeretője szeméből aláömlő, arcát mosó könnyeket:

*Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja szépen jól nem nyílt rózsát,
Mert gyenge harmattul tisztul s ugyan újul, kiterjeszti pirosát.
Célia szintén oly, hogyha szeméből foly könyve, mossa orcáját.*

A tavasz megjelenítéséhez a virágzásra, így a virágra való hivatkozás is elegendő. S ha ehhez a szerelem is társul, bizonyosan tudható, mely konkrét vagy átvitt értelmű időszakra, s milyen, az időszak által meghatározott érzelmi állapotra történt utalás. „*Szerelmes rózsámnak, ifjú Árgirusnak / Mondd meg ezen szóval az én virágomnak*” – hangzik el Gergei Albert históriájában¹⁵³ a leány érték kijelentése a királyfiról, s a tavasz szerepével (mintegy fordítottan) a kedves betöltötte funkció is jelzett lesz.

Egyébként a ‘szép virág’ vagy akár az ‘édes szép rózsám’ kifejezések állandósult szókapcsolatok e históriában (is), s mindenkor a királyfi tavaszt hozó, szerelmet ígéro szerepét hangsúlyozzák. Mellékesen pedig azt, hogy a rózsának világi és maskulin jellege is megmaradt.

*Hogy érdemlettem ezt – mondá – szép virágom,
Én édes szép rózsám, nagy, szép Árgirusom?*

A középkor korai szakaszának rózsája leginkább férfhoz kapcsolódott, s a későbbiekben is rendelkezett némi hímnemű tulajdonsággal, amikor Krisztus környezetében szerepelt: a hatalom, az erő, az uralkodás virága volt. A késő középkori rózsza Mária asszonyi tulajdonságait megjelenítve, majd a fontos szerepbe került antik szerelemistennők jóvoltából változott világivá, e virág így telt meg feminin tulajdonságokkal. Árgirus királyfi „rózsámként” ennek a helyzetnek az ismételt megváltozására utal (s persze a nő szerepének, öntudatának átértelmeződésére is, hiszen az érzelmek ilyen nyílt vállalása s az azokért való megharcolás korábban nem számított értéknek).

A rózsza jelentés-kettősei között szexuális dimorfizmusra is találunk példát. Kétségtelenül az örömforrásként szolgáló testi szerelem kifejezésének helye a következő két strófa, amelyről a korábbi korokban, magyar nyelven még nemigen eshetett szó:

*Szép vetett nyoszolyák az kertben valának,
Hol egyen s hol máson nagy szépen nyugosznak,
Lágy ruhájok szélből lassan ingadoznak,
Mind az ketten szépek, nagy örömben vannak.*

*Néha ott elmenvén csípdes szép violát,
Nagy gyakorta ismét az ő szép mátkáját,
Keszkenő szélivel illeti orcáját,
Különb-különb féle rózsákat mutogat.¹⁵⁴*

A kertben nevelkedett rózsza (amely emlékeztet a hortus conclusus, a salamoni kert, valamint a mennyei örömök, azaz az Édenkert pompás és enigmatikus virágára s távolról az európai költészetből már ismert ‘testi’ rózsára) a szerelmi beteljesedést, illetve a testben megtalált gyönyörforrást idézi: a vetett nyoszolyán egymásban gyakorta örömet találók, a természet ölen kipirultan játszadozók, csokolózók, szeretkezők „különb-különb rózsákat” mutogatnak egymásnak. E rózsák mind a beteljesedés, mind a lelki és testi élvezet virágai lehetnek, de lehetnek a női és a férfi nemi szervek eufemisztikus megnevezései is, azaz a nemi élet jelei.

A szexuális aktusok leírása sem maradt el e históriában. A főnti versszakok erre utalnak, s biztosítják, hogy a rózsza jelentése valóban azonos a testi gyönyör jelentésével. Előzetesen, amikor a lány Árgirust „*Szívemnek virága ... Szép ékes rózsaszál*”-nak nevezi, „*kit ajakam csokol*”, s amikor a tündérlány minden tusakodás nélkül ajánlja fel magát, mindez már tudható.

A vér kiontása mint áldozathozatal, a középkorias gondolkodásban a vértanúhoz kapcsolódik (akik általában Krisztusnak ajánlják fel így tettüket és magukat). Itt azonban a leány ajánlja fel a vérét – a szüzességét – a ‘szép virágnak’, szintén eufemikusan értelmezhető ‘serkengető ... harmat’-nak, azaz a férfinak:

*Leány meg felele: 'Édes szép virágom,
Serkengető, híves, nedves szép harmatom,
Én tetőled magam de hogy tagadhatom?
Véred kiontását tőled én nem szánom.*

Tied vagyok...'¹⁵⁵

A vénuszi szerelmes játék után álomba merülőket egy vénasszony lepi meg, s a leány aranyhajából tincsnit vág le: a szépség (a kerté, a fiatal szerelmeské, az élethelyzeté) a csúfsággal, az Istentől távol eső személlyel szembeesül. Ennek formája a szépséget megcsonkító, öreg, asszonyi személy. Jean Delumeau hívja fel a figyelmet a reneszánsz szépségkultusz érzéki pogánysága kapcsán, hogy milyen durván elutasítja a kor az öregséget, a fényét veszített asszonyt.¹⁵⁶ E vénség mintha a rózsával, a szépség legfőbb kifejezésével (az azzal megjelenített isteni harmóniával és tökéletességgel, az Istenhez legközelebb álló dologgal) került szembe – mégha áttételes formában is.

A szerelmezt vagy annak fizikai, lelki tulajdonságait a tavaszhoz, vagy a tavaszt jelölő virághoz, vagy a virágot jelölő virágok virágához, a rózsához,¹⁵⁷ a rózsaszálhoz, a rózsakerthez, a rózsabokorhoz gyakran hasonlítják. „...kis szája, szép orcája, mint pünkösdi új rózsza” – festette le Zsuzsánnáját Balassi.¹⁵⁸ Az erkölcsi tanulságokra építő, szerelmes történeteket elmesélő – humanista olvasói műveltséget igénylő – históriák és az erotikus virágénekek is egyként használták a rózsza nyújtotta jelentésvariációkat.

A szerelmeskedés, a testi együttlét is kifejezhető rózsákkal: „Venus istenasszonynak áldozának, / kertbéli szép rózsákat szaggatának”,¹⁵⁹ állítja a Cegei Névtelen *Az szerelmesek ereje* címet viselő versében vagy mint *Argirus históriában* Gersei Albert, mikor a „különb külön rózsák mutogat”¹⁶⁰-ásáról vagy a „szép rózsaszál” ölbe való hívásáról¹⁶¹ szól.

A természetismeret már a lovagi műveltség részét képezte: ekkor nemcsak a növény pusztá említése, a növény jelképi értékelése, de maga a növény ismerete, jellemzőinek tudása sem hanyagoltatott el. Miként Rapaics Raymund *A magyarság virágaiban*¹⁶² bizonyítja, az udvari költészetben jelent meg, így a korszak élőlényismeretét bővítette az új növények civilizálása, például a gyöngyvirágé vagy a violáé-ibolyáé. Balassi mindkét növényt ismerte. A violát mint a szüzek szerénységét jelző szerény, kék virágot több költői alakzat részesévé teszi.¹⁶³

*Kimentemben egy csergő patakra
Találék oly hívesre, tisztára,
Mint fényes kristálra;*

*Partja búves sok gyöngyvirágokkal,
Ékes sok jószagú violákkal,
Két rózsabokorral,*

*Mellette egy kiterjedt ciprusfa,
Kinek szép zöld bojtos ágaiba
Fülemile szóla.¹⁶⁴*

A természeti képek részletező gazdagsága, közhelyeinek halmozása azonban manierista jelleget ad s a lendület fáradását jelzi a nagyciklus tizenhatodik versében. *Az Olasz nótára*¹⁶⁵ jegyzett udvarlóversben egymás után sorjáznak a virágénekekben szokásos udvariassági formák. Ezek egyike a hagyományos rózsás arc:

*Látván minapi napon hajad arany színő voltát,
Kaláris szabású ajakid édes mosolygását,
Gyönyörű beszédednek hallám zengő szavát,
Álmétkodván csodálám az te rózsaszínő orcád.*

„Rózsát jegyez orcád” – mondja édes, fehér hölgyére a költő.¹⁶⁶ Másol a pirulás érzékiesítésére szolgál a rózsza megnevezése:¹⁶⁷

*... szüvem mint gerjed,
Ha gyenge orcáján mint pünköszt rózsáján
látom, hogy színe terjed,*

A középkorias gondolkodásnak megfelelően, a piros és a fehér szín kontrasztjára s a rózsá e két színének értelmezésére építve írta le Szűz Mária arcát a ferences rendi szerzetes Temesvári Perbált (1435–1504): „*A szent Szűz ... Arcán a bőr színe fehérből és pirosba derengett át. ... Szent arca nem nagyon telt, sem igen sovány, finom vonalú, fehérben és rózsában játszó, mintha a tejnek és rózsának színeivel volna befuttatva.*”¹⁶⁸ Mindez a reneszánsz női szépségeszmény Európa-szerte betartott elvárása, még ha idővel tovább bővíthető és pontosabb lett is. A Pataki Névtelen Lucrétiát is hasonlóan írta le.¹⁶⁹ De szinte karikatúrának, s éppen Temesvári Szűz-leírása parasztos kiferdítésének tekinthető Balassi *Szép magyar comoedia*jában az asszonyarc leírása.¹⁷⁰

Megjegyzendő, hogy más és másmilyen piros színűnek kellett látnia a szerzőnek a ‘jól nem nyílt rózsát’ és a ‘teljes rózsát’¹⁷¹. Mind a kettő piros, de árnyalatnyi különbség lehetett köztük. Ehhez az elkülönítéshez azonban már – úgy látjuk – szükséges volt a rózsák kitartó és elemző megfigyelése, azaz változó, természeti lényként való kezelése és leírása. Ez a mentalitás még nem látszott fontosnak és nem mutatható ki a középkorias gondolkodásban és az abból következő gyakorlatban.

Balassi Bálint a piros rózsá színe mellett („*Álmélkodván csodálám az te rózsaszínő orcád*”) ¹⁷² jelölésre használta a fehér színt is. A fehér szín inkább az alak egészére vonatkozik („*Emlékezzél rólam, fényes fejér rózsám*”),¹⁷³ s így jelentése valószínűleg a szüziességnek vagy még inkább az ártatlanságnak és lelki tisztaságnak felel meg.

A rózsá hasonlatként nemcsak botanikai tulajdonságai alapján, de felhasználása szerint is szokásban maradt. Illata, a virágából készült termékek, amilyen a koszorú, a desztillátum vagy a rózsaporok és -kenőcsök, mind-mind alkalmat teremtettek erre. Balassi szeretőjét „*jó illatú piros rózsámnak nevezi*”¹⁷⁴. Az török *Gerekméz dünja* szerzője *Hogy Juliára találja, így köszöne neki* című versében – ezt talán nem kell véletlenül tekinteni – a rózsákkal egy muszlim dallamhoz kötött poétai munkában kerül elő.

Kétséges, hogy a ‘rózsaszál’ ugyanaz a levágott hajtás-e, amelyből aztán csokrévét vagy koszorút kötnek, vagy pedig ‘rózsátó’ értelmében használja Balassi Bálint (Julia... „*Nyomán is teremjen rózsaszál*”¹⁷⁵).

A középkor az égi szférák lakói s különösen a szentek és a vértanúk, esetleg a hozzájuk tartozó jeles személyek számára tartotta fenn a korona, illetve koszorúviselés jogát. A XV. század fordulóján lejegyzett *Ének Szent László királyról*¹⁷⁶ című műben éppen a vallási szentségeknek való alávetettségeként jelenik meg a koronába illesztett rózsá. A rózsá ekkor az Istennek tetsző, erényes élet jegyeinek jelzője, amely a király életének ékítménye is lehet.

*Fejedben kele az szent korona,
Mebátorejta téged az szentlélek,
Kezdéd követni atyádnak életét,
Rózsákat szaggatál, koronádba fízed.*

A reneszánszban ismét világi viseletté váló koszorú használatára utal Balassi Bálint *Decima secunda, ejusdem generis* című művében a második versszak kezdősora: „*Új rózsakoszorúban kegyesek, szüzek / ifjakkal táncolnak.*” A *Poema vigesimum quartum, kit egy bokréváról szerzett*¹⁷⁷ című vers első sorában – „*Most adá virágom nékem bokrévárját*” – egy asszonytól kapott bokrévár hivatkozik. A leányok számára koszorú- és a férfiak, ifjak részére a bokréváradás szokása e korban elterjedt – a díszkertek egyik funkciója éppen az ezekhez szükséges virágos növények előállításá. ¹⁷⁸ De gyerekjátékként is ismert a virágok koszorúba fonása, amint az a *Szép magyar comoediá*ban olvasható: „*... az völgyben sok leánygyermek is szoktanak vala egyben gyülni az játék kedvéért s multságért. Ki koszorút kötett s ki táncolt, s ki játszott, ki verset énekelt.*”¹⁷⁹

Ugyanakkor a rózsá medicinális használatának ismeretét föltételezi Balassi Bálint *Kristina nevére (az Lucretia nótájára)* szerzett versében az ötödik versszak: „*Régi betegségből mint támadott ember, / újul rózsá szagátúl...*”¹⁸⁰ E korszak szövegeiben az ilyen típusú hivatkozások korántsem egyediek s csöppet sem ritkán előfordulnak. A Pataki Névtelen művében, az *Euralius és Lucretia históriájában*¹⁸¹ a rózsavíz élnkítő-serkentő-ébresztő hatásúként ismertük meg:

*Mintha rózsavízzel megöntözték volna, az asszony felserkene,
Mint nehéz álomból felocsúdott ember, szemeit felemelé,
Látván szeretőjét, mondja: „Halott valék, szerelmem...”*

A rózsaszármazékok között kiemelt szerephez jutott a kisebb gazdaságokban is előállítható desztillátum, a rózsavíz. Ájulásokból, rosszulletekből való ébresztésre, izgatásra volt ez használatos; átható és erőteljes illata miatt, s nem csak mint szaglószer, de mint borogatásra, kenésre, permetezésre is alkalmas folyadék.

A rózsá egészségőrző, gyógyító hatása ellentétpár alkotására is alkalmat kínált. A már rögzült, botanikai tulajdonságot jegyző ellentétek közé, amilyen a Balassi által is emlegetett piros és fehér¹⁸² virág¹⁸³, rózsá és lilium¹⁸⁴, rózsá és viola¹⁸⁵, fülemüle és rózsá¹⁸⁶ avagy a Balassinál nem található tuskés és tuskétlen rózsá¹⁸⁷

ellentéppárokhöz e korszaktól kezdve, retorikai fordulatként illeszkedik a virág (átvitt értelemben vett) betegség-jelző, bajokat elhárító hatása:

*Az újság vigasztal tégedet tavasszal, engem pedig megasztal,
Rózsa, liliomszál tégedet orvosol, engem pedig aggasztal,
Mert engem tavasszal bánattal ruházál ...*¹⁸⁸

Ez a Névtelentől származó *Sebes tenger habja...* kezdetű virágének ezeröttszáz „kilencvenhétben pünkösdek innepében”, nagy szerelmi bánattól kinzottan íródott.

Balassi a korábbi ellentéppárokból vagy ellentéteket kifejező fordulatokból (mintegy azok helyére állítva) előszeretettel képzett halmozásokat:

*Viola szép színe mutatja hívségét,
Rózsa piros volta hozzám nagy szerelmét,
Fejér rózsá penig mondja tiszta éltét,*¹⁸⁹

vagy:

*Tavaszi szép rózsák, liliomok, violák
idővel mind elhullanak,*¹⁹⁰

Balassi pásztordramájában, a Cristoforo Castelletti Amarilli (1587) darabja nyomán íródott *Szép magyar comoediában*, korábban elhagyott szeretője, Júlia szerelmi visszahódítását kísérli meg. E játék juhásza, Dienes, Juliát – miként ha egy Giuseppe Arcimboldo-allegória volna – ‘parasztosan’ írja le: „*Az melle, mint egy gyömbelő retkecske, az orcája, mint egy parlagi rózsá, az ajaka, mint egy kis megért cseresnye, olly fehér az foga, mint egy lisztlang, az orra vékon hosszúcska, mint egy lukon hámozott salátatorzsácska, jó szaga penig mint az én cicskémnek az kemencében.*”¹⁹¹ Dienes tehát azt mondja, hogy Júlia orcája piros – hiszen a parlagi rózsának, amely a középkor legismertebb és legelterjedtebb változatokkal rendelkező rózsafaja, piros szirma van.

1589-ben Pozsony városából távozóban Balassi Bálint egy ‘bécsi virág’-ról szerzett versében¹⁹² a rózsá nem a korábban vázolt – középkorias szellemiségű, illetve világias-udvari eredetre mutató – szerepek valamelyikében található. A *Bécsi Zsuzsannáról s Anna-Máriáról szerette ének* ugyan nem mentes a többi szerelmi tárgyú vers szokványos fordulataitól (például: „*Piros rózsá tündöklök orcáján, / Szép kaláris tetszik az ajakán,*” avagy „*Arany színű haja / Mint egy gyöngy az foga / Tiszta mézzel foly ő édes szava*” illetve „... *az méhek szekfü szép virágrul / Mézet szedénk egymás ajakárul;*”), de nincsen benne tudós-humanista, mitológiai vonatkozás, petrarcai vagy más idegen költő verséből vett előkép, vallási toposz sem, nem is átköltés, nem udvarlóvers. Ez nem más, mint Balassi – „bús szüve” lecsillapítására tett, férfias kísérletet. Tapasztalatairól beszámolván nyíltan beszél egy bécsi kurtizánnal folytatott alkalmi kapcsolatáról – s ennyiben témája rokon a nagy- és mocskos szájú vágáns költészetben szokásos kurválkodó versekével (noha azok szellemességét nem tartotta szem előtt). A vers szerint egy rövid per napján szerelmi szolgálatra tartott igényt. A költő a Tiefengrab utcában lakó, sok vitéznek tetsző és tőle egyáltalán nem húzódkodó Zsuzsannának (a költő barátja pedig az „attyafia” Anna-Máriának) lett a szeretője.

A reneszánsz női rózsá-jelkép egyidejűleg magába foglalja mindazt, amit a nő testileg és lelkileg jelentett, és mindazt, ami a férfi által a nőből fontos lehetett. (Hogy mindez igaz lehet a férfi rózsá-jelképre is, Gergei Albert *Árgirus históriája* – igaz, hogy csupán tündéresszonyiasan – mutatta.) A piros rózsá nyitott erotikus sztereotípiá. Már az antik görög nők is kinyílt rózsát (és megkezdett almát) küldtek bizonyosságul szeretőiknek (aztán ez értelmeződik át a Dorottya-történetben, ahol szintén rózsát és gyümölcsöt küld a vértanú az életben maradt írnoknak, aki az ajándék hatására magát eljegyezte a kereszténységgel); a vágáns dalok pirosá is a szerelem vörösét, az ajkakát, az orcát, a duzzadt, vérbő nemi szerveket jelzik, a bibliai prostituáltak, a római mennyasszonyok avagy Dante Beatricéje is a *Vita nuovában*¹⁹³ a szexuális vonzerővel rendelkező piros színbe öltözöttén tűntek fel. A piros szoknya, a vágáns dalok jelképe, erotikus tartalomra utal. A piros szín és a rózsá összekapcsolódása a jelképek tartalmának idővel való összeadódását és a mérték növelését kínálta. Ez részben arra utal, hogy idővel nem érezték már elég nyomatékosnak egyiket sem, kiürültek, erőtlenné találták a hagyományos szimbólumot, részben pedig, hogy a jelkép értelme harsabbá is vált.

A piros szín, miként a piros rózsá a nemi szolgálat jelölésére is szolgált. Gerd Heinz-Mohr és Volker Sommer megfelelően egymásnak a prostituáltak tevékenységi helyét és a helyek nevét, úgy találták, hogy a rózsá és a női szeméremajak közötti hasonlatosság okán számos időpontban és helyen a rózsával jelölték a prostitúciót, a prostitúció helyét és a prostituáltat.¹⁹⁴ A szajhák utcáját Rózsá utcának, rózsákertnek nevezték, az örömtanyákat rózsához címezték, a prostituáltakat látogatók rózsáfűrőknak, rózsajáróknak hívták.

*Az Zsuzsánna egy szép német leán,
Bécsben lakik Tiefengrab utcáján,
Piros rózsza tündöklék orcáján,
Szép kaláris tetszik az ajakán,
Kit sok vitéz kíván
Szép voltát csudálván,
De csak heába szeretik sokan.*

...
*Egy társommal midőn én ballagnék,
Szerencsére reájok találék,
Rájok nézve ottan felgerjedék,
Jó társommal szerelembe esék.*

...
...
*Minden bánatunktul
Ott mi esénk távul,
Hogy szerelmet nyerhetnénk egymástul.*

*Többet szólnom dolgunkról nem szükség,
Elég hogy megvolt minden édesség,
Ölelgetés, csók, tánc, gyönyörűség,
Ékes beszéd, tréfálás, neveltség,*

Az érzéki beállítódás bevállása, a szinte pogányias életvitel kimondása, a carpe diem vállalása Balassinál, miként reneszánsz beállítódású kortársainál is, összeegyeztethetőnek látszott mind a más asszonyhoz fűződő testi szerelemmel, mind a keresztény vallástól meghatározott erkölccsel. A reneszánsz művészek műveiben is nagy gyakorisággal jelentkeznek a testiség és a vallásosság témaváltozatai.¹⁹⁵ Kétségtelen, hogy az érzéki leírásokban a földi szépség ezoterikus vonásokat is tartalmazott, ahol azonban az antik és humanista tartalmú jelképek hiányzanak, mint például Balassi bécsi kurvázását felidéző versében, ott a motívum előképeit inkább a vágáns szövegekben kell keresniük.

Balassi kortársai kedvelték a játékos, szellemes üzeneteket, amelyek sokszor az önkifejezés váratlan és új formáját adták. Az alkalmi jelleg e korszak költőinek és verselőinek vizuális munkáiban is tettenérhető – de talán ez a legnagyobb értékük, a személyességük kútfője is. A sárospataki diákirodalomból Kilián István által gyűjtött képversek között rózsza formába tört-szerkesztett-rajzolt latin nyelvű szöveg is található.¹⁹⁶ E képversek formájukkal adnak újdonságot a szövegtani jelentéshez, s többnyire rámutatnak legfontosabb üzenetükre. A technopaegium poeticum, a mesterkedő költői játék gyakorlása a költészettani alapfogalmak és lehetőségek iskolai elsajátításában játszott szerepet. Ebből a közönséges iskolai gyakorlatból terjedtek el s váltak a műveltségükre valamit is adók népszerű, manierista szórakozásává.

A szöveg és a kép együttes kezelése, közös jelentésben való fogantatása az iniciálékban, a miniatúrákban, a feliratos képekben is látható volt: ezek között gyakorta szerepeltek olyan élőlények, így gyakran a fehér vagy a vörös rózsák vagy a belőlük stilizált (változatosan természetellenes színű) rozetták, heraldikus virágmotívumok, amelyeknek szimbolikus értelmezésük is volt, s közös mintázatuk együttesen is kínált értelmezési lehetőséget. A szöveg vizuális jelentésének növelését mutatják – az antikvitásban megjelent – akrosztichonok, anagrammák, a látványra építő költői dokumentumok.

A humanista irodalomban megjelenő vizuális formák leginkább fogalmakra utalnak, s általában ugyanúgy, miként a középkor organikus világképét megjelenítő allegóriák. Ezért, hogy ezen ábráknak erkölcsi utalásaik vannak – s ebben az értelemben rokonság mutatható ki az ellenreformáció teológiai elvárások szerint készülő erkölcstani-medicinai vagy erkölcstani-botanikai munkáival, amilyen például Péchy Simon Martini-fordítása, *A keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja*.

A képverseknél, iniciáléknál, akrosztichonoknál (vagyis mindazon esetekben, amelyekben a szavak és a képek együttesen pontosították a tartalmat) látható a szimbólumok uralma. Ugyanezt tapasztaltuk a kegytárgyaknál: itt a tárgyak formája vagy a díszítés jellege már-már erőszakolt módokon is utal a tárgy funkciójára. A tárgyak ilyesfajta megfeleltetése a világi használat esetében tovább élhetett. A reneszánsz iparművészeti alkotásokban a vallási és a világi jelképiség gyakorta együtt jelentkezett, s hol közvetlenül tapasztalhatóan vagy közvetetten kimutathatóan ilyenkor a rózsza-motívumok hasonló kettős jelleggel rendelkeztek.

Az 1560-ban készült németalföldi bőrládikó sárgaréz rozettái funkcionálisak: velük pántolták össze a tárgyat. A ládika oldallapjain életképek láthatóak. Az egyikben egy kertben táncoló pár, a másikon egy szökőkút mellett álló asztalnál étkező pár (amelyet egy tállal szolgáló s egy fúvós hangszerezen játszó alak vesz közre) – az ülő pár előképe Hans Sebald Beham festménye, a *Tékozló fiú története*. Azaz a ládika ábrázolásai az érzéki

örömökre utalnak – így, ha a rózsá díszítő funkciója mögötti jelentését is keressük, ezen meghatározottság alapján tehetjük.

A magyarországi ötvösművészet a XV–XVII. század között teljesebbé válik nemzetközi hírűvé.¹⁹⁷ A külföldi divat szerinti ékszerek – itáliai s különösen velencei, francia¹⁹⁸ és spanyol eredetűek – mellett a végrendeletek gyakran emlegetik a nagy értéket képviselő magyarországi munkákat is. Az ékszerek mind a nők, mind a férfiak esetében a ruházat díszítésére szolgáltak, miközben értékőrző funkciójuk sem volt elhanyagolandó. A nemesfémű készülő női tárgyak között a nyakbavetők leginkább aranyból készültek kövekkel és gyöngyökkel díszítetten: egyik félé díszének a neve is rózsá volt. Thököly Mária zománcos nyakbavetője harminchat rózsában elhelyezett köveket és gyöngyöket tartalmaz 1643-ban,¹⁹⁹ Balassa Ilona (1609) „nyakbavetőjén húsz gyémántos-rubintos nagy arany rózsá volt, ugyanannyi kicsiny rózsácskával közbe-közbe”,²⁰⁰ a Thurzó leányok rózsáiban pedig nagyszámú gyémánt, rubin, gyöngy és smaragd ragyogott együtt. A nyakbavető – legyen az nyakra- vagy ingrevaló – egyik díszítési formáját, az alakjában rózsáformát utánzó neveztek el rózsának, állt legyen zománcos vagy anélküli, nemesfém foglalatú s akármilyen színű bármiféle nemeskövekből. A nyakbavetőről lecsüngő násfákat (amely kifejezést egyként használták a bonyolultabb függőkre és a homlok diadémjára) nevezetes magyar ékszernek tartja Radvánszky Béla,²⁰¹ s annak egyik alakját rózsaként ismeri: azért, mert a rózsára emlékeztet.²⁰² Az önálló ékszerdarabként viselt függők közül kizárólag a rubinból kirakottat nevezték, nyilvánvalóan a színe miatt, rózsának.²⁰³ Azonban a mellre vagy hajba való ékszerek rózsái, akár keverten is, többféle kövekből összeállítottak: bennük „nemcsak rubint, gyöngyöt és gyémántot, hanem smaragdot is foglaltak; alakra nézve találunk kerek, hosszast, pántlika és tekergős formára készült, dúsan zománcozott ágas rózsákat. A gyémántos rózsákat néha kereszt formára is összerakták ...”²⁰⁴ De kizárólag rubinból készült Esterházy Ilona (1650) ékszer: „egy arany, fehér-fekete zománcos tekergős formára csinált négy ágú mellyre való rózsá”-ja, „kiben 25 rubin”²⁰⁵. Esterházy Ilona tulajdonában volt egy rózsá formára csináltatott leveles bokréta is, szintén rubinokkal gazdagon kirakva.²⁰⁶ A rózsavirág formáját közvetlenebbül idézik akkor, amikor a gyöngyöket, köveket rózsát utánzó foglalatba helyezik, vagy azokat a láncban szirmokat utánzó foglalatok által, illetve szemekkel tartják egybe.

A nők mellett a férfiak is használtak ékszereket. Serédy Benedeknek (1672) gyémántokból készült rózsá medálja²⁰⁷ volt, Pálffy István (1621) pedig „1400 forintot érő ..., boglárókból alakított gyémántos rózsát” viselt a kalapján.²⁰⁸

Szalárdi János, aki az 1526–1662 közötti korszakot az 1662-ben megjelent *Siralmas magyar krónikájában* tárgyalta, művében kétszer is hivatkozik a rózsára, miközben aprólékosan leírja Liechtenstein nagyherceg Ainsgron falubéli pompás kastélyának reneszánsz kertjét. Egyszer, amikor az augusztusban nyíló szegfűkről az állította, hogy a „kinyílt virágok középszerű rózsával vetekednének”,²⁰⁹ másodszor pedig amikor kerti díszekről ejt szót. „A kertnek két felsőbb része között a kőfalakon mindkét felől piros és fehér márványkövekből igen mesterséges, de nagy magasságú kapuk lévén építette, azokon kétfelé nyíló vasrostélyos, erős zárú, mesterséges rózsákkal festett, aranyas virágokkal cifrázott kapuk valának, ...”²¹⁰ A szegfű méretének a rózsához való viszonyítása nemcsak a rózsá ismertségét és kedveltségét jelenti, hanem azt is, hogy az közönségesebb az előzőnél. A szegfű európai elterjedése valóban – Rapaics Raymund is így tárgyalta – reneszánsz kori fejlemény. A kapu festett rózsákkal való ékesítése távoli utalás a kert jellegére, értékére és megbecsültségére is, miként bármilyen tárgynál vagy építménynél is tapasztalhatjuk.

Az 1588–89 fordulóján született Balassi-comoedia ‘parlagi rózsá’ kifejezése mutatja, hogy a rózsá megnevezésére hazai, magyar név is született. E kifejezés egyébként is érdekes, mivel azt Clusius 1583-as, pannóniai fajokat is bemutató herbáriumában a *Rosa sine spinis*, a *Rosa cinamomea* rajzai mellett két *Rosa campestris*-ábra leírásában is szerepelteti. E *Rosa campestris*-ről Clusius följegyzi, hogy a magyarok parlagi rózsának ismerik.

A ‘rózsá’ kifejezés a többi európai nyelvhez hasonlóan, a magyar nyelvben is latin eredetű. A növényt jelző *rosa* szó először az 1400–1410 körül keletkezett Schlägli magyar szójegyzékében²¹¹ szerepelt (947. számmal jelölve; 951. alatt a rózsavíz is megtalálható). A besztercei szöszedatben,²¹² amely a XV. században készült, szintén ott található a *rosa*. Az 1533-as Murmelius-szójegyzék is ismerte (1486. szám)²¹³. Calepinus latin-magyar szótára²¹⁴ 1585-ben már felsorolta a „sipke *rosa auagy rusa*”-t és a „parlagi *rosa auagy tsipke rosa (cynorrhodon)*”-t, sőt egyenlőségi jelet tett az elnevezések között. A ‘*cynorrhodon*’ kifejezés Theophrasztosz növénytani munkájából származott, a ma használatos nevezéktanban az a *R. caninát*, azaz a parlagi rózsát jelöli. Szikszai Fabriczius Balázs 1590-es *Nomenclatura*²¹⁵ című munkájában a dísznövények között szerepelt a ‘*czipke rosa*’ (mint *Rosa pumilla*)²¹⁶ s attól elkülönítve egy másik, amit ‘*basa rosa*’-nak neveznek.

Melius Juhász Péter 1578-ban megjelent *Herbáriumában* terjedelmes szócikkben tárgyalta a rózsát²¹⁷ (*Lonicerus* 1557-es *Historia natarulisát* vette alapul s azt egészítette ki Tragus 1539-es, Fuchsius 1542-es és Matthiolus 1565-ös munkáiból származó ismeretekkel), a hazai szakmunkákban először külön címszóként:

De Rosa.

Természeti:

Igen hidegítő természetűek az rózsák.

Belső hasznai:

A rózsavíz, rózsacet, rózsaoaj igen jó minden hévbetegség ellen, az hidegteleés ellen jó, az szívet, agyvelőt erősít.

Az rózsának amaz levele alatt valóját elvesd, bimbóját, nem jó. Az új rózsák az kemény hasat meglágyítják.

Az rózsának a csipkéje, aki az virága után ottmarad, ha megtörik s borban isszák, az vesékben követ ront.

Az veres rózsának succusa, aki megérik, ha kifacsarod és megiszod a rózsá bugja succusát, próbált dolog, hogy az az asszonyember feje- és vérfolyása ellen jó. És aki lidérces, azaz foly a mag az testéből s nem tart-hatja meg a magot, igen jó annak.

Ha pedig borban iszod a veres rózsá gyümölcsét gyakorta, ezen haszna lészen.

Az rózsajulep igen jó szomjúság ellen. Az hideglelőknek így csináld az julepet:

Nyolc óráig áztasd meg a rózsát jó vízben, ezután lassú szénnel forrald meg, ezután facsard ki, vess nádmézet belé, ha az nincs, vess feje mézet belé annyit, hogy édes legyen. Ezzel is, e nádmézzel főzd össze, add innya az hideglelőknek.

Külső hasznai:

Az száraz veres rózsát borban főzd meg, szűrd meg, főfájónak, hévségtől ha támadt, igen jó, fogfájást, fül-fájást és a szeméremtest dagadását meggyógyítja.

Ha az borban főtt rózsát az hasra kötöd, az hévséget megállatja, sőt Erisypelata, azaz Cangraenam, azaz Ignem sacrum, az szent Antal tüzet is megoltja. Ezen haszna a rózsacetnek.

Melius munkájában elkülönítetten jelent meg a csipke, melyet Theoprasztosz, valamint Dioszkoridesz alapján De Cynobato dioscoridiként ismertet.²¹⁸

Melius egyébként nem használta a parlagi rózsá kifejezést. *Herbárium*ában a rózsá Rosa hortensisként és Cynobato dioscoridiként tűnt föl. Az előző a fajként meghatározhatatlan, természetett kerti rózsá, amelyből olajat, vizet és ecetet készítettek és a szirmát, illetve a csipketermését gyűjtötték, néhányszor e növényt rózsának vagy vörös rózsának is nevezték: ez utóbbi a R. canina vagy gyepürózsá, korábbi nevei az ebrózsá, az ebscipke, a galagonyafü és a csipke.²¹⁹ A rózsá latin („rosa”) és német („rosen”) nevét is megadja Melius.

Melius a rózsá mellett, mert követendőnek találta a hagyományt, a rózsacetről, a rózsaoajról és rózsavízről is írt – medicinális hasznukat sorolva fel. Az általa rózsagyökérnek leírt szert Gombocz Endre 1936-ban nem rózsáeredetűnek határozta meg.²²⁰ Melius a herbáriumban egyébként 26 leírásban hivatkozik a rózsára vagy rózsaszármazékra, többségében gyógyszerként – hiszen herbáriumába csak azok a növények kerültek be, amelyeket a kor medicusai gyakorlati hasznuk miatt becsültek.

Ami a rózsáról való ismeretet illeti, nem állt távol egymástól a XVI. századi és a XVII. századi tudás. Apáczai Csere János 1653-as *Magyar Encyclopaediájának* Rózsá címszava még mindig a pliniusi és a dioszkoridészi fragmentumok idézésén alapult.²²¹ De Kájoni János *Hasznos orvosi könyve* (1656), Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisa* (1690), a Nadányi János fordította *Kerti dolgok leírása* (1669) sem jelentettek fordulatot a rózsáról szóló Kárpát-medencei ismeretekben vagy a rózsá felhasználásában.

A Melius Péter *Herbáriumához* kötött recipék²²² a kézírások alapján több magyar és latin nyelvű bejegyzőtől származnak, s valószínűleg 1598 után, de a XVII.²²³ század első éveinél nem később keletkeztek: a 777 – némelykor töredékes vagy hiányzó – recept között, 19 olyan recept szerepelt, amelyben rózsából származó nyersanyag szerepel. Gyógyszerek nyersanyagának tekintették a rózsá virágát, a vörös rózsá gyökérét, a rózsaoajat, a rózsátövet (?), a rózsavizet, a rózsacetet, a vörös rózsá ecetét, a rózsamézet és a rózsapogácsát. Ezek közül mindenekelőtt a rózsavizet, majd pedig a rózsaoaj használatát javasolták a feljegyzők. A rózsaoaj, a rózsavíz, a rózsacet, a rózsaméz és a rózsapogácsá előállítását nem adták meg, ezek ismerete feltétlenül része volt a medicusai mesterségnek, sőt a mindennapok gyakorlatának is. Hogy rózsaoaj és rózsavíz előállítása a nemesi udvarházakban is elterjedt lehetett, arról az inventáriumok desztillátumairól hírt adó följegyzések tanúskodnak. Arról, hogy a „Rósa olajat mint kell csinálni”, több²²⁴ 1711 előtti magyar nyelvű kézirat részlete is ad hasznos eligazítást. Bornemisza Anna – bár későbbi: 1680-as – szakácskönyve pedig a rózsacet előállítását taglalja.

A rózsát vagy rózsából készült nyersanyagból készült orvosságokat köszvényre,²²⁵ véres szemre,²²⁶ mindenféle szemfájásra,²²⁷ hályogra, fejfájások ellen,²²⁸ szájböblítésre, fekete fogra, sömörre, franczius betegségre,²²⁹ annak, akinek a „Farka ... megh vesz” valamint mirigyre javallták. Egyetlen egy sem hazai módszer, mind megfelel a korszak európai medicusai gyakorlatának.

Valószínűleg az 1593-ban elhunyt Lencsés György a szerzője a három másolati példányban megmaradt *Ars Medicának*.²³⁰ A szerzőnek, bár szokásosan számos antik hivatkozása volt, kortársi ismeretei Meliusénál jobbak: Matthiolustól származtak mérgezés elleni receptjei, Fuchstól²³¹ a humorális elvei. A döghalált²³² elkapott beteg szomjúsága ellen javasolta: „vizet kell csinálni, kiben egy kevés árpát, rózsának kifacsart levét, vagy sóskáét, vagy száraz lemonyáét...” A hideglelés ellen egyébként is mindig savanyú ízű anyagokat ajánlott ez a szerző is – a nedvtan értelme szerint.²³³ Szintén antik és középkori iratokra utalt vissza a házak levegőjének megtisztítására és a szédülés megakadályozására vonatkozó utasításban: „Nyárban házadban rózsát, violát, vizitököt, szőlő levelét, fejér fűz levelét vitess be, hogy hűvösítse házadat. ... Jó szagolni rózsákat, ecőtöt ...”²³⁴ Egyes betegségekre, amilyen a pokolvar, orbánc, Szent Antal tüze, azaz a hévséget okozókra mindenkor ajánlott a rózsai szer. Avagy az ájult életre keltésére is. S ezek is mind az európai gyakorlat eljárásai – olvasható például Rabelais *Pantagrueljében* is az első könyv XIII. fejezetének utolsó mondatában.²³⁵

Frankovith Gergely nyomtatásban 1588-ban megjelent *Hasznos és fölötte szükséges könyv* című orvosi munkájában is hagyományos értelmezés szerint ott szerepeltek a rózsából, illetve rózsával készült gyógyszerek, ámbar e munka szemlélete középkoriasabb elődénél. Frankovith ismerteti a parlagi rózsából készült rózsaoaj előállítását – hús virág-, illetve növénykivonattal egyetemben, valamint azt a 123 növényi részből kevert Serapium-kenetet, amelyet 32 betegség ellen is felhasznált.

A későbbi korok medicusi és borbélyi gyakorlata is felhasználja majd a rózsát a gyógyításban, s mint a korábbi korokban: olajként, vízként és ecetként; a továbbiakban is hagyományosan a mozgásszervi betegségekre, szembajokra,²³⁶ nemi szervek működési zavaraira, betegségeire, hőemelkedések és fejfájások ellen.²³⁷ Az emberorvoslás mellett a kortársi gyakorlatban állat és egyebek kezelésére, ha szórványosan is, de használták a rózsakeretű szereket, így például Máriaassy János *Egy néhány rendbeli lóorvosságok* és a *Más orvosságok* (1614–1635 k.), valamint Török János *Orvoskönyv* és a *Lovak orvoslása* (1619) című munkáiban értelmezett módokon.²³⁸ A ‘más orvosságok’ között megjelenik a rózsamag (a palántát megevő bolha és hernyó ellen), a rózsalevél (csipa ellen). A bélférges ellen pedig rózsavíz itatással való védekezést javasolt Máriaassy: rózsakeretű anyagokat azonban több, a lovak orvoslására szolgáló gyógyszer nem tartalmaz.

A vallási elmélkedések közvetett vagy közvetlen megjelenése a különböző szakmunkákban egyébként gyakori e korszakban. Frankovith Gergely (1557 k.–1600 k.), aki a sárvári tudóskörrel kapcsolatot tartó Sopron városának orvosa, egyébként csak borbély-sebész, munkájában a medicusi ismeretekkel szinte azonos mértékben tartotta szükségesnek a jó erkölcsiség terjesztését. Könyvében a betegségek, a tünetek, a gyógyászati eljárások és a gyógyszerek mellett vallási okfejtések, imádságok is feltűntek: mindez a középkori hagyomány katolikus föltámasztásának eredménye, miszerint a betegség nem más, mint Isten büntetése, tehát a gyógyítás csak akkor lehet sikeres, ha a beteg istenfélő magatartást tanúsít. Ez a szemlélet éppen ezért magukat a gyógyszereket is isteni eredetűnek tudta, amelyek hatását fokozta a vallás-erkölcsnek megfelelő életvitel.

Feltűnő, hogy az orvosi és a természetismereti munkák szerzői az európai egyetemeken megfordult egyházi értelmiségiek, akiknek szaktudásánál jóval jelentősebb a tájékozódási képessége és természetesen latin nyelv-ismerete. Valamennyi munka kisebb vagy nagyobb mértékű kompiláció, antik ismeretekre épülő modern betétekkel, illetve átszerkesztésekkel. Melius Péter *Herbáriumában*, Beythe András *Fives Könyvében* tehát a vallás-erkölcsei ismeretek a szerző képzettsége és a reformációnak, illetve ellenreformációnak való elkötelezettsége alapján jelentek meg. Péchy Simon műve, *Az Keresztyén Szüzeknek Tisztességes Koszorúja* lesz majd e tendencia másik módjának kifejezése, amikor a munka már inkább tekintendő erkölcsinek, mint természettudományosnak, még ha benne botanikai ismeretekkel találkozhatunk is. Melius humoralpatológiai szemlélete is, mely szerint a betegségek a testben felhalmozódó rossz indulatú nedvekre vezethetőek vissza, így érthető. Melius művének változata Beythe kiadványa – valójában a növényleírásokat emelte ki s hagyta el belőle. Frankovith vallási elmélkedésekben gazdag *Hasznos és fölötte szükséges könyvéhez* képest újszerűbb medicusi ismereteket kínált a Lencsés-féle *Ars Medica* (bár nyomtatásban nem jelent meg a maga korában) – s bár a felépítése, amint a fej betegségeitől indulva a végtagok betegségeig jut el, középkorias, a mérgekről szóló könyve Matthiolus velencei kiadású Dioszkoridész-kommentárjára, a gyógyszerelése pedig Fusch alaposnak tekintett ismereteire épül.

Végezetül meg kell említeni a hazai területeken használt kalendáriumokat is, amelyek együttesen közvetítették az életmódbeli, orvosi, viselkedési, mezőgazdasági stb. ismereteket: s azok ennyiben a közös vallásos és a tudományos, illetve a praxisra való nevelés eszközei. A középkor alapvető gyógyítási eljárása, az érvágás gyakran használt módszer, de egyúttal megelőző mód is volt, s szintén a humoralpatológia rendszerén alapult. Az érvágás időpontjának megállapítására asztrológiai számítások szolgáltak, s ezt megkönnyítették a különböző vidékek helyi földrajzi-csillagászati vonatkozásait figyelembe vevő kalendáriumok. A salernói orvosi iskola hagyományai értelmében Regiomontanus 1473-ban nyomtatott nürnbergi kalendáriumában a tudnivalók rigmusokba foglaltattak. A salernói *Regimen Salernitanumot* számos bővítéssel (például Arnoldus de Villanovaéval) és számos nyelven adták ki, Szlatky Mária mintegy 300 kiadásáról tud a XVIII. századig.²³⁹ E kalendárium latin és német nyelven korábbról is ismert, magyar fordítását Felvinczi György tette közzé. Ami a rózsahasználatot illeti, nincs új medicinai információtartalma egyik versikéjének sem.²⁴⁰

XX. Az ártalmas italok ellen való orvosságok:

*Zsályha ha rutával italodban léssen,
Semmi ételedben ártalom nem léssen.
Vagy zsályával rózsá pohárodban léssen,
Fajtalan szerelmet meglassítnak éppen.*

LXXIX. A látás megerősítők:

*Szaporá- és vérehulló füvek hasznak.
Egyaránt használnak rózsá és ruta,
Akinek az szemét az homály befogta,
Ezeknek vedd vizét, s világát meghozza.*

Az elméleti alapokat nélkülöző, csakis a hasznosnak talált gyakorlati ismereteket közlő XVI–XVII. századi magyarországi orvosló könyvek, köztük a herbáriumok, regulák inkább tekintendők nemzetközi termékeknek, mint hazaiaknak. A különböző céhek nem fejlesztettek ki saját programot, elméleti háttér híján a különálló tendenciák nem fejlődhetek ki. Bárki tudása azonos, antik, ókori és középkori anyagokra épült, s az ezekhez való ragaszkodás, de maga a kizárólagos hivatkozás is nagyobb érték, mint a saját vagy a másoktól ellesett tapasztalat. Egyes receptekhez fűzve találunk utalást arra, hogy leírója hol és kitől tanulta, kipróbálta és hasznosnak találta-e, de e kéziratok, illetve könyvek nem igen terjedtek el.

A rózsaszimbólumok dolgában is ez a helyzet: a nyugat-európai katolikus és a reformáció által felszínre került új tanok határozzák meg használatukat, használatuk jellegét és mértékét.

A rózsáról mint gyógyászati céllal termesztett növényről s mint vallási célokra felhasználható virágról, valamint a rózsá profán használatáról a magyar adatok ugyanazt árulják el, mint az Európa bármely területéről származóak. Látható, hogy a rózsajelképek és rózsaszerek akár vallási, akár természetismereti vagy profán tartalmúak, Európa-szerte azonosak, s területenként kevés változatosságot mutatnak.

A rózsá: egy szó az univerzális nyelvből

A hagyományos és az új használat a rózsá változatos jelentését rögzítette: a jelképhalmazásra azonban mégsem ez az időszak adott először okot. Az ókor végén, amikor szarkofágokon megjelenik a körökből álló rozetta, illetve az ilyen rozettát körbevevő rozetták köre, a kör mint ikonográfiai szimbólum készen állt arra, hogy a halált és az örök életet kísérő virágot, a rózsát a maga vonatkoztatási terébe vonja. A kör elsődlegessége, ha nem is bizonyított, de a korai kultúrákban, a mandalaformákban játszott szerepe feltűnő, s minden esetre hangsúlyosabb, mint virágunké. A kör kitüntetett részeinek: a középpontnak, a belső udvarnak, a belőle sugárként szétfutó küllőszerű vonalaknak (s mindezen a tisztán áttekinthető, értelmezhető és nem mellékesen: ismételhető ábrázolási módoknak) önálló jelentései alakultak ki – kezdve a neoplatonisták központból kisugárzó örök, isteni szellemnek ábrázolásától a mindenféle körforgásra utaló kerékig, a Krisztus monogramjának körbe-kerékbe való elhelyezésig (amilyen S. Apollinaris katakombájában van, Rómában), a világ vélt szerkezetéig, az abszolút mozgás körként való ábrázolásáig s történetesen a rózsáablakokig. A rózsáablakok szerkezete magyarázza igazán, miért e virágra hivatkoztak: központtal és harmonikus-ritmikus fölépítéssel rendelkezik az elemi-csillag-szellemi világ is, amelyet ez a körökből, koncentrikus görbékből fölépített emblematisz rózsá ‘testileg’ is bemutat. Később aztán, miként a jeltorlódásoknál megfigyelhető, az egymásra rétegződő jelképek átmosódnak: találunk olyan rózsáablakokat is, amelyeken maga a növény ikonográfiailag,²⁴¹ mi több, botanikailag²⁴² is azonosítható.

Amikor Krisztus monogramját körbeírták, s amikor Krisztus sebeire, illetve mártíromságára vagy éppen a Krisztus halála által megmutatkozó örök életre kezdett vonatkozni a rózsá, akkor újabb indokot találtak a síkidom és a virág jelentésének összevonására. S amint a rózsáablak közepén Krisztus (egyedül vagy Mária ölében, vagy akár valamiféle reá vonatkozó képi utalás révén) vált láthatóvá, mint a mozdulatlan központ, mint a létezés legintenzívebb része, az is nyilvánvalóvá vált, hogy Jézus e világmodell szíve.

Amiként Mária ölében az istenfiú, úgy a gyermek Jézus kezében tartott rózsá egy mentalitás: az önfeláldozás jelképe lett. L. Carracci (1555–1619) festményén a Madonna (és Szent Domján) kezéből alápergő rózsáfűzér s a gyermek ujjai között felmutatott vadrózsá a Jézus által fölmutatott virág jelentését erősítik: a három, rózsával megjelölt alak egymáshoz tartozik (Bologna, Pinacoteca Nazionale).

Jézushoz a gótika korában több szálon is visszatalált a rózsá, s ez a hivatkozás a reneszánszban is fennmaradt. A rózsá maszkulin jellege – az előbb jelzett vonalon – éppen akkor erősödött, amikor a rózsafüzérrel, a közép-európai hercegnő szentekkel, az erotikus jellegű víziókat látó, rózsás-attribútumokkal megjelent női szentek egyre gazdagabban övezik virágaikkal Máriát.

A rózsá formája és belevitt tartalma szerint Krisztuson és Márián keresztül világmodellé és természetesen a világ magyarázójává is alakult: ez megeremtette az alkalmat a rózsával való meditálásra. Az organikus világképben a világ minden szintje áttekinthetően elrendezetté vált, s nincs rész, amely, mint a Mengyelejev-féle kémiai elemek periódusrendszerében, ne volna határozottan elrekeszhető és körbefoglalható, ne volna magából a helyzetéből következtethetően precízen magyarázható, az organikus világkép szintjeit allegóriák és szimbólumok képileg egyértelmű rendszerével jelenítették meg. Egy allegorikus-szimbolikus, képi természetű univerzális nyelv kialakulása kezdődött el, s ebben a gazdag, utalásos világban nagy szerep jutott a rózsának: a szenvedély kifejezője lett, amelyről az ember a legtöbb tapasztalatát a szerelemben szerezte meg, s leginkább ahhoz is hasonlította.

Mind a Máriához, mind pedig a Krisztushoz kötött virágban a közösséget kifejező és képző szimbólumot kell látnunk, amely elég hatalmas és tág (sőt az idő haladtával: egyre tágabb) ahhoz, hogy egyre több mindenre vonatkoztatható jellege is megmaradjon. A férfiasnak tudott tulajdonságokkal megáldott rózsá az olyannyira vágyott univerzális nyelv jelképe is kezdett lenni, ámbár nem több annak egyetlen szavánál – még ha ez a szó hol egyszerűnek, hol pedig összetettnek látszó is.

A tökéletes nyelv keresésére az organikus világkép tartalmainak elvont ábrázolhatósága ad biztatást, s mindezzel párhuzamos volt az aléisták, kabbalisták, titkos társaságok és bölcselők hasonló törekvése, hogy megeremtsék a világ enciklopédikus áttekintéséhez szükséges nyelvi rendszert.²⁴³

Az alkímia, mind kialakulásakor, mind a történelemben filozófiai és gyakorlati meghatározottságúnak mutatkozott, ezért kísérleti – s ennyiben természettudományos – jellegű is. Filozófiai háttérét a hellenisztikus bölcsleletben találta inkább meg, s nem az egyiptomi vagy a keleti ismeretekben.²⁴⁴ Az aranycsinálásra vonatkozó, bölcsleleti rendszerekre hivatkozó természettudományos elképzelés azonban nem tekinthető valódi kísérleti tudománynak, művelői is inkább filozófusoknak vélték magukat, elemátalakítással foglalkozva, a keresés titkaira törve igyekeztek az isteni tudást megtalálni. Ugyanazt a materia primát keresték az i. u. II és III. századtól, Zosimosztól Albertus Magnusig, az arab Halid ben Jezidtól Paracelsusig. Abban a könyvnyomtatás óta megjelent ötezer alkímista műben,²⁴⁵ amely egy átfogó világmagyarázattal telített, leginkább a titok fölfedezéséről, rejtjelezéséről és elhallgatásáról esett szó.

Az alkímisták a rózsajelképek fönntartásához és bővítéséhez is hozzájárultak. A makrokozmosz mikrokozmoszban való leképezése, a női és a férfi jellegűnek tartott tulajdonságok, az anyagra, technológiára, kémiai folyamatokra való vonatkoztatás, a testiség és a nemi aktus, általában a szerelem s az élet, a halál megidézése azokat a szimbólumokat is fenntartotta, amelyek, ha más okkal is, egyszer már megjelentek. Az anyagátalakítások stádiumai színekkel is jellemezhetőek: a Bölcsék köve, az alkímista elképzelések szerint vörös, hiszen az a lélek tartózkodásának a helye, amint a vér is az. A vörös színhez társult hasonlatok között jelen maradt a rózsá is, miként a Bölcsék köve környezetében is. Egy későbbiekben, 1749-ben Frankfurtban megjelent *Gloria Mundi, Musaeum Hermeticum* illusztrációja a Bölcsék kövének eléréséhez ad útmutatót: annak folyamatát hét allegória mutatja be. Az utolsó, az újjászületés allegóriája előtt egy rózsabokor alatt álló egyszarvú látható: az erdőben rejtőzködő egyszarvú a szellem és a lélek szimbóluma. A rózsá és az egyszarvú ábrázolása visszamutat a gótikában kialakult hortus conclusus jelképeire.²⁴⁶

Basil Valentine is alkímiai metaforában írta le a folyamatot – s mindezt egy bonyolult ábrában rögzítette. A Hermetikus kör is a bölcsesség kövének előállítását mutatja be, s az unikornis rózsacserje alatt hever.²⁴⁷

Az alkímiai munkát, folyamatot, kísérletet gyakran részletekben bővelkedő, gazdag mellékjelentésekkel rendelkező biológiai, természeti hasonlattal írták körbe, azaz jelképes módon, de bármikor előfordult, hogy e szimbólum elszabadul az ábrázolt tárgyától, azzal fölcserélődött, s a lényegét látszott felmutatni. A rózsá – amely a szenvedélyes szerelem bonyolult és éppen ezért homályos szimbóluma – ilyen áttételekre is alkalmasnak bizonyult.

Fónagy Iván *A rózsakeresztesek titkos ábráiban*²⁴⁸ példát kínál az alkímista színszimbolikára is: „... a vándor megöli az oroszlánt, és elveszti vörös vérét és fehér csontjait. Később vörös és fehér rózsákat talál a vándor, majd fehér lányok és vörös fiúk akarnak egyesülni. ...” A vörös tinktúra szokásosan az arany, a fehér pedig az ezüst előállításához kell. Biedermann értelmezése szerint azonban az alkímiában a vörös rózsá a Sulphur, a fehér rózsá pedig a Mercurius szimbóluma. Ugyanő a hétszeres szírmű rózsát a hét fémre, valamint azok megjelenésére: a hét bolygóra utalóként írja le.²⁴⁹

Amikor Arnoldus de Villanova egyik munkájának címétül a *Rosariumot* adja, ugyanahhoz a kortársai által megszokott szimbólumra hivatkozó gyakorlathoz fordul, amellyel mások is éltek, ha munkájukat összefoglalónak, esszenciálisnak kívánták állítani. A mű tárgyának misztikumát is sejtette ez a műcím, s azt a rajongást, amellyel a szerző – s persze az olvasó is – a tárgy megismeréséhez s a tudás elsajátításához fordult. A rosariumokban alkímiai, orvosi,²⁵⁰ erkölcsi, misztikus,²⁵¹ kevert műfajú kéziratokat találunk. Valamennyi rosarium

egy valamiféle rendben összeszervezett, a tárgyát általában enciklopédikus igénnyel földolgozó munka. Villanova a maga *Rosariuma* értelmében az Aqua Vitaevel öntözött amalgamból fekete Hollófej keletkezett, amelyből piros színű anyagot főzött ki. Az így kapott, a higanyt fehérre vagy vörössé alakító Elixírből képezhető a Bölcsék köve, amellyel az ólom arannyá vagy ezüstté változtatható.²⁵² A vörös szín a lélekülés jelképe. A vörös szín – rendszerint – valamiféle dualitás egyik pólusa – itt éppen az élethez kapcsolódott.

Az alkímisták többsége orvos volt vagy gyógyítással is foglalkozott, így a rózsza medicinalis alkatrészként is hozzájuk kötődhetett. A mindenhol titkot kereső, Európát átbolyongó svájci Leonard Thurneysser (1530–1596) leginkább kétes, egyiptomi eredetűnek mondott gyógyszerekkel gyógyított: köménymagolajból és vitriol (rézszulfát) olajból készített rózsacettel.²⁵³

Az alkímiai, mágikus, asztronómiai és a medicinális gyakorlat keveredésére, különösen, ahogy az a laikusok számára megjelenik, sok példa kínálkozik. A középkori eredetű gyógyításban használatos segédeszközként használták azokat az ábrákat, amelyeken bemutatták, mely állatjegyek hatása alá tartoznak a különböző emberi szervek, illetve testtájuk. A zodiákus emberfigurák a csillagok és az ember közötti kapcsolatokat demonstrálták. A Bibliothèque Nationale, Paris (Ms. Lat. 7351) által őrzött nyomaton különösen érdekes, hogy az alakot hosszú csészelevélcimpás rózsák veszik körül, s ezeknek nincs közük a kép tárgyához – jelentése makrokozmosz-elképzelést ígér.²⁵⁴

A Felső-Rajna vidékéről származó Weibermacht mester rézkarca 1455–1480 között egy kártyajáték elemeként készült. A gyűjteménybe kötött rajz elé azonban a gyógynövények hatásáról és felhasználási lehetőségéről tájékoztató szöveget illesztettek, amely a gyógyszerkészítőket tájékoztatta.²⁵⁵

A legfőbb csodaszer az aranyvíz volt, melynek egyik alkotórésze rózsza eredetű. 1589-ben például a velencei dózse, Pasquale Cicogna vett be reggelenként egy kanálnyi abból a fiatalító és regeneráló gyógyszerből, amelyhez egy ciprusi születésű alkímista juttatta.²⁵⁶ A mikro- és makrokozmosz összefüggéseire annyiszor hivatkozó, az emberi sorsot a planétáktól és ásványoktól, növényektől és kövektől függőnek valló Marsilius Ficinus (1433–1499) a *Liber de Arte Chemica* című alkémiai munkájában leírt egy hasonló szert.²⁵⁷ Az aranyvíz receptet maga ajánlja, élete meghosszabbítására Mátyás királynak. Az aurum potabile első magyar leírása 1684-ből ismert,²⁵⁸ s egy 1705-ben készült könyv szerint így szól: ... „gyűjts borago, buglosa, melissavirágot, mely utóbbit mi citromfűnek nevezünk, akkor, amikor a nap az oroszlán jegyében lép, vagy a kocsillagzat vagy nyilas látja a Napot vagy Jupitert. Főzd ezeket a virágokat rózsavízben oldott fehér cukorral s a főzet minden egyes uncijára keverj három aranylapot, ezt idd éhgyomorra kevés aranyzínú borral. Végy azután desztillált vizet, melyet lencsefókuszban vagy más úton melegítettél fel, vedd magadhoz rózsavízben, amelyhez ugyancsak néhány aranylapot tettél, melyet előbb tűzben kiizzítottál, és a legtisztább forrásvízben hűtöttél. Mindezt keverd az aranyos borba és enyhítsd az italt friss tojás sárgájával. Ilyen módon egész testedben könnyen megtartod a nedveket és azokat gyökeresen konzerváld”.²⁵⁹

A reneszánsz végével, a reformáció és a humanizmus, az egyre erősödő jezsuita törekvések, a rózsafüzér-testvériségek feltűnése, az iszlamiták rózsza- és rózsajelkép-használata s a megjelenő természeti megfigyelések nyomán egyként felhasználhatóvá válnak a korábbi áthagyományozott rózsaszimbólumok és a megteremtődő, új változatok.

Az 1475-ben megalakult kölni Rózsafüzér Társaságnak köszönhetően egyre több rózsafüzérre utaló nyomtatvány árasztja el a német területeket. Az 1490-ben Michael Wolgemut által készített színes fametszet – amelynek vonalait piros festékkel nyomtatták – rózsafüzér-lap. Rajta Máriát holdsarlón állva mutatták be. A nyomtatvány keretét Mária-virágokat tartó angyalokat mutató két szegélyrajz adja.²⁶⁰

Ebben az időben került a gyóntatószékre a rózsza a hallgatóság jeleként, de világi használata is ismert a „sub rosa” helyeknek: a római, a bécsi és a wormszi templomok gyóntatószékével mellett Lübeck városi tanács-termében is ott a titoktartásra felszólító díszítmény²⁶¹ avagy oly sok más mellett például a sárospataki vár sarokszobájában, ahol azonban csupán rozettának is alig tekinthető, színes geometrikus – reneszánsz jellegű – mintát festettek a mennyezetre. De a vallásos kőművestársaságok is – önmaguk szerepét és hit alá vetettségüket megörökítendő – számos helyen rózsákat faragtak a templomok díszítményei közé.

Továbbá megtalálható a rózsza Luther címerében – miközben a reformáció ellenzi a jelképeket –, miként az általa és az alkímisták által – mindenekelőtt Paracelsustól – meghatározott panszofisztikus-ezoterikus-keresztény mozgalomban, a Rózsakeresztes Társaság jelképein, a késői panszofista humanistáknál, majd pedig a szabadkőműveseknél is.

A katolikus vallásban a jezsuiták föllendítette Mária-kultusz bővelkedett a rózsára való hivatkozásokban és a rózsaeikéiményekben: a manierizmus és a korai barokk gazdag képvilága maga is igényelte a zsúfolt díszítést. A rózsza mint botanikai lény, mint önmagáért is természetű, gyűjthető és leírható, ábrázolható valóság ekkorra vált széles körben ismertté és megbecsültté.

A reformáció, amelyben a rózsza és a szenvedés keresztje találkozott, földidézte a rózsza és a kör jelképtorlódásának példáját. De amíg korábban a kör és a rózsza, most a kereszt és a rózsza (és általa a kör) jelképisége villant össze. A protestáns vallásokban a rózsza jelentései közül a női tartalmúak kizáródtak, hiszen a reformmozgalmak törekvései ellentmondottak a valóságos embernek tartott Mária kultuszának.²⁶² De nemcsak Szűz Mária vagy a

többi szent szobra nem került be a vallási élet tereibe, a jelképtiltás értelme szerint csökkent a jelképek száma is. A Máriához kötött szimbólumok jelentősége megszűnt, a kálvinista Theodor Beza (1519–1605) zsoltárai erre utaltak.²⁶³ Mindez az újfajta, a katolikusnál puritánabb vallási tudat megjelenítése, amelyben a bonyolult szavakba és reális dolgokat ábrázoló képekbe öntődtek, teológiailag egyértelműbbé váltak és egyszerűsödtek. Az emberi természetet illetően szkeptikus Luther 1520-ra dolgozta ki Pál apostoltól eredeztetett Kereszt-teológiáját, s kijelentette: „Isten egyedül a szenvedésben és a Keresztben található meg”.²⁶⁴

A legelső protestáns jelképek közé tartozik a „Luther-rózsza”, amely eredetileg családi címer volt. A polgári címer Luther által kibővített változatát Bölcs Frigyes szász választófejedelem adományozta a hitújítónak, saját kérése nyomán. Az öt egyenlő szirmú virág közepén a szeretetet jelképező szív és a megváltásra utaló kereszt helyezkedik el. A Luther-rózsza értelme – „*Rózsákon jár Krisztus híve, ha keresztet hordoz szíve*” – máig változatlan maradt.

A protestantizmus ábrázolásellenes törekvései következtében általában díszítés-szegénynek és a szimbólumokban visszafogottnak találjuk az egyházi használatban lévő tárgyakat. A protestáns egyházi művészetben megtaláljuk a rozettákat és némelykor a rózsákat is. De e rózsák már nem Szűz Mária, hanem egy személyhez kevésbé kötött szeretet és szerelem jelképei. Rozetták és rózsák mindenekelőtt a fémművesek készítette tárgyak, a textíliák (kitüntetetten az úrasztali terítőkön), a templommennyezeti festett kazetták és a temetői fejfák (a katolikusok rózsajelképeinél profánabbnak látszó, hisz a világias jelentéshez közelebb eső) vallási jelképe lesz.²⁶⁵

Luther Márton (1483–1546) saját címerét a szenvedés keresztjének, a szív hitének és a hitbéli öröm rózsájának együttes ábrázolásával alakította ki. „A címernek teológiám ismertetőjének kell lennie: egy fekete keresztet kell egy szívben ábrázolnia, a szív természetes színű, tehát piros lenne, amivel magamat emlékeztetném arra, hogy a keresztre feszítettekben való hit üdvössé tesz minket. Hiszen, ha az ember szívből hisz, igazzá is válik. Még ha ez egy fekete kereszt is, ami a halál jelképezője, és még ha fáj is, akkor is megőrzi a szívnek a színét, nem rongja meg a természetet, ami azt jelenti, nem öl, hanem életben tart. Az igaz ember a hitből él, de a keresztre feszítettekben való hitből. De egy ilyen szívnek egy fehér rózsza közepén kell szerepelnie, ahogy megmutassa, hogy a hit örömet, vigaszt és békét nyújt, és ezt rövid időn belül egy fehér, boldog rózsává alakítja át. Ez nem akként történik, miként a világ a békét és örömet kínálja, ezért kell a rózsának fehérnek s nem pirosnak lenni. Hiszen minden angyal és szellem színe a fehér. Egy ilyen rózsának egy ég színű mezőben kell állnia... És a mezőt körbefogó aranygyűrű a jele annak, hogy az égben az ilyen üdvösség örök időnkig eltart és vég nélküli... Krisztus, mi urunk légy szellemeddel életünkben, Ámen”²⁶⁶ – írta 1530-ban a nürnbergi Lazarus Spengler tanácsosnak. Luther jelszava is hasonlókat állított. Luther a rózsát a szellem virágának látta.

A reformáció vallásosságára emberközpontú istenképzet a jellemző: ezért oly nehéz bennük összeegyeztetni az ember szabad akaratát Isten mindenhatóságával. De ez az antropomorfista szemlélet eredményezte azt is, hogy Krisztusban a szenvedőt is lássák, és szenvedése jegyeire különösen odafigyeljenek. A kereszt és a sebek misztériuma fontossá vált, és a sebekből ömlő vére utaló rózsák így kerülhettek a keresztre vagy a kereszt környezetébe. Luther a kereszt, a rózsza és a szív, valamint a kör (gyűrű) szimbólumait egyesítve vizuálisan megmutathatóvá emblematizálta a hitét. Követői aztán e jegyeket együttesen használták.

Andreas Libavius (1550 k.–1616) vette észre, hogy mily nagy hasonlatosság található a rózsakeresztesek jelvénye és Luther pecsétje között: ebből arra következtetett, hogy a titkos társaság szellemiségét nagyban alakította a lutheránus szemlélet.²⁶⁷ A kapcsolat a rózsza szellemi és naturális jelentését hangsúlyozta, s határozta meg a további ábrázolások tartalmát.

Ebben az értelemben szerepel Johann Valentin Andreaének a pápaság, az iszlám és a skolasztika elleni szövetség szorgalmazójának portréja fölött a címerpajzsban a rózsakeresztes embléma.²⁶⁸ Johann Valentin Andreae címerében az András-kereszt szárai között ott vannak a szenvedésszimbólumok: az ötszirmú vörös rózsák.²⁶⁹

A Luther-rózsza és a rózsakeresztesek jelképe közötti hasonlatosságra magyarázatot kínál, hogy számos résztvevő mindkét mozgalomban aktívan tevékenykedett, s a két eszmerendszer több ponton megegyezett, illetve azonos előzmények eltérő eredménye volt: így az emblémává összeálló elemeket is hasonló tartalommal töltötték meg. Az emblémákon FRC-nek rövidített *Fraternitas Rosae Crucis*ban ott az az alkímisták által előszeretettel képviselt célkitűzés, hogy az emberiség szellemi eleje egységesen, társasággá alakulva képviselje és valósítsa meg a világ javára váló gondolatait. A pánszofisztikus eszmék szerint alakult elképzeléseket Johann Valentin Andreae evangelista-luteránus szellemisége hatja át, s a rózsakeresztesek ezt követve váltak határozottan lutheránusokká. Az evangélikus-keresztény elveket lutheri alapon képviselő nemes embereket egyesítő társaság munkálkodását Paracelsus s az általa képviselt alkímisták ezoterikus tanai is ájták. A rózsakeresztes iratokban, allegóriákban a keresztény és az alkímista jegyek elvegyülten jelentek meg. Velük átítatottak a rózsakeresztes emblémák. Bennük az a jelképtorlódás is megjelent, amely általában jellemzője a manierista munkáknak.

A XVII–XVIII. századra fontossá váló misztikus titkostársaság megteremtője, J. V. Andreae (1586–1654) a pánszofióban, a szignatúrában és az asztrológiában járatos, lutheránus prédikátor volt az, aki a reformált és az ezoteriummal összhangban álló kereszténység érdekében kitalált egy mítoszt a Christian Rosenkreutz alapította, 120 éve titkos társaságról. Egy 1614-ben Kasselben megjelent német nyelvű könyv egyik fejezeteként látott

napvilágot a *Fama fraternitas*,²⁷⁰ az „alapító” élettörténetét, halálát és sírhelyének megtalálását elmondó írás. A *Fama* által több helyen emlegetett *Confessio fraternitatis*²⁷¹ egy évvel később jelent meg, a rózsakeresztesek bölcsességéről, amely a mágikus nyelven, a fémátalakító transzmutáción (amelynek értelme szerint átjárhatóvá válnak a világ szférái, így az ember akár önmagát is az isteni tökéletességig tudja eljuttatni) és a tudáson alapult. A rózsakeresztesek emberiséget javító szándékai összhangban maradtak mind a természettel, mind a természetten át megismerhető Istennel.

Nagy jelentőségű rózsakeresztes írás továbbá a titkos tudományokba beavató *Chymische Hochzeit*,²⁷² amely a bölcsék kövének előállítását írta le allegóriában, kifejezését a szerelmi életből kölcsönözve. A *Fama fraternitas* és a *Chymische Hochzeit* (Vegyteni menyegző) sok ponton megegyezést mutat,²⁷³ abban is, hogy egyként állította értelmezési középpontjába a keresztet és a rózsát: az előbbi mint a kereszténység, a virágot mint a természet jelképét. A pánszofisták kapcsolták így egybe Istent és a természetet; s a két szimbólum is egymáshoz illeszkedett Krisztus alakjában.

A paracelsista-misztikus rózsakeresztes Robert Fludd (1574–1637) rámutat arra: a kereszt Krisztus keresztje, a Rózsa pedig Krisztus vére.²⁷⁴

Az inkább alkímista *Chymische Hochzeit* J. V. Andreae munkája s valószínűleg a pánszofikus-teozofikus *Fama de Confessio* mögött is ő található.

A XVI. század második felében sokan várták a világvégét, jelek és csillagjósolások, röpiratok és prédikációk szították ezt a vészterhes hangulatot. A csodavárásban jelentkezett a Rózsakeresztesek Társasága, hogy titkokról és reményekről beszéljen. A *Fama* szerint Cristianus atya (1378–1484) a Szentföld, Egyiptom és Fez városának ismerője, a damaszkuszi, az arab, a spanyol és a német bölcsélet birtokosa megtanítja három barátját a mágikus nyelvre. Idővel nyolc tagja lett a társaságának, amely – egy megállapodás értelmében – csupán betegek gyógyításával foglalkozott. Tevékenységük titkos, ellenszolgáltatás nélküli. Egy útra induló tag, N. N. rendbe akarta tenni maga után az épületet, s a rendház titkos ajtajára bukkant (amelyen ott a felirat: 120 év múltán fog az föltárujni), a sírban eltemetett alapító kezében pedig annak élettörténetét találta. A rózsakeresztesek nagy titka: a mágikus nyelv. Rózsájuk erre a titokra is utalt, no meg titokzatos tevékenységükre, életmódjukra. Ugyanaz időben szerették a rózsát a hallgatás, titoktartás növényének, ám időközben a gyónási titok megtartásának jelképeként éppen a tárgyalt időszakban fölkerült – VI. Hardianus pápa (1522–1523) által – a gyónató fölkék tejére is.

A rózsakereszt sírboltján olvasható felirat – Jesus mihi omnia – Krisztusra és annak sorsvállaló testvériségére hivatkozott, s a jézusi szenvedést jelképező rózsát állította előtérbe.

Végül pedig e rózsa a teljességet, a kifejelettséget (és annak harmóniáját) is megmutathatta: legyen az akár a titoké, akár a Krisztussal avagy a természettel való azonosságé.

A rózsakereszt életútja kísérteties pontossággal ugyanazokat a helyszíneket villantotta fel, mint amelyek az iszlám világból Európába visszakerülő természettudomány történetében mutatkoztak fontosnak. A természeti tudásba fokozatosan akkumulálódó filantropizmus is a német területeken válik kifejeletté: a természetről valló bölcsesség ereje is itt sorakozott először az Istenben való önfeledt hit mellé. Ennyiben tehát a rózsakeresztesek emblematicájában a rózsa valóban lehet a természet jelképe.

Andreae címerének négy rózsával körbefogott andráskeresztje szerepel a *Vegyteni menyegző*ben leírt s Cristian Rosenkreutznak tulajdonított címerben. Ott is a krisztusi szenvedés helyét fogra közre a vére, mártíromságra utaló négy rózsa, ugyanúgy, miként azt láthattuk Luther címerében és pecsétjében. Ugyancsak négy rózsa kap szerepet akkor, amikor a *Vegyteni menyegző* hermetikusi világában a hermetikusi tanulmányoknak megfelelően, hét állomásból álló, útra indult Rosenkreutz. A hős felékesíti magát a rózsakeresztes jelvényekkel: „Ezek után nekigyürkőzvéen előkészületeket tettem az útra, felöltöttem fehér vászonkabátomat, melyre vállamon át keresztirányban élénkpiros szallagot varrtam. Kalapomba négy piros rózsát tűztem, hátha e jel által hamarabb észrevesznek a tömegben”²⁷⁵ – emlékezett a hős, s elindul az Arany és az Ezüst, a Király és a Királynő esküvőjére.

A rózsakeresztesek szimbólumává a sötét kereszt és a világos rózsa vált: az áldozat, a megpróbáltatás, valamint a jutalom vizuális megjelenítői lettek.²⁷⁶ Vallás és erkölcs együttest alkot az egyetemes igazságot megismerni kívánó tudással, ez a XVII. századi ember aktivitását és embertársai iránti felelősségét is kifejezte. Amíg a középkorban az üdvözüléshez nem szükségeltetett tudásanyag, immáron a titkok fölfejtéséhez a beavatottak bonyolult tevékenységet és gondolkodást feltételező módon férhettek hozzá. Titokzatos tudósok vállaltak szerepet az emberiség szellemi megújításában: utópia ez, olyasmi, amely hasonlatos a humanisták Bacontól Campanelláig tartó utópiáival, amelyek az univerzum rendjét a maga egységében akarták megragadni, s ehhez egyetlen alkalmas nyelvet és módszert is kerestek. A rózsakeresztesek erre szolgáló nyelve, amelyet sokan Jakob Böhme (1575–1624) alkímiát, kabbalát és keresztény misztikát elegyítő elméletéből s Paracelsus szignatúra-rendszeréből eredeztetnek, titokzatosságban maradt.²⁷⁷ A dolog alakja, külseje és a belső tulajdonsága egymásnak megfelelően állítja Böhme, ezért a lényeg (ha metaforikus formában is) a felszíni jegyek alapján megismerhető. Eszerint a rózsának legalább egy szónyi értelme lehetett az emlegetett titkos nyelven.

A pánszofisták értelmezésében a világ értelme felfejthető, s éppen az egymással összhangban álló Szentírás és a természet segíti elő ezt a tevékenységet. A föld és az ég megismerésének célja eljutás az Istenhez: szemléletük alapját az alaposabb természetismerettel társítható makro- és mikroorganizmust tételező világgép adja. Jan Amos Komenský (Comenius; 1592–1670) a rózsakeresztesek vallásos hevületű művelődési és tudományos törekvéseivel átitatottan, a bárki számára elsajátítható és használható tökéletes nyelv megvalósíthatóságának hitében úgy vélte, hogy pedagógiai eljárásokkal támogatva elindítja az emberiség megújulását. *Didactica magná*jában (1657) a természeti világ érzékszervek segítségével való megismerését szorgalmazta, éppen ezért egyéb kézikönyveiben képi csoportokat alkotott a megismerendő dolgokról. Logikája értelmében elemi fogalmakat szedett össze. A növényvilágot az *Orbis sensualis pictus quadrilinguis*ban (1658) a verbális megnevezés mellett rendezett metszeten is bemutatta. Elképzelését Comenius azzal alapozta meg, hogy olyan tökéletes állapotot képzelt el, amelynek a lakói univerzális filozófiai nyelvet beszélnek, s e nyelvben a dolgok képe és a dolgokat kifejező szavak között eleve adott, mélyértelmű összefüggés rejlik. Az *Orbis pictus* ábrázolásiban többször is feltűnt mint elemi fogalom, a rózsza. A latin-magyar nyelvű változat (1675) 'A virágok' fametszet táblájában a legismertebbeket mutatja be: a típusos középkori növények között – amilyen a rózsza, ruta, zsálya, levendula – azonban már ott a reneszánsz virága, a szegfű, a törököktől átkerült tulipán s egy amerikai faj, a bársonyvirág.²⁷⁸

A rózsza egyszerre jelenti az isteni, tökéletes szellemet, a végeredményt, amelyhez tudása megszerzésével eljuthat az ember, s a jutalmat is, amelyet kitartó fáradozása eredményeként kap. „*Ora, lege, lege, lege, relege, labora et invenies*” (Imádkozz, olvasd, olvasd, olvasd, újraolvasd és rátalálsz) – foglalja össze az alkímistáktól elvárt életszemléletet egy némakönyv. 1677-ben adták ki az Altus álnevű szerzőtől a *Mutus Libert*, ezt a allegorikus-realista írásokat tartalmazó alkímista gyűjteményt, amelynek címodalán joggal szerepel a rózsás ábra. A rózsából hajtott körében harsonás angyalok ébresztenek fel egy alvót.²⁷⁹

Az emberiség helyes útját megmutató szerveződő, láthatatlan, filantropikus társaságok egyikéből alakult ki a Royal Society. A többi igyekezett legalább félig rejtett maradni: rózsakeresztes páholyok, nyelvtársaságok, illuminátus csoportok alakultak Európa-szerte. Mellettük tovább szorgoskodtak a nagy múlttal rendelkező alkímisták, és megtalálhatóak – a XIV. századtól a XVII. század derekáig – a szabadkőművesek is. Mindannyian igyekeztek szervezetüket és céljaikat az időben minél korábbi eredeztetni.

A föltehetőleg csak 1717-ben alapított szabadkőműves mozgalom mélyen kifejezőnek szánt szimbólumai között a rózsza is jelen volt: a kőfaragó céhektől vették át azt. Az első kőfaragók páholyait cisztercita és benedek rendi építómesterek hozták létre: számos jelek közül a rózsza²⁸⁰ éppen magát a titkot jelentette. A rózsza a kőműves társaságok emblémájává is vált, s ezzel nem összeegyeztethetetlen gyakorlati jellegük erősítése. Az építő szövetkezetek jóvoltából a tökéletes harmóniára utaló, a konkrét és a jelképes jelentést egyszerre visszaadó rózsát számos épület faragványaként találták meg. Az ötös egységekből felépülő rózsát szerkezete miatt hasonlatosnak látták a signum pythagoricummal, a pentagrammával: annak titokzatossága is visszaszármazhatott így a rózsajelképre és a rózsza virágára.

A XVII. századtól mozgalommá szerveződő szabadkőművesek szimbolikus gondolkodásának elemei – a középkori céhek, a lovagrendek, a zsidó kabbala, a muzulmán szufizmus mellett – keresztény és pánszofista rózsakeresztes eredetűek, s azokkal együtt alakultak. Mindezt érthetővé tették azok az egyetemes emberi célok, amelyek érdekében munkálkodtak a társaságok. A szabadkőművesek a szimbólumok által kívánták megközelíteni a világot: azoknak valóságfeltáró szerepet tulajdonítottak. A jelképes gondolkodás technikáját használók szimbólumaikat univerzálisnak állították, s a teljes emberiség sajátjának mondták, hiszen abban leheto fel a dolgok kozmikus, rendteremtő értelme.

A rózsaszimbólumok kiegyenülését mutatta a mozgalomban néhány példa: a szeretett hármasszám használatához némelykor a rózsza is társul. Lembergben Három fehér rózsához elnevezésű páholy²⁸¹ működött, Lessing a hamburgi Három rózsza tagja volt. Amint a páholy nevének, úgy az összejövétel helyének vagy a kultikussá avatott tárgyakkal is jelentőséget tulajdonítottak: így például a Szent János nevét felvetteknél mindig jelen volt a János evangéliumánál felnyitott Biblia.²⁸² Így lehetséges az is, hogy Szent János napján, június 24-én a páholyukat eltérő három színű rózsával díszítették, a három János-rózsát a fényként, a szeretetként és az életként értelmezték. A testvér sírjába is ennyi szál rózsza került.²⁸³

JEGYZETEK

- 1 Janus Pannonius: Az álomhoz
- 2 GRYNÆUS T. (1985)
- 3 ANDERSON, F. J. (1977) 66.
- 4 S. ACKERMAN, J. (1988) 11–12.
- 5 BRUNFELS, O. (1530)
- 6 S. ACKERMAN, J. (1988) 14–16.
- 7 HOBHOUSE, P. (1992) 117.
- 8 SZABÓ T. A. (1979)
- 9 DÜRERT idézi Mittelstadt. In: MITTELSTADT, K. (1997) 13. tábla
- 10 VEREBÉLYI P. (1982) 31–35.
- 11 SZÁNTÓ K. (1983) 543.
- 12 Természetesen Dürer Máriájának „szőke haja”, miként több késő középkori németalföldi festő Istenanya-ábrázolásán is látható, szintén a természetkép változásának egyik jeleként értelmezhető: a környezetben előforduló, leginkább természetes megjelenés választható az ábrázolás tárgyaként. Amíg korábban nem kétséges, hogy Isten anyja sötét színkomplexiójú – például a domonkos BARLETTA, G. (1571) 173. tájékoztat erről BAXANDALL, M. (1986) 65.: „... szőke volt-e a Szent Szűz vagy fekete? ALBERTUS MAGNUS szerint nem volt sem fekete, sem vörös, sem szőke. Ezek a színek önmagukban ugyanis bizonyos tökéletlenséget hordoznak. Innen a mondás: »Isten mentsen bennünket egy vörös hajú lombardaitól«, vagy »egy szőke spanyoltól« vagy »egy bármilyen hajú belgától«. Mária színei minden árnyalatot magukban foglalnak, mert az a szép arc, amelyben minden együtt van. Ezért tartják az orvosok, hogy egy vörösszőke komplexió akkor a legjobb, ha jelen van egy harmadik szín is, a fekete. El kell azonban fogadnunk, mondja Albertus, hogy a Szent Szűz komplexiója mégis inkább a sötét felé hajlott. A feltételezésnek három oka van – először, hogy a zsidók komplexiója sötét, és a Szűzanya zsidó nő volt; másodsor, hinnünk kell a tanúbizonyságnak, és Szent Lukács három képet is festett róla, amelyek ma Rómában, Loretóban és Bolognában láthatók, s mindhárom képmás barnás árnyalatú; harmadszor, az affinitás szempontja: a fiú anyjára hasonlít és viszont: Jézus barna volt...” – tehát immár vagy nem fontos a haj eredeti színének kérdése, vagy nem kell a kánonokat betartani.
- 13 Összevetésként: „Hippokratész például mintegy 200 gyógynövényről tud. A Szuszruta vagy nyolcszázat ír le. ... az arab tudósok írtak le kétezer olyan növényt, amelyekről nem tud Dioszkoridész. Az Ibn Színánál és az arab orvosoknál emlegetett 2600 orvosságból 1400 növényi eredetű.” PETROV, B. D. (1982) 140.
- 14 A XVIII. században, amikor még mindig hiányzott közel 300 dioszkoridészi növény, a felfedező körútra induló oxfordi botanika professzor, John Sibthorp először Bécsbe utazott, hogy megnézze a Codex anyagát, hogy annak segítségével tudja majd a hiányzó fajokat Görögországban azonosítani.
- 15 Rondelet doktor Rabelais barátja: a Gargantua és Pantagruel Rondilis-ának mintája.
- 16 HOBHOUSE, P. (1992) 118.
- 17 HOBHOUSE, P. (1992) 119.
- 18 Agostino del Riccio (1590) és TAEGIO, B. (1559) már írnak a díszvirágok és a hagyományos virágok közötti különbségről, illetve a díszkertről.
- 19 Ezt új módszert a botanikusok és a műkedvelők népszerűsítették tovább. Felix Platter (aki 1554-ben Montpellier-ben tanult) herbáriumából (mely később Brunfelshez került, s amelyet 1930-ban fedeztek fel újra), az írja Montaigne 1580-ban: „Más munkái mellett elkészített egy könyvet ... ahelyett, hogy a többi botanikushoz hasonlóan a természethű színekkel lefestette volna a növényeket, ügyesen és gondosan papírra ragasztotta azokat, úgy, hogy a legkisebb levelet és szárat is láthatóvá tette ...” HOBHOUSE, P. (1992) 103.
- 20 HOBHOUSE, P. (1992) 117.
- 21 1591-ben 1168 növény szerepel a katalógusában. HOBHOUSE, P. (1992) 125.
- 22 HOBHOUSE, P. (1992) 103.
- 23 Oxfordban a földrajzi elhelyezkedést többszörös kód segítségével bontották tovább. HOBHOUSE, P. (1992) 119.
- 24 John Tradescant volt az, aki 1610–1615 között káposztarózsát gyűjtött Hollandiában a saját kertje számára, s aki Oroszországból Rosa aciculatist, a fiatalabb J. Tradescant pedig a R. virginiatát hozza be. HOBHOUSE, P. (1992) 127.
- 25 Az anatómiai jellegű kiadványok szövegei és illusztrációi a botanikaihoz hasonlóan vándorolnak – sokszor a forrás megjelölése nélkül is – könyvből könyvbe. Bár ez a tudás kollektív jellegét mutatja, a szerzőség vagy a szerzőség látszatának fenntartása általánosan jellemző a reneszánsz tudósokra.
- 26 HOBHOUSE, P. (1992) 121.
- 27 HOBHOUSE, P. (1992) 103.
- 28 Pico della Mirandola: Az ember méltóságáról, 1487. In: SZÖNYI Gy. E. (1984.) 78.
- 29 BOCCACCIO (1975)
- 30 HOBHOUSE, P. (1992) 140.
- 31 A Fuggerek 1580-ban telepített kertjében 750 rózsató volt található, míg a Padovában tanult Laurentius Scholz virágoskertjében (amely a kertje negyede, a konyhakertje, a bokrai és a fűvészkertje mellett) „ritka, sárga eglanteriának nevezett rózsza, mely egyenesen Veronából jött” mellett egy rózsasövényből készített labirintus is található volt. – Idézet a forrást meg nem nevező TERGIT, G. (1969) 111.
- 32 RAPAICS R. (1931) 238.
- 33 TARNÓC M. (1994) 36–37.
- 34 STIRLING J. (1996)
- 35 STIRLING J. (1996) 21–31.

- 36 SZABÓ T. A. (1979)
- 37 TAKÁTS S. (é. n.): 233, közli A Batthyány család körmendi levéltára. Mioss. 1564. március 16. In: STIRLING (1996.) 23.
- 38 RAPAICS R. (1940): 71, a forrás megnevezése nélkül közli
- 39 RUELLIUS, J. (1536)
- 40 DODONAEUS, R. (1569)
- 41 MARTINI, L. (1581)
- 42 PÉCHY S. (1591)
- 43 STIRLING (1996) 33–48., 58–73.
- 44 A kerti leltár értelmében ott van „murok 9 ággyal, egy darab földben ...szekfü, és rósa tő 2, meggyfa 2; 4 bokor basarózsa, sallia, izóp, istenfája külön 50.” Ugyanakkor az udvarház külső kertjében, amelyet „régii veteményeskert”-nek neveznek, a „tárkony, csillagvirág, harangvirág, Boldog Asszony mentája” területétől elválasztottan 22 tábla róza is található volt. Országos Levéltár és Kamarai Archívum, Urbania et Conscriptioes 29/10. Kemény János javainak inventáriuma. (1655. IX. 10.) In: STIRLING (1996) 40.
- 45 Országos Levéltár és Kamarai Archívum, Urbania et Conscriptioes 2/34 In: STIRLING (1996) 43.
- 46 Országos Levéltár és Kamarai Archívum, Urbania et Conscriptioes 123/2; In: STIRLING (1996) 43.
- 47 Egy görgevényfalvai kertet így ír le Stirling János: „A kertben két ‘szegfüves tábla’ volt zsályával körülültetve, valamint négy tábla puszpáng, melyek közül kettőt ugyancsak zsályá szegélyezett. A táblákat elválasztó ösvény két oldalán ciprusfák ... sorakoztak, de a görgevény vize felé eső táblarészeket egy rend köszméte és egy rend tengeri szőlő keretezte. ... A déli oldalon fekvő puszpángtábla végében egy tábla saláta (!) volt, bazsarózsával körülültetve. A harmadik puszpángtábla után egy tábla vöröshagymát és egy tábla tárkonyt vetettek. A filagória melletti egyik puszpángtáblát izsóppal szegélyezték, közvetlenül mellette őszi fokhagyma, mogyoróhagyma és magnak való hagyma termett.” STIRLING (1983) valamint: „egy öt évvel később ugyanitt készült inventárium – B. NAGY M.(1970) 56. – említi még egy nagy fenyőt, borostyánbokrokat és rózsatövet a ház alatt. In: STIRLING (1996) 46.
- 48 Országos Levéltár és Kamarai Archívum, Urbania et Conscriptioes 10/63. 13–36. In: STIRLING (1996) 47.
- 49 Hivatkozva B. NAGY MARGIT (1970) 147–154. In: STIRLING (1996) 47.
- 50 Hivatkozva B. NAGY MARGIT (1970) 158. In: STIRLING (1996) 48.
- 51 A gerendi (1653) inventárium szerint „ez filagoria mennyezetes és körös-környül szép rózsafákkal plántáltatott bé...” Országos Levéltár és Kamarai Archívum, Urbania et Conscriptioes 11/40 In: STIRLING (1996) 61.
- 52 „Somos kúriájának ‘virágos és rózsás kertecské’-jét deszkával kerítették be.” Országos Levéltár és Kamarai Archívum, Urbania et Conscriptioes 61/8. (1673. IV. 24.) In: STIRLING (1996.) 72.
- 53 RAPAICS R. (1940) 80.
- 54 E törekvésekről bővebben WACZULIK M. (1984)
- 55 Áttekintő adatokat közöl Stirling János. In: STIRLING (1996) 78–81.
- 56 STIRLING J. (1996) 81–88.
- 57 MELIUS P. (1578)
- 58 Melius receptjei közül három, amelyekhez rózsát használnak fel:
 (Birsalma) „Égést rózsavízben az birsalmamag meggyógyít.”
 (Nagy nyárfa) „Az pópium- vagy ópiumolajat így csinál: Szedd meg az jegenyenyárnak az bimbóit azelőtt, míg meg nem levelezik, ezt hadd disznóhájbán, tarts(d) ott, míg a több füvek kinőnek, tégy azután aizomát, azaz az házon termő zöld füvet, az mezőn termő zöld sülfüvet is, Crassula maiort vagy Cotyledont, aki olyan, mint a bab, az tövének sok bubuliskói vadnak, mint egy földimogyorónak, rókamonnak és vadbábnak híják ez füvet. Bryonia albat, földi tököt, akinek nagy gyökere vagyon, az kertekben terem, mint az kétféle cypkének rózsabimbóját, az egyik Rubus cypke, az másik ebccypke, azaz galagonyafű, ennek is az bogyóját és az nagy lapunak és a Solanum, azaz ebszőlőt. Ezeket törd össze, s mind az füveket és az levében az disznóhájbéli pópiumot főzd meg erősen, keverd jól, legyen kenő ír benne.”
 (Porcsinfű) „Hév vizeletet meghidegit, belső, azaz sült, vérpökést, száraz hurutot, nehéz pökést, lidércességet, azaz magnak kifolyását, buja kívánságit, ha rózsacetben élsz az fűvével és a vizét pedig gyakorta iszod.” In: Melius Péter (1979)
- 59 SZABÓ T. A. (1979) 41.
- 60 GOMBOCZ E. (1936.) 31–33. és FIALOWSKI L. (1884–1885)
- 61 A ‘rózsa’ lévén latin eredetű, régtől használatos a magyar nyelvben. A XV–XVII. századi írott és nyomtatott szójegyzékekben, szótárakban, orvosi és orvosbotanikai munkákban szereplő növénynevek összehasonlító jegyzékét Kabán Annamária állította össze Sz. Tóth Magda és Miklóssy V. Vilmos segítségével. In: SZABÓ T. A. (1979) 444–445. A ‘rózsa’ v. ‘rosa’ vagy annak jelzős kapcsolata (R hortensis, eb –, mák közt termő –, olasz –, parlagi –, veres –) előfordul a XV. századi Besztercei Szójegyzékben, az 1533-ból származó Murmelius-féle Latin-Magyar Szójegyzékben, Calepinus latin-magyar szótárában (1585), Szikszai Fabricius Balázs Latin-Magyar Szójegyzékében (1590), Lencsés György: Ars Medicájában (1570 körül), Carolus Clusius Stirpium nomenclator Pannonicus (1583) című kötetében, Kájoni János Hasznos orvosi könyv kéziratában, Pápai Páriz Ferenc: Pax Corporisában, a Nadányi János fordította Kerti dolgoknak leírásában és Melius József Herbáriumában. In: MELIUS P.: Herbárium, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. összevetendő: GRYNÆUS T. – PAPP J. (1978) s legújabbban STIRLING J. (1998)
- 62 CAMÕES, Luis de (1984)
- 63 CAMÕES, Luis de (1984) Második ének, 38–39. stanza
- 64 CAMÕES, Luis de (1984) Második ének, 41. stanza
- 65 CAMÕES, Luis de (1984) Kilencedik ének, 54–57. stanza

*„Kecses pompával három zöld magaslat
takarja szét zománcos üdeségét,
mit néki aombok, fűszálak adtak,
mikor a szép, víg szigetet elérték.
Áttetsző, tiszta források fakadtak
a csúcsról, melyen sok buja növény élt,
fehér kavicsok között fodrozódva
futott alá a zsongó patakocska.*

*Egy kies völgyben, mely elnyúlt a dombok
között, a tiszta vizek egyesültek,
tavat alkotva, mely oly ragyogó volt,
hogy képzelni se lehetett gyönyörűbbet.
Fölötte önmagától részegült meg,
a csillogó kristálytükörbe nézve,
hol híven rajzolódott ki a képe.*

*Fák törnek égre körben, teletömve
terméssel, melynek zamatos a húsa;
úgy ragyog a narancsfa szép gyümölcse,
akár a haj, mely Daphnét koszorúzta.
Megroskadva támaszkodik a földre
a citrusfa, a sárga súly lehúzza;
az illatos, friss citromok az ágak
közül, mint szűz mellbimbók kandikálnak.*

*A vad fák közt, mik üstökként benőtték
három dombot sűrű levelekkel,
Alkeidész nyáját s a babérfa zöldjét
találni, mit Apolló szíve kedvel;
Vénusz mirtuszát, Cybele fenyőjét,
kit máért érzett szerelem epeszt el;
A ciprus hegye odamutat éppen,
hol a Paradicsom rejlik az égben.”*

66 CAMÕES, Luis de (1984) Kilencedik ének, 68. stanza

67 A reformáció vezetőinek házasságkötése is erre a konfliktusra utal. Luther úgy nősül, hogy azt véli, azzal Isten ellen vét, de elég az ereje ahhoz, hogy a nemzés poklában el ne éjjen. Mások a szerelem és az azon alapuló párkapcsolat hatalmában hisznek.

68 CAMÕES, Luis de (1984) Második ének, 41. stanza

69 CAMÕES, Luis de (1984) Negyedik ének, 75. stanza

*„Phoibosz fényleple lassan szerteszéledt
a Világon, mely álomba borongott;
eljött a reggel, az eget a szende
rózsalevelek pírjával kifestve.”*

70 CAMÕES, Luis de (1984) Kilencedik ének, 36. stanza

*„...kinek orcája havában
rózsa virágzott, ...”*

71 DELUMEAU, J. (1997) 345–366.

72 MICHELETTI, E. (1986)

73 BERGERHOFF, R. (1975) 23. tábla

74 TASSO, T. (1995) IV. ének 30–32.

75 TASSO, T. (1995) V. ének 94.

76 TASSO, T. (1995) XX. ének 129.

77 TASSO, T. (1995) XIV. ének 68. Tehát Armida beleszeretett az elaltatott hősbe:

*„A fagyal, a liliom, és a rózsza,
mely e kies partvidéken virágzott,
alkotta, új módszerrel egybefonva,
a könnyű, de tartós szerelmi láncot,
mellyel nyakát, kezét, lábát lefogta
az ifjúnak...”*

78 TASSO, T. (1995) XV. ének. 46. Rinaldót keresve, a két lovag Armida szigetére ér, s meglátják a hegycúcson álló kertet s lakot, amelynek érzéki világát előlegezendő, így írja le Tasso:

*„Láthatták, hogy az ösvény szakadékok
s romok között vitt a büszke tetőre,
s hogy míg végig csupa hó, csupa dér volt,
a csúcs virágzott, pázsittal benöve.
Az ősz áll zöldellő hajfonadékokat
tartott, szerelmes jég ölelte körbe
a liliumot s rózsát...”*

79 TASSO, T. (1995) XVI. ének. 9.

80 TASSO, T. (1995) XVI. ének. 14–15.

81 RONSARD, P.: Szonett Helénához. In: FALUDY Gy. (1988) 314.

82 RONSARD, P.: Az ágyú ellen. In: FALUDY Gy. (1988) 315.

83 RONSARD, P.: II. Henrik francia királyhoz, a chateau-cambresis-i békeszerződés után. In: FALUDY Gy. (1988) 316–317.

84 RONSARD, P.: Hozott az Isten, Szégyellem szégyenem és Stancák. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 163. 246. és 254.

85 RONSARD, P.: Marie, arcod akár. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 187.

86 RONSARD, P.: Még gyermekes szépség. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 168.

87 RONSARD, P.: Legyőzted szívemet. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 245.

88 VILLON, F.: Le grand testament 80., Ballade à s'amie; Les contredits Franc-Gontier; Belle leçon aux enfants perdus; Rondeau de la prison

89 RONSARD, P.: Amint az ág hegyén. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 194.

90 RONSARD, P.: Csók. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 180.

91 Ua. Ford: Rónay György

92 RONSARD, P.: Szép kedvesem. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 189–190.

93 RONSARD, P.: Szerelméhez; Kelj fel már, kicsikém! Ha majd öreg leszel In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 140, 190, 248.

94 RONSARD, P.: A saláta. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 227–230.

95 RONSARD, P.: Ha nyáron betegen pihengetsz. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 196–197.

96 RONSARD, P.: Amint az ág hegyén. In: BÁRDOS L. szerk. (1986) 193–194.

97 RONSARD, P.: Ölelj meg, kedvesem..., In: FALUDY Gy. (1988) 317–318.

98 ARETINO, Pietro: A hetérák tudománya vagy hogyan oktatta ki Nanna, a híres kurtizán lányát, Pippát, a szerelem művészetére. Hellas Verlag, Wien, 1921; Képes 7 Lap- és Könyvkiadó Kft. Bp. é.n. 6.

99 ARETINO, P.: A hetérák tudománya vagy hogyan oktatta ki Nanna, a híres kurtizán lányát, Pippát, a szerelem művészetére. Hellas Verlag, Wien, 1921; Képes 7 Lap- és Könyvkiadó Kft. Bp. é.n. 74.

100 ARETINO, P.: A hetérák tudománya vagy hogyan oktatta ki Nanna, a híres kurtizán lányát, Pippát, a szerelem művészetére. Hellas Verlag, Wien, 1921; Képes 7 Lap- és Könyvkiadó Kft. Bp. é.n. 93.

101 Brantôme: Kacér hölgyek. Európa Könyvkiadó. Bp. (1986) 173.

102 Brantôme: Kacér hölgyek. Európa Könyvkiadó. Bp. (1986) 143.

103 Brantôme: Kacér hölgyek. Európa Könyvkiadó. Bp. (1986) 155–156.

104 Clément Marot: A szép didi. In: A női test szépsége. Szerk. Zirkuli, P. (1984) Helikon Kiadó. Bp. 52–53.

105 Maurice Scève: A kebel. In: A női test szépsége. Szerk. Zirkuli, P. (1984) Helikon Kiadó. Bp. 49–50.

106 Maclou de la Haye: Az ölelés. In: A női test szépsége. Szerk. Zirkuli, P. (1984) Helikon Kiadó. Bp. 47–48.

107 DELUMEAU, J. (1997) 346–347.

108 Például a tüske-toposz használata is ilyen: SHAKESPEARE W.: XXXV. szonett. In: FALUDY Gy. (1988) 326. XXXV. szonett

*Megcsaltál újra; nem baj, tövis nélkül
nincs rózsza; sár az ezüst forrás alja;
fogy a hold fénye; a nap elsötétül;
a legszebb bimbót undok féreg marja.*

*Én is tévelygek; mindenki megtéved;
tudom, felbízatlak, ha bűnödöt
megbocsátom; de hát elnéznék néked
még többet is, mint amit elkövetsz.*

*Paráznaságodat nagylelkűséggel
magyarázom; melléd, ellenfelemhez
állok; polgárháborút vívok mérgem*

*és szerelmem között; büntársad lettem
s ügyvéded is a bírónál, ahol a
tolvajt védem, mikor kirabol.*

(Szabó Lőrinc fordítása)

Továbbá „rózsás ajkáról” beszél SHAKESPEARE W.: CXVI. szonett. In: FALUDY Gy. (1988) 332.; „Szegény szépség mit keres imitált / Árný-rózsát, ha az övé igazi?”: SHAKESPEARE W. (1961) LXVII. 175.; „Mily édes báj a szégyen, ha tiéd, / Mely, mint illatos rózsát az üszök, / Szennyezi bimbós neved gyönyörét!”: SHAKESPEARE W. (1961) 203.; „Nem csodáltam a hó-liliomot/ S a rózsza szirmán a mély karmazsint;”: SHAKESPEARE W. (1961) XCVIII. 206.; „A riadt rózsák tüskéken szorongtak, / Ez szégyenpír, az fehér rémület: / Egy harmadik, se piros, se fehér.”: SHAKESPEARE W. (1961) XCIX, 207. (A szonettek Szabó Lőrinc fordította.)

A Szenvedélyes zarándok X. verse is a rózsza egyik untig ismert és alkalmazott jelentésére épül:

*Szép rózsaszál, hamar letépve bágyadt,
Bimbósan szedve korán megfakult!
Keleti gyöngy, fényét elvették árnyak!
Szép teremtés, halál fulánkja fűrt!
Zöld szilvaként, mi ágon függve nőtt,
Széltől lepottyant még idő előtt.*

*Sírok teérted, ámbár nincs okom,
Végakaratom rám mit sem hagyott:
Mégis többet, mint mennyi óhajom,
Mivel tetőled mit sem akarok.
Barátom, esdem bocsánatodat,
Elégedetlenségem rám maradt.*

(Károly Amy fordítása)

- 109 SHAKESPEARE W.: LIV. szonett. In: FALUDY Gy. (1988) 327.
- 110 „Tüskés a rózsza, mégis leszakasztják: / Lehet a szépség húsz lakat alatt, / Kivánság letöri a zárat” SHAKESPEARE: Venus és Adonis: 574–576. In: SHAKESPEARE W. (1961) 26. (Weöres Sándor fordítása)
- 111 SHAKESPEARE: Venus és Adonis: 935–936. In: SHAKESPEARE W. (1961) 37. (Weöres Sándor fordítása)
- 112 Venus és Adonis előzménye – Ovidius munkáján kívül – Marlowe Hero és Leanderje, Thomas Lodge Scilae Metamorphosis-e, vélhetően Chaucer antik hivatkozásai és Golding fordítása. In: KÉRY, L. (1961) 300–301.
- 113 A regényességre való vágyakozás példaként hivatkozza a Rózsza-regény XVI. század első négy évtizedében való francia kiadását Delumeau J. (amint az ekkor kinyomtatott mintegy nyolcvan középkori regény idézése is erre szolgál) –, de kitűnő példája ez a kornak a paradicsomi környezetben játszódó szerelmi történetre való vágyakozására is. A vágy-álmok által az idillikus helyszínekre menekülést nemcsak a lovagkori művek (például Cervantes Don Quijote-je) kínálták fel olvasóiknak, de Theokritisz vagy Vergilius munkái vagy éppen a kortársak pásztorregényei is. In: DELUMEAU, J. (1997) 264–266.
- 114 BACON, F. (1987) 202–212.
- 115 BURKE, P. (1994) 174.
- 116 DUNBARS, H. F. és MANDONETT P. munkásságát idézi HEINZ-MOHR, G.–SOMMER, V. (1988) 181.
- 117 BOSING, W. (1993) 53.
- 118 ERRARA, I. (1920) munkáját idézi BURKE, P. (1994) 169.
- 119 DELUMEAU, J. (1997) 83.
- 120 BURKE, P. (1994) 27. idézi CHASTEL, A. (1961) Art et humanisme a Florence au temps de Laurent le magnifique. Párizs, valamint VASARI, G. (1933.) 143.
- 121 BURKE, P. (1994) 28. idézi Windtől (1958) e kereszteszi igyekezeteket. (WIND, E. (1958) Bellini’s Feast of de Gods, Cambridge.
- 122 Az érett reneszánsz (1986.) 13.
- 123 PANOFISKY, E. 1939-es munkája. In: PANOFISKY, E (1984) 284–308. Idézi BURKE, P. (1994) 173.
- 124 DELUMEAU, J. (1997) 265.
- 125 Az érett reneszánsz (1986) 19.
- 126 MICHELETTI, E. (1986) 135.
- 127 NEGRINI, S. Szerk. (1992) 39.
- 128 PANOFISKY, E (1984) 319.
- 129 BURKE, P. (1994) 175.
- 130 VASARI, G. (1933) 137.
- 131 VASARI, G. (1933) 138.
- 132 MELIUS P. (1578) 154.
- 133 Természetes, hogy különböző kódok léteztek. Szent Antonius érsek teológiai szinkódja szerint a sárga a fenségesség jele, Alberti az elemek színhasználatát alkotja meg, Leonello d’Este Ferrara órgrófja pedig asztrológiai szinkódot készít, s eszerint váltogatja viselt ruháinak színét. E kódok nem állandóak. BAXANDALL, M. (1986) 90–91.
- 134 DELUMEAU, J. (1997) 358–359.
- 135 BAXANDALL, M. (1986) 79.
- 136 „...Merkur az értelmet, Venus pedig a jóságot testesíti meg.” FICINO, M. In: BURKE, P. (1994) 177.
- 137 BERTI, L. (1990) 241–243. említ két másik értelmezési lehetőséget is: Simonetta Cattaneo Vespucci és Giuliano de’Medici tragikus szerelmének allegóriáját, illetve a februártól szeptemberig – Zephirtől Merkurig – a hónapok ábrázolását.

- 138 Akinek a ruháján fordított lángnyelvek jelzik, hogy a viselőjük a gyásszal is kapcsolatot tart. DELUMEAU, J. (1997) 360.
 139 DELUMEAU, J. (1997) 358–360.
 140 Friedlaender, W. (1938) és Freyhan, R. (1938) munkáit hivatkozva PANOFSKY, E. (1984) 163.
 141 DELUMEAU, J. (1997) 361.
 142 Pál első levele a korinthusiakhoz 9, 25.
 143 VARJAS B. Szerk. (1979) 125. Ötvenedik, Juliát hasonlítja a szerelemhez, mely hasonlatosságot a Julia dicséretén kezd el
 144 VARJAS B. Szerk. (1979) 181. Tizedik, kit egy citerás lengyel leányról szerzett
 145 WEÖRES S. Szerk. (1977) 60–61. Az istenes élet regulái
 146 WEÖRES S. Szerk. (1977) 57–59. Szent ének, ki dicséri Szíz Máriát és az Ő Szent Fiát
 147 WEÖRES S. Szerk. (1977) 60. Jó és gonosz szerzetesnek dicséreti és szidalma
 148 WEÖRES S. Szerk. (1977) 52. Ad coenam agni providi
 149 WEÖRES S. Szerk. (1977) 97. Interpretationes nominum mulierum
 150 LATOR L. Szerk. (1994) 13–14.
 151 VARJAS B. Szerk. (1979) 61. Decima secunda, ejusdem generis
 152 VARJAS B. Szerk. (1979) 177. Hetedik, kiben az kesergő Celiarul ír
 153 LATOR L. Szerk. (1994) 273.
 154 LATOR L. Szerk. (1994) 280.
 155 LATOR L. Szerk. (1994) 262.
 156 DELUMEAU, J. (1997) 367–372.
 157 Például az arca:

*„Igyenessen felnőtt szép nyers ciprusvesszőt
 jegyez mert ő termete,
 S kalárist kis szája, rózsát szép orcája,
 mézet ereszt beszéde.”*

VARJAS B. Szerk. (1979) 152. Hatvankettődik, amatorium carmen

- 158 VARJAS B. Szerk. (1979) 181. Tizedik, kit egy citerás lengyel leányról szerzett
 159 LATOR L. Szerk. (1994) 254.
 160 LATOR L. Szerk. (1994) 273.
 161 LATOR L. Szerk. (1994) 224.
 162 RAPAICS R. (1932)
 163 Például:

*„... De ti mézet győző bolond méhek
 Rózsán, violákon itt mit szedegettek?”*

BALASSI B. (1979) 68. Tizenötödik, az lengyel ének: Bys ty wiedziala nótájára továbbá:

*„Most adá virágom nékem bokrétáját,
 ...
 Kiben violáját kötötte rózsáját,
 ...
 Viola szép színe mutatja hívségét,”*

VARJAS B. Szerk. (1979) 82. A Poema vigesimum quartum, kit egy bokrétáról szerzett továbbá:

*„Mezők illatoznak ...
 sokszínű violákkal,”*

VARJAS B. Szerk. (1979) 61. Decima secunda, ejusdem generis

- 164 VARJAS B. Szerk. (1979) 69. Tizenhatodik, In somnium
 165 VARJAS B. Szerk. (1979) 82. Huszonharmadik, ének
 166 VARJAS B. Szerk. (1979) 139. Ötvenhatodik, kiben csak azon könyörög...
 167 VARJAS B. Szerk. (1979) 135. Ötvennegyedik, dialogus, kiben úton járván...
 168 TEMESVÁRI P. (1982) idézi TARNÓC M. (1994) 82.
 169 LATOR L. Szerk. (1994) 202. Pataki Névtelen: Euralius és Lucretia historiája

„Szép magas homloka semmi semergéssel nem rútítottatott vala.

*Szemöldöke néki kézij módra hajlott, szeme fekete vala,
 Orra szép egyenes, teljes rózsza színű piros orcája vala,
 Kláris szín ajaka, feje apró foga, szép kicsi szája vala.”*

- 170 Vö. VARJAS B. Szerk. (1979) 209. Szép magyar comoedia
- 171 Lásd LATOR L. Szerk. (1994) 202 és 273.
- 172 VARJAS B. Szerk. (1979) 82. Huszonharmadik ének
- 173 VARJAS B. Szerk. (1979) 141. Ötvenhatodik, kibem csak azon könyörög ...
- 174 VARJAS B. Szerk. (1979) 108. Harminckilencedik, Hogy Juliára találja, így köszöne neki:
- 175 VARJAS B. Szerk. (1979) 118. Negyvennegyedik, inventio poetica: grues alloquitur: az darvaknak szól
- 176 LATOR L. Szerk. (1994) 382.
- 177 VARJAS B. Szerk. (1979) 82. A Poema vigesimum quartum, kit egy bokrétáról szerzett
- 178 TAKÁTS S. (1917) in: SURÁNYI D. Szerk. (1982) 213.
- 179 VARJAS B. Szerk. (1979) 203. Szép magyar comoedia
- 180 BALASSI B. (1979) 43. Christina nevére az Lucretia éneke nótájára
- 181 LATOR L. Szerk. (1994) 237.
- 182 *„...piros rózsá színű
én édes fejem hölgyem”*
- VARJAS B. Szerk. (1979) 139. Ötvenhatodik, kibem csak azon könyörög...
- A színhatásra épít a Szép magyar comoedia (Actus II, Scena II.) Briseidája is: „Ne kételkedjél azért, ha szinte oly fehér vagy is mint az hó, s oly piros mint az rózsá, mert tudod, az hó is hamar elolvad, s az rózsák is hamar elhullnak.”
- VARJAS B. Szerk. (1979) 114. Szép magyar comoedia
- 183 VARJAS B. Szerk. (1979) 82. A Poema vigesimum quartum, kit egy bokrétáról szerzett
- „Most adá virágom nékem bokrétáját,
Magához hasonló szerelmes virágát,
Kibem violáját kötötte rózsáját,
Úgy tetszik, hogy értem ebből ő akaratját.*
- Viola szép színe mutatja hívségét,
Rózsá piros volta hozzám nagy szerelmét,
Fejem rózsá pedig mondja tiszta éltét;...”*
- 184 VARJAS B. Szerk. (1979) 53. Hetedik, Morgai Kata nevére
- „...fejem liliommal ha rózsát fogsz eszve.”*
- 185 VARJAS B. Szerk. (1979) 61. Decima secunda, ejusdem generis
- „Mezők illatoznak jószagú rózsákkal,
sokszínű violákkal,”*
- 186 VARJAS B. Szerk. (1979) 60. Tizenegyedik, borivóknak való
- „Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemile torkát kiáltásra,”*
- 187 A pünkösdi rózsát tüskétlen rózsának is lehet tekinteni. Az látszik azonban valószínűnek, hogy a Paeonia nem ezen tulajdonsága, hanem korai virágzási ideje miatt került be Európa középső, hidegebb vidékeire a tavaszi Mária-virágok közé. A 'tüskétlen rózsá' értelmű Paeonia-használat mindez után épül be a kultúrába.
- 188 LATOR L. Szerk. (1994) 290.
- 189 BALASSI B. (1979) 68.
- 190 VARJAS B. Szerk. (1979) 121. Negyvenhetedik, item inventio poetica: az ő szerelmének örök és maradandó voltáról
- 191 VARJAS B. Szerk. (1979) 209. Szép magyar comoedia
- 192 VARJAS B. Szerk. (1979) 147–149. Hatvanadik, Az Doklei sem si devihicom bila nótájára, vagy amaz lengyel nótára: a pod liesem
- 193 DANTE, A. (1996) Vita nuova
- 194 HEINZ-MOHR, G. – SOMMER, V. (1988) 60–61.
- 195 RONSARD és MAROT munkásságára hivatkozik DELUMEAU, J. (1997) 358.
- 196 ACZÉL G. Szerk. (1984) 54–55.
- 197 RADVÁNSZKY B. (1986) 115.
- 198 Pl. a francia divatot lehet felismerni az arany lánc gyöngyös, rubintos rózsáiról, amelyhez elég volt 36 fekete-fehér zománcozott rózsá In: RADVÁNSZKY B. (1986) 127.
- 199 RADVÁNSZKY B. (1986) 118.
- 200 RADVÁNSZKY B. (1986) 118.
- 201 RADVÁNSZKY B. (1986) 120.
- 202 RADVÁNSZKY B. (1986) 120. 256.
- 203 RADVÁNSZKY B. (1986) 122.
- 204 RADVÁNSZKY B. (1986) 122. és 259.

- 205 RADVÁNSZKY B. (1986) 259. hivatkozta M. Tört Tár. 1879. év 151.
- 206 RADVÁNSZKY B. (1986) 122. és 259.
- 207 RADVÁNSZKY B. (1986) 124.
- 208 RADVÁNSZKY B. (1986) 124.
- 209 SZALÁRDI J. (1980) 261.
- 210 SZALÁRDI J. (1980) 264.
- 211 SZAMOTA I. (1894) hivatkozta SURÁNYI D. (1982) 98–102.
- 212 FINÁLY H. (1892) hivatkozta SURÁNYI D. (1982) 103–107.
- 213 SZAMOTA I. (1896) hivatkozta SURÁNYI D. (1982) 108–110.
- 214 MELICH J. (1912) idézi SURÁNYI D. (1982) 111–114.
- 215 MELICH J. (1906) idézi SURÁNYI D. (1982) 115–118.
- 216 Kabán Annamária mutatója alapján: MELIUS J. P (1979) 475.
- 217 MELIUS J. P (1979) 154.
- 218 „Cynosrhodos, azaz ebcsipke, *Rubus Ungaricus*. Hideg természetű, olyan, mint a galagonya.” MELIUS J. P (1979) 153.
- 219 SZABÓ A. In: MELIUS J. P (1979) 377.
- 220 *Rhodiola rosea*. MELIUS J. P (1979) 477.
- 221 APÁCZAI Cs. J. (1959) hivatkozta SURÁNYI D. (1982) 132–133.
 „A róza szálanként nő ki, zölden feketéllő szennyes, sok horgas tövisei vannak, levelei egyrészt fűrészesek, gyümölcse és virága jószagú. Minden rózsák hidegítők és szárasztók, de módjával, mind külső mind belső nyavalyák ellen hasznosak. Az ő borban kifőzetett levek a fő és a szemnek fájdalmat megenyhíti, az ínyek is, ha avval megöblítettnek, megjavulnak. A rózsaméz akármely részeket megerősít és minden komor kedv indító s torhaszerző dolgokat kiviszen, főképpen ha köményből főzetett orvossággal, egy kis sót is adván hozzá, adatik bé. Hasonlóképpen a rózaolaj egészséges, a homlokot megkenvén véle a fő fájását és meleg nyavalyáit meggyógyítja. A vadrózsákon termő gomba, ha porrá rontatik és borban béitatik, az árénát kiűzi, a benne találtatott férgecskék pedig azon haszonra hathatósak. Az ő vizek szem veresége és rothadtsága, sőt akármely ő nyavalyái ellen is igen jó. A veres rózsákon kívül akármely rózsából való víz ellen is megítatván, megerősíti és módjával meg is hívesíti az agyat, a gyomrot, a lelket és a természeti meleget és ökö a rothadástól megoltalmazza...”
- 222 RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) *Medicinae Variæ* 11–52.
- 223 A Szakács-Mesterségnek rövid le-írása (OSZK, Ock. Hung. 636.) című munka részletét közli RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) 490.
 „Egy korsót, vagy fazekat, sőt inkább nagy száju üveget tölts-meg rosa viraggal, es azutan tölts fa olajat reája, és a' száját csinald erossen bé, tedd a' verőfényre; de minden nap egynehanszor fel-keverjed.”
- 224 SZLATKY M. Vál. (1983) 118–119. Frankovith Gergely: *Hasznos és fölötte szükséges könyv*. (1588), valamint RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) 490. Orvskönyv némely füvek hasznáról (XVII. sz.)
- 225 23. recept „Az kinek feieben jar, vagy egieb testeben. Rosat, mezet, rosa olajt, safrant bouön, tiukmonyt fejert, timsot, főzd őszue es azzal kend.” In: RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) 14.
- 226 32. recept: „Véres szemre. Üröm levét, olyan asszony tejét, aki fiút szoptat, és rózsavizet keverj össze, flastromként tedd a fájó szemre. Meggyógyul.” (Lázár István Dávid fordítása) In: RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) 510.
- 227 A 41. recept: „Mindenféle szemfájásra. Kömény, ruta, ökönyelvfű, szaporafű, vérehullófű, pimpó, vadkömény [?] gyökerét tedd vörös róza gyökér ecetébe, boglárka és majoranna és összetört sebfű levét. Ezeket tedd egybe, s második nap egy rossz lány vizeletébe. Ezt csöpögtesd egy lombikba, s az első folyadék úgy használ, mint az arany, a második mint az ezüst, a harmadik, mint a természetes balsam.” (Lázár István Dávid fordítása) In: RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) 510.
- 228 164. recept: „Keverd össze a rutát rózaolajjal, és ezzel kend a homlokod. Elmúlik a fájdalom.” vagy 160. recept: „Kakukkfű összetörve és megfőzve ecetben és rózaolajban. Ezt flastromként kell a fejre tenni.” (Lázár István Dávid fordításai) In: RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) 514–515.
- 229 Franczius varnak es szarastasarul es megh giogiulasarul. A mercuriomot öld megh egetborban, es tölcsi rosauizet bele, hogy el vegie az egetbornak az szagat, es ves grispantis ugian jól bele, hoga ugian jól megh lassek benne, es aual curald az patienset. In: RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) 34.
- 230 *Ars Medica*. In: SZLATKY M. Vál. (1983) 34–95.
- 231 FUCHS, L. (1548) *De curandi ratione libri*. VIII. Leyden.
- 232 Amint SZLATKY M. (1983) 417. megerősíti, a pestisről szóló írások némelyike inkább valláserkölcsi traktátus, mint orvskönyvbe való javallat. Czanaki Máté: *A döghalálról való rövid elmélkedés*, Kolozsvár 1634., Komáromi Csipkés György: *Pestis Pestise*, Debrecen 1664. munkája ilyen. De Frankovith Gergely 1588-as kötetében is találhatóak bőven hasonló kitételek. A pestis ellen is levegőtisztítás és savanyú italok véltek hasznosnak, s ezekhez szolgál többek között a róza.
- 233 SZLATKY M. Vál. (1983) 46–47. *Ars Medica*
- 234 SZLATKY M. Vál. (1983) 51. *Ars Medica*
- 235 Pantagruel roy des dipsodes restituté a son naturel avec ses faicts et prouesses espoventables composés par feu M. Alcofrybas abstracteur de quinte essence. Lyon. 1533. XIII. fejezet
- 236 SZLATKY M. Vál. (1983) 336. Felviczi György: *A ... salernitana scholának jó egészségről ... írott könyve* (1693.) ugyanezeket a régi ismereteket hivatkozta.
- 237 Vö.: Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve* (XVII. sz. eleje), Váradi Vásárhelyi István: *Kis patika* (1628) és Újhelyi István: *Orvosságos könyv* (1677). In: RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989)
- 238 RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) 53–171.
- 239 SZLATKY M. Vál. (1983) 414.

- 240 SZLATKY M. Vál. (1983) 334. és 79. lábjegyzet
- 241 A püthagoraszai pentagramma is átértelmeződik ötszirmú rózsává: Krisztus öt sebének jelképévé pl. Rouen katedrálisában (1440)
- 242 Laon XIII. századi templomának egyik rózsablakán a trónon ülő Madonna látható, aki felemelt bal kezében egy rózsát mutat föl
- 243 ECO, U. (1998)
- 244 FÓNAGY I. (1986)
- 245 FÓNAGY I. (1986) 35.
- 246 SELIGMANN, K. (1987) 80.
- 247 SELIGMANN, K. (1987) 100.
- 248 FÓNAGY I. (1986) 37.
- 249 BIEDERMANN, H. (1989, 1996) 328. és PÁL J. – ÚJVÁRI E. szerk. (1997) 396.
- 250 John of Gaddesden: Rosa Anglica, Venice, 1502. orvosi műve is ilyen. A könyv felépítésének a szimbóluma a rózsza – s magyarul a csészelevelek botanikai sajátosságaira hivatkozik a szerző. Azaz a pillás 3 csészelevél megfelel az általános betegségeket bemutató 3 fejezetnek, a csupasz 2 csészelevél pedig a speciális betegségekről szóló két fejezetnek.
- 251 1500-an kezdte el, de Temesvári Perbált nem tudta már befejezni teológiai rendszerezését, az Aurereum Rosarium Theologiae-t. Rendtársa, Laskai Osvát végezte azt be. 1550-ben például Rosarium philosophorum, 1620-ban Rosa jesuitica című munka is megjelent.
- 252 FÓNAGY I. (1986) 31.
- 253 THURNEYSSER (1583) Hist. u. Beschreibung heimischen Erdgeweachsen. Természettud. Társ. könyvt. hivatkozva: SZATHMÁRY L. (1986) 374.
- 254 MARCELIS, K. (1986) 41. ábra
- 255 Nicolaus Praepositus: Dispensarium ad aromatarios. Lyon. 1495. In: SCHEDEL, H. (1990) 312.
- 256 SZATHMÁRY L. (1986) 458.
- 257 SZATHMÁRY L. (1986) 482. hivatkozik rá Hermetisches A. B. C. 1778. 294. a Büchlein von Stein der Weisen cím alatt
- 258 SZATHMÁRY L. (1986) 246.
- 259 SZATHMÁRY L. (1986) 245. hivatkozik rá: F. W. Schneider: De auro potabili. Wittenbergae. 1705. 8., 25.
- 260 SCHEDEL, H. (1990) 175.
- 261 SZUTORISZ, F. (1905) 626. Pontos hivatkozás nélkül.
- 262 LUTHER M. (1983) A Kis Káté. 87.
- 263 Akár az ezekből készült Szenci Molnár Albert-fordítások is. SZENCI MOLNÁR Albert: Psalterium Ungaricum Szent Dávid Királynak és Prófétának Százötven Zsoltári. Herborna. 1607.
- 264 LUTHER M. Heidelbergi káté. 21.
- 265 WELLNER, I. (1990) 138–139.
- 266 LUTHER, M (1959) 197. és HEINZ-MOHR, G – SOMMER, V. (1988) 50.
- 267 Arthur E. Waite: The Real History of the Rosicrucians, New York, 1888. In. SELIGMANN, K. (1987) 281.
- 268 BIEDERMANN, H. (1989) 25.
- 269 HEINZ-MOHR, G. – SOMMER, V. (1988) 51.
- 270 Fama Fratemitatis, oder Entdeckung der Brüderschaft des hochlöblichen Ordens des Rosenkreutzes, Cassel, 1614.
- 271 Confessio Fratemitatis, R. C. Cassel, 1615.
- 272 Chymische Hochzeit Christiani, Rosenkreutz, 1459.
- 273 FÓNAGY I. (1986) 87.
- 274 FÓNAGY I. (1986) 91.
- 275 Chymischen Hochzeit. In: Ikonológia 5. 346.
- 276 Oswald Wirth: Le Tarot des imagiers du moyen âge... Paris, 1927. In: SELIGMANN, K. (1987) 280.
- 277 ECO, U. (1998) 175. Hivatkozva Fama, 287.
- 278 Comenius: Orbis pictus bilinguis. 30–31.
- 279 BIEDERMANN, H. (1989) 239.
- 280 FÓNAGY I. (1986) 104.
- 281 ABAFI L. (1900) 141.
- 282 ORÉFICE, J. In. MÁRTON L. szerk. (1993) 32.
- 283 BIEDERMANN, H. (1989, 1996) 329.

FORRÁSOK

- A női test szépsége. Szerk. Zirkuli, P. (1984) Helikon Kiadó. Bp.
- A Szakács-Mesterségnek rövid le-írása (OSZK, Ock. Hung. 636.)
- ACZÉL G. szerk. (1984) Képversek. Kozmosz Kiadó. Bp.
- Otto BRUNFELS (1530) Herbarum vivae eicones ad naturae imitationem, summa cum diligentia et artificio effigiate, unam cum effectibus earundem, in gratiam veteris illius, iamiam renascentis herbariae medicinae. A. Schott, Strassburg.
- Adamus LONICERUS Historiae naturalis opus novum. 1551. 1552.
- ARETINO, Pietro: A hetérák tudománya vagy hogyan oktatta ki Nanna, a híres kurtizán lányát, Pippát, a szerelem művészetére. Hellas Verlag, Wien, 1921; Képes 7 Lap- és Könyvkiadó Kft. Bp. é.n.

- BACON, F. (1987). Esszék. Európa Könyvkiadó. Bp.
- BALASSI Bálint (1994) versei. Balassi Kiadó.
- BOCCACCIO (1975) művei. Európa Könyvkiadó. Bp.
- CAMÕES L. V. de (1984) A lusiadák. Európa Könyvkiadó, Bp. (Ford. Hárs Ernő)
- Carmina Burana. Magyar Helikon, Bp. 1960.
- DANTE, Alighieri (1996) Vita nuova. Eötvös József Könyvkiadó. Bp.
- DODONAEUS, R. (1569) Florum et coronariarum odoratarumque nonnularum herbarum historia. Antwerpiae, ex officina Chr. Plantini
- FALUDY Gy. szerk. (1988) Test és lélek. A világlíra 1400 gyöngyszeme. Magyar Világ Kiadó. Bp.
- Fama Fraternitatis, oder Entdeckung der Brüderschaft des hochlöblichen Ordens des Rosenkreuzes, Cassel, 1614.
- FRANKOVITH Gergely: Hasznos és fölötte szükséges könyv. (1588)
- FUCHS, L. (1548) De curandi ratione libri VIII. Leyden.
- Georgius Agricola: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászátról. Sajtó alá rendezte: Becht Rezső, Molnár László, Gazda István (1985) Műszaki Könyvkiadó és Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Bp.
- Jakob BÖHME: Földi és égi misztériumról. Helikon Kiadó, Bp. 1990.
- Janus PANNONIUS: Magyarországi humanisták. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1982.
- Joh. Amos COMENIUS Didactica magna (1657) In: COMENIUS (1992): Didactica magna, Seneca Kiadó, Bp.
- Joh. Amos COMENIUS: Orbis sensualis pictus bilinguis. 1675. In: MT Akadémia. Bp. 1970.
- Joh. Amos COMENIUS: Orbis sensualis pictus quadrilinguis (1658)
- Joh. Amos COMENIUS: Orbis sensualis pictus bilinguis. 1675. In: MT Akadémia. Bp. 1970.
- Johann Valentin Andreae: The Chymical Wedding of Christian Rosenkreutz (by Edward Foxcroft) 1690. Magyar fordítása: Johann Valentin Andreae Christian Rosenkreutz vegytani menyegzője 1459-ből. In: Ikonológia ... 5. Szeged, JATE-Press
- John of Gaddesden: Rosa Anglica, Pavia, 1492. Venice, 1502.
- Leonhard FUCHS (1542) De Historia Stirpium.
- Leonhard FUCHS (1548) De curandi ratione libri VIII. Leyden.
- LUTHER Márton: A Kis Káté.
- LUTHER Márton: Heidelbergi káté.
- Martin LUTHER: Die Briefe. Luther Deutsch, Bd. 10. Hg. Kurt Aland. Stuttgart, 1959.
- MELIUS Péter: Herbárium Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Kolozsvár, 1578. Kiadása: Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
- MIRANDOLA, P. D.: A képzeletről. In: Ikonológia és Műértelmezés 5. (szerk.): PÁL J. (1995)
- Nicolaus PRAEPOSITUS: Dispensarium ad aromatarios. Lyon. 1495.
- Orvoskönyv némely füvek hasznáról
- Oswald WIRTH: Le Tarot des imagiers du moyen âge... Paris, 1927.
- Pál első levele a korinthusiakhoz
- Pantagruel roy des dipsodes restitué a son naturel avec ses faits et prouesses espoventables composés par feu M. Alcofrybas abstracteur de quinte essence. Lyon. 1533.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Pax corporis. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1984.
- PÉCHY Lukács: Az keresztyén szüzeknek tisztességes koszoruja. Nagyszombat, 1591.
- Petrus Andreas MATTHIOLUS: Commentarii in sex libros Pedacii Dioscoridis. Velence. 1554.
- Pico della MIRANDOLA: Az ember méltóságáról. 1487.
- Pierre DE BOURDEILLE: Seigneur de Brantôme oeuvres complètes, Paris, Chez Mme Vve Jules Renouard, 1864–1882. Magyarul: BRANTÔME: Kacér hölgyek. Európa könyvkiadó. Bp. 1986
- RUELLIUS, J: De natura stirpium libri tres. Parisii, 1536.
- SZENCI MOLNÁR Albert: Psalterium Ungaricum Szent Dávid Királynak és Profétának Százötven Zsoltári. Herborna. 1607. In: Szenci Molnár Albert (1984) Psalterium Ungaricum. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- THURNEYSSER (1583) Hist. u. Beschreibung heimischen Erdgeweachsen. Természettud. Társ. könyvt.
- VASARI, G. (1933) A renaissance mesterei. Győző Andor kiadása, Bp.
- VILLON, F.: Le grand testament 80., Ballade às'amie; Les contredits Franc-Gontier; Belle leçon aux enfants perdus; Rondeau de la prison
- WEÖRES S. szerk. (1977) Három veréb hat szemmel. Szépirodalmi. Bp.

IRODALOM

- ABAFI L. (1900, 1993.) A szabadkőművesség története Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp.
- ACKERMAN, J. S. (1988) Early Renaissance 'Naturalism' and Scientific Illustration in The Natural Sciences and the Arts. Uppsala, Almqvist-Wiksell International, Stockholm.
- ACZÉL G. (szerk.) (1984) Képvessék. Kozmosz. Bp.
- ANDERSON, F. J. (1977)
- Az érett reneszánsz. (1986) A művészet története. Corvina Kiadó, Bp.
- BÁRDOS L. szerk. (1986): Ronsard és a francia reneszánsz költői. Lyra Mundi. Európa Kiadó. Bp.
- BAXANDALL, M. (1986) Reneszánsz szemlélet – reneszánsz festészet. Corvina Kiadó, Bp.
- BERGERHOFF, R. (1975) Tiziano. Corvina Kiadó, Bp.
- BERTI, L. (1990) Botticelli. In: Az érett reneszánsz. (1986)

- BIEDERMANN H. (1996) Szimbólumlexikon. Corvina Kiadó, Bp.
- BIEDERMANN, H. (1989) A mágikus művészetek zseblexikona. Kentaur könyvek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- BOSING, W. (1993) Hieronymus Bosch. Benedikt Taschen-Kulturtrade Kft., Bp.
- BRAUDEL, F (1985) Anyagi kultúra, gazdaság, kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Gondolat Kiadó, Bp.
- BRAUDEL, F. (1996) A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó, Bp.
- BURKE, P. (1994) Az olasz reneszánsz. Osiris–Századvég, Bp.
- DELUMEAU, J. (1997) Reneszánsz. Osiris Kiadó, Bp.
- ECO, U. (1998) A tökéletes nyelv keresése. Atlantisz Könyvkiadó, Bp.
- FALUDY Gy. (1988) Test és lélek. A világlíra 1400 gyöngyszeme. Faludy György műfordításai. Magyar Világ, Bp.
- FIALOWSKI L. (1884–1885) Melius Péter Herbariuma. Matematikai és Természettudományi Értesítő III., 20.
- FINÁLY H. (1892) A besztercei szöszedet. Ért. Nyelvtud. és Széptud. 16. évf. 1–92.
- FÓNAGY I. (1986) Az alkémiáról. In: SZATHMÁRY L. (1986) Magyar alkémisták. Könyvértékesítő Vállalat, Bp.
- FÓNAGY, I. (1943) A mágia és a titkos tudományok története. Bibliotheca. Bp.
- GOMBOCZ E. (1936) A magyar botanika története. Bp.
- GRYNAEUS T. (1985) (Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában Comm. Hist. Artis. Med. 109–112.
- HEINZ-MOHR, G.–SOMMER, V. (1988) Die Rose. Entfaltung eines Symbols. Eugen Diederichs Verlag. München
- HOBHOUSE, P. (1994) Plants in garden history. Pavilion Books Limited, London.
- KÉRY L. (1961) Shakespeare költeményei. In: Shakespeare Összes művei VII. kötet. Európa Kiadó, Bp.
- LATOR L. Szerk. (1994) XVI. századi költőkből, Unikornis Kiadó, Bp.
- LUTHER M. (1983) négy hitvallása. A keresztény ember szabadságáról. A Kis Káté. A nagy Káté. A keresztény hit főtételei. A magyar Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Bp. Fordította: Pröhle Károly
- MARCELIS, K. (1986) De Afbeelding van de Aderlaaten de Zodiakman in Astrologisch-Medische Handschriften van de 13de en 14de Eeuw. Paleis der Academien. Brussel.
- MÁRTON L. szerk. (1993) Szabadkőműves gondolatok. Belvárosi Könyvkiadó. Bp.
- MELICH J. (1912) Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből. MTA, Bp.
- MICHELETTI, E. (1978) Océano Grupo Editorial, Barcelona
- MICHELETTI, E. (1986) Tiziano. In: Az érett reneszánsz (1986)
- MITTELSTADT, K. (1997) Dürer. Corvina – Henschelverlag – Arkady, Bp.–Berlin–Varsó.
- NEGRINI, S. szerk. (1992): Uffizi. Corvina Kiadó, Bp.
- ORÉFICE, J. (1993) Anderson utódai. In: MÁRTON L. szerk. (1993) 31–36.
- PÁL J. – ÚJVÁRI E. szerk. (1997): Szimbólumtár. Balassi Kiadó, Bp.
- PANOFISKY, E. (1984) A jelentés a vizuális művészetekben. Gondolat Kiadó, Bp.
- RADVÁNSZKY B. (1986) Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. Helikon Kiadó, Bp.
- RADVÁNSZKY B. Gyűjt. (1989) Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állat-orvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez 9. MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp.
- RAPAICS R. (1932) A magyarság virágai. Kir. M. Természettudományi Társ. Bp.
- RAPAICS R. (1940) Magyar kertek. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
- SCHEDER, H. (1990) Die Graphiksammlung des Humanisten. Prestel-Verlag, München.
- SELIGMANN, K. (1987) Mágia és okkultizmus az európai gondolkodásban. Gondolat, Bp.
- STIRLING J. (1996) Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században. Enciklopédia Kiadó, Bp.
- SURÁNYI D. (1985) Kerti növények regénye. Mezőgazdasági Kiadó, Bp.
- SZABÓ T. A. (1979) Melius Péter és a kolozsvári Herbarium. In: MELIUS P. (1979)
- SZALÁRDI J. (1980) Siralmas magyar krónikája. Magyar Helikon, Bp.
- SZAMOTA I. (1894) A Schlägli szójegyzék. MTA, Bp.
- SZÁNTÓ K. (1983) A katolikus egyház története. Ecclesia, Bp.
- SZATHMÁRY L. (1986) Magyar alkémisták. Könyvértékesítő Vállalat, Bp.
- SZLATKY M. (vál.) (1983) Minden doktorságot csak ebből kérésért. Szemelvények orvosi kézikönyvekből. Utószó és jegyzetek. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- TAKÁTS S. (1917) Rajzok a török világból. III. köt. MTA, Bp.
- TAKÁTS S. (é. n.) Magyar nagyasszonyok. Genius, Bp.
- TARNÓC M. (1994) Mátyás király és a magyarországi reneszánsz. Balassi Kiadó, Bp.
- TERGIT, G. (1969) A virágok regénye, Gondolat Kiadó, Bp.
- TORDA I. szerk. (1980): Magyar aranycsinálók. Írások az alkémiáról a felvilágosodás korából. Magvető, Bp.
- ÚJVÁRI E. – PÁL J. szerk. (1997): Szimbólumtár. Balassi Kiadó, Bp.
- VEREBÉLYI P. (1982) Üdvözlégy Mária. Ecclesia, Bp.
- VILLON, François összes versei. Magyar Helikon. Európa Könyvkiadó. Bp. 1971.
- WACZULIK M. (vál.): (1984) A táguló világ magyarországi hírmondói. XV–XVII. század. Gondolat Kiadó, Bp.
- WELLNER, I. (1990) Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez. Medicina, Bp.

Rózsák és költői mesterkedések

A képvers mint iskolai műfaj

A XVII. században, bár Európa különböző területein eltérően, a latin a katolicizmus s – valamennyire – a tudomány nyelve. E nyelv használata a reformáció vallásaiban s a közigazgatásban már kevésbé maradt meg. Az anyanyelv a népszerű irodalomban hódított, s a XVIII. században már a tudomány is él vele. A tudós s a diákműveltség alapja – egyelőre azonban – a latin nyelv és az általa közvetített civilizációs ismeretek.

A reformációban a liturgia nyelvet váltott, a katolicizmus azonban azt megtartotta a szemináriumokban, a kollégiumokban és a templomokban is. Az egyházi latin a szentség egyik kifejezője, így érthető, hogy – a XVIII. század közepéig – miért használatos a közép- és a felsőszintű oktatás tannyelveként.

A katolikus és a protestáns iskolarendszer iskolájának egyező vonása volt, hogy középszinten, a gimnáziumban, a latin grammatikát a poétika tanítása követte. Igaz ez a három részre szakított Magyarország török hódoltságán kívüli területére is. Az európai és a magyar iskolarendszer nemcsak tartalmilag és minőségében újult meg, de hálózata is szétterjedt, s a tevékenységébe bevont népesség nagysága megnövekedett. A katolikus szerzetesrendi iskolák és a protestáns, valamint az egyszerűbb szervezetű kollégiumok száma emelkedett, s mindenhol intenzív a latin oktatása – annak ellenére, hogy a papképzés szempontjai a középszintű képzésben kevésbé érvényesültek. A latin nyelv tudását, a görögös-latinos ismereteket a műveltség részének tekintették: ez megkívánta a nyelvi képzést, s ez eredményezte a poétika-retorika tudásanyag szétterjedését. A képvers elméletének ismerete és a képverskészítés praxisa erre vezethető vissza, ezért marad benne – mintegy háromszáz éven keresztül – az európai kereszténység kultúrájában.

A műveltség szerkezetének konzerválójaként hatott az európai univerzális nyelv, miként az 1599-es központi jezsuita „világtanterv” is. A XVIII. századdal erősödő tanügyi reformokig az iskolai tankönyvek – mint minden más tudományos jellegű könyv is – erős (mind protestáns, mind katolikus) cenzúra alá estek.¹ A tankönyvek változtatására, illetve változatosságára nem törekedtek, s ha egyik-másik hosszas alakítások után megfelelt az ezernyi elvárásnak, akkor az fél évszázadon át is használatban maradhatott.

A poétikák és a képversgyűjtemények jelentőségét az iskolák biztosították. A mesterkedő költészet jelenléte két rend, a jezsuita és a piarista felfogásának köszönhető, ezek töltötték be a legjelentősebb szerepet a latin nyelv és a katolikus iskoláztatás felügyeletében; a reformáción belül azonban elégnék látszik csupán a latinoktatás. Erre a különös ellentmondásra a nyugati egyház szakadása után bekövetkező eltérő szimbólumhasználat – s a mögötte álló világkép – ad magyarázatot.

A képversek tartalmát, szimbólumait leginkább a lelki és az áhítati gyakorlatok határozták meg. Az ilyen tárgyú kiadványok jóval nagyobb számban terjedtek el, mint a klérus használatára szánt könyvek, elvégre a képzésbe került laikus tömeg számára is ajánlották. A kiadványok tartalmát meghatározó papi csoportok olvasáspolitikája másrészt a tartalmi kérdéseket is szabályozta: például a jezsuita kollégiumok növendékeinek lelkiességét meghatározandó a Szűz iránti áhítatgyakorlatok bevezetésével.² A Máriához kapcsolt jelképek – köztük a rózsajelentései – áthatották a katolikus klerikus és a mindennapi életet. A reformáció vallásaiban a rózsajelképek kevésbé maradtak felszínen, bár jelenlétük nem tűnt el: a templomok fakazettás mennyezetén, a textilmunkákon különböző mértékben stilizált, a heraldikai hagyományt nem egyszer követő motívumokban jelentkeztek. Azokon a területeken, ahol elterjedt a reformáció, a reformáció vallásainak rózsajelképei hasonló módon jelentkeztek: a szakrális tárgyak uniformitását a termékeikkel és szolgáltatásukkal bárhol megjelenő, mobil iparosság biztosította. A profán használati cikkek – kő- és fafaragványok, cserépedények, ruhaneműk – rózsajelképei a helyi hagyományok nyomán maradhattak meg.

Mind a jezsuita, mind a protestáns ortodoxiával szemben fellépett egy-egy újfajta vallási kegyesség, amely személyesebb, őszintébben átélte hitet és annak gyakorlatát várta el a hívőktől. A merev, dogmatikus, rideg, tekintélyelvű szabályzatokkal összetartott világ helyére egy érzelmekkel át- és megélhető került, amely éppen ezért emberszabásúbb környezetet nyújtott a vallást gyakorlóknak. A XVII. századi janzenizmus és a pietizmus hasonlóan a polgárság igényeit vette tekintetbe s emelte be a művelődés horizontjába. E polgárságtól sem volt idegen a szakrális eredetet mutató, de egyre inkább világias használatú jelképiesség.

Miközben a protestáns eszmeáramlatok a pápaság és a katolicizmus hatalma, struktúrája és díszletei ellen fordultak, lemondtak az áttételes utalásokkal való érvelésről. Az ellenreformáció a tömegek (és a szegények) figyelmét drámai módszerekkel kívánta elérni, az oratorikus zene megjelenése például ezt mutatta, míg a reformáció zenéje anyanyelvi szövegű és egyszerű dallamvilágú. A katolikus barokk kápráztató, gazdag és bonyolult oltárai, képekkel zsúfolt monumentális templomai, teátrális liturgiái, hatalmas körmenetei, a pompa és az ünnepélyesség az érzéseket – mindet egyszerre – ragadták meg. Ezt a reformáció vallásainak kisebb közösségei méltóságra és csendes bensőségességre apellálva tették.

Amíg Európában a XVII. század végével, a klasszicizmusban leáldozni látszott a képvers kultusza, addig Magyarországon a XIX. század közepéig, amikor az utóbarokk fejté ki a hatását, nagyon is élt. Folyamatosan létezett magyar képvers 1607 és 1858 között.³ Az elsőt – Szenci Molnár Albert készítette, s 1612-ben jelent meg Hernborban. A legkésőbbi – ismert – képverset pedig Sopronban adta ki Sebestyén Gábor, aki Ferenc József fia, Rudolf születését köszöntötte a klasszikus szerzőktől – Vergiliustól, Claudianustól, Juvenalistól és Persiustól – összeválogatott sorokból komponált alkalmi munkában. A verstestből kiemelkedő eteostichonokból és a lap-aljra illesztett kronogrammból szintén kiszámolható a keletkezés dátuma – ha a költemény tulajdonosa elfeledte volna a trónörökös születési évét. Sebestyén képverse nem tartozik a legjobbak közé, talán megkockáztatható az is, az előző két évszázadban tömegesen készített művek között a legsilányabbak egyike.

Hogy miféle képversek lehetségesek, azt Julius Caesar Scaliger (1484–1558) orvos és filológus példákkal fejté ki 1561-ben – majd 1617-ig még négyszer – megjelenő *Poeticájában*, és így kanonizálta⁴ a műfajt. Tőle eredően a legtöbb ilyen, egymást követő kiadvány – egyre inkább kibővítve – átvette példáit, annak ellenére, hogy a műfaj az antik előzmények után sem maradt éppen műveletlenül, s számos formáját készíti Alkuin, Hrabanus Maurus, Petrus Abaelardus vagy éppen Venantius Fortunatus, s utóbb Rabelais és kortársai. Szükség lehetett a témakör antik eredetére visszamutató, de a (latin)nyelv racionális kezelésére irányuló reneszánsz tudósi gesztusra is. A reneszánsz egzakt megfogalmazásra való törekvése, a nyelvészeti-irodalmi munkákban rendre megjelent. Scaliger nem az egyetlen, aki vizsgálati tárgyá emelte és rendszerezni igyekezett a képverseket. Matthijs de Castelein *Const van Rhetoriken* (Gent, 1555) című művében, George Puttenham pedig *The Arte of English Poesie* (1589) című poetikájában is ismertet szövegkompozíciókat.⁵

Scaliger munkájának megjelenése után tapasztalhatóan a költői mesterkedések nem csupán ismertebbek lettek, hanem mind a poéták, mind a deákos műveltségű olvasók körében népszerűekké is váltak. De hogy a szerző ilyen jellegű törekvéseiben kortársi segítségre is talált, azt a magyarországi kézikönyvek is jól bizonyítják, nem szólva a Balassi Bálint, Tinódi Lantos Sebestyén és mások használt költői technikákról – amilyen például az akrosztichonba rejtett név, vagy éppen Balassi echózó verse, az *Egy útonjáró szerzette ének*. A költői mesterkedés a szükségesnek ítélt művesség, a technopaegnium – egyik – jegye.

A manierizmus és a barokk szerzői a reneszánszban megjelenő technopaegniumi eljárásokat nemcsak átvették, hanem tovább is fejlesztették: új és új műfajokat vezettek be. Molnár Gergely 1556-ban Kolozsvárott megjelent latin nyelvű tanácsok, a *Grammatica Latinának* 1696-tól kezdődő kiadásaiban már szerepel – J. D. C. monogrammal, 1661-es dátumozású előszóval – költői mesterkedéssel foglalkozó fejezet. Amint azt Kilián István ismerteti,⁶ a szerző betűkkel, szavakkal, kabbalisztikával (pl. kronosztichonnal – amelyek használatával igen gazdagon élt a barokk), grammatikával, retorikával és matematikai költői játékkal létrehozott képverseket tárgyalt, ez utóbbiak között találhatóak a valamilyen alakzatot vagy alakot imitáló (azt körbeíró, kitöltő, kontúrozó stb.) textusok.

Graff András 1642-ben megjelent *Methodica poetices praecepta* című (Trencsény) könyvében a rejtett képvers mellett elkülöníti az alakos verseket: ezek némelyike egyszerű és összetett kubus vagy éppen kör volt. Ezeket, az alakzat keresztény allegorikus értelmére utalva, a középkor szerzői is alkalmazták, egyéb alakzatokat – például a piramist – a reneszánsz Egyiptom-kultusza vagy – miként a kratért – az antik kulturális hagyomány őrzött. A tojás- és a rózsaalakzatok a szakirodalom eddigi megállapításai szerint reneszánsz utáni termékek. A Heidelbergből néhány évre Erdélybe áttelepült s ott tanároskodó Philippus Ludovicus Piscator *Artis poetices Praecepta Methodice Concinnata et perscipius exemplis illustrata* (Gyulafehérvár, 1630) elnevezésű kézikönyve szerint – német művek nyomán – három csoportja van a képverseknek: a grammaticus, a rethoricus és a mathematicus. A mathematicum technopaegnium éppúgy rendelkezhetett geometriai mintázattal, mint bármi tárgy, vagy élőlényformával (torony, szószer, kerék, szív), így akár virág is lehetett – ha a forma jelképes tartalma már kialakult. Moesch Lukács *Vita Poeticája* (Nagyszombat, 1693) az akrosztichonok közé tartozó képvers 25 műfaját különítette el. Példái között ott találjuk a rózsát. Ezen paptanárok munkái bizonyítják, hogy olyan kis területen is, amilyen a Kárpát-medence, több azonos tartalmú és szándékú könyv került – gyakorta többszöri – kiadásra, de azt is, hogy e kiadványok nem tekinthetők a nemzeti kultúrák produkciójának. S ha látjuk, hogy további képverseket és/vagy 'elméletét' tartalmazó kötetek is napvilágra kerülnek (Frater Mohácsi 1694-es, Illyés András 1696-os, Simándi László 1712-es kiadványai, s ehhez a sorhoz csatlakozik Lepsényi István 1700 körül összeállított, illetve Johannes Baptista Adolphnak [1657–1703] és Kozma Mihály [1723–?] kéziratban maradt gyűjteménye), akkor ítélni lehet meg ennek a műfajnak a kedveltsége.

E poetica típusú tankönyvek, illetve gyűjtemények máris mutatják: felekezettől és (természetesen) nemzeti törekvésektől függetlenül – nagyjából – azonos szerepet tulajdonítanak a különböző szerzők a költői mesterkedéseknek. A *Lusus Poetici* összeállítás kiadó Szenci Molnár Albert kálvinista, Lepsényi István Pápa is tanító, református felekezeti tanár, Graff András evangélikus oktató, Piscator vagy Illyés András szintén protestáns, Moesch Lukács piarista, de piarista tanár Dugonics András is, aki 1775-ben datált egy képversgyűjteményt. Kácsor Keresztély is piarista, ő az, aki után egy 1878-as dátumozású omniárium maradt fenn. A sziléziai származású, de Győrben tanult s egy ideig Nagyszombaton tanárkodó Johannes Baptista Adolph jezsuita, Simándi László pálos szerzetes, Kozma Mihály unitárius lelkész.

Tovább szélesíti a kört, ha megvizsgáljuk azokat az iskolákat, ahol a legtöbb képvers keletkezett. Necpál evangélikus iskolája, Sárospatak református kollégiuma ilyen volt, de ismerünk egri, debreceni, hajdúböszörményi, pesti, beregi, pozsonyi, győri vagy éppen soproni stb. eredetű képverseket is.

Mi biztosította ennek a versszerzési gyakorlatnak a homogenitást a barokkban, amely nemcsak a magyar területeken, de szerte Európában megmutatkozott? Az, hogy iskolához kötött. Az, hogy egy korszak latinos, iskolai műveltsége fejeződik ki benne, s hogy annak valóban lényegi jellemzőihez illeszkedik, képes azt megjeleníteni – s ezt a műveltséget bármelyik iskola magáénak vallotta. Olyan univerzális szimbólumokkal használt fel, amely vagy minden felekezetben jelen voltak, vagy a szimbólumokat vallási szempontból indifferenseknek, illetve semlegesíthetőeknek tekintették.

A barokk rózsajelképek előzményei

A rózsajelképek többsége Mária és Krisztus alakját vették körül, s még néhány szentét, mint például Árpádházi Erzsébetét, Szent Dorottyáét, Szent Rókusét. De mindegyiknek exponált szerep jutott a barokk misztikában. A skolasztika leginkább a feminin jellegű (s mindenkor ambivalens, ellentétpárokat képező) rózsajelképeket kedvelte: erre Mária személye a magyarázat. Hozzá kapcsolódott a rózsacsodák némelyike, továbbá a rózsafüzér, a rózsafüzér társulatok sora. Ábrázolásban sajátos utat jár be a hortus conclususból kifejlődő, Máriához kapcsolt tisztaság- (illetve mártírium)jelképek tömege: azzal, hogy a reneszánszban a 'Mária a rózsalugasban' képtípus jött létre. A rózsalugas-képek ugyanakkor visszautaltak a korakereszténység Paradicsom-ábrázolásaihoz is. A reneszánsz végével a maszkulin jellegű rózsajelképek száma nőtt meg – különösen a német nyelvterületen terjednek el ezek a vérhez erőteljesebben kapcsolt szimbólumok. A manierizmus az eddig egyértelműnek vélt rózsajelképeket elbonyolította. Összevonásokkal, átértelmezésekkel létrejövő szimbólumtorlódások jöttek létre – ilyen Luther pecsétje, de ilyen lesz a rózsakeresztesek rózsáértelmezése vagy a katolikus búcsújárók kegyképeinek naiv ábrái – mintha az addigi 'egyszerű' képek nem mutatkoztak volna elég erősnek, hatékonyak, egyre másra monstruózusokká váltak. A rózsalugas rózsája felkerül a templomok oltára fölötti dongaboltozatra éppúgy, mint a szentképen festett szőnyegre, ruhákra, falkárpitokra, megjelent a szakrális faragványokon – s mindezek együttesét (más jelképhalmazokkal egyesítve) egy-egy alak köré fonódásuk hitelesítette.

Ilyenképpen például a hazai barokk kedvelt állítását is, miszerint Szent István felajánlása következtében Magyarország Mária országa, csupán jelképtorlódások tömegével lehetett – kellő felfokozással – ábrázolni. A sárvári Nádasdy vár XVII. századi freskóinak töménytelen mennyiségű rózsája és rózsával megerősített jelképe Nádasdy Ferenc országbíró katolicizmusát a maga túlbonyolított módján, de híven fejezi ki. Esterházy Pál és családja, akik a koruk magyar Mária-kultuszában példaként jártak elől, hasonlóan gazdag Mária-attribútumok között élik életüket.

A rózsá-versek kialakulásához egy más oldalról a mély szimbolikával rendelkező kör formába rajzolt képversek vezettek. A gótikában teremtődött meg a kör, a küllős kör s a kerék alakú ablak és a rózsá szimbólum-lehetőségeinek összekapcsolása: ezek egyesülten Máriához kapcsolódnak. A rozettaformák a világ teljességének bonyolultságát és egyszerűségét egyszerre mutatták: ezzel analóg módon nyilvánult maga a rózsá virág is.

Ismerünk – mint a chartres-i katedrális padlózatán – labirintus közepén álló hatszirmú ábrázolást, amely inkább rozettának, mint rózsának tekinthető. De ennek jelentése is Máriához kötött – a világ útvesztője közepén iránymutató asszony szerepére hívta fel a figyelmet.

A rózsá alakú képversek a manierista, a barokk és az utóbarokk ízlésvilág találmányai: az elsők a korszak elején jöttek létre, s csupán addig készültek, amíg az utóbarokk igényének megfelelnek: ekkorra sok módon deszakralizálódtak, s átkerülnek a népi díszítés faragott, festett, formázott motívumai közé is.

Amíg a katolicizmusban a fejlődő misztika Máriához és Krisztushoz erősen kötötte a szerelem és a vértanúság rózsajelképeit, megerősítette a rózsafüzér használatát, társulatok működtek és a búcsújárás az egyéni vallásosság kifejezésévé vált: azaz számtalan módon tovább élnek a középkorban kialakult s a reneszánszban szétszalázódott rózsaszimbólumok, addig a reformáció egyházai ezekről lemondtak.

A reformáció jelképpenessége a díszes és sötét, fenyegetően harcias és zsúfolt templombelsők helyébe a hit megélésére, a tanítás befogadására alkalmasabbnak tartott puritán, áttekinthető és világos közeget állított. A biblikus szemléletmód nem engedte meg a formák és a szertartások túlzását, a templomi világ és a benne lejátszódó közösségibb szertartás csupasszá vált, nem alkalmaztak szentképeket, nem lehetett nagy szükség az allegóriákra és a szimbólumokra sem. A Mária-kultusz fölszámolásával a hozzá kapcsolódott attribútumok, rítusok és a tiszteletformák is tiltottá váltak. De a protestáns országokban a falusiak körében sokáig tovább éltek a – régi – katolikus szokások: a szent asztal előtti keresztvetés éppúgy, mint a sírnál az idősebbek imádkozása⁷ rózsafüzérekkel. A szószerzők fölött is rózsát vagy rozettát találhattunk – amint azt az ismeretlen mester munkája: *Georg Mylius a szószerzőn* (fametszet, 1584)⁸ is mutatja. A gyülekezeti énekekben hasonlóan az egyszerűsége törekedtek, hiszen a himnuszok szövege többségében frissen íródott, ezekben sem bonyolult az utalásos rendszer, azaz a (rég) szimbólumok közvetítő szerepéről lemondtak a szerzők.

Ezek után váratlan, hogy a reformációt elfogadó népességben is találhatóak rózsajelképek, ám ami igazán feltűnő, az a világiak rózsákra való hivatkozása, akár a lakások, bútorok, mindennapi használati tárgyak, ruhák, ékszerek díszítésében, akár az írott – immár anyanyelvi – irodalomban és tudományban, akár az élet köznapi és ünnepi megnyilvánulásaiban.

A legtöbb virágjelkép a barokkban szűrődött le a népi kultúrába – sokszor vallástalanodás vagy vallási egyszerűsödés révén. Ekkor váltak nemzetivé azok a növények, amelyek eddig az európai összkultúrához tartoztak, mint például a rózsák, a liliom(ok) vagy a violák/ibolyák. Az éledező virágszimbolikában azonban a reneszánsz virágkultusz, a vallásos erkölcsiség, az allegorizálásra és emblémaformázásra hajlamos barokkos gondolkodási mód is kifejtette a hatását.

A XVI–XVII. századi magyar rózsahasználat és az irodalom rózsajelképei

Melius Péter – könyvünkben már tárgyalt *Herbáriuma* mintegy összegzője a rózsáról szóló kortárs egészségügyi ismereteknek: egyszerre szerepelnek benne az antik szerzők s a munka előzményének tekinthető XVI. századi fontos fűvészkönyvek.⁹ Az ókori és a reneszánsz szövegeket ismételő kiadvány a rózsák tulajdonságait, illetve a rózsák eredetű gyógyszerek hatását a nedvtan szabályai szerint értelmezte, s leginkább hűsítő hatású szerek komponenseként kedvelte. Ez a tudás – ha nem is csak Meliustól, de az Európa-szerte megjelenő könyvek által – más (ember-állat)orvosló munkákban megjelent, így a *Medicina Variæ* (1603 k.), Máriássy János: *Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok* (1614–1635 k.), Török János: *Orvoskönyv lovak orvoslására* (1619 e.), Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve* (1619), az *Orvosságos könyvecske* (1665 k.), az Apaffi Anna számára Újhelyi István által készített *Orvosságos könyv* (1677) gyűjteménye, Becskereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség* (1698–1703) című munkákban, és a XVII. századi gyógyszerek gyűjteményei is tartalmaztak rózsás adatokat.¹⁰

A rózsák medicinális-higiéniái felhasználásánál jóval szerényebb a növény táplálkozásbeli szerepe. Apicius *De re coquinariâ*-ját 1490-ben adták ki Milánóban – ebben szerepeltek rózsák fõlhasználó receptek –, s ezt egyre több konyhaművészeti összeállítás követte. Az első német szakácskönyv – *Kuchemaistrey* (1485) szerzője még ismeretlen, de azé nem, amelyik alapját képezi az első ismert magyar összeállításnak. 1581-ben Frankfurtban jelent meg *Ein neu Kochbuch* címen. Rumpolt későbbi, 1604-es kiadását fordította le – Bornemisza Anna fejedelemasszonyának ajánlva – Keszei János 1680-ban. E műben a rózsák térszámúvevek, patikából való nádmézes cukorkák ízesítésére, fűszerezésre, illetve illatosításra, valamint ecet veres vagy kék színezésére találta használhatónak a szerző.

A nagyszombati Fekete sashoz címzett gyógyszer-tár 1531-es leltárának egyik szakasza is conservákról szól: ezek cukorral bevont növényi részek, leginkább virágok, nem is annyira gyógyszerek, inkább csemegék. Itt többek között – cukrozott rózsák, levendulák és pármai ibolyavirágok is szerepelnek a leltárban.¹¹

A különböző felhasználási módok keveredtek egymással. Az egyébként *Retorikát* is író református Pécseli Király Imre (1590 k.–1641 k.) istenes versében írja: „*Rózsáecet fejünk forróságát oltja.*”¹² A szakrális és a medicinális jelképek keveredésére egy egyházi ének¹³ ad példát:

*Rózsák színű szép gyenge Szűz,
Kinek lelkében nincsen bűz,
Minden gonoszt túlem elűz.*

E XVII. századi, *Boldogasszonyról való ének* Mária tulajdonságait emeli ki a rózsák színével és szagtalanító – azaz illatos – voltával.

A rózsákra azonban mint jelképekre hivatkoztak a leggazdagabban. Köztük számos együtt jelentkezik a rózsák higiéniai felhasználásával. A rózsák, amint azt a flamand és itáliai reneszánsz ábrázolások némelyikén látható, a levegő frissítésére, tisztításra is ajánlott. A szirmokkal vagy a virágokkal felszórták a lakótereket, a közös helyiségeket, avagy étkezésnél az asztalt. Amikor az újszülött ruhájára helyeztek virágot – mintegy jó kívánságként –, az az egészséget s egyben a tökéletes, a paradicsomi boldogság kívánását, fõljánlását jelezte.

Katolikus énekekben a jászolban fekvő Jézust szórja meg virággal Mária,¹⁴ a *Dormi fili dormi*-ban, azaz altatódalban is megjelenik a szimbolikus jelentésű virágok sokasága:

*Hogy semmi héával ne légy, jászlyod szép virágokkal,
Körös-körül békertelem gyenge liliumokkal.*

...

*A szénát is violákkal, jó illatú rózsákkal,
béhintem tulipánokkal s gyenge nárcissusokkal.*¹⁵

Ezek a szövegek egyben a rózsza díszítő tulajdonságára mutatnak rá – amelyek máshol egyértelműbben is megjelennek.

A rózsza jelentései egy jelképen belül tehát többszöröződhetnek, egyedül ritkán – inkább a kései reneszánsz hagyományhoz kötődve s akkor is inkább világias módon – jelentek meg. Egy többszörözőtt rózsakép található a *Tündöklő hajnali csillag...*¹⁶ című XVII. századi versben. Jézust, az ő lelkeségét mutatta a virág egy evangélikus énekünkben – a virág, amely hagyományosan a seb, a szív gyógyszere. Az ilyen jellegű kép inkább a katolikus szerzők műveiben volt szokásos, az evangélikus énekekben igen ritka:

*Hozzád folyamodt lölki rózsza,
Légy orvossa sebnek, szívnek,
Nálad nélkül nem élhetek.*

A kései reneszánszban számos rózsajelkép-pár használatos. Ilyenek azok, amelyek a növény, illetve a virág botanikailag lehetséges ellentéteire épültek: piros-fehér szín, tüskesség¹⁷-tüskétlenség, illat-illattalanság vagy bűz, bimbó-nyílt virág-hervadás, illetve ezek idejét, módját idézték fel. De akadtak élőlénypárok, amelyben a rózsához más növény, illetve állat (fülemüle, dongó) társult. A lilium, a viola gyakori ezekben a kapcsolatban, illetve a fülemüle/csalogány.

A manierista Wathay Ferencnél (1568–1609 után) „rúzsaaágak közben” dalolt a fülemüle a reneszánsz hagyományok szerint feldíszített kertben: természetesen a költő szívbánatának kifejezőjeként.¹⁸ De a költő ajándékküldő, szerelmi kínlódat érzékletesen bemutató versében is – amelyet Sitkey Györgynéhez juttatott el – ott szerepel a kikeletet vagy a víg tavaszt rózsával bemutató kép, amelyhez hozzátartozik e (párját már megtalált) madár:

*Filemile is, ime, röpöle,
S nagy csacsogással rúzsaaágra üle,
Látám, másik is hozzá kerüle,
De jegyben vala, mert gyöngyen felele.¹⁹*

A rózsza-dongó (antik) ellentétpárja kevésbé nyomatékos Nyéki Vörös Mátyásnál (1575–1654): s nemcsak tüskét, de Krisztus, illetve a mártír szentek vérét, mint a megtisztulás-megváltás szerét, a jegyességre lépés zálogát is exponálta:

*Oh, te tövisszálon termett piros rózsza,
Kit az irégy dongó noha megmardossa,
De mihelyt jegyessed vérével megmossa,
Teremtőnek húga lével s házastársa,²⁰*

A Krisztus keresztes zászlója alatt vitézkedő nagyszombati társaságnak ajánlott, 1629-ben költött versben a jezsuita költő festőies gazdagsággal, hivatkozások tömegével egyszerre profán és vallásosan áhítatos. A jezsuiták és a piaristák a rózsát gyakorta kötik Krisztus – és minden férfi mártír – véres halálához, így a vérhez, a sebhez és a kereszten elszenvedett halálhoz. Ámbár Nyéki a Patrona Hungariae-hit egyik újraélesztőjeként vallomámos, ékítményekben gazdag Mária-himnuszokat is írt. A *Boldogasszonról való énekében* a Szűzről így szól: „Az Szentírás téged élő fának, / Méltán nevez menyeyi rózsának,!...”²¹

A Jézushoz kapcsolódó rózsajelképek körében időben előre haladva egyre gyakoribb a kereszttel és a szívvel²² való – együttes vagy különálló – kapcsolat. Ez nemcsak a katolikusoknál, hanem a lutheránusoknál is ismert, s a kor kisgrafikai ábrázolásain feltűnően magas számban fordult elő. A halmozás, a képek részletező tobzódása által megvalósított forró érzékiség a barokk révület sajátossága.

A manierizmus és a barokk szerzői hajlottak az emblematis fogalmazásokra. Wathay Ferenc verseiben a kortárs prágai és németalföldi térképábrázolások allegorizáló ötletei már visszaköszöttek – ahhoz hasonlóan, ahogy például a rajzolók sok szirmú rózsza alakúra formázták Csehország térképét, a növény töve Bécsben fakad, de virágának közepe Prága.²³ Nyéki Vörösre, Hajnalra vagy Esterházy Pálra is hatással voltak az ikonográfiai, emblématani egységesítő törekvések. Esterházy Pál (1636–1712) *Egy kis karvolymadárról való táncénekében* a sok virág között a rózsát pompás „szolgálónak”²⁴ tekintette, a *Kerti virágokról való versek* virágkatalógusában pedig „a kedves szagú rózsá”-ról²⁵ is megemlékezett. Maga a katalógus is, amiként tobzódik, barokkos fejlemény.

A jelképek értelmezésére – természetesen mintaadói céllal is – emblémagyűjtemények tömege jelent meg, amelyekben a szokásos antik és keresztény rózsahivatkozások és értelmezések találhatók. Beniczky Péter (1603? 1606?–1664), aki a mágnás Thurzó katonája, ugyancsak törekszik az *Emblématák* ilyesfajta magyarázó-értelmező közérthetőségére. A feltűnő populáris szándék, a poézis népszerűsítői felhasználása és mesterségségként

való kezelése, a kalendáriumirodalom elvárásait is figyelembe vevő megverselések Beniczky verskatalógusaiban bővével találhatóak. *Az különböző színfestékeknek értelme és magyarázatja* címmel a színszimbolikába vezette be olvasóit – s ebben a pirosat és a rózsaszínt értelmezi. A pirosat szerelemjegyként, a rózsaszínt pedig az engedelmesség kifejezésére szolgálónak tartotta:

*Király szín méltóság,
Ezüst szín uraság,
Piros jelent szerelmet,
Fejér szín szüzesség,
Pázsit szín reménség,
Test szín jelent gyötrelmet,
Tenger szín habozó,
Láng szín tétovázó,
A zöld jelent kegyelmet.
galamb szín értelmet,
Rózsa engedelmet,
veres jelent haragot,...²⁶*

A rózsás kert mint a Paradicsom allúziója katolikus toposz maradt.²⁷ Amint azok a származásra,²⁸ termetre, arcra, szemérmességére²⁹ közvetlenül és közvetve való ilyesfajta utalások is. A katolicizmusban a rózsajelképek a szimbólumhagyományok értelmében egyenesen fejlődtek tovább. E vonulatok mentén alakult – részben az erkölcsbotanikai munkák szigorú elvárásai szerint – a barokk virágszimbolikája is, amilyen a Simon Martinié vagy az ő munkája után készülő Péchy Simon-munka, a *Keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja* (Nagyszombat, 1591). A virágszimbolika kialakulását elősegítette az a késő középkorból eredő törekvés, amely az élettelen tárgyak ábrázolásánál elvont mondanivalót is szorgalmazott.

A protestáns elképzelések általában kizárják a képi ábrázolást, ugyanakkor, hogy mégsem idegen tőle a misztika, azt a középkor hagyományaiból származó építkezés, továbbá a misztika második hullámának elemeiből való átvételek bizonyítják. A Máriához kötött rózsakultusz elemeinek továbbélésére volt már néhány példa. A váradi református gimnázium poétikai osztályának segédtanára, Pápai Borsáti Ferenc (?–1656 után) költészete szintén ellentétes hatások mentén alakult: Krisztus-ábrázolása, virágszimbolikája, mitológiai és keresztény hivatkozásainak egybemosottsága, átfutott miszticizmusa és mennyei szeretet-mágiája jellegében inkább katolikus, holott puritanizmusa értelmében mindez tiltott lehetett. Az 1656-ban megjelent *Metamorphosis*³⁰ szinte minden olyan burjános rózsajelképet tartalmazott, amelytől illetet volna elhatárolódnia. Akkor is élt ezzel a módszerrel, amikor a Rákóczi Zsigmond emlékezetét szolgáló versben, az egymást követő harminchat négysoros strófájában hétszer – és mindenkor másért – idézte meg virágunkat: „...Szép rózsafa neve nagy hirtelenségből, / Bársony színnel teljes rózsák ez tökéből / Tündöklenek, miként rubint a gyűrűből...” (11. strófa), „A Krisztus kertjében plántált virágokat, / Vigszággal szemléljed szentséges rózsákat.” (25. strófa), „Csudálja rózsáknak szép öltözeteket, / Különb-különbféle virágokkal mezőket...” (29. strófa), „Csudálja rózsáit a szűz Zsuzsánnának.” (30. strófa), s ugyancsak csudálja „Tündöklő rózsáit a Magdalénának” (32. strófa), „... Jézusunk kegyes virágokat / Öntöz, hogy hozzanak kies illatokat, / Halhatatlansággal szép piros rózsákat,” (45. strófa) s végül: „Égbéli rózsák közt Krisztus lilioma, / Zsigmond...”³¹

Visszafogottak a reformáció vallásainak egyházi énekei. A bennük szereplő rózsák egyszerre csupán egy-két jelképlehetőségre építettek, s azok sem olyan erőteljes hatásúak, hogy a pompájuk föltűnő volna s mellékjelentések felé vinnie. Krisztus van egybekötve a virágzó növényvel abban az evangélikus énekben, amelyben mindketten a seb, illetve a szív orvosai.³² Máshol a világi hívságok fölöslegességének, a földi javak elfogyásának megjelenítője lett a kép – „... Az szép rózsák ... lehullnak.”³³ –, ahogyan a kor képzőművészetének jellemző termékénél, a csendéletnél, s közöttük is az allegorikus vanitatum vanitas-festményeknél megfigyelhető.

A rózsza az élethez, szerelemhez, virágzáshoz kötődése mellett mint halálvirág is jelen lehetett: a gyászhoz illeszkedése már akkor tettenérhető volt, amikor a keresztre feszített Krisztussal együtt a patrisztika idején – antik előzmények után – ismét fölbukkant. A profánabb módú, gyászt kifejező fölhasználására is található azonban példa – mégha kerülő úton is. A gyászpompát leíró, manierista költő, a váradi káptalan levéltárosa, Debreceni S János (?–1614) *Lukács pap énekének* részletében olvasható: „Bővön azhol sírni kell, nem szükséges ott a cifra, / Nem érzi az holt ember, micsoda szagú a rózsza, / Nem kell immár ennek többször illatos majoránna, / Sem liliom virág szála.”³⁴ Az anyagi világtól való függetlenedést, annak – virágként nevesített – javaitól való eloldozódást állítja ugyan a vers, e növények azonban így is a gyász herbái.

A ravatalon fekvő halottat ábrázoló festmények némelyikén is van rózsajelképes textília vagy rózsavirág. A rózsza halálvirágként való leírása Gyöngyösi Istvánnál (1629–1704) is megjelenik, aki *Szűz Máriához szóló olvasó-füzért, Rózsakoszorút* (1690) is írt. Az antik előzményeket elevenítette fel (a mezőn rózsát szedő lány, akit elragadnak az alvilágba) a *Proserphina elragadtatása* (1670) című versében,³⁵ amely nem más, mint a IV.

században élt Claudianus *De raptu Proserpinae* című versének szabad átköltése. Az antikvitas gyakori megjelenítésére a szentimentális költőknél lesz majd jellemző.

A rózsajelképek közül a profán tartalmúakat egyre szabadabban emlegetik. Az ismeretlen szerzőjű XVII. századi vers jelképei mögött még nem nehéz megtalálni a szakrális eredetet, világias jelentései mégis a meghatározóbbak:

<i>Egy szép rózsaszálat küldtem ajándékon, Vedd tőlem, szerelmem, el te azt oly okon, Hogy szívünk nyugodjék köztünk egy szándékon, Mint ez nőtt, nyílt, nyugodt szép harmatos bokron.</i>	szépség, ajándékjegy szerelem természetre hivatkozás
--	--

<i>Mi szerelmünknek is vastagodjék ága, Viruljon közöttünk naponkint virága, Személyünknek köztünk kedves legyen szaga, Rá soha ne hulljon semmi gonosz ragya.</i>	→	állandóság kifejezése illat bajelhárítás (medicinális, szakrális)
--	---	--

<i>Ez küldtem rózsáért nem kívánok nagyot, Csak hogy hajts éhhozzám szerelmes orcádot, Kire ragasztottad szép piros rózsádot, Hogy annat szívhasza illető szagodat.</i>	testjellemzés (boldogságkifejezés?) (Egy szép rózsaszálat...) ³⁶
---	---

Ez a fajta rózsareprezentáció, a maga erőteljes naturalista és profán módján később, a felvilágosodás művészetében szokásossá és kedvelté vált.

Azt, hogy a róza a barokkban erkölcs-botanikai művek, allegorikus ábrázolások emblémagyűjteményeinek tárgya, egyszerre mitológiai, keresztény és világi szimbolikával bír, a dualításokat gyakran felmutató jelkép, alig gyöngítette növényi jellegű fölhasználása, hiszen többnyire hagyományok és logikailag érthető, de tapasztalatilag ellenőrizetlen – szakrális megfontolásokra visszavezethető – döntéseken alapult. Hogy a virágos növénynek profán értéke is növekedett, a kertészeti és botanikai jellegű szakmunkák jelezték, miként Comenius *Orbis pictus* tankönyve, amelyben a rózsát a kerti növények között – ámbár botanikailag értelmezhetetlen, elnagyolt metszeten – mutatta be.

A rózsaképvversek

A barokk pompának és látványosságnak alkalmas kifejezője a képzőművészet és a költészet műfaji követelményeit egyszerre kiszolgáló tudó és akaró mesterkedő költészet. A vizualitás és a szónyelv összekapcsolása játékoságra, tudálékosságra kínált módot. A látványban, a látványosságban való elrejtőzésben-kitárulkozásban megjelenő költészet, kimódoltságával és összetettségével lassította az olvasói befogadást. A lassított megismerés-földolgozás az elmélkedés és értelmezés irányába, a rejtélyek feloldása felé tereli a befogadót, s ez az aperciplálás önmagában kedvelt a barokkban. A szimbólumtágitásra minden korban lehetőséget adott az, ha a gondolkodás sebessége ugyanarról a dologról megváltozik: hiszen ilyenkor a korábban rögzült értelmezési lehetőségek új mintázattá rendeződhetnek.

Amíg a képvversek, e nyelvi és képileg (többször) kódolt munkák szerepét a középkorban és a reneszánszban az elmélkedésben s a koncentrációban lehetett megtalálni, a skolasztika kiegészítette ezt a szöveg tartalmának szervezését szolgáló ars memorativa igényeivel. Ez nemcsak a képvversek-munkákkal szemben támasztott igény, hanem a képek nyelvvel, a rendteremtés mágikus és kabbalisztikus lehetőségeivel, az egyetlen, a tökéletes nyelvet keresők törekvéseivel való kapcsolatfelvétel esélyét is megnövelte. A képvversek összetettsége, a képi oldal és a nyelvi oldal külön-külön álló és együttesen megvalósuló jelentése, a fogalmi és az érzéki megismerés egyidejűsége az átélés számára kínált új tárgyakat.

A barokk az említettek mellett újabb funkciókkal bővítette tovább a képverset: díszítő jellegénél fogva jól szolgálta a pompát és a monumentalitást, a személyes törekvéseket és az érzéseket (valamint a munka eredményét) értékesnek láttatta, s a tudósságot és a játékoságot nagyvonalúan összekötötte s végezetül – ahogy a használata az iskolázottság révén elterjedt és popularizálódott – idővel megengedte a kizárólagos világi használatot, ezáltal átjárást nyitott a tudós és a népi műveltségi formák között. E folyamattal párhuzamosan az egyes szimbólumok jelentésüktől megfosztva laicizálódtak, s egyszerűen díszítő elemmé változtak.

A rózsaverek kialakulásához a kör formájú és a labirintust ábrázoló képvversek vezettek. A gótikában érintkeztek először s töltődtek föl közös tartalommal, s éppen a Mária alakja köré fonódó jelentések által. A kör, ahogy kifejeződik benne az egység, az eredeti tökéletesség, az örök, az egy s az égi-isteni szellemi központi

tartalom, a labirintus, amely a világ közepébe, a beavatáshoz elvívő, a túlvilágba vezető út bonyolultságát – és bejárhatóságát! – hangsúlyozta. Ezek Mária tulajdonságainak megjelenítőivé váltak, s annak közbenjáró, vezető, irányt mutató vonásaira épültek.

A kör, rozetta, rózsza, labirintus ugyanabban a kultuszkörben számtalan átmeneti formát eredményezett, amelyet a díszítő művészetek föl is használtak. Az Ottó-kori vonalversekkel mutat rokonságot a X. században a hagiográfiai munkái mellett képverseket is készítő Uffing szerzetes egyik munkája: az övé az első kör alakú képversek egyike.³⁷ Átlókkal kereszt alakban osztotta fel a kört, s ebbe újabb átlókat helyezve egy belső, összetett négyzetet kapott. A körön kijelölt pontokat – mintegy befelé hajló szirmokként – görbe vonalakkal kötötte egybe. A képvers szövege egy szenthez szóló fohász. Ilyen jellegű munkák a kortársi Hispániában is készülnek.

„Mint a rózsza a töviszek között / Olyan az én barátnőm a szüzek között” – állította egy képversében Trier, Jézust hagyományosan a barátnővel és persze a rózsával azonosíthatónak mutatva. Az 1718. január elsejére készült jókívánság-verset Henrich Trier teológus készítette a jövendőjének mondott Maria Sybillának. A botanikaihoz hasonlító rózsát 26 párrimes vers építi föl: félkörökből, amelyek a virágfejet mintázzák, szarát és két levelet. A szöveglabirintusban az eligazodásban a lépéseket és az olvasás menetét meghatározták a középső körből kiinduló, más olvasatot meg nem engedő növekvő számok. A centrumból kifelé, az óramutató járásának megfelelően haladó olvasás – paradox módon – a lényeg megismeréséhez, a rózsza jelképének előállításához vezet el.

A képvers szövege a herceg feleségének udvarhölgyeként szolgáló Maria Sybillát úgy láttatja, mint aki mintaszerűen él a tövises környezetében. A versben az örömet szimbolizáló rózsza és a fájdalmat jelző tövis az újév eseményeinek várható jellegére utal, de annak eszkatológiai perspektívát is ad, s a szenvedő Krisztus töviskoronájára való hivatkozás egyetemes vallásos jelentésű is válik. Így a vizuálisan megjelenített rózsza számos lehetséges rózsahasonlattá bomlott szét. Ez a vallásos panegyricus tehát udvarkritikai szándékot is tartalmazott.

A rózsza- és a tövis-fogalmak között vizuális játék is kialakult.

Labirintus-formába írott a szöveg a nyolcszirmú rózsát rajzoló Johann Kankel képvers-lapján.³⁸ E kettő egyesítésével Kankel egyedi rózsaszimbólumot hozott létre. De a rózsalabirintus mellett szív formájú labirintus is ismert – amelyet Johann Schaudelin készített –, s ezek a törekvések a Krisztus köre iránti érdeklődés nagyságát mutatják.

A karmelita Paschasius képversei 1674-ben jelentek meg a *Poesis artificiosában*. A manierista formakultúrájú munkák sokaságát hozta létre a kockáktól kezdve a formagazdagabb mintákig: az ábrázolatok egy magasabb, elvontabb célhoz kívánták eljuttatni szemlélőjüket. Munkásságában az antik és a reneszánsz motívumok mellett újak, a műfajt jelentősen gazdagítók is megmutakoztak: számos későbbi törekvés számára mintát is adtak. Paschasius rózsaverse az első olyan képversek közé sorolható mű, amelyekben az ars theoretica értelmében a szöveg és a forma szervesen egymáshoz tartozott, és egyiknek sincs primátusa a másik fölött. Ebben barokk fejleményt láthatunk, hiszen az elmélet szerint nézni és gondolkodni kell e képek segítségével. S éppen ez lesz majd az, ami a vizuális költészet differentia specificájává fog válni. E vers az újlatin poétikákban példát mutat arra, miként olvadt egybe egy technika és gondolkodási mód, s ezáltal milyen erőteljes forma alakult ki.

A német és a neolatin vallásos poétikáktól igen eltérő az angol (George Puttenham: *The Arte of English Poesie*, 1589), amely külön alakzatkincset, mindenekelőtt geometriai formákra építő elemeket halmozott fel: itt abban bonyolult virágformát nem találunk.

A forma kontúrját adó szövegű és a formát kitöltő szövegű carmen figuratumok mellett szerepet kaptak olyan szöveglapok, amelyeken önállóan tekinthető, de valami kiválasztott okkal egységbe állítható képi-grafikai jelek találhatók. Természetesen mindegyik változaton belül rendkívül sok szöveg- és metaszöveggépzéssel, komponálással éltek a szerzők. A rózsza közvetlenül reprezentált az ortodox protestáns Samuel Pomarius *Figurata Meditatio Passionis Christi* feliratú lapján.³⁹ Jézus szenvedéstörténetéhez kapcsolódó tárgyak, jelképek között az apró címerpajzson látható, illetve a reá való utalás egy szívbe rajzolt kereszt közepén állt. A harmincnégy hexameternyi terjedelmű versben a magdeburgi Pomarius hitsorsosai nézetével polemizált arról, hogy Krisztus halála elég lenne-e az ember megváltásához.

Johann Wilhelm Dietz 1667-ben keletkezett kettős szív-képversében⁴⁰ (ahol a szívet kitölti a szöveg és ugyanakkor szövegkeret fogja össze) a központi ábrát négyzetes szövegkeret és fenyőgally fogja egybe. A szív alatt naturalisztikusan ábrázolt, bimbós és kinyílt virágú, de tövisekben gazdag gallyzatú két rózsabokor a korszak emblémagyűjteményeinek értelmében szerepelhetett.

Christian Friedrich Gesner 1741-es munkája⁴¹ kétszer idézte meg a rózsát. Egyszer a botanikai lényt, a köszöntő szövegek keretező, két rózsagally összekötéséből kialakított, elől nyitott koszorúként vagy füzéreként, másodjára pedig a német nyelvű szövegszalag rozettájával. Mivel a lap a könyvnyomtatás 300. évfordulójára készült, a rózsza a könyvnyomtatás művészetével analóg. S ez a párhuzam a szöveg tartalmában is megjelent, a mű rózsahivatkozásainak negyedik horizontját adva. Az, hogy a lapon a rózsza botanikai formában – szárral, levéllel, fölismerhető virággal, sőt bimbósan – ábrázolt, a rózsaversek újabb irányára is rámutatott, amely majd éppen a magyarországi Szemenyei János carmen cancrinumaiban éri el legszebb megvalósulását.

Talán a tradicionális rózsajelentések sokasága miatt a kívánságokat kifejező lapokon, üzeneteken fölhasználták a naturalisztikus rózsza-formákat. Szöveges értelmezés nélkül is úgy vélik a szerzők, hogy a rózsza

túlságosan egyértelmű ahhoz, hogy profán alkalmakon: az esküvőn, a születésnapon, a gyászban mintegy csupaszon megjelenítsen egy konkrét tartalmat. A polivalencia lehetősége vitt ahhoz a kiüresedéshez, amelyet sokan a jelképi lehetőségek sokaságának felbukkanására vezetnek vissza.

A Kárpát-medencében keletkezett rózsá-versek hasonlóak: egyik oldalon a gimnáziumok poetikai osztályának latin műveltsége szerint megtanult képverscsinálás állt, s ezeket – leginkább – nyílt vagy rejtett szakralitás jellemzik, hiszen a katolikus Mária-, illetve Krisztus-kultusz jegyeit viselik magukon, másik oldalon pedig a leginkább protestáns szerzők által készített profán rózsá-jelképes üzenetek, amelyek névnapra, évfordulóra, valamilyen ünnepélyre készültek s amelyekben a rózsá formájú megjelenést az ünnepélyes alkalmat magasztaló, rózsás jelképeket is tartalmazó szöveg erősített. Hogy a költői mesterkedések felekezettől függetlenül az ország minden iskolájában ismert esetek voltak, azt Molnár Gergely poétikájának tulajdonítja Kilián István,⁴² ez a mű ugyanis a XVI. században háromszor, a XVIII. században hatszor jelent meg, hogy aztán a reformkorban még négy hazai kiadást érjen meg.

Moesch Lukács *Vita Poetica* (1693) munkájában megjelent küllős kerék alakú *Himnusz Szűz Máriáról*,⁴³ csillag formájú *Himnusz Máriáról*⁴⁴ a *Rosa mysticát* idézik meg. Mindkét vers hexameterében a kiemelt betűkből MARIA olvasható össze – s ehhez egy-egy sornál a Szűzanyára vonatkozó misztikus rózsá kifejezés az R-t és az I-t adja.

A piarista paptanár, Szlavkovszki Benedek *Rosájának* (1716) címzettje III. Károly hatalmas ünnepségsorozattal köszöntött újszülött fia, Lipót főherceg. E vers az ünnepi eseményre kiadott versszerzemények közül való, s tanúsítja a piarista rend értékes képvers-tradícióját. A *Rosa*-versben a rosa szavak összekötésével egy rózsát kapunk (miként máshol a cor-ok egy szívet, a sol-ok pedig egy napot mintáznak). A vers címe krono-kabbalisztikus. A szintén piarista Kácsor Keresztély 1787-ben Szlavkovszki nyomdokán haladva készíti el a maga *Rosa*-versét.

Amíg Szlavkovszki a rózsá illatát veszi alapul (a szélben elvegyülő rózsáillathoz hasonlatos a magyar és az osztrák egység, s ezt a közösséget az illat okozója, a rózsá szentesíti), Kácsornak semmiféle rózsá-tulajdonság nem szükséges a János-napi köszöntőjéhez, bár címzettje kiváló tulajdonságainak és eredményeinek együttesét rosáriumnak, a szépségeket összegyűjtő rózsagyűjteménynek tartja. S a rosáriumok a barokk ismert, a puritánus, kegyességi vonásokat erősítő gyűjteményei.⁴⁵

Kácsor Keresztély köszöntőjének akroteleutonja – SEMPER VIREAT – áldásformulává vált, s a kiteljesedő virágzásra tette a hangsúlyt.

A korszak barokk jellemvonásait kiegészíti az a monumentális költészet, amelyben az ünnepélyesség nyilvánulhatott meg: a képversek, amelyek fontos alkalmakra, évfordulókra, fogadásokra, születésnapokra, keresztelésekre, házasságkötésekre vagy éppen temetésekre alkalmával készültek, ugyancsak a támogatóknak küldött köszönetek voltak – az iskolázott ember szellemiségének reprezentatív megnyilvánulási formái. S e képversek között a bonyolódás fokát mutatja a szöveg és képarányok változása: a rózsás versek esetében a rózsá ábraként való megjelenítése is.

A magyarországi neolatin rózsaversék legismertebbje, az Aczél Géza, illetve Adler és Higgins⁴⁶ által Moesch Lukácsnak tulajdonított, Kilián István bizonyítása értelmében pedig Szemenyei János által készített *János-napi köszöntő* – a második disztichon kronosztichonjának értéke szerint – 1701-ben készült. A botanikailag azonosítható növényt a képvers úgy mutatta fel, hogy a belső körben található jókívánság-akrosztichont (VIVAT IOANNES) verssorokkal kiírt szirmok koszorúzzák, de a szárát és a két levelet is versszöveg alkotja. A Carmen cancrinumban új elem a carmen figuratumhoz képest, s ez a korai újkorban jelentkezett, hogy a természeti tapasztalatokat, illetve a kortársak gyakorlatát is figyelembe vették: ezért, hogy esetünkben a növény ábrázolata követi a faj tulajdonságait.

Amint a Jánosok számára (a címzettnek és Keresztelő Szent Jánosnak) a nevük, úgy az ajándékozott rózsavers is ómennek tekintendő. A vers mindenekelőtt Mária rózsajelképe nyomán lehet rózsá alakú, de a benne fölidézett Jézus-szolgálat jellegétől sem lehetett idegen ez a rajzolt virág. A pápai vagy gyulafehérvári, feltehetőleg diáktól – vagy tanártól – mindenesetre váratlan, hogy Mária, illetve Krisztus jelképei közül választott formai keretet névnap köszöntőjéhez.

Moesch Lukács *Ave Maria* képverse Lepsényi István másolatában is fennmaradt a *Poesis ludens*ben, illetve egy ismeretlen től a pozsonyszentgyörgyi piarista anyagban.⁴⁷ Moesch *Mária-himnusz*ában két virágról van szó, a szüzesség fehér liliomáról és a kegyes hit rózsájáról. A rózsá elfogadása jelzi, hogy Istentől elfogadta a hívó a hitet és annak kultuszát. A vers akroteleutonja – AVE MARIA, MARIA AVE – is tovább erősíti a megjelenített szimbólumkört.

A katolikusok megújuló Mária-kultuszának s annak magyar megteremtéséért oly sokat tevő Eszterházy-család és a rózsá-motívum együtállásának kitűnő példája az Eszterházy Imre esztergomi érsek köszöntésére rajzolt-írt *Rosa Cabalistica*. A pozsonyszentgyörgyi piaristák körében készült vers valamennyi sorának kabbalisztikus számértéke a vers készülésének – az érsek ünneplésének – az évszáma: 1727. (Egyébként a vers, a rózsá [rosa] kabbalisztikus értéke 221, a rózsáké [rosas] pedig 211.)

E köszöntőben előforduló rózsá, érthető módon egyszerre lehetett szakrális és világi vonatkozású. A vers akrosztichonja – EST ROSA – a mezosztichonja – ESTORAS (azaz az Eszterházy családnév latinus változata) – és telesztichonja – ROSA EST – saját nyelvjátékot teremt. A szírmok peremét alkotó szöveg értelmében a megszólított egyházi fejedelem már születésétől fogva a rózsá – az uralkodás – jegye alatt él, hiszen a nevében is ott a növény. S mindez bizonyítja, hogy többszörösen is vezetésre teremt.

Az 1598-ban alapított necpáli evangélikus iskolában (Szlovákia) a poétika oktatására nagy gondot fordítottak. Ez iskola tanulói közül készített valaki 1696-ban az iskola jötevőjének, Révai Erzsébetnek köszöntésére egy szlovák anyanyelvű rózsaverset.⁴⁸

Református diák, Szentpéteri Sámuel 1774-ben Sárospatakon rajzolta meg gyászversét Szathmári Paksi Sámuel halálára. A leveles-ágas rózsát utánzó, hat szírmok virág közepén dús rozetta, az ábra felett és alatt magyarázó szöveg található. A képvers rózsaszimbolikája sajátos: az elhaladó utazót figyelmeztette arra, hogy lássa meg azt, amire a halál képe – a rózsá – tanítja. A központi mintázat növényének külső szírmokain nincs utalás a rózsatulajdonságokra vagy bármilyen rózsajelképre, de a belső szírmok elmondják még, hogy ez a most látható rózsá sírvirág – egy fiatal hantjára helyezett jel. A szár alatti szöveg eldöntendő kérdése, hogy a virág a történetek – az ember életének – a lenyomata-e vagy az élet-halál fordulópontjának a jelzése. Akár díjként, az élet jutalmaként, akár jelzésként is értelmezhető ez az „olvasható” virág.

A XVIII. század közepétől egyre több magyar nyelvű képvers készült. Kozma Mihály (1723–1798) unitárius lelkész kéziratos kötetében négy eredeti rózsavers található: az első 1750-ben, az utolsó 1788-ban készült, s mind asszonynak ajánlott köszöntő. Korábról nem ismert, hogy alkalmi jellegű, a magasabb kultúrájú közegben ismert képverset unitárius vallású készített volna, ámbár a technikát valamennyi felekezeti iskolában használták. Kozma mind a négy munkáját, amely híven mutatja a barokk monumentális költészeti törekvéseit, nem szabad kézzel, hanem körzővel állította elő, s a megrajzolt vonalakra írta fel a sikerült vagy kevésbé sikeres metrumú, verses jellegű jókívánságokkal teljes üzenetét.

Mind a négy vers profán tartalmú, azokban keresztény vallásos jelleg nem található. Az antik mitológiára, illetve kultúrára vonatkozó jegyek azonban gyakoriak, a görögös-latinos deákműveltség toposzai egyre-másra felbukkantak. A rózsá – noha többre is hivatott lehetne – szűk jelentéssel a világias szerelem-szeretet jelképeként bukkan fel – s ajándéktárgyként. Az ajándékozást a képverslapok rózsáábrái is hangsúlyozták.

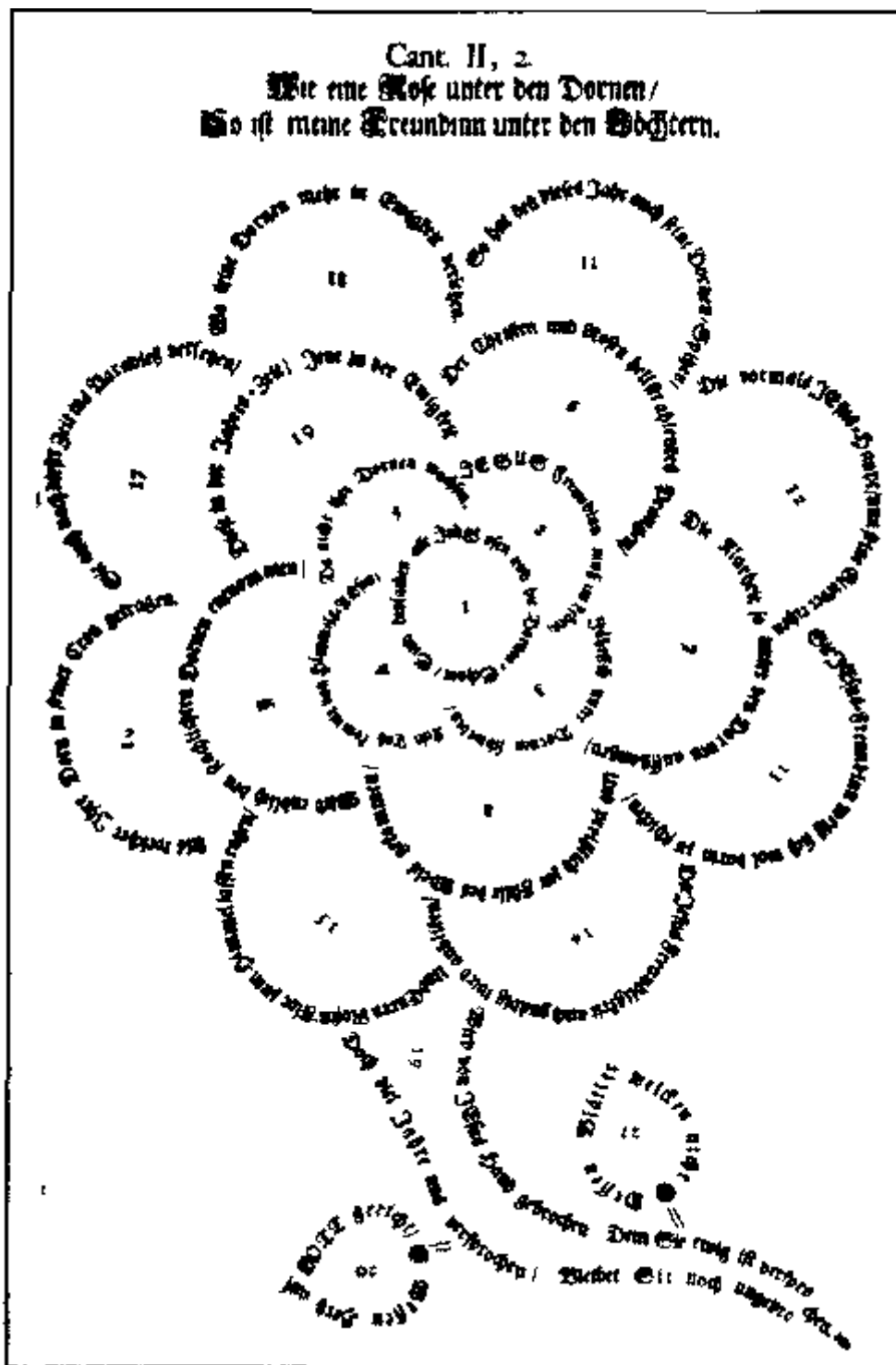
A Pákéi Judit nevére 1750-ben szerzett vers szerint a címzett fiatal férjzett asszony, aki ismeri a viszonzatlan szerelem kinkeservét. A szírmokot alkotó sorok rímtelenek, ritmushibásak, a szótagtartás sem jellemzőjük: a jobbról balra, csigavonalban olvasandó kiemelt betűk szerint: PAKEI JUDIT ELLIEN. A barokkosan terjedelmes, második vers címe: *Tekintetes Oz'di Susanna tiszta életű kegyes Szűznek örömére, kedves neve napján ki nyílt ROSA*. 1766. 19. Február. A vers keretének szövege szerint nem labirintus e vers „...de tekervényében / Nyisd fel szemeidet; mert szövevényében / nehéz menni, s rendet lelteni ösvenyében”. S a szerző a költemény rejtvényének megfejtését is megadta, miként kell e különösen esztétikus formájú vers olvasását elkezdni: „Nints itt szabadulás, hanem közepében.” ELLIEN BOROS KRISKAÁ, állította a már megszokott olvasási technikára építő harmadik rózsaversben Kozma. A névnap iudvözet és jókívánságok özöne a korábbiaknál sikerültebb verses formát öltött. A prózai cím kronosztichonja a vers keletkezési idejét rejtette. A negyedik (a kronosztichon szerint 1788-ban írt) verset a 66 éves szerző egy Erzsébet-napra szánta, tekintetes Varo Erzsébetnek, s a vers alatti záró versszakaszban – miként azt már a második rózsaversben is, némi variálással megtette – fölhívja a figyelmet a munka titokzatos, 'ész'-t igényelő jellegére. Ez az egyetlen képverse, amelynek vizuális megjelenítése mellett a szövegében is jelentkeznek a rózsai tulajdonságok, s az arc lesz, amely a rózsát utánozza, s amely a virág színe mellett annak az illatát is földézi.

Simándi László (1655–1715), pálos *Corvus Albus* poétikai példatárának egyik darabja képrejtvény, amelyben a szerző a remeteség alapítóját köszöntötte. A szöveget Bedekovich páter (a Horvátországi Provinciában), a metszést Anton Nowakowski páter (a Lengyel Provinciában) készítette. A hatsoros – tulajdonképpen három szerzőt jegyző – képversben tárgyak, élőlények, jelek helyettesítik a szavakat, összeolvasásuk által értelmezhető s így fejthető meg a szöveg üzenete. Simándi, aki ezt a rejtvényességet tartja – kora igényeinek megfelelően – a költészet legmagasabb fokának, egy szavát (*celebrosa*) a rosa segítségével jelenítette meg.

A barokk személyes vallásosságához a személyes üdvözülés érdekében egyre több ájtatos tevékenység tartozott. Ebbe beleillett az olvasás éppúgy, miként ilyen jellegű munkák létrehozása. Erre kitűnően megfelelt az a hagyományos mesterkedő költészet, amely számos jelkép-változat együttes kifejtését tette lehetővé – a monumentalitás igényének megfelelően. A pietista líra által föllevenített misztika képvilágának részét képezte a virágszimbolika. Így a látvány- és pompakedvelés, a mély érzésekhez való vonzódás és a deákos műveltség mesterkedő költészete együttesen hozták létre a képversírást s azon belül a figurális mezosztichonok, a virágok rózsás és rózsaszimbólumos változatait. Ezek a rózsák hol egy vallásos, katolikus világkép jegyeit viselték magukon, hol pedig elvilágiasodtak – de mögöttük, haloványan még mindig ott van származásuk kivehető lenyomata.

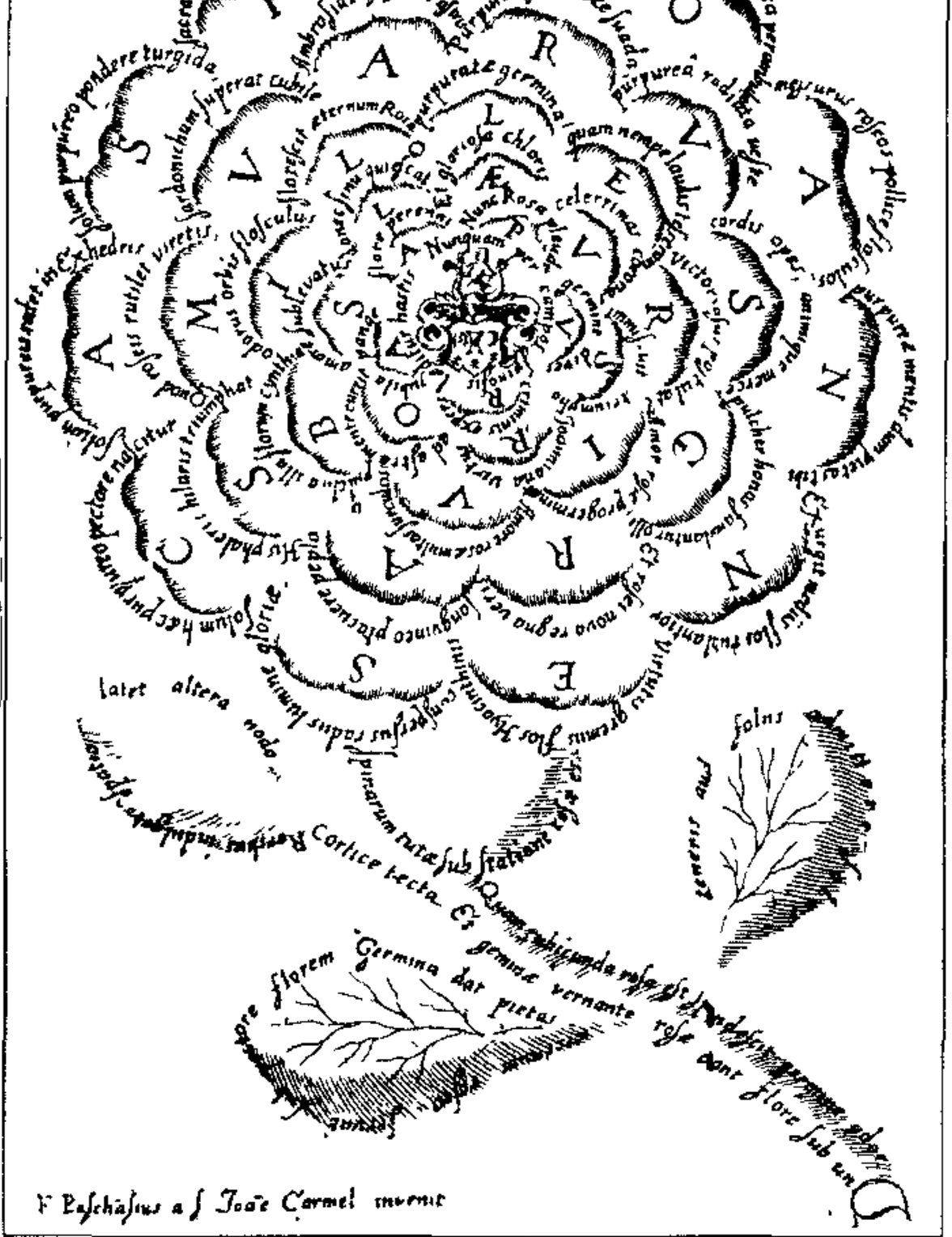
Az európai képverskultusz csak a XX. század izmusaiban támadt föl. A rózsák ekkor is gyakori „szereplők”. Amikor Federico García Lorca rózsát rajzolt Stefan George halálára 1934-ben,⁴⁹ akkor a virág díj- és gyászjellegét választotta ki a lehetséges sok jelentés közül, s amikor Jiri Kolár egy növényfestő készítette, botanikailag hű rózsahajtás virágaiba a meztelen Ádámot, illetve Évát montírozta bele,⁵⁰ akkor a rózsa maskulin, illetve feminin, továbbá paradicsomi tulajdonságait emelte ki. Amikor pedig a lettristák kivágták a maguk rozettáit, akkor az alkotók már az olvasó ismereteire támaszkodtak.⁵¹ Legrégebbre – a görög antikvitásig – talán mégis Timm Ulrichs utalt vissza, ahogy a ‘rosa’ és az ‘eros’ szavakból készítette el szönyegszerű mintázatát (*Rose eros*, 1962).⁵²

Cant. II, 2
 Wie eine Rose unter den Dornen/
 So ist meine Freundin unter den Töchtern.

Egy labirintus-rózsavers. Heinrich Trier: Cant. II, 2.
 Wie eine Rose unter den Dornen / So ist meine Freundin unter den Töchtern (1718)
 In: ADLER, J.-ERNST, U. (1987) 131.

fol. 35
 Oblata fuit haec rosa A R Vei Eximio purea Chlorida D Ioanni Casparo Grafmüller
 Novi Monasterii ad gemans moribus suis S Joem Canonico Capitulari
 agenti Jubilaeum quadragesis rosae et supraposito
 Anno 1668

F Paschasius a S Joae Carmel invenit

Paschasius: *Róza* (Würzburg, 1674)
 In ADLER, J.-ERNST, U. (1987) 78.

Vivida gemmifero **s**acrata **R**osa ria plant **A**
Nobis Flora tho **r**o **s**a **c**ro **s**a lit Austria plaus **V**.
Gaudenti Zephyro **s**anctos **R**osa jungit odore **S**
Aligero **s**ancita choro **s**alebrosa recusa **T**
Regali e Partu mundo **g**enerosa parantu **R**
Illicia, et bellì nostro **s**acrantur amor **I**
Alma **R**osa Augustam quoque Prolem sero salut **A**.

R O S A.

Vivida gemmife (·) (*Rosa*) crata (*Rosa*) ria plant **A**
Nobis Flora tho (*Rosa*) c (*Rosa*) lit Austria plaus **V**.
Gaudenti Zephy (*Rosa*) nētos (*Rosa*) jungit odore **S**
Alige (*Rosa*) ncita cho (*Rosa*) leb (*Rosa*) recufa **T**.
Regali è Partu mundo gene (*Rosa*) parantu **R**
Illicia , & bellè noſt (*Rosa*) crantur a m o r **I**
Alma (*Rosa*) Augustam quoque Prolem ſe (*Rosa*) lut **A**.

Szlavkovszki Benedek: *Rosa*.
 In: KILIÁN I. (1998) 134-135.

KÁCSOR KERESZTÉLY
Névnapi köszöntő

ACROSTICHA

Prompto Musa ruit re**SOL**uta in metra volat**V**
Reddens **SOL**licita vena **SOL**atia patri
Optat **SOL**enni tibi votum **SOL**vere vers**V**
SOLa cui virtus **SOLE**T ut **SOL** ipse niter**E**
Proprietate **SOL**i, et vi **SOL**is denique Quid quid**D**
Eximium in**SOL**ito svevit **SOL**amine nasci
Rectius id festo tibi **SOL**i sistitur aus**V**.

In hoc Achrostico, initio exprimitur: **Prosper**, et in fine VIVE DIU in
Carminibus vero **SOL**.

Akroteleuton:
PROSPER VIVE DIV

Mezosztichon:
a **SOL** (nap) szavakból illetőleg szótagokból egy kör alak rajzolódik ki

Achrostica
Prompto Musa ruit re**SOL**uta in metra volat**V**
Reddens **SOL**licita vena - **SOL**atia patri
Optat **SOL**enni tibi votum **SOL**vere vers**V**
SOLa cui virtus **SOLE**T ut **SOL** ipse niter**E**
Proprietate **SOL**i et vi - **SOL**is denique Quid quid**D**
Eximium in**SOL**ito svevit - **SOL**amine nasci
Rectius id festo tibi **SOL**i sistitur aus**V**.

Kácsor Keresztély János-napi köszöntője.
In: KILIÁN I. (1998) 53-54

SZEMENYEI JÁNOS
Köszöntő János napra

Iam Maria Et terras illuStrat Lumine TitaN
Omne JoanniS enim faVstum denunciat OmeN
Ast ego nunc Viridi tua cIngam tempora fronde
Nomen in extInctum reVerebor carmine VotiS
Nobilitas claro Vener Antur Nomina cult V
Et pietAsque decus nosTri admirabile seclI
Serve turtur Tarde nobIs servetur les V
Vita velim, MartIs rigidi nOn cernito bella
Iesu, cujus amOr per secula A mille superstaT
Vt te non curA fenat teNtatio Tristi
At si viciniNo langvescuNt lumina morbo
Tunc Capiti veNiat coelEstis digna corona

VIVE DIV Patrone VoLo pete siDera VotiS,
SVCCresCant Vitae se CVI CLara Vlæ
VnVs MoeCenas estV PatronVs et VnVs
VeL faVtor, nostrae tV VeneranDe rei
Patri sacro Vota haec ego semper Iesu,

Properanti Calamo scribebat
Joannes Szemenyei
S PC.

Carmen Cancrinum Longe Vivito sic, tu ergo Patrone Patri

A száron lévő szöveg **A**ccipe, sunt flores haec corDis carmina {nostr} I
Aspicias, plAceat Cordis Devotio

A bal oldalsó levél szövege Debita votA Accipe Pireius Carmina missa iugis,

A jobb oldalon lévő levél szövege Accipe floreS Summe Vir has gratus collige quaeso Rosas,

Akrosztichon **IOANNES VIVAT**

Első mezosztichon: **ES VIVAT IOANN**

Második mezosztichon: **S VIVAT IOANNE**

Telesztichon **NNES VIVAT IOA**

Az első disztichon kronosztichonjának értéke 1652, a második disztichon kronosztichonjának értéke 1701

HÆC TIBI VIRTUTIS NOMINA NUMEN OVAT

Hectoribundandis Æternum Commemoratur,
Thebaidum Insignis Belliger Incolumis
Vir Iustus Regi Trino Uno, Ter Iove Sospes
Nixâ Ope, Magnanimus, Illicò Numen Adest
Nomina Virgineo Mecænante Ergo Nitore;
Omni Virtutes Ambitione Tenens

A szavak kezdőbetűit összeolvasva a következő szöveget kapjuk
HÆC TIBI VIRTUTIS NOMINA NUMEN OVAT

HÆC TIBI VIRTUTIS NOMINA,
NUMEN OVAT.

HÆC
Hectoribundandis Æternum Commemoratur,
TIBI
Thebaidum Insignis Belliger Incolumis.
VIRTUTIS.
Vir Iustus Regi Trino Uno, Ter Iove Sospes
NOMINA.
Nixâ Ope, Magnanimus, Illicò Numen Adest.
NUMEN.
Nomina Virgineo Mecænante Ergo Nitore;
OVAT.
Omni Virtutes Ambitione Tenens

COR.

Moesch Lukács: *Ave Maria* és a nyomán készült pozsonyszentgyörgyi változat.
In: KILIÁN I. (1998) 96

POZSONYSZENTGYÖRGYI PIARISTÁK
Eszterházy Imre esztergomi érsek köszöntésére

Rosa Cabalística

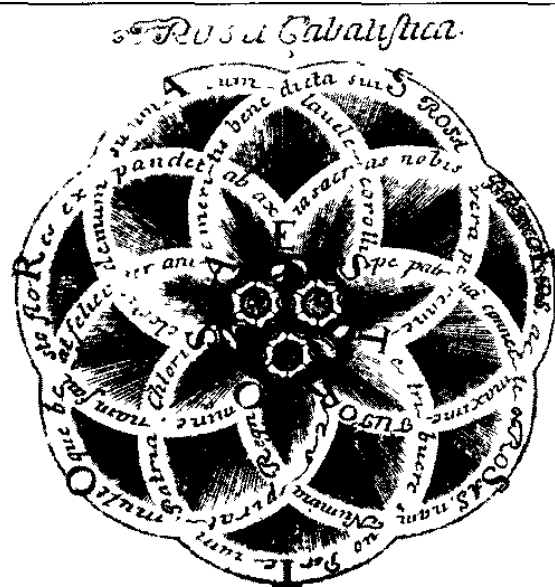
Eja sacras nobis PrincEps, ac maxime Tutor
Spe patruâ connecte Rosas, nam Numina RegnO
Te tribuere suo Per Te iam Patria ChloriS
Respirat, multOque beat feliciter arva
Omne, nam fausto floRes expandet ab axE.
Selectis demum summa cum laude corollis
Ac mentis benedicta suis ROSA vera perenneT

Akrosztichon. EST ROSA

Mezosztichon. ESTORAS

Telesztichon ROSA EST

Kabalisztikus számértéke valamennyi sornak 1727

Clarior eorumdem carminum expressio.

Eja sacras nobis PrincEps, ac maxime Tutor
15. 265. 191. 347. 4. 375. 530.
Spe patruâ connecte Rosas, nam Numina RegnO
155. 442. 246. 311. 71. 320. 182
Te tribuere suo. Per Te iam Patria ChloriS
105. 481. 342. 145. 105. 40. 251. 260
Respirat, multOque beat feliciter arva
425. 675. 108. 237. 282
Omne, nam fausto floRes expandet ab axE.
134. 71. 447. 251. 515. 3. 306.
Selectis demum summa cum laude corollis
322. 169. 351. 233. 230. 322.
Ac mentis benedicta suis rosa vera perenneT.
4. 323. 169. 389. 221. 286. 335

Clavis Cabalística.

A, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, x, y, z
1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 20. 30. 40. 50. 60. 70. 80. 90. 100. 200. 300. 400. 500.

Pozsonyszentgyörgyi piaristák: *Eszterházy Imre esztergomi érsek köszöntése; Rosa Cabalística.*
In: KILIÁN I. (1998) 281.

Anno
MDCCLXXIV Aetatis XXV Die 17ma februarii
ὁ βίος τοῦ χρόνου δicit Phocilides addo ego
Vita brevis Meta est, proCVLCant InVIDa fata.

CRUX POETICA
exponens

Truces vitae humanae Cruces, et CruciatuS duros, mortalem
quemlibet cruciantes, discruciantes et excruciantes
Occasione mortis heu nimium properae
Humanissimi quondam
SAMUELIS PAXI SZATHMARI
Cuius Scholae S[áros] Patakinae Primarii

Perspiciet prudens hVMANam si bene sortem,
Inueniet, misere pIUS ut luctetur in illa,
Nam vitam sors viXRIxosaque fata dedere,
illa simul cumul OFVerat completa malorum,
Vis morbi sensus peRVertit protinus omnes
Vita nihil nisi Mors, IGNisque, periclaque mille
Mors fors atque d o MI;I u c u n dum non datur vilium,
Estque boni redamandius VTTula nulla per orbem
Vana igitur vita est, et gloRIA vanaque cuncta,
Felix est, punctum oMNE tulit, qui pergit ad astra
Gens hominum misera! OVTinam bene viuere detur!
O Deus adsis, Sancta TRIAs miserere malorum!
Christe veni salua, IDSeruauisse recusas

S Patakina 1774 20 Februarii
Stephanus Török

m[anu] p[ro]pria

Függőleges ág VIX ORIMUR, MORIMUR FVGIT INVIDA SI VENIT AETAS
Vízszintes ág MORS IGNISQUE DOMI IUCUNDIUS VTTULA NULLA

Anno C
MDCCLXXII^o Aetatis XXV°
Die 17ma Feb

Ὁ βίος τοῦ χρόνου δicit Phocilides
addo ego

Vita brevis Meta est, proCVLCant InVIDa fata

CRUX POETICA
exponens

Truces vita humanae Cruces et CruciatuS duros, mortalem
quemlibet cruciantes discruciantes et excruciantes
Occasione mortis heu nimium properae
Humanissimi quondam
SAMUELIS PAXI SZATHMARI
Cuius Scholae S Patakinae Primarii

Perspiciet prudens hVMANam si bona sortem,
Inueniet, misere pIUS ut luctetur in illa,
Nam vitam sors viXRIxosaque fata dedere,
illa simul cumul OFVerat completa malorum,
Vis morbi sensus peRVertit protinus omnes
Vita nihil nisi Mors, IGNisque, periclaque mille
Mors fors atque d o MI;I u c u n dum non datur vilium,
Estque boni redamandius VTTula nulla per orbem
Vana igitur vita est, et gloRIA vanaque cuncta,
Felix est, punctum oMNE tulit, qui pergit ad astra
Gens hominum misera! OVTinam bene viuere detur!
O Deus adsis, Sancta TRIAs miserere malorum!
Christe veni salua, qu IDSeruauisse recusas

S Patakina 1774 20 Februarii
Stephanus Török

Szentpéteri Sámuel: Szathmári Paksi Sámuel halálára készített képv. In: KILIÁN I. (1998) 103.

KOZMA MIHÁLY
Pákéi Judit nevére

Perseusnak Andromeda Kedves, Edes, Izes.
Jasonnal Ujjul MeDea, ég szIveknek Tüze.
Pyramus Thysbenek tecziK, Könyves szemekkel kes.ergiK
Kedvében 's kebelében Ulysses is Pénelopét
Ingerli, kedvelli. Egyik a másiknak szép
Phyllis DEmofoont Könyves szemekkel kesergI.
Enone jajjaL Parisnak Ujj levelét küldI
Ariadné ThEseussal, Perel Dido ENeással,
Kesergi 's Nem nyerI. Irását mind kettő küldiE.
Ugy tézszé? Nem leszszé Illy bérem? Nem, ha keL"

A kiemelt betűk szövege:
PÁKÉI JUDIT ELLIEN

Ugyan a 20u napca. A. 1750.
Nota: Embersége sinesen anoak s'q't.

Kozma Mihály: Pákéi Judit nevére.
In: KILIÁN I. (1998) 270-271.

KOZMA MIHÁLY

Tekintetes Oz'di Susanna tiszta életű kegyes
Szűznek örömére, kedves neve napján ki nyílt
ROSA

A kereten az alábbi sorok olvashatók

Nem Labyrinthus ez, de tekervényében
Nyisd fel szemeidet mert szövényében
Nehéz menni 's rendet lelmi övényében
Nincs itt szabadulás, hanem közepében

A rózsá alakú vers alatt egy másik négy soros szövege

Minden kerteknél szebb mezőben teremtem,
Kedves szépségemet titkoson rejtettem,
Esz kell, mely ki fejtse, miképpen fuztettem,
Örülhet az, kinek magamat szenteltem

A vers szövege Kozma leírása szerint

E' Rosában ez két Vers fnek vagyon írva
Nota Ambrosiánál édesb az

Oszlik az ej, szív Zengedez hajnal Derülésén
Nincs itt bánat nincs Suralom a' nap felkelésén
Olyan kedvEs, edes hír eZ szívem is Azon örvenDez
TiszteLj, köszönlI Igen kedves Námia nevét
Szivesen, édesen Nem hallik a jászO
Olyan légyen Szamnal eZ nap, Mint méLly tenger Vize!
Délén álljón 's ugj rogyogjon LégyEn szived izeS!
Soha keserUes bánatban Örczád sírvA ne boruljón!
Zavarban vAgy gjászban Ditsírjen teged A jó nyelU!
Illy tellyes, hA kedves Szívem kívánásgA

Kiemelt betűk szövege OZDI SUSANNA ELJEN

Kozma Mihály. Tekintetes Oz'di Susanna tiszta életű kegyes
Szűznek örömére, kedves neve napján ki nyílt ROSA.
In: KILIÁN I. (1998) 272-273.

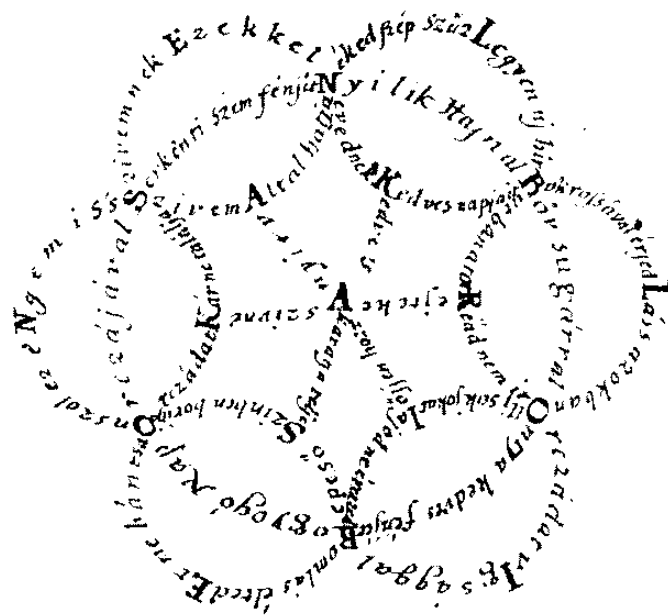
N. Boros Kriſtina kegleſ szŰznek ōrŰMere keDVes neVe naplan szIVesen ki
nILLŰ IŰ ILLatV's keLLŰ ſzŰp ROSA

Ez Rosában e' két vers vagon írva:
Nota: Ambrosiánál édesb.

Nyilik Hajnal, BŰv sugárral Ontya kedves fŰnjét.
RogyogŰ Nap Orczájával SerkŰnti szem-fŰnjét.
Néked, ſzŰp SzŰz, legyen uj hir, But banatot Réád nem ír,
Orczátat vIgsággal, RepesŰ Szinben borítja.
Onszol ez éNgemis, 's Szivem Altal hatja.
Nevednek Kedves napjait Bokrossával érjed,
Láss azokban Ollj sok jokat, Iajod ne érezzed!
Romlás éltedEt ne bántsá, Orczátat Kár ne találja!
Szivemnek Ezekkel Kedve 's Akaratja teljes.
IŰjjen hozzA nyitvA Rejteke a' szivnek.

A kiemelt betűk szövege:
BOROS KRISKA ELLIEN

N. BOROS KRISTINA kegleſ szŰznek ōrŰ
Mere keDVes neVe naplan szIVesen ki
nILLŰ IŰ ILLatV's keLLŰ ſzŰp
ROSA.

Kozma Mihály: Boros Kriſtina neve napjára.
In: KILIÁN I. (1998) 276-277.

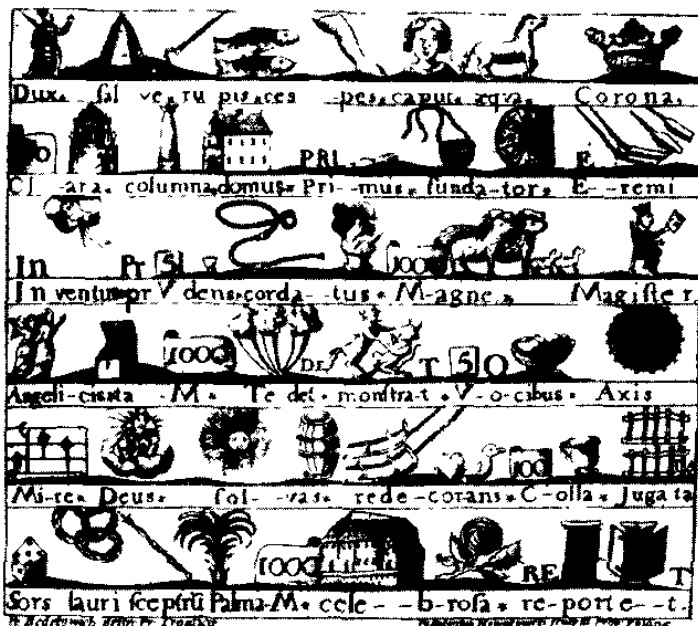
PRIMUM FVNDATOREM EREMITARVM,
 SANCTUM PAULUM THEBAEUM,
 hyreoglifico salvtat.

Dux salve rupis cespes caput aequa Corona,
 Clara columna domus primus fundator Eremiti
 In ventus prVdens cordatus Magne Magister
 Angelicis taM Te det monstrat Vocibus Axis
 Mire Deus solvas redecorans Colla Jugata
 Sors lauri sceptrum PalmaM celebra reporetet.

A költő hat soros versében képrejtvénnyel váltja át a betűket, a könnyebb olvasás kedvéért azonban egy-egy képrejtvénysor alá a jelentést is leírja. Láthatóan ezt tartja Simándi a költészet legmagasabb fokának.

CORVUS ALBUS

PRIMUM FVNDATOREM EREMITARVM
 SANCTUM PAULUM THEBAEUM,
 HYEROGLIFICO
 SALVTAT.

H;

COR.

Corvus Albus: PRIMUM FUNDATOREM EREMITARUM
 SANCTUM PAULUM THEBAEUM, hyeroglifico salut. (1712)
 In: KILIÁN I. (1998) 292.

JEGYZETEK

- 1 CHADWICK, O. (1998) 290–295.
- 2 JULIA, D. (2000) Az olvasás és az ellenreformáció. In: CAVALLO, G.–CHARTIER, R. szerk. (1997)
- 3 KILIÁN, I. (1996)
- 4 ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 73.
- 5 ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 62–63., valamint 77–79.
- 6 KILIÁN, I. (1980) 31.
- 7 CHADWICK, O. (1998) 415–416.
- 8 SCHADE, W. (1983) 110.
- 9 MELIUS Péter: Herbárium Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól. Kolozsvár, 1578.
- 10 Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. 1989.
- 11 KURT. K. (1984) 59.
- 12 KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 301. Pécseli Király Imre: Eljő még az idő
- 13 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 714.
- 14 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 669. (Aludj, ó, magzatom...): „Béhintem virággal / a szénát, s rózsával”, illetve (Aludj, ó, fiacskám...) 677.
- 15 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 671–672.
- 16 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 747.
- 17 A katolikus Barkóczy Borbála: egy árva gerlicének sóhajtozó zokogási című panaszló versében a rózsza-tövis (hagyományos) ellentétpárja jelenik meg: „Ékes rózsát vártam, fájós tövist láttam...” In: S. SÁRDI M.–TÓTH L. vál. (1997) 47.
- 18 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 85. (Áldott filemile...)
- 19 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 99–102. (Isten áldotta, oh, szép kikelet...)
- 20 KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 434. Tintinnabulum tripudiantum. Negyedik rész: a Boldogságról. 348.
- 21 KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 409.
- 22 „Jézus, édes rózsát hitsed / És körül feszítsed / A szív egész hajlékát.” Hajnal Mátyás (1578–1644): Szíves könyvecske. Kilencedik elmélkedés. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 454.
- 23 ‘Bohemiae Rosa’ Wolfgang Kilian által Chr. Vetter után készített rézmetszet. In: Barocki in Böhmen
- 24 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 519.
- 25 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 505.
- 26 Beniczky Péter: Az különböző színefestékeknek értelme és magyarázata. 2. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 556.
- 27 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 45: Rimay János: (Venus, fajtalan hús...)
- 28 „Jerikó mezején termett rózsaszálom,” Nyéki Vörös Mátyás: Tintinnabulum tripudiantum. Negyedik rész. 353. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 434.
- 29 Hajnal Mátyás az Esterházyé Nyáry Krisztinának ajánlott Szíves könyvecskében a „szemérmesség piros rózsájáról” is beszél. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 452.
- 30 Metamorphosis (...) Sigismundi Rakoci... – Változása az néhai tekintetes és nagyságos, boldog emlékezetű Rákóczi Zsigmondnak, azaz az ő kegyes és külömb-külobmféle jószágos cselekedetekkel tündöklő életének és boldogul e világból való kimúlásának petica invencióval való leírása deakul és magyarul, melyet a váradi gymnasiumban poetica classisnak ideig való collaboratora szerzett. Várad. 1656. In: KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 482–492.
- 31 KOVÁCS S. I. szerk. (1998) 483–487.
- 32 „...Hozzád folyamadok lölki rózsza,
Légy orvos a sebnek, szívnek,
Nálad nélkül nem élhetek.”
(Tündöklő hajnali csillag...) In: KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 745.
- 33 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) (Múlván napok, újulván hold s foly idő...) 747.
- 34 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 122.
- 35 Gyöngyösi István: Proserphina elragadtatása. I. rész 47. strófa, II. rész 68. strófa In: WEÖRES S. (1977) 219–220.
- 36 KOMLOVSZKI T. vál. (1990) 390.
- 37 Werden-i Uffing kör alakú képverse. (X. század) In: ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 37.
- 38 Johann Kankel (1614–1687) 1674-ben készült labirintusverse. In: ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 172.
- 39 Samuel Pomarius: Figurata Meditatio Passionis Christi. In: ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 127.
- 40 Johann Wilhelm Dietz lapja. In: ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 117.
- 41 Christian Friedrich Gesner rózsakoszorús és rozettás lapja (Leipzig, 1741). In: ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 104.
- 42 KILIÁN, I. (1980.) 34.
- 43 KILIÁN I. (1998) 192–193.
- 44 KILIÁN I. (1998) 232–233.
- 45 Az evangélikus pietizmus bensőséges imáit pl. a vázsonyi lelkész, Hegyfalussy György írta s adja ki Centifolia, azaz száz levelű rózsza (1729) címmel.
- 46 ACZÉL G. (1984) 55, ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 105 és HIGGINS (1987) 60., továbbá KILIÁN (1998) 268–269.
- 47 KILIÁN I. (1998) 260.
- 48 KILIÁN I. (1998) 262–263.
- 49 ADLER, J.–ERNST, U. (1987) 261.
- 50 KOLÁR, J. (1993) 182.
- 51 ACZÉL G. szerk. (1984) 39. Maurice Lemaître: Virág alakú dadalettria
- 52 NAGY P. (1995) 120.

FORRÁSOK

- ACZÉL G. szerk. (1984) *Képversek*. Kosmosz Kiadó. Budapest.
- ADLER, J.–ERNST, U. (1987): *Text als Figur. Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne*. Herzog August Bibliothek. Wolfenbütter.
- BORNEMISZA Anna szakácskönyve 1680-ból. Közzéteszi: Lakó Elemér. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1983.
- HIGGINS, D. (1987) *Pattern Poetry. Guide to an Unknown Literature*, New York
- KILIÁN, I. (1980): A régi magyar képv. *Új Írás*. XX. évfolyam. 1980 november. 30–34.
- KILIÁN, I. (1996) *Cím nélkül*. Magyar Műhely, 35. évf. 100. szám. 1996. szeptember 20. oldalszám nélkül
- KILIÁN I. (1998) *A régi magyar képv.* Felsőmagyarország Kiadó – Magyar Műhely Kiadó. Miskolc – Budapest
- KOLÁR, J. (1993) *Odeon*. Prága
- KOMLOVSZKI T. vál. (1990) *Magyar költők. 17. század. – A kuruc kor költészete*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- KOVÁCS S. I. szerk. (1998) *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész. Késő-renaisszánsz manierizmus és korabarokk*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. MTA Irodalomtudományi Intézete. Budapest. 1989.
- MELIUS Péter: *Herbárium Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Kolozsvár, 1578. Kiadása: Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.
- NAGY P. (1995) *Az irodalom új műfajai*. ELTE BTK Magyar Irodalomtörténeti Intézete – Magyar Műhely, Budapest
- S. SÁRDI M.–TÓTH L. vál. (1997) *Magyar költőnk antológiája*. Enciklopédia Kiadó. Budapest.
- SCALIGER (1561): *Julii Caesaris Scaligeri viri clarissimi Poetices libri septem*. Apud Antonium Vicentium. (Lyon)
- SZENCI MOLNÁR, Albert (1612) *Analecta aenigmatica a clarissimo viro Domino Alberto Molnaro Ungaro comportata, authoique nuper admodum benevolentia ergo transmissa... cubus dicatus Johanni Heidfeldio suo*, (Hernborn)
- WEÖRES S. vál. (1977) *Három veréb hat szemmel*. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

IRODALOM

- ADLER, J.–ERNST, U. (1987) *Text als Figur. Visuelle Poesie von der Antike bis zur Moderne*. Herzog August Bibliothek. Wolfenbütter.
- BARNA G. (1990) *Búcsújáró és kegyhelyek Magyarországon*. Panoráma. Bp.
- BITSKEY I. (1998) *A magyar művelődés a kora újkorban*. In: KÓSA L. szerk. (1998)
- CAVALLO, G.–CHARTIER, R. szerk. (1997) *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. Editions Laterza et Editions du Seuil. Magyarul: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó. Bp. 2000.
- CHADWICK, O. (1998) *A reformáció*. Osiris Kiadó. Bp.
- CHARTIER, R. CAVALLO, G. szerk. (1997) *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. Editions Laterza et Editions du Seuil. Magyarul: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Balassi Kiadó. Bp. 2000.
- ECO, U. (1998) *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz Könyvkiadó. Bp.
- HOLL B. szerk. (1992) *Piaristák Magyarországon 1642–1992*. Magyar Piarista tartományfőnökség, Bp.
- KELÉNYI, Gy. (1985) *A barokk művészete*. Corvina Kiadó. Bp.
- KOSÁRY, D. (1980): *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Bp.
- KÓSA L. szerk. (1998): *Magyar művelődéstörténet*. Osiris Kiadó. Bp.
- KURT, K. (1984) *A gyógyszerek története*. Gondolat Kiadó. Bp.
- MÉSZÁROS I. (1984) *A humanizmus és a reformáció-ellenreformáció nevelésügye a 18–16. században*. Tankönyvkiadó. Bp.
- MÉSZÁROS I.–NÉMETH A.–PUKÁNSZKY B. (1999) *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó. Bp.
- SCHADE, W. (1983) *A Cranach festőcsalád*. Corvina Kiadó. Bp.
- TOMBOR I (1968) *Magyarországi festett famennyezetek*. Akadémiai Kiadó. Bp.

„...vad erdők rózsája...”

Vörösmarty Mihály természetképéről

Bármely romantikus alkotót avagy bármely romantikaértelmezést vizsgálva, szembekerülünk néhány olyan általánosabbnak tűnő, jellemzőnek tekinthető sajátossággal, amelyet eddig csakis irodalomtörténeti, mentalitástörténeti vagy eszmetörténeti oldalról közelítettek meg a szaktudósok. A legnagyobb jóindulattal sem állíthatjuk azt, hogy eszközszerük alkalmas lenne, akár csupán saját választott területükön belül, a természetkép vizsgálatára. Durva megközelítésben úgy sommázzható, hogy a romantika irányzatának természetfogalmát vagy a felvilágosodáshoz viszonyítva igyekezzenek megragadni, vagy élőlényekkel, élőlényközösségekkel kapcsolatot tartó motívumok enciklopédikus felsorolásával tudják le feladatukat. Jobb esetben alakzatvizsgálatokkal s a megjelenő élő környezet retorikai alakzatokba való áttemelésével találkozhatunk.

A romantika természetképének egysége leginkább a táj, ám inkább a humán képzetek megjelenésének a közege, amelyben eleve elrendelt, önmagától idegen vagy lényegtelen, meghatározott szerepet kap a természet. Ez a táj kalandos, érzelem-gazdag, izgatott és sóvárgásokkal teli történetek festői helyszíne. Leginkább díszlet tehát, amint a romantika tája is az antropomorfizálás gazdag eszköztára, amely a klasszicizmushoz képest sok új vonást is áttemel: mint például a végtelenség érzését, az ezzel oly rokon időérzetet – benne különösen az utalásokat a múltra, az előzményekre s az átváltozottságra. A tájnak mint közös élménynek a földolgozhatósága mintha két úton valósulhatna meg: az egyik a folklorisztikus elemek és ismeretek hivatkozása, a másik – s ez nem kevésbé jelentős – a kert funkciójának tágitása, ami a táj további antropomorfizálásával függ össze.

A táj romantikus fogalmába ezért az is beletartozik, hogy esztétikai sajátosságait természettudományos eljárásokkal is lehet, illetve szabad vizsgálni – erre éppen az egyszerre Kantot és Goethét is követő Alexander von Humboldt nagy hatású életművében találhatunk bizonyítékot

A kert fogalmának – ha tetszik természeti, azon belül pedig biológiai – sajátossága az embertől való függőség s az időnek való érzékeny kiszolgáltatottság: a kert, amelynek csupán az ideáltípusa lehet örök, a valóságban mindig csak utáztat, vágy, a szabadságra lehetőséget adó, de sosem szabad tér, nagyon is alkalmas a romantikusnak tudott érzések, vágyódások és gondolatok megjelenítésére. A természet és a táj, a táj és a kert (a ‘megszelídített természet’) különbségeit a romantikában az emberre vonatkozathatóság különböző mértékében találhatjuk meg.

Van, aki a tengert, a bővizű tavakat tudja természetnek vagy tájnak, más a csupasz hegycsúcsokat és havasi legelőket, a németek inkább a fenyőerdőt, mifelénk a lomberdő ajánlkozik megfelelő közegnek. A kerthez közel állónak tetszik az erdőt imitáló liget. E táj karakterét igen sokszor nem az élőlények adják, hanem az élettelen formák – amelyek éppúgy átélkedhetnek, emberies jegyeket közvetítenek, miként máshol az élő létezők vagy csupán az élőlényegyüttesek bármelyike. Másrészt a tájnak időbeli kiterjedése is – a múltja vagy a jövője –, pszichikai értelme is megmutatkozik.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a „táj” megannyi formája nemcsak az emberi létezéshez terepet adó közegként, rezonanciadobozként funkcionál, hanem megfigyelhető egyfajta önmozgása, tematikai érvényesülése, a szentimentalizmusból való kihátrálása. Több végetű volta már a klasszicizmus összetettség-igényéhez is jó lehetőséget nyújtott – ez leginkább az ódáiban tapasztalható –, most ez tovább árnyalódik a nemzeti hagyományok és a népköltészet felől érkező – természethez fűződő – ismeretekkel, újabb analógiák feltárásával, természeti mintázatokra mind érzékenyebben.

A romantika erős gesztusaihoz, lelkes mozgékonyaságához a természet hol zsúfolt, hol líraian egyszerű, hol éppen bizarr vagy kísérteties közeget nyújt. A fokozott érzelmek fantáziával feltöltődve ugyan sokszor idézik meg a természeti elemek eredeti jelentését is, de leginkább már maguk alakítják ki az élőlények képzelte tulajdonságait. A természet egységei esztétikai megállapítások magyarázatául szolgálnak.

Másrészt a természethivatkozási mód azt is biztosítja, hogy a természeti közeget egységesen élönek, teremtdőnek és pusztulónak, változékonynak és érzőnek tekintik. Továbbá, ha egyes elemeit kiemelik is, a kiemelt unikális jellemzőik által a mögöttük álló természetközösséget fogják képviselni. Így sokszor megduplázódik a tárgy vagy a jelentésének intenzitása avagy az egzotikumot nyújtó lehetőségek kincsesháza: a vadon és a vadont alkotó élőlények közül kiemelkedő bármelyik egyed is ugyanazt a célt tudja megvalósítani. Vörösmarty például a vadregényes, sűrű lombú erdőt egyetlen tölgygel mutatja be (*Tündérvölgy*). Az emberi élet gazdagon és bőséggel jelzett, élő közegbe kerül, érzelmei – közeget kapván – teljesebbé válnak.

A kertkultusz, amely a reneszánszsal, s a tájkultusz, amely a felvilágosodással veszi kezdetét, a romantikában ismét találkozik a hellenisztikus alapokra hivatkozó, középkori kereszténységben kialakuló organikus világgép makrokozmosz-mikrokozmosz elképzelésével.

Horváth Károly összefoglaló, áttekintő tanulmányával ellentétben úgy látom, nem e korszak fejleménye a természet kiválasztott darabjainak ilyen összefüggésben való bemutatása, de még csak az sem, hogy abban a korábbi európai világképek egymásra torlódva jelentkeznek. Inkább tekinthető sajátjának az, hogy ebben a korántsem homogén, darabos konglomerátumban erősen és folyamatosan jelentkezik (egy európai) természetbölcséleti szempont, amelyben egyre több valódi, természettudományosnak is nevezhető vagy tekinthető nézőpont jelentkezik. S ezek egyike, amiként arra René Wellek s őt követve Szegedy-Maszák Mihály is rámutat, a karteziánus szellem és tudat kettősségének ellenében létrejött – lényegében neo- – vitalizmus, amely a természet és ember egymásba képeződését, a mikro- és makrokozmosz egységét és kettősségét vallja. Sokan úgy látják, hogy a reneszánszban fölerősödő makrokozmosz-mikrokozmosz elképzelés éppen Paracelsus és Jakob Böhme miszticizmusának átértelmezésével lehet jelen – mindenekelőtt – a német romantika természetfilozófiájában.

Ha a romantika természetképében valóban önmagában érvényesülne a makro-mikrokozmosz rendszer, akkor annak következtében a panteista jegyek tömegének kellene megjelennie. Ugyan nem tagadható, hogy ilyen jegyek némelykor felszínre kerülnek, lényegesebb vonás az, hogy vannak a természetnek olyan területei, ahol a kozmosz és a szellem egysége inkább megmutatkozik, mint máshol, ahol a dualitás a nyilvánvalóbb. A panteizmus magában a természeti dolgokkal berendezett tájban mutatkozik meg: mind az esztétikum, mind pedig a tudományosság sajátjának tekinti a tájat.

Ugyanakkor, ha az irodalomtörténet azt állítja, hogy a táj – és az általuk képviselt természet – antropomorfizálódik, akkor ezt csak megszorításokkal szabad elfogadni. Ugyanis nem az antropomorf szemlélet az új, hanem a táj fogalmának megjelenése, erőteljes kiemelése. Azaz, hogy olyan összetett, fejlődésre képes szimbólumrendszerre tud válni a természet eme – emberi érzékszervekkel megközelíthető, érzékileg megfogható s érzéki módon leírható – része, amely számos régi hagyomány, toposz, alakzat átértelmezését s újak megjelenését, energikus továbbfejlését eredményezi. Tehát a romantikában a táj az antropomorfizálódáshoz új anyagot kínál, s hogy miért éppen ezt a természetszeletet, arra a választ a kor értékrendszerében találhatjuk meg. A természet szubjektíválása a teljes európai kultúrtörténetet jellemzi, a művelődéstörténeti és egyéb korszakolhatósághoz éppen az adhat értékes támpontokat, hogy az élő vagy élettelen természet, a növényi vagy az állati alapokon álló civilizáció, esetleg maga az anyag fontossága szerint fölépített hierarchia antropomorfizálása kerül-e éppen előtérbe.

A módszer az ember és a természet viszonyának, mibenlétének aktuális elképzeléséről kínál fölvilágosítást. Ha a természet jelkép, s éppen az emberre alkalmazható, akkor másodlagos szerepet tölt be. A reális jegyek növekedése a függetlenedést segíti elő, s az önállóság mértékét növeli meg. A vad természet mint a világerő esszenciális jelképe sem hiányzik a romantika tárából, de ez a jelkép mindenkor figyelmeztetés az ember számára, részére fenyegető vagy beteljesedő tartalom. Kép, szimbólum, amellyel szemben ott áll a kép, a szimbólum – önreflexióra képes – mása: a képet éppen néző szerző (olvasó/néző/hallgató). A megmutatkozó természet – az alakzatokat vizsgálva – leginkább közvetítő jellegű. Valójában sem nem természet, sem nem ember. Többértelmű jelkép – benne van mindkét oldal jegye, így aztán ambivalens tér is: menekülni és megbújni, boldognak lenni és szenvedni benne, beteggé lenni és meggyógyulni, reménykedni és alázuhanni, általa érezni át a mindenséget vagy az emberlétet egyaránt lehetséges. A táj, azaz az ember által meglátott és belakott természet valamennyi formája – a tótól a szigetig, a regényes erdőtől a tündéries vonásokkal felvázolt szerelemkertig – az élet teljességének ábrázolhatóságát ígéri.

S mivel ez a természet jelképek rendszere, elolvasni és leírni egyaránt lehet. Wellek romantikaismérveinek tágassága – „a képzelet a költészetfelfogásban, a természet a világszemléletben, jelkép és a mítosz a stílusban” – éppen arra ösztönzi a kutatókat, hogy e hármasság mintázatára összpontosítsanak.

A kor élettudományos szemléletéről

A XVIII. század elejére a taxonómia mintegy hetvenezer élőlényfajt helyez el rendszerében. Körülbelül ez tekinthető a kor „létárának”, s e tömeg nyilván maguknak a biológusoknak is valamiképpen áttekinthetetlennek bizonyul, legtöbbször számára nem jelent eredeti tapasztalatot. A hetvenezres fajszám azonban nem foglalja magában a faj alatti rendszertani szinten álló élőlényeket, noha éppen a fajták, a változatok azok, amelyekkel tevékenységei során leginkább kapcsolatba kerülhet az ember. Számára ugyanis sokkal nagyobb jelentőségű az élőlények hasznosításával, alkalmazásával – a táplálkozási, a medicinális-higiéniai, illetve a szakrális úton – bekerülőkről szerzett tapasztalatok sokasága. Amiként például a körte fogalma is számos körteváltozat ismeretét rejt, ugyanúgy valamennyi, az emberi kultúrába bekerülő haszonélőlénynek sok különálló változata és elnevezése is van. Mindez az ismerhető élőlények számának növekedését is jelenti.

Ugyanakkor a faj fölötti szintek is megjelennek a mindennapi praxisban – a köznapi nyelv természetének megfelelő módon: fajnév helyettesítőjeként. A köznyelv szimplifikáló tulajdonsága szerint értelmeződik nem egy olyan élőlény, amelyről kevésbé szerezhető tapasztalat – azért, mert ritkán, szórványosan fordul elő, vagy éppen a kicsiny mérete miatt, vagy azért, mert a fajok elkülönítésére nem volt köznapi igény. A bogarak, a férgek, a

mohák, a harasztok többsége éppúgy idetartozik, miként a rétet alkotó füvek sokasága vagy a hínárnövényzet a vizekben. A fa, bokor, virág, gaz sokszor elég információt kínál egy-egy élőlényről ahhoz, hogy a mindennapokban azonosítható legyen, és földidézhető maradjon, így aztán egyetlen egy európai köznyelv sosem különítette el azt a mintegy százhusz rózsafajt, amely a kontinens területén előfordult, miközben megkülönböztette a kultúrába vont nyolc rózsafajnak ezeregy változatát. (Más oldalról ismerhetjük a kertészeti változatok tömegét is: pl. manapság, egyes kertészeti szakemberek szerényebb becslése szerint százezerre is tehető azon élő, a kertekből ismerhető rózsaváltozatok száma, amelynek saját neve van!)

A szaktudományos fajhivatkozás nem lehet a mindennapos ismeret része. Az, hogy Vörösmarty – egyetlen egyszer – fajnévre hivatkozik, biztos a véletlen műve. Kék cinegéről beszél – a taxonómusok is fejének színe alapján nevezték el a madarat, így tehetett költőnk is. Minden többi fajhivatkozása – tudományosan – pontatlan: de ne feledjük, ő nem is a gombát, növényt, állatot idézi meg, hanem – leginkább – az általuk megjeleníthető tulajdonságok, minőségek valamelyikét.

Arról azonban egyelőre nincs adatunk, hogy egy XIX. századi ember mennyire ismeri az élőlényfajokat, azt sem tudjuk, hogy egy magyarországi elszegényedett középnemes iskolázott, számos vidéket megismert, művelt és olvasó, kiugró nyelvtudású, idegen nyelvről fordítani tudó fiának mekkora lehet a tájékozódási képessége az élőlények körében. Kétségtelen, hogy Vörösmarty életművéből rekonstruálható egy élőlénylista, s az is belátható, hogy az nem alkalomszerű, ugyanakkor bizonyára kisebb a szerző passzív szókincsébe beletartozó teljességnél. Egyelőre összehasonlító adatok sincsenek ahhoz, hogy egybevethetővé váljon a kortárs alkotók természethivatkozása, illetve a mögötte álló élőlényismerete és természetképe. Mindazon vizsgálatok pedig, amelyek csupán a kor szemléletmódja – de akár természetfilozófiái! – felől közelítenék meg a problémát, mind módszertanilag, mind eszmetörténeti szempontból kétségesnek látszanak, s az ellentmondások feloldására – fogalmi apparátus híján – képteleneknek bizonyultak.

Vörösmarty természetképeinek vizsgálatához – mintegy első közelítésként – valamennyi versét és verses munkáját figyelembe vettem, a bennük föllelhető élőlényhivatkozások köre azonban a fennmaradt források teljes körében bizonyosan bővíthető.

A korlátozott szám korlátozott vizsgálatot tesz lehetővé. Mégis, a behatárolt terep olyan újabb információkkal kecsegtet, amelyek felől az irodalomtudomány ágazatai még nem érdeklődtek. S ez eredmények ha nem is egyszer csupán evidenciákat eredményeznek, a természettudományos művelődéstörténet értékes adataiként kínálkoznak más megközelítésekhez.

Vörösmarty élőlény-hivatkozásairól

A növények

Verses munkáiban Vörösmarty mintegy százhetven élőlényre hivatkozik. Ezek kisebb hányada rendkívül sok opusban fordul elő – s ha a munkákon belül minden fellelési hely listára kerülne, még nagyobb lenne a számuk. Munkánkban minden élőlény versben való megjelenését áttekintettünk, de ha egy-egy versben többször is előfordul valamelyik, akkor már csak azokat vettük számba, amelyek tartalmilag új elemet jelentenek a faj botanikai vagy zoológiai elemzése szempontjából. Kivételt jelent továbbá, hogy eltekintettünk a becéző formák gyakoriságának vizsgálatától. Ugyanígy jártunk el az élőlény nevéből származtatott személy-, illetve családnevekkel is. Másrészt felsoroltuk ugyan, de összevontuk a szinonimákat: például a „szarvasmarha” címszó alá került annak bármely életkorra, nemre, állapotra vonatkozó megnevezése (marha, barom, tehén, borjú, boci, ökör, bika stb.). A faj taxonómiai szintjén felüli szinteket (amelyek többsége köznapi elnevezésként szolgál) az értelmezésben ugyan figyelembe vettük, a listában is jelöltük a létezésüket, de konzekvens felsorolásukra nem vállalkoztunk (pl. penész, féreg, pillangó, lepke, bogár, pók, fű, fa, bokor, hal, madár) –, de nem tekinthettünk el az alacsonyabb rendű élőlények némelyikétől sem, mint például a gomba, a moha, a haraszt.

Vörösmarty hivatkozásai köznyelvek, szakkifejezéseket nem alkalmaz: ennek következménye az, hogy a mikroszkopikus élőlények közül egyetlen egy sem fordul elő nála. A gombák világának ismerete sem a sajátja, azokat a „tapló”, a „penész” és a „gomba” teljes mértékkel reprezentálja. A gombák negatív tartalmat hordoznak, azokat hol a redves fa termi, hol pedig úgy említi őket, mint elveszejteni szükséges, kártékony, fűzfán növő lényeket.

A növények és az állatok közül a természetesek számára jut hely. Számuk azonban jelzik a költő civilizációs beállítódását. Mivel mintegy 70 azonosítható növényt és 100 biztonsággal behatárolható állatot említ meg egy vagy több alkalommal, s ez a szignifikáns különbség a korára jellemző szocializációval való azonosulását mutatja: az állati gazdálkodásra, az állatok nagyobb tudott értékére s az ebből következő differenciáltabb látásmódra hívja fel a figyelmet. Valóban, szinte az antik világkép elemeinek krisztianizálódása óta csökkent mindazon növények értéke – így a növények kontrollálható azonosításának vágya is –, amelyek nem állnak

szoros kapcsolatban a gazdálkodással. Ugyanakkor az állatok, bár a növényeknél alacsonyabb számban és gyakorisággal tűnhetnek fel az emberi környezetben – aktivitásuk, ivari dimorfizmusuk és az emberi tevékenységekben kapott kiemeltebb szerep miatt – magasabb értéket képviselnek. E tendenciát az európai táplálkozás korszakonkénti változásai igazolják; magyarázatul pedig a növényi alapú táplálkozás állati alapúvá válása szolgál. A népesség jólétét ekkor a húsfogyasztással mérik, s ez fokozhatta az állatok szerepét, egyúttal növelte azon élőlényközösségek értékét, amelyekben az állatok száma, gyakorisága és tömege magasabb.

Másrészt az a tendencia is érvényes, amely szerint az állatok s az állatok lakhelyének tekinthető terek inkább tekinthetők a természet részének, mint a tömegesebb, apróbb termetű lények s a differenciálásra nehezen lehetőséget kínáló növényi térségek. Amint a mezőgazdasági vidékek az embernek alávetett, uralható, áttekinthető és karbantartható élőlényközösségeket adnak, az erdők és a vizek ezek ellenkezőjét is jelentik.

Vörösmarty növényismeretében tehát indokolt, hogy legnagyobb számban a tápláléknövények és az egyéb szempontból fölhasználható szerepelnek, s a vadon élők csak ezeket követik. A vadon előfordulók azonban egytől egyig valahogyan felhasználhatók – amint például az iszalag (=juszalag) hancsa gúzsaként. Érdekes, hogy a medicinális-higiéniai szerepet betölthető növények száma elenyésző – s erre való hivatkozás néhány alkalomtól eltekintve nincs.¹ (Janus Pannoniusnál vagy Melius Juhász Péter *Herbárium*ában ezzel ellenkező tendencia látható: a saját betegségeik kezelésére használt élőlényeket szívesen említik.) Szakrális tárgyú növényhivatkozásai a koszorúba kötött virágok megnevezésével fordulnak elő – ezek mindegyikének antik előzményei vannak: szerepel a kereszténység által is kultúrában tartott, szakrális okok által földézett babér, pálma, ciprus, cédrus. A romantika korának dísznövényei ugyan kis számban előfordulnak Vörösmarty-nál, de ezek mindegyike a népi vagy a népies világhoz kötődik – egyetlen egy sincs, amely a magas kultúra kizárólagos – és értéket képviselő – virága volna. A liliom, jácint, viola, nefelejcs, gyöngyvirág, ibolya, kakukkfű, rózsa, szarkaláb, továbbá az udvarházakban előszeretettel nevelt hárs egytől egyig természetben tartott s a népi kultúrában is szerete terjedt – és a jelképekbe is beépült, hol medicinális, hol szakrális úton odakerült – virág, illetve növény. A romantika dísznövényköre azonban ennél jóval szélesebb – magában foglalja például a szegfűt, a gránátalmát, az oleandert, a margarétát, a rozmaringot is, nem beszélve az idegen kontinensekről érkezettek garmadájáról.

Növényhivatkozásoként kell látni a füves és a fás társulásokat is: bennük éppen a jellegadó növényzet sajátossága dominál anélkül, hogy egy-egy részletre kérelmére a szerző. A fű képzeteiből semmilyen konkrét növény botanikai tulajdonságára nem lehet következtetni, de arra igen, hogy a közösségnek milyen gazdasági haszna kínálkozik. A réti, a kaszáló a szénatermés előállításának helyszíne, magas fűfélék termőhelye, amelyet kaszával szokás aratni, a gyöp a ház körül terül el, s leginkább a gyengédségek színhelye, a gyeplegeltetésre, állattartásra szolgál, a pusztá pedig éppen a gyér fűfélék által jellemezhető. Az erdőségek megkülönböztethetősége erőteljesebb: a fenyves élőlényközössége alig körvonalazódik – a költő nem különít el fenyőfajokat, az aljnövényzetből egyedül a hangát ismeri – meglehet, nem is akként, ahogyan mi –, s mindez igen szegényes. Nem úgy a lomberdők és a vízpartok és ligeteseik növényvilága.

A mérséklet éghajlati öv nagyobb élőlényközösségei közül kettőnek – a füves pusztákénak és a fenyőerdőkénak – környezeti viszonyairól és növényeiről nincs olyan lényegi tudása Vörösmarty Mihálynak, amit verses munkáiban megjelenített volna. Szórványként ugyan fel-feltűnik némelyik – a kőszáli fenyő –, de például arra nem találunk útmutatást, hogy a jegenye ugyan fenyő-e vagy éppen nyárfá.

A lomberdő zónájának növényvilága gazdag: mögötte – első közelítésként megállapítható – a középkori európai hagyományok, a német romantika erdőkultusza, a népi kultúra erdőhöz való vonzódása és Vörösmarty lakhelyeit környékező erdőségek ismerete húzódik meg. Ebben a lomberdő zónában az aljnövényzethez a gomba, a moha, a haraszt, a csalán, a bürök, a repkény, a sás, a virágos viola, a nefelejcs, a gyöngyvirág és az ibolya tartozik; a cserjékhez a bodza, a kökény, a mogyoró, a som és a vadrózsa, liánnövény a borostyán és az iszalag, s fa pedig a bükk, csertölgly, tölgy, hárs, ihar =juhar, jegenye(?), kőris és a vadkörte. Egytől egyig olyan fajok, amelyek a közép-európai erdőség két övezetét, mégpedig az 500–650 méter magasságban húzódó tölgyes és a felette elhelyezkedő bükkös növényi karakterét meghatározzák.

A tölgyerdők növényzetének tagjaira vonatkozó megállapításai a leginkább példaszerűek. A borostyánt gyám nélkül elfolyónak találja, a cserfát vékonynak – törzset kevésbé nevelőnek – tudja, a tölgykorona félparazitáját, a fagyöngyöt kártékonynak ismeri, az ibolyát a tölgyes aljnövényzetének tagjaként mutatja meg. A tölgy hosszú életét és természetes növényt, magasságát, kiterültségét, lombjának kavargását és szélben való viselkedését, fájának szívósságát, tömörségét, időállását, sötét árnyadását – az aljnövényzetének fényigénytelenségét éppúgy leírja, ahogy a maktermést, továbbá azt is, hogy a fiatal tölgyek a nagyobbak alatt nevelkednek.

Rögzült tapasztalatra utalnak a vízpartok, víz menti galériaerdők növényeire való utalásai is. A bürök, a nád, a sás, a gyékény vízkedvelését, a csalán, a paraj, a gyom bolygatott földön való terjedését, a puhafák taplósodási hajlamát, a füzek szökülését, a nyárfalevél levélnyelének mozgékonyágát, rezgését érzékletesen mutatja be.

A *Zalán futásában* egy létező elegyes erdőre mutat rá: „*hol szálás iharfák, s illatozó hársak sűrűn állottak előbe.*” Az iszalag növekedésének helyét a sűrű fák közé teszi, s az „*illattal viselős ibolyák*” nyílásának idejét a kikeleti hó után, azaz a lombtalan tavaszra. Kétségtelenül megnevezhető az a növényfaj is, amely a Léthénél virít: a vízi vagy sárga liliom lesz az: „*Így az enyészetnek partján még nyílik utolszór / Liliom.*”

Vörösmarty leggazdagabban és legegységibb módon a lomberdő életközösségét jeleníti meg. A növényzet jellegéről – a közegről – összefoglalóan beszél, a bennük lévő részletekre az állatok révén mutat. Miféle erdei vannak? Ezek mindegyikét az emberhez való viszonyokkal jellemzi. Nincs egy sem, amely emberi tulajdonságok közvetítése nélkül szerepelne, amelynek ne jutna dramaturgiai, poétikai szerep. A természet, ha itt-ott önértékekkel telt szubjektumként mutatkozna is meg, hamarosan szolgálatba áll: hitelesíteni fogja az eseményeket, amelynek közepén egy hős vagy egy embercsoport tevékenykedik. Az ember számára magányt, enyhét, pihenést, titkot, menedéket, rejtőhelyet kínálnak ezek az erdők, máskor a gazda nyájának adnak ételmezt, vad hajtásának vagy viadalnak, harcnak a színtereit. Az erdők hegyekben vagy dombokon, lankákon, völgyeken terülnek el, némelykor vizek mentén vagy ligetté széteszoltan. A Bakony, a Börzsöny, a Mátra, a Kárpátok – vagy éppen ismeretlen egzotikus tájak – lomberdeiről esik csupán szó, mind a négy évszakban s a legváltozatosabb időjárási körülmények között. Az erdő éppúgy vad, setét, haragos, zúgó, félhomályos, amiként illatos, árnyas, komor, víg, tömött, csendes, vadon, morajló, százados, setét, hűvös, puha gyöpi, viruló, heves, miként a kor neurofiziológiája az ember érzelmi állapotait lajstromba veszi és leírja. Leggyakrabban ellentétek helyszíne, s vele szemben kontrasztul szolgál akár a vízparti, akár a füves pusztai formák bármelyike. A liget jellemzője is a fás állapot marad – általában a ritkás tölgyes ligetéről akad említés –, s nem érzékelt az abban megjelenő, nyílt téri élővilág egyedeit. A liget Vörösmartynál nem átmenet a füves pusztára és az erdő között, hanem erdőfajta, amelyben ritkásan, érzékletesebb formákban állnak a fás szárú növények, s gazdagabban jelennek meg az erdőszéli bokrok és cserjék. A liget inkább a nyugalom, a bájolás, a sétálás helye, kevésbé kelnek benne szilaj indulatok. A szél jobban átjárja, a fény inkább villózik benne, nyájuk inkább legelik. A liget nemegyszer kertformát vesz fel: emberléptékűbb, embernek valóbb, ezért van kiessége, téreessége, hűvös patakja.

Az állatok

Vörösmarty állathivatkozásai – miként növényhivatkozásaiban az erdő növényei – a romantika természetfelfogására részletekig menően jellemzőek. A kor ismert állatai között az alacsonyabb rendűeket alig említi. A férget pejoratív összetételekben használja, nem is lehet meghatározni, van-e főnévnek taxonómiai jelentése. A férgek törzseinek élőlényei közül a *Csongor és Tündében* a gilisztát említi, kártékonyként, akárcsak a gyomot. A piócat is „nedvet szivogató”-nak állítja. (Mindkét esetben a közhiedelem rabja marad. S nem elsősorban azzal, hogy a férgek undorító, aljas, élősdie oldalát látatja, hanem hogy a paraszti praxis ismereteivel és a kortárs szaktudomány véleményével ellentétet állít, arról nem is szólva, hogy konzervatív módon antropomorf a hivatkozások tartalma.) A puhatestűek közül a csigát többször említi. Mindenekelőtt egy gyöngyházat termelő tengeri lényre hivatkozik – amely mellékesen: kagyló. Toposz ez, évezredek, miként az e csigákból hallható tengerzúgás is. A *Csongor és Tündében* egy másik életkörnyezetben: a szárazföldön élő csigák egyikét mutatja – mégpedig vakként.

Az ízeltlábúakat reprezentáló főnevek halmazát sem láthatjuk gazdagnak. A bolha, bögyöl, darázs, dongó, hangya, légy, méh, pillangó, pók, poloska, poszméh, sáska és szúnyog egytől egyig jelen vannak az ember terében. Többségük köznévként kizárólag arra utal, hogy miféle is a karaktere. A pillangó – könnyed és tarka szépség, a hangya (amiként antik görög, muszlim vagy éppen középkori, reneszánsz keresztény elődei, az orientalizmus első hullámában feltűnt társai) munkás és futkosó, a pók hálójával ragadozó, a szúnyog hálóba ragad, miként a légy is – bár az a tejbe is hull. A méh – antik előzmények példája nyomán – rendszerint a rózsa környékén tűnik föl, a gyönyör kísérőállata és vámszedője. Semmi kis lények ezek az ízeltlábúak, értelmezésük is ilyen lehet. Vörösmarty Mihály kivétel nélkül korábról is ismert megállapítások szerint építi be a róluk való mondanóját, kivétel nélkül elhalványodnak a versek jelentésében, sokadrangúságuk – kortünet ez – kétségtelen. A felvilágosodás kauzális szemlélete által fenntartott, továbbra is lényeginek vélt összefüggések mutatkoznak itt meg. Jól definiált, egyértelmű, csak ritkán nem egynemű, redukált tulajdonságú objektumok párkapcsolatait egytől egyig – ahol egy rend és az ezt ki is fejező érték nyilvánvaló. Egyirányúság és időnkívüliség e természetlátás tulajdonsága – némelykor föl-fölsejlik bennük némi középkorias teleológia.

Harmonikusabbnak mutatkozik azonban a gerincesek által fölvezethető természeti világ. Ugyanakkor összességében ez sem látszik sem egyéninek, sem pedig eredetinek. A gerincesek közül a halak, a kétlábúak, a hullók, a madarak és az emlősök eredetüket nézve már korábban is benne voltak az európai és a magyar kultúrában, legtöbbjük szerepe akár két vagy három használatba vételi móddal is magyarázható. Az egymás közötti arányban sem újszerű ez a lista.²

Az azonban figyelemreméltó, hogy mekkora fajgazdagsággal rendelkezik a madarak és az emlősök csoportja. Ha nem vesszük sorra az egzotikus élőlényeket (aranyhal, cápa, strucc, elefánt, hiéna, majom, oroszlán, párdac, teve, tigris), s kiemeljük az egyébként nagyszámban jelentkező, mifelénk domesztikáltakat (páva, juh, kecske, kutya, ló, macska, öszvér, sertés, szamár, szarvasmarha, tyúk), akkor is jóval bővebb halmazt kapunk, mint amelyet bármelyik bemutatott növénycsoport esetében láthattunk. S ott is mindenekelőtt az erdei, mégpedig a lomberdei s a vízi-vízparti életközösségek madár és emlősvilágával találkozunk.³

Vörösmarty Mihály éppen a madarakat és az emlősöket említi karakteresebb módon: amíg a növények formájuk, testalkatuk, értéket képviselő tulajdonságaik révén, addig az állatok leginkább mozgásuk által, némelykor hangjuk vagy hagyományos jelképlehetőségük jóvoltából. A csalogány előjön, a csüllő csapong, a kandúr és a medve cammog, a ló robog, az ölyv sebes. A juh szökell, a holló siet, a bagoly sunnyog, a szajkó rikkant, a csalogány hallgat, a pintyőke énekel, a farkas üvölt, a szamár rí, a páva kiált. Ugyanakkor az antropomorfizáló lehetőségekre is több alkalmat talál bennük Vörösmarty – azaz nemcsak ezen állatok száma nagyobb, de hivatkozási alkalmuk is gyakoribb.

A rózsza

Bár alacsony számúnak láthatjuk a Vörösmarty Mihály által megidézett élőlényeket, ez nem egyedi jelenség. A természetkultusz ellenére sem sajátja a kornak a természet beható ismerete: a természet leginkább arra való, hogy a világról alkotott rendszer bizonyítéka legyen – és ez a rendszer sok egyértelmű megfelelésre és kapcsolatra épít. A Vörösmarty természetképét megmutató élőlény- és élőlényközösség-ismerethez hasonlóan vélhető a legtöbb romantikus alkotóé – az erdő életéhez kötődnek általában, s annak monumentalitását részletezően hangsúlyozzák.

Ez az erdő az alapállományát biztosító növényzettel, annak tömegfajaival vagy karakterisztikus lágy és fás szárúival jellemezhető legkevésbé – ennél nagyobb jelentőséghez jutnak az állatok, köztük is a madarak és az emlősök. Éppen az utóbbiak között fordulnak elő nagyobb számban azok a fajok, amelyek nem a hagyományos, élőlényeket kultúrába vivő utakon jelentek meg, hanem a frissen megjelenő táj jóvoltából lesznek az emberi szem kiválasztottjai.

Az, hogy Vörösmartynál jelentkezik-e új élőlény, vagy egyeseket megnevez-e új tulajdonsággal, összehasonlító vizsgálatok híján nem állapítható meg. De sejthető, hogy erőteljes erdőtapasztalata ellenére sem fogunk nála ilyenre bukkanni: nagyon ritkán törekedett ugyanis az élőlények hagyományostól eltérő megjelenítésére. Sem a ritkán vagy csupán egyszer-kétszer megjelenőknél (bodza, eper, evet, fácán, fagyöngy, gözü, gyík, hanga, iszalag, konkoly, napraforgó, nyuszt, paraj, nadály, sás, szajkó, zerge stb.), sem a sok műben s akár tömegével szereplőknél.

A legtöbbször feltűnő élőlények egyike sem sorolható a reneszánsz után fontossá váltak közé. Egyébként is kevés az olyan, amelyet nyolc-tíz alkalomnál többször találhatunk. Ezek egyetlen kivétellel állatok: a bagoly, a fülemüle, a farkas, a galamb, a holló, a juh, a ló, az oroszlán, a párduc, a szarvasmarha és a tigris. A juh, a szarvasmarha és a ló tömeges hivatkozása az emberi oldalhoz, a farkas, az oroszlán, a párduc (ha éppen nem ruhadarab) és a tigris a természeti oldalhoz kapcsolható. Amíg az előzőek a gazdálkodás képeihez, az utóbbiak a vad, regényes, férfias, agresszív naturát megjelenítő lehetőségeknek szolgálnak alapanyagokat.

Amíg a barmok maguktól értetődő módon, ellenőrzött, biológiai tulajdonságaik révén mutatkoznak meg, a vadállatok egzotikus vonásokkal rendelkeznek: a farkas kivételével egyik sem fordul elő lomberdeinkben. Érthető módon jelképes lehetőségeik tágabbak és biológiailag megalapozatlanabbak.

A madarak mind fás közösségek jellemző alakjai, hangjuk, életmódjuk miatt föltűnő állatok. Tradíciók foglya valamennyi.

De ugyanez mondható az egyetlen jelentős számban előforduló növényről is, a rózsáról.

A rózsának alapozó szerep jutott a növényi szimbólumok közül: sok más növény a rózsza-szimbólumok kijelölte módon kap nevet és szerepet a Mediterráneum kultúrájában, s onnan kerül az össz-európaiba. Vörösmarty Mihály valamennyi időközben kialakult rózsajelentést fölhasznál. Megtaláljuk nála a rózsát apotropaikus (bajelhárító) módon – a koszorú, illat, piros és vér képzeteivel –, beavatási szimbólumként (nász, korszakváltás), bináris szimbólumpárokban (tövistelenség-tövisesség, piros-féhér, feminin rózsza – maskulin állat: mint rózsza-fülemüle, rózsza-méh, rózsza-bogár), életszimbólumként (piros), tökéletességében és kozmológiai jegyként (a teljesség színhelyei), haláljelképként (koszorú, gyász), halhatatlanság-jelként (Paradicsom, jutalom), a nőiség kifejezőjeként, továbbá szerelmi és szexuális, valamint női-anyai szimbólumként.

Bármelyik esetben a rózsza botanikai tulajdonságai (virágszíne, tüskessége, virágzási ideje, illata vagy az ehhez társult természeti folyamatok) kínálnak alapot a jelképképzésre. Legyen bár a rózsza az antikvitáshoz vagy a katolikus valláshoz társítható – passió-jelképként, szentek attribútumaként, Paradicsom-esszenciaként –, vagy attól függetlenül a köznapi fölhasználását, hasznát, értékét mutató, a szakrális és a medicinális oldalak egyértelműsíthetőek, a táplálkozásiak azonban nem. Viszonylag új az esztétikai oldal – de legtöbbször e mögé is odaállnak az eredeti rózszaértelmezések.

Így például a rózsza koszorúként gyászszimbólum, de máshol testi szerelemjegy, vagy éppen díszítő – egyfajta érzelmi állapotot megjelölő –, leginkább paradicsomi vagy égi boldogságot sugárzó – növény. A testi tulajdonságok kifejezésére alkalmas, éppen a színe által: az arcra, orcára, képre, a szájra, ajakra és az öltre. A virágzás időszaka, az ifjúság, a fiatalság, az érintetlenség pompázatos megmutatkozása, a kiteljesedés is megjelenik általa – de egyúttal az előtte vagy éppen a rákövetkező időszakok is hivatkozhatóvá válnak, az élet rózsás éveit megelőző vágyakozás, s az utána következő hervadás és pusztulás. A beavatás, az életváltás nemcsak a testi

szerelmenél mutatkozik meg, de például az élet bármiféle megváltozásában is: a szerető elvesztésekor, az öröm bánattá fordulásában, a színváltáskor vagy éppen az élet halálba torkollásában. A rózsza életidőhöz való kötődése a természetben megjelenő időjelzést is kínálja akkor, amikor a kikeletnek vagy az alkonyatnak a virága.

Toposzok mindenfelé. S a megjelenő toposztorlódás éppen a rózsza korábbi jelentéseinek kiürülését, hiányosságait, erőtlenségét látatja: Vörösmartynál sem elég a rózsaszál, a rózsalevél, a rózsabimbó: egész virágtömeggé fokozza tehát a magányos rózsát. Ezért jelenhet meg nála (is) – jelképerősítésként – a rózsabokor, rózsaliget, rózsalánc, rózsaberek, rózsavölgy, erdők vad rózsája, rózsafelhő, sőt a rózsavilág is.

Nem látszik, hogy Vörösmartynak igénye lett volna frissebb tartalmút mondani az ismert piruló rózsza, rózsakép, rózsaaarc, kifejlő rózsaszál, kalapra tűzhető tövistelen rózsza, a nálánál nagyobb szépség előtt hódoló rózsza, a szépségre emlékező-emlékeztető rózsza, a szerelmet jelző rózsza, a kikeleti rózsza, a csókok rózsái, a fiatalság rózsája, a sírhalom felett lebegő rózsapára, a szerelmi részegség rózsája, a méhet, fülemület rabul ejtő rózsafa, a naprózsza, a hajnal rózsája vagy az öl rózsája helyett – ezek egytől egyig a magyar reneszánsz irodalomban is jelentkező motívumok. Valóban, ezeket a jelképeket a szentimentalizmus is fönntartja, s némileg jelentésük tágult is. Amikor Vörösmarty a rózsát már nemcsak kerti virágnövénynek látatja, hanem ligethez, berekhez kapcsolja, ott mutatkozik meg e hagyomány folytatása és továbbvitelének útja.

A rózsza jelképlehetőségeit Vörösmarty – szintén nem egyedül ő – az erdővel is kapcsolatba hozza. „*Mit bú-sulsz te, vad erdők rózsája*” (Beckereki, 1831 június) – e kérdésben esszenciálisan mutatkozik meg Vörösmarty romantikus természetképe.

Tekintsünk el a betyárrománc elsődleges jelentésétől (az erdőmélyen elhagyatottan élő fiatalasszony kelletti magát, s vendége ki más is lehetne, mint aki után valójában sóvárog: hajdani szeretője, őmiatta hagyta el annak idején a férjét – tehát a rózsza sokféle jelentést hordoz), s nézzük meg csupán e mondat természeti tartalmát.

A tablónak nevezhető háttér elé – amely maga az élőlényközösség, tehát erdő, egyetlen élőlény – egy rózsza áll, meglehetően független hasonlat kedvéért. Erdő és rózsza: természet és egy emberközeli (kerti) élőlény kettőse uralkodik itt, regényes, érzelemgazdag, sejtelmes történetet ígérve. Hogy miféle ez az erdő, arra szabad következtetni: szenvedés és idill helyszíne, egy kerties tulajdonságú táj. Tudjuk, ha már rózsza van benne, akkor az: liget. Vörösmarty ha megfigyelte, akkor tudta, hogy ez így van, csak éppen vagy erősebbnek érezte a tájhoz-kérthöz ragaszkodó korszellemet, vagy fontosabb volt számára a vers első jelentése (a rózsza a kurválkodásra rákényszerülő, elhagyott asszony megjelenítője).

„... *vad erdők*” – így szól az állítás. E vadság lehet az embernélküli kietlenség, a természet uralma alá került lét (végtére is ez az asszony azért festi ki magát, s ül egy halomra, hogy szeretőt és megélhetést találjon magának – azaz a maga fölismert biológiai szükségleteinek tesz eleget). De a vadság fogalma a természetes harmóniát, a szélsőséges szertelenséget, a spontán módon kialakult zordságot, a vadon erdőt is fölkinálja. A természetet ismerők azonban tisztában vannak azzal, hogy erdőben rózsza nem él. A rózsza a fénygazdag cserjeszint lakója – legfeljebb erdőszéleken, de inkább ritkás ligetekben vagy szabad, fákkal is tagolt száraz területeken él.

Azaz Vörösmarty állítása – miszerint a vad erdők lakója lenne egy rózsza – csak a romantikus költő állítása lehet, aki a képszervező munkáját kevésbé veti alá a maga megfigyeléseinek (vagy tudományos ismereteinek) – így természetes módon ott találja legkontrasztosabbnak a bemutatni kívánt szituációt, ahol a kordivat kívánja: a természetben. De éppen e módszer mutatja meg, hogy a természet ekkor nem más, mint maga a – kerttulajdonságokat is hordozó – táj.

A rózsza mellett kevés olyan élőlényre bukkantunk Vörösmarty lírai és drámai életművében, amelyek önálló elemzésre ígérek alkalmat. A legtöbbször megjelenő háziállatok és nagytestű vadak természetrajzi szempontból mellékesek, a növények pedig növényi mivoltukban meg sem mutatkoznak. A rózsza, a leggyakrabban említett növény jelképei mögött azonban feltűnnek olyan botanikai jellemzők, amelyek a romantika sajátosságára mutatnak rá. Másrészt megmaradtak azok a korai Mediterráneum civilizációjából származó dualitások, amelyek ugyan hagyományosak, de átértelmezésük mégiscsak kimozdította őket konvencionális tartalmukból.

Átmenet a kert és a táj között

Az élet megnyilvánulásának legintenzívebben feljárnlköző tér Vörösmarty Mihálynál az erdő. Ez a változatos életfordulatok közege, ez az a helyszín, ahonnan természeti reflexióinak tömege származik. Ez az élőlényközösség ugyan számos szubjektív – a természetre vonatkozó – megállapításra ad módot, az átlirizáltság azonban az erdő vagy az erdőhöz köthető tulajdonságok bevezetését jól szolgálja. A korabeli erdőfogalomnak egy életérzés felel meg: láthatóan ez az, ami kiirt bizonyos, a valóságban meglévő erdei tulajdonságokat, mégha úgy is, hogy bizonyos vonásokra érzékenyebbé teszi a megfigyelőit, bizonyosokat pedig egyszerűen nem enged megnyilvánulni.

A tölgyerdő a lélek titkai szerint mutatkozott be – még akkor is – miként az ibolyánál láttuk –, amikor egzakt környezettani tartalmakkal is hordozott. Azért legtöbbször ez az – inkább személyes tapasztalatra, mintsem tanult tudásra visszavezethető – tartalmiság nem kíséri állandóan a poétikai alakzatokat. Ilyen körül-

határolt referenciális szerepe nem is lehet – elvégre a bemutatott táj a természeti és humán tulajdonságok összefüggését veti fel, miközben önállóan megnyilvánuló közeg s átértelmezésre fölkinálkozó élőlénytömeg.

Az igény, hogy idill és rettegés ugyanannak a helyszínnek a hangulata legyen, megvalósul az erdőben. Mégha úgy is, hogy ez az erdő a kert és a táj valamelyik átmeneti formája. Leginkább – ha a nevesült élőlényeit nézzük – egy ligetes terület, ahol a szabadon növekvő, növényi formájukat egyedileg megmutató fák közé az ember által mesterségesen fönntartott kert élőlényei hatolnak be, s teszik változatossá. A reneszánsz kertek esztétikai funkcióval ellátott dísznövényei, a reneszánsz ábrázolások attribútumként ismert madarai, a reneszánsz (s némileg a barokk) kert tevékenységekhez kialakított szinterei, építészeti és kertészeti formái jelennek meg tömegesen – gondoljunk akár a pintyre, a galambra, a csizre, a pávára, a fülemülére, a számócára, a jácintra, konkolyra, liliumra vagy akár a halmokra, gyepekre, ösvényekre, forrásokra.

Vörösmarty mesedramájának előzményeiben, mind abban a népszínműben, amely *Árgirus históriáját* közvetítette felé, mind a *históriában*, mind a *Tündérvölgyben* és a *Délszigetben* jelen vannak azok a természeti motívumok, amelyek a *Csongor és Tünde* helyszíneit adják. Az *Árgirus históriájának* ‘szerelemkertje’ még kert – a tájelemek nem jellemzőek rá. E helyszínt táj irányába tágítani – a hagyományos elemek fenntartásával egyidejűleg – Vörösmarty fogja.

Milyen az a hely, ahol az almafa nő? Mindenekelőtt: kert – hiszen a gyümölcsfát védett körülmények között s főleg gazda révén lehet nevelni! E kertről egyébként nem a dráma elején szerzünk valódi ismereteket – hanem a végén, amikor fa elszárad s Tünde siratja elvesztett elíziumát, s akkor, amikor e helyszínt a nemtők jellemzik. Az édeninek leírt környezetben az élet valóban édeni, a paradicsomi körülményeket híven másolja. E kertben utak kanyarognak, földje csermelytől öntözött, s megterem benne a rózsa is. Napfény melegíti – tehát a lombok között nem sötét, mert ligetes. Ezért jár-kel benne a szellő is, így hűsíti. Szép és édes illatú. Csiklandó fű, könnyű szellő, gyenge harmat, kedves virágillat, csókokat ígérő környezet – a gyönyör helyszíne ez, legalább is a nemtők szerint, hát persze, hogy méhcsoport és rózsafa él a tiszta és kedves tájon. Egytől egyig a hortus conclusus, illetve az annak jelképeire épített reneszánsz kert kellékei ezek.

Ez a kert földi kert – csak utóbb, amikor felnövekszik mellette a tündér palotája, mutatkozik meg, hogy egy felsőbb világ kertjével is azonos. A kert mindenkor ígért a környezeténél jóval értékesebb helyet, teret, sorsot, jövőt. A hortus conclusus, amely szabályzott, arra szolgál, hogy földies módon a természet jelképiségtől duzzadó tárgyaiból, élőlényeiből másolat készülhessen az égi kertről, hogy láthatóvá-megtapasztalhatóvá válhasson az anyagi világban a jutalomként megszerezhető s csupa éteri gyönyörrel elhalmozó Paradicsom.

Ez a kert Csongor tulajdona – meglehet, csupán mert az életének a jelképe, mindenestre talányos módon az övé. Egy rossz, kopár tetőn – éppen boszorkánydombnak nevezi Mirigy ezt a pontot – nő föl a lélek/szellem sárga színű aranygyümölcsöt termő almafája, amelynek ágai több világból gyűltek egybe.

A hortus conclusus formáiban is mindenkor megtalálható egy pont, amely az ég felé törekedés lehetőségének helye, az irányt szabó, a kert lakója által állított építménnyel, valamiféle csúcsos, a földi dolgok fölötti, a magassághoz legközelebbi domb lesz az, kőbe foglalt forrás vagy fa, esetleg építmény, máskor emelvényre épített trónus. Egyesek a két világot összekötő köldökzsinórnak, mások az átjárást lehetővé tevő életfának látatják ezt az energiadús, maga köré szimbólumokat elrendező pontot – a kereszténységben sokáig ezt mintázza az égbe törő templom is a maga csúcsos tornyával. A színmű szereplőit e kertközepet jelentő fához való viszonyuk is jellemzi.

Néhányuk azonban a vadon – az erdő – szülőttei, tulajdonságaik is annak zordságával, kiszámíthatatlanságával, félelmetességével rokonak. Ledér ilyen, aki rókalány, vagy anyja, Mirigy. De az erdőről akkor is szó esik, amikor a földi világ hármas útjánál megérkeznek az ördögfiak: Duzzog onnan kell hogy jöjjön, hiszen máshonnan nem foghatta be a maga előtt hajszolt rókát. Kurrah se jöhet máshonnan, hiszen bagolytól lopott tojást hoz magával. Berreh sem sík vidékről érkezik: dombságról, ahol a „*domb alatt tehén legel*”, s ahol víz is elég fakad – „*Parti bürkөн kék bogár ült*” (a bürök pangó vizek körül tenyésző növény): a környezeti körülmények ebben az esetben is erdő jelenlétét valószínűsítik.

Tapasztaljuk, hogy a drámában élesen megkülönböztethető tulajdonságokkal szerepelnek a kert környéki és az erdő környéki szituációk és alakok. S az is kimutatható, hogy a kertelképzelés elég tág ahhoz, hogy a nála jóval jelentősebb kiterjedésű, a természet elveit inkább magán viselő tájat is magába foglalja. E tájnak vannak ugyan az erdőével rokon jellemzői – de azzal ellentétben nem uralkodik a benne megfordulókon, hanem velük egyiséget képez.

Amíg Csongor kertje a föld és a felső világ határán áll, Mirigy – már amikor éppen „*tiszta özvegy képiben*” létezik – kertje a föld és az alsó világ találkozásánál terül el. De ez a kert is magán viseli a középkori világgép „bekerített kert”-jéttől származó jellemzőket. Van tulajdonosa, egy dombon terül el, s a kert közepén barlang – forrásfő? – és kút áll, gyeptér, lomb kínál árnyat: s e helyszín láthatólag ugyanolyan gyönyöröket ígér, mint amilyennel az előző, az aranyalma kert szolgált. Formára tehát olyasmi, ami a Paradicsomot mintázza – holott éppen ellentétjének tökéletes mása. Láthatóan e hármas osztatú világ struktúrája úgy alakul, hogy azonos szerkezetek léteznek – különböző tartalmakkal –, összefüggnek és elkülönülnek egymástól – oly nagyon hasonlatosan a makrokozmosz-mikrokozmosz elképzeléshez.

Tünde úgy látja e helyszínt – a kút vizének visszképében –, ahol Csongor és Ledér találkozik, mint ligetet. „*A ligetben andalogva / járnak ketten boldogul.*” Azaz a kert – struktúrájának és funkciójának lényege szerint – itt: fás, erdei növényzet alkotta, áttekinthető és rendezett térség, amely a boldogságnak, a boldogság által kínált intenzív és teljes létezésnek nyújt lehetőséget.

A fás társulások mellett a hármast út pusztasága és az éj közegtelennek mutatott világa is a természetet képviseli. Mindkét tér mégis végtelenségében vadregényes. Az Éj – miközben elmond egy teremtményt, hogyan keletkezik a sötét semmiből a föld és a víz – mégiscsak természeti dolgokkal jellemzi saját hazáját –, miként Tünde fényhazájáról sem tud másként szólni.

Egyedül Balga az, akinek a személyisége nem kötődik erősen sem a kert, sem pedig a vadon erdő képviselte tulajdonságokhoz. Ő az a valóságos és képletes értelemben is ágról szakadt, aki e szakadást szüntelen be kívánja varrni. Szabó – „*a silány földnek szabója*” –, aki arra kalászruhát ad. Hogy ne legyen kétséges földművelő mivolta, Csongor is megerősíti sejtésünket. „*Szólj, miért nem térsz ekédhez?*” – kérdi. S Balga válasza az, hogy földje ugyan elfogadja a magot, de nem terem, gyümölcsöt sem hoz, csak tüskét, csalánt, vad zabot és paréjt. Ebből az életmódból konzekvensen következik, hogy amikor Balga tudomást szerez Böske Ilmává változásáról, kétségét azzal fejezi ki, hogy a tündérré válás helyett varjúvá változást tartana valószínűbbnek. Varjúvá tehát – amely nem erdei, hanem pusztai vagy pusztai-ligeti madár. Egyébként a Balga világára leselkedő veszélyt az erdőhöz kötődő tulajdonságú élőlények mutatják. Termést nem hozó földjének gazosában róka hál, ama varjú mégiscsak erdei fákon fészkel, medvenyomnak tetszik Ilma lábanyoma.

A darab dualításokra épül – s mindegyikben ott az organikus világnak sajátossága, a makro- és a mikrokozmosz kifejezése vagy annak a lehetősége. A földi világ férfialakjai, a tündér világ nőalakjai ilyen ellentétpárok, de a materiához kötött Balga anyagi, Csongor éteri vágyai is pólusosak, miként a szellemi Ilma földi származása szemben áll (és kiegészül) Tünde tiszta szellemisségével.

Ezért érthető, hogy a dualítások összegzője e fa. Egyszerre földi és égi tulajdonságú. Csongor állítja, hogy „*félíg föld, félíg dicső ég*” – s tudja a fa értelmét is: „*gyönyör lesz gyümölcse*”. A gyönyör természete is kettősként vázolható fel, s meg is marad annak a színmű végéig: egyszerre testi és egyszerre éteri.

A *Csongor és Tünde* sokféle módon megkettőződött világot mutat be. Itt minden kétrét van hajtva: kettős a kert – az első színhely, ahol Csongor és Tünde egymáséi lesznek igencsak hasonlít a másodikra, Mirígy kertjére, ahol már Csongor Kurrah követi Balgáéként, s Tündéként Ledér található. A kert megjelenő tulajdonságai azonosak: gyepgály, mely hűvös és illatos, lomb alatt terül el, ahol pihenni s aludni édes. A rózsák is megjelennek, a szerelem-kert attribútumaként: Ledér keblén rózsát visel, annak szirmát tépegeti, éneke is rózsát idéz. E rózsák kertjelkép. Egymagában megtestesíti mindazt, amivel a valódi kert több jelképpel együtt szolgálhat csupán. Ledér rózsátépegetése azt is felvillantja, ami majd közte és Csongor között bekövetkezhet.

A hortus conclusus kellékek (attribútumok) egyike, a kút viszonylag későn jelentkezik. Egy barlang előtt áll – tudjuk, a barlang is fontos műtárgya a kertnek, a reneszánszban is, majd a barokk kertben is – lombos fák között. A kút az élet, a tisztaság vize helyett olyan vizet ad, amely a sors visszaját mutatja meg. E kút fölött magától meggyullad az írás – hiszen Mirígy kavarta fel, hogy háromszor megkerülte, s felforraltta. E kút tükrében látja Tünde azt a ligetet, ahol szerelme és Ledér egymással andalog és enyeleg.

E kútból emelkednek ki aztán a megtestesült vágyálmok is: Csongor számára egy nőalak, Balgának pedig egy palack bor és a sült galamb. Visszaül az a helyzet a földi világ két férfi hőséneke dualitást jelző létezésére – illetve mindkettő kudarcára.

Milyen vidékek szerepelnek a műben? A kert, amelynek közepén az arany gyümölcsöt termő fa nőtt – s egy másik, amely az alvilág előtt áll. A *hármast út vidéke*, amely sík mező. S az ötödik felvonás elején is megmutatkozik egy: *kietlen táj*, ahová a minden reményt vesztett Tünde és Ilma érkezik: *az Éj országa ez, alvilágszerű*, semmi látható nincs benne: se fény, se madár, csak az Éj gyász-asszonya – e lénytelen vidék az, ahol az eddig megmutatkozott világ végképpen elenyészik.

Mindhárom esetében – érték kifejezéseként vagy érték elvesztéseként – megidéződnek a rózsák mint a kert esszenciális kifejeződései. Azaz hiába beszél Vörösmarty vidékről, erdőről, síkságról, sötétségről – kerttulajdonságokkal vagy azok hiányával jellemzi e helyszíneket.

Ugyanaz a vágy hajtja a földi felé Tündét és az égi felé Csongort (avagy Ilmát és Balgát), ugyanaz a hely – a ligetesült kert – vezet a paradicsomszerű fényvilágba avagy a természet nélküli sötét birodalmába. E világok összefüggéseit a félíg földi s félíg nem földi kertek kínálják, ugyanazon a módon, ahogy akár az organikus világnak kifejezett (középkori és vitalista-reneszánsz) változatában, illetve annak későbbi felújításában, a német romantika természetfilozófiájában láthatjuk.

Világképek torlódása a természetképben

Vörösmarty természetképében, miként a felvilágosodás után élő legtöbb alkotóéban, a világképek torlódását tapasztalhatjuk. Ez mindenekelőtt a konzervatív családi neveléssel és az intézményesen áthagyományozódó műveltséggel magyarázható, ámbar az egyénileg megszerzett tudás anyaga sem nyújtott azzal ellentétes jellegű alternatívát. Az antik természetkép középkorias maradványai – amelyet a középemesség kultúrája tartott fent – és a népies törekvések múltidéző vonásai által fenntartott (igaz, középkori alapokig visszahúzódó) vitalista természetkép elemei gazdagon keverednek a mechanisztikus világképen átszűrődött vonásokkal. Meglehető, a romantikus természetszemlélet jellegét éppen e korábbi természetképek egyidejű megmaradásával, egymásra torlódásával és átrendeződésével magyarázhatjuk. Arra ez a homogenizálódó tudásmennyiség mégsem tud magyarázatot kínálni, hogy miféle élőlény-, élőlényközösség-ismeret jelenik meg Vörösmarty munkásságában, továbbá arra sem, hogy a költőnél az élőlények mely utakon kerülnek be a kultúra körébe, s miként strukturalódnak.

A mechanikus világkép uralmára a természeti elemek vizsgálatakor leginkább a metodikaiak utalnak. A természeti – vagy azt tovább szűkítve: az élő természet – elemeire így-úgy hivatkozó poétai szerkezetek java ugyanis egynemű – mindez azonban nem magyarázható csupán költészettani okokkal. Az élőlények reprezentáns módon, a legtöbb alkalommal egymástól különváltan jelennek meg, ha egy tulajdonságuk kiemelt – éppen definiáltságuk által redukált objektumokká válnak. Habár a környezettől való függetlenségük nem oly erős, mint a kortárs líra más alkotóinál – s ez föltétlenül progresszív vonása a Vörösmarty-életműnek –, a környezeti egység ábrázolását a költő nem vállalja. Az érzékszervekkel megfigyelhető biológiai tulajdonságok hangsúlyozása, gyakran pedig az azokra hivatkozó antropomorfizáció is szeret egyedi meghatározottságú lenni – és megmarad egyoldalú viszonyoknak. E viszony annál inkább egyértelmű, minél antropomorfizáltabb a kapcsolat: s gyakorta a jelzett véglegesen eluralja a jelző felet is.

Amikor Vörösmarty azt állítja, hogy a hős a „*kis aranyhalait eteté jókedvben*” vagy, a „*bojtorjántermő zálog*”-ról tesz említést, netán azt állítja, hogy valakire „*parti darázként az ifjak rázúgtak azonnal*”, az élőlényeket csupán az emberre vonatkoztatható mivoltukban szerepelteti. Kétségtelen, hogy a kiegyensúlyozott – testi és lelki – gazdagságról, a nehezen eltávolítható múlt jegyéről avagy egy csoport zajos viselkedéséről szól leginkább az aranyárga színét attribútumként viselő hal, a ruhára ráragadó növény termése vagy a rajban támadó, hangos és kíméletlen hártvány szárnyúak képe. Ezek az élőlény-tulajdonságok még háttérben sem állnak össze, annyira kiemelt a konkrét tartalmuk. Abból, hogy „*futós, mint a szarvas*” ugyan megtudjuk, hogy valakinek a járása miféle módon gyors, de semmi egyebet: a szarvastulajdonságoknak nem jut az adott esetben más szerep. – „*Fagyöngy a legsivárabb tölgytetőn*” – ez az előbbi példához képest jóval több információt hordoz, de ezt inkább a kifejezni szándékozott helyzet követelte meg, nem a botanikai lehetőség. Megtudjuk ugyan, a pellengérré állított költő olyasmi dísz lehet a költészetben, mint a fehér és nyúlós fagyöngy, amely a tölgyfa koronáján parazitáskodik. Ez ugyan oksági következtetéseket is megenged a két növény között (ha tetszik: pontos megfigyelésen alapul a hivatkozás), de olyannyira hagyományos, hogy leginkább egy zárt viszony mechanisztikus kifejezése.

Vannak tehát több élőlényel együtt földézhető – fizikai hasonlatosságon vagy éppen szellemin, lelki alaton alapuló – tulajdonságok is Vörösmarty megvizsgált munkásságában, amelyeket éppen a környezettől való függetlenségükkel jellemeztünk. Éppen ez a távolságtartás, öntörvényűség, egyoldalúság és (többnyire) időnkívüliség jelenhet meg általuk. Ugyanakkor találunk olyan két- vagy többemű egységeket is, amelyekben a dualitás a fagyöngy-tölgy kapcsolatban tapasztalhatónál erőteljesebben is fennáll. Ezek egy része ugyan továbbra is hagyományra épít, de mivel egyszerre megjelenő ellentétes tulajdonságokra hivatkozik, s éppen a különbözőség, a különbségtétel a funkciójuk (rózsa és liliom, rózsa és csalogány, rózsa és méh, ragadozó madár és galamb stb.). Másrészt, ha azonos szerepet töltenek be az elemek, ezeket fokozásra használja: „*Tompa huhogással / denevérek, s éjjeli baglyok / kísérték...*” – állítja, s végső soron nem válik kérdésessé az irreális helyzet – hiszen a denevér nem huhog –, mivel a kísértetiesség, az éjszakai kiszolgáltatottság és félelmetesség jut kifejezésre így is, úgy is. Fokozó hatása az ellentétes jelleget hangsúlyozó élőlény-tulajdonság („... *hozzá képest... maga a rút béka virágszál*”) éppúgy, miként az azonos elemek sorba állítása („*Gözútanya, denevérház*”).

S van a vizsgált anyagnak néhány eleme, amely mutatja, hogy e mechanikus világkép magába rejtette a fenomenologikus irányvétel lehetőségét. Ezt érdekes módon nem a legtöbbször említett élőlényekhez (rózsa, csalogány, farkas, galamb, holló, juh, ló, méh, oroszlán, sas) kapcsolódott jelképek sokaságából lehet kibontani, hanem a ritkán szereplőkéből s azokból az élőlényközösségekből, amelyek ilyen-olyan bemutatására Vörösmarty vállalkozott (leginkább az erdők, kevésbé a vízi életközösségek s még kevésbé a füves társulások). Bennük – éppen a kiterjedt hivatkozás miatt – a jelképcsaládok hagyományain túl a kauzalitások mellett a nyílt vagy rejtett biológiai–természeti rendszer is megmutatkozik.

A leggyakoribb jelképegyüttesek hagyományfüggőek. Úgy látszik, hogy a galamb leginkább szelíd, gyáva, szerethető, ragadozók által veszélyeztetett, panasszal telt, bűgő hangú, vadászható élőlény marad, s nincs a leírása mögött olyan egyéni tapasztalat, amely erőteljesen megjelenhetne. A magányos, ritkán előforduló,

hagyománykörbe kevésbé illeszkedő élőlényemlékek nagyobb esélyt adnak a saját megfigyelésre, ezzel azonban Vörösmarty csak az erdei életközösségek élőlényeire való rámutatások némelyikénél él.

A felvilágosodás által uralomra jutott, széles körben elterjedt mechanisztikus szemléletmódot alkalmazó világgép egy eleme, a természetre, illetve annak biológiai egységeire való hivatkozás is kifejezetten jelentkezik Vörösmarty munkásságában. Az élőlényeket fizikai vagy az arra épített (esetleg antropomorf módon visszajára fordított) erkölcsi-szellemi tulajdonságok révén jeleníti meg. Ezek a tulajdonságok az emberi érzékszervek által rögzíthetőnek látszanak, éppen ezért sokszor bizonyításra sem szorulnak, s ha egy hagyomány a maga erősítő hatásával mögéjük áll, akkor leginkább evidenciaként kezeltek. Éppen az evidenciaként kezelés szimplifikálja az élőlények jelentéslehetőségeit, egyszerű, egymástól elválasztott elemekből építkezve. Az élőlényekkel bemutatás ilyenként némileg kiszámíthatóvá is válik – ámbár ezt a közösségi igényli is a művészi megnyilatkozásoktól.

Egyik oldalon tehát egy megfigyelésre alapozott, racionális jegyekkel bemutatott természet áll – másik oldalon ez a természet meg van fosztva az összetettségétől, öntörvényűségétől s a függetlenségétől is. A természet képes díszletként funkcionálni, s hogy Vörösmartynál legtöbbször az is, azt harsánysága, kevés karakteres vonással való jellemzése is mutatja. E természet azonban nem mindenkor passzív.

Összegzés

Esszénkben igyekeztünk olyan nézőpontot érvényesíteni, amelyből kitűnik, hogy a romantika természetképeinek alapjait a reneszánszban átértelmezett középkori organikus világgép kínálja. Ehhez társul, másként ennek a megnyilatkozása is a tovább élő, reneszánsz kert- és felvilágosodás tájkultusza. A három elem együttese olyan mintázatot hoz létre, amelyben a táj a makrokozmosz és a mikrokozmosz elképzelés érvényességének bizonyítéka is. A tájban kumulálódik minden kozmikus és minden humán jelleg, s e táj tágítja ki a horizontot annyira, hogy így hivatkozhatóvá váljanak egyes élőlényközösségek.

Ehhez társulnak a korszak – eszmetörténetileg fontos fejleményei közül – a természettudományos, azon belül is a fizikai és a biológiai ismeretek fejlődése és általánossá válása, a nemzeti hagyományokban és a folklórban jelen lévő természethasználati módok. Az emberkép változásához illeszkedve a természet is pszichikai és esztétikai tartalmak kifejezésévé válik, ehhez a leginkább alkalmas a táj és a kert formái, illetve a táj és a kert – a romantikai eszmetörténetileg meghatározott karakterisztikus jegyeivel rendelkező élőlényei lesznek. Nem csupán Vörösmartyra jellemző, hogy a természetes életközösségek közül az erdei közösségeket, azon belül is a lomberdők zónájának tölgyeseit hivatkozza, s az élőlények közül kitüntetett szerephez a maskulin tulajdonságokkal bíró állatokhoz és azok jelképlehetőségeihez ragaszkodik.

Nem állítunk mást, minthogy a romantika természetképe az előző természetképekből létrejött új, karakteres mintázat, s éppen ez a mintázat a sajátossága. A típusos jegyek egy változata – a hely és az időszak hozadékának értelme szerint – Vörösmarty verseivel, verses drámáival is szemléltethető.

Vörösmarty élőlény-hivatkozásainak összetettsége – amelyet a leggyakrabban hivatkozott rózsával bizonyítottunk – és élőlényre épülő jelképei nagy részben antik és középkori hagyományok továbbélését mutatják. Mindezekhez szerényen társul egy reneszánsz örökség. Az élőlényközösségeket hangsúlyozza, s azok felvilágosodás kori hagyományaira támaszkodnak a kert és a táj kapcsán előkerülő megjegyzései. Amíg a kertelképzelésében – ismét a rózsajelképek mutatják – a kora és az érett reneszánsz hortus conclususának egyenesült változatai mutatkoznak meg, a táj általános képét – az erdőket, a ligeteket – a növényi közösségekkel, a részletek pontosítását, az emberre utalásokat állati vagy állati tulajdonságokra való vonatkozásokkal bontja ki és teszi teljesebbé. A növényi-állati hivatkozási arány a romantika ember- és életelképzelésének felel meg.

JEGYZETEK

- 1 Egyszerre medicinális-higiéniai és szakrális eredetű a koszorúhasználat: koszorúra hivatkozás ugyan található, de azok leginkább esztétikai-díszítési funkcióval rendelkeznek. pl. borostyán, gyöngyvirág, jácint, petrezselyem, repkény, rózsza, tölgy, viola. A bürök és a maszlag a mérges növények közé sorolódik.
- 2 Halak: aranyhal, cápa, csuka, hal, harcsa, viza, víziborjú (?); kétéltűek: béka, varangy; hullók: gyík; kígyó; madarak: bagoly, bölömbika, bűvár; cinke, csalogány; csíz, csóka, csörgő réce, csüllő, daru, fácán, fecske, gólya, harkály, hattyú, héja, holló, kacska, kánya, karvaly, kékcinke = cinke, kerecsen, keselyű, kócsag, lúd, ölyv, pacsirta, páva, pinty, réce, rigó, sólyom, strucc, szajkó, szárcsa, szarka, varjú; az emlősök: denevér, egér, elefánt, evet, farkas, gözű, hiéna; hiúz, juh, kecske, kutya, ló, macska, majom, medve, nyúl, nyuszt, omboly, oroszlán, öszvér, őz, párduc, róka, sertés, szamár, szarvas = gím, szarvasmarha = tulok, teve, tigris, turul, tyúk, ürge, vadkan, vakond, zerge.
- 3 bagoly, bölömbika, bűvár; cinke, csalogány; csíz, csóka, csörgő réce, csüllő, daru, fácán, gólya, harkály, hattyú, héja, holló, kacska, kánya, karvaly, kékcinke = cinke, kerecsen, keselyű, kócsag, lúd, ölyv, pacsirta, pinty, réce, rigó, sólyom, szajkó, szárcsa, szarka, varjú; valamint denevér, egér, evet, farkas, gözű, hiúz, medve, nyúl, nyuszt, omboly, őz, róka, szarvas = gím, ürge, vadkan, vakond, zerge.

IRODALOM

- BABITS MIHÁLY: A férfi Vörösmarty. In: Babits Mihály művei. Esszék, tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1978.
- BABITS MIHÁLY: Az ifjú Vörösmarty. In: Babits Mihály művei. Esszék, tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp. 1978.
- FRIED ISTVÁN: Három ellenző világ. Dunatáj. 1981./1. 16–23.
- FRIED ISTVÁN: A Csongor és Tünde és a Faust. Dunatáj. 1985 /2. 41–53.
- HORVÁTH KÁROLY (1997) A romantika értékrendszere. Balassi Kiadó. Bp.
- HORVÁTH KÁROLY (1965) A romantika. In: Horváth Károly szerk.: A romantika. Gondolat Kiadó. Bp.
- MESTERHÁZY BALÁZS: Gondolatiság, ideológia, retorika (Vörösmarty) Literatura, 1999/1. 48–60.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (1980) A felvilágosodás és a romantika tragikum-értelmezésének néhány jellemző vonása értékelméleti szemszögből. In: Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok. Magvető Könyvkiadó. Elvek és utak. Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (1995) A magyar irodalmi romantika sajátosságai. In: Szegedy-Maszák Mihály: „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei. Balassi Kiadó. Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (1980) A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században. In: Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok. Magvető Könyvkiadó. Elvek és utak. Bp.
- SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (1980) Vörösmarty: Késő vágy. In: Szegedy-Maszák Mihály: Világkép és stílus. Történeti-poétikai tanulmányok. Magvető Könyvkiadó. Elvek és utak. Bp.
- SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (1989) „... s hú a’ haladékony időhöz” In: „Multaddal valamit kezdeni”. Magvető Kiadó, JAK füzetek 45. Bp.
- TÓTH DEZSŐ (1974) Vörösmarty Mihály. Akadémiai Kiadó. Bp.

SZÓSZEDET

alma (CSE: S kis csemetén nemesebb izlés almái pirulnak.; CST Első felvonás: Ah, de mit látok? Középen / Ott egy almató virít.; Látod itt ez almafát: / Mennyi ág, ahány levél, / Annyi új csodát; CST Második felvonás: Mint lehullott férges alma; CST Negyedik felvonás: És megeszlek, mint az almát.; EG Második ének: S mint érett almát, szedi őket rendre dsidával.; EGY VÁRAS(I), ÉS PÁSZTORLEÁNY: Hozzák el nem zárt kertünkben a piros almát, / Szép mogyorót s e kis nyáj adta turókat előmbé.; ZF Harmadik ének: ...egy almafatónél; ZF Ötödik ének: Kis csemeték piros almákkal fejekre lelőgtak.)

aranyhal (T: Kis aranyhalait eteté jó kedvben)

árvalányhaj (CST Első felvonás: Rosz bogácsnál s árvahajnál / Nem termett:...)

bab (CST Negyedik felvonás: Nincs-e? oh bab, oh olaj)

babér (A MAGYAR KÖLTŐ: Hol vad sás az éjjeli bérceken ül, S a bús dali bért / Tüzd árva fejedre, az árva babért.)

bagoly (AHD Harmadik ének: Mint bagoly odvaiból, úgy jött sunnyogva, ...; AHD Negyedik ének: Tompa huhongással denevérek, s éjjeli baglyok / Kísérték, s fene mérgéből éh farkas üvöltött.; AHD Második ének: Csonttal tengődő rókák, éh farkasok, és az / Éji sötétségben tévelygő sanda bagoly nép.; AD Első ének: Sanda irigy baglyok, ...? Végre fölért, s szétkergetvén a baglyokat, a fény; Legtova fenn bagoly áll, éjfél öltözve magára; AKS Második ének: Mint bagoly odvából kisuhan, mikor a fedező éj / Szőnyeget kiterítve leszállt bércekre, mezőkre.; CST Első felvonás: S szürke apján a bagoly; Vén bagolyból vén tojás.; CST Második felvonás: Béka, csitt! vagy hasba rúglak.; EDVI: Edvi, komor sanyarú műzsád jobb volna bagolynak; BECSKEREKI: De a bagoly megereszti szárnyát, / A homályban kezdi országglását; EGY POLITICUS KÖLTŐHÖZ: Ily bagoly úrfiakat hallani ...; EGY TANÁCSADÓHOZ: Titkokat a magasak nem bíznak holmi bagolyra., EG Második ének: De kedves sünyognod orúl éjkósza bagolyként.; = bagó (LENGEDEZŐ SZÉLTŐL...: És csak éji bagó huho, ...)

béka (HUCSKÓ: Mit pislogatsz Miskolci békaként?, EBIHAL: Hal nem vagy, lábaid vannak, nem béka is: a fark / Mást mutat, ...; AD Első ének: Hozzátok képest, s maga a rút béka virágszál... Itt vala már a borz, ...; CST Második felvonás: S a penészes béka nyög.; Szólj, te békásó!...; CST Negyedik felvonás: Mely az úszó békafejből / A világra föl-nevet.; CST Ötödik felvonás: Aki békát fojtogat.)

bodza (CST Ötödik felvonás: Bodzasípomat fuvom.)

bogács = bogács (CST Első felvonás: Rosz bogácsnál s árvahajnál / Nem termett; CST Második felvonás: ... bogácsot kerget a vihar.)

bogár pl. (AHD Harmadik ének: Búga nehéz reptében az esti bogár....., KÉRELEM: Soknak mennye a bogár szem.)

bojtorján (CST Ötödik felvonás:... bojtorjántermő zálogon.)

bolha (CST Első felvonás: Szürke hátán bolha ült.; CST Második felvonás: Vaj! mi volt ez, bolhaugrás, / Vagy szunyogtánc hátamon?; CST Negyedik felvonás: Férgék háza, bolhafészek, ÓH FUSS E KEGYETLEN FÖLDRŐL...: Éjtszaka a terhes bolhák s a sánta polockák)

borág (TÓT DEÁK DALA: És zöld borág virít;)

borostyán (S: ... s mint árva borostyán / Elfoly erőtelenül, ha közel nincs gyáma, ..., ZRÍNYI: Mí pedig áldva füzünk szent emlékekre borostyánt,)

bors (A PLAGIARIUS: Bors, hogy munkáját jól adta ki, szerte dicsekszik.)

bögöly = göböly (A KÉT POLITIKUS: De a pohos, mint göböly a mezőn, / Legelve mászott a nehéz betűkőn,)

bölömbika (AKS Első ének: S a vizek országát idegen hangokkal ijesztvén / A bikatorku bölöm durván felbőge,...; CST Első felvonás: S bömböl a bölömbika,)

búvár (AKS Első ének: Ahova vad fiait a csörgő réce vezette, / És a könnyű buvár s a sárca merengeni kedvelt.)

búza (A SORS ÉS A MAGYAR EMBER: Teremjen csak buza, / Juhának gyapja nőjön; AJÁNDÉKOK SZEMERE PÁLNÁK: Búza, vadóc, konkoly, gyér sűrű rosta alatt! / Értetlen kasznár! minek a gazt hordani tárba?, MADÁRHANGOK: Csak egy kis elhullt búzaszem, MI BAJ?: Földed bort és buzát / S aranyat ád; EGY KÖVÉR VENDÉGFOGADÓSRA: Testét egy buzatár potrohos öble fedi.; CST Második felvonás: Legkivált a búzaföldön.)

bükk (AHD Második ének: Mustafa sujt ismét, s a vastag bükfa kitörvén / Markából, ...; ILUS PANASZA: Bükfából vágatok / Férjet magamnak.; ZF Ötödik ének: Bükfa kupáikat is megtölték gyorsan utána.)

bürök (AD Első ének: Csak bürök, és keserű méreg növényei tenyésznek.; CST Első felvonás: Parti bürkőn kék / bogár ült.)

cápa = capa (T: A harapós farkas s emberevő capa.)

cédrus (EGY CIFRÁN KÉSZÜLT MELEG HÜSELŐRE: S a sok levélfürt pálna fürtje-e, / Vagy ciprusé, vagy ékes cedrusé?; T: A magas cedrusnak virágos tövében; Csaba nekicsap az ingó cedrusfának, / És a cedrus enged döntő csapásának., Egyedül hús öles cedrus áll a halmon.; Hajlott és csikorgott a cedrusfa közön.)

cinke (MADÁRHANGOK: A cinke és rigófaj, MESE A RÓZSABIMBÓRUL: Nem vagy te pinty, nem vagy te cinke,)

ciprus (EGY CIFRÁN KÉSZÜLT MELEG HÜSELŐRE: S a sok levélfürt pálna fürtje-e, / Vagy ciprusé, vagy ékes cedrusé?)

csalán (CST Második felvonás: Durva tuskét, roszt csalánt, / S háládatlan vad zabot. / A paraj s gyom benne oly nagy, / Mint bozóttan parti nád: / Tátos róka hál alatta, / Mérgecs gyíkot fojtogat; Meg lesz ágyad vetve nálam, / Meg! csalánból, és tövisből, / S szunyogokból szemfedőd...)

csalogány = fülemüle (MESE A RÓZSABIMBÓRUL: Midőn előjön a kis csalogány, A CSALOGÁNYHOZ; A MAGYAR KÖLTŐ: Zengd álmaid éjiden oh csalogány!; BECSKEREKI: S szünik már a szajkó rikkantása, / Nem hallik a harkály kopogása; / Csak gili bűg magányos fészkeben, / Csalogány zeng bokor ernyejében; CSALOGÁNY: A csalogány hallgat..., EGYED ANTALHOZ: Így mikor a csalogány elhallgat, MADÁRHANGOK: Egy gyöngye csalogány / Csattogja gyász zenéjét; AHD. Harmadik ének: Elhallgat ő, mint a bús csalogány, / Ha híme vesztén megszakad szive.; CSE: Szózatossabb ott a csalogány, és berke virítőbb.; CST Első felvonás: Keltsd föl a kis csalogányt.; CST Negyedik felvonás: Légy az ifju / Csalogánya; S: Sírva nyögő csalogány bús szót zendíte, s az erdő; ZF Első ének: Zenge pedig csalogány ...)

cserfa (ZF Hetedik ének: ...mélyen belefurta magát a cserfa derékba. Továbbá Mint valamely vékony cserszál magas Ída tetőin.; EG Első ének: ... feledtében hordoz nagy cserfa dorongot,)

csiga (S: ... csigahajból félig emelt gyöngy.; A RABLÓ: Csigákból hallgaták / Tenger zugásait; EGY KÖLTŐRE: Lelked beteg, s a költés benne gyöngy; / Jól értsd meg, nem csigából drágagyöngy; AD Első ének: A lassú csiga is, mely gyöngyét kérni kimászott; A tengerhez együtt jártak, szedegetni csigákat.; És ide néha kijár a gyöngyök tengere múltó / Habjaival s kis bokrok alatt elhagyja csigáit.; Ujjaival kis bokrok alatt elnyomta csigáit / S gyöngyeivel raka sort mellén.; CST Ötödik felvonás: Földhöz ragadtan mász a vak csiga, / De a természet válthatatlanul / Hátára tette biztos hajlakát.; T: Mikor issza fényes csigából vizemet; örül a falakban szép csigák serege,)

csíz (AD Első ének: Kergetik a madarak, gonosz ölyv, vad héja, galambok; MADÁRHAN-GOK: Pintyőke és a csíz; SZÉP AZ ÉLET AZ ERDŐBEN: Csíz, pintyőke énekelget)

csóka (NÉVNAPI KÖSZÖNTÉS: Csóka, holló, vén rigónép / Rajta! szárnyra keljete; ZF Második ének: Hol repeső csókák, s hollók marakodva tanyáznak.)

csörgő réce (AKS Első ének: Ahova vad fiait a csörgő réce vezette, / És a könnyű buvár s a sárca merengeni kedvelt.)

csuka (A PATVARISTA: Földesurunk Görbön vagy viza, vagy csuka lesz;)

csüllő (A RABLÓ: A csüllő sír, csapong / A puszta habokon;)

darázs (ZF Tizedik ének: Parti darázsrajként rázúgtak az ifjak azonnal.; (EG Második ének: Mintha darázs-fészket zavar a gyermek keze,...)

daru (AD Első ének Kergetik a madarak, gonosz ölyv, vad héja, galambok, / Darvak, apró csizék; EG Első ének: A nyugovó katonák, valamint nagy darvak az agg tó / Partjainál ülven, ...; ZF Nyolcadik ének: ... daru-tollat)

denevér (AHD. Negyedik ének: Tompa huhongással denevérek, s éjjeli baglyok / Kísérték, s fene mérgéből éh farkas üvöltött; AHD Harmadik ének: ...denevér suhogott mellette visítva.; PUSZTA CSÁRDA: Gözütanya, denevérház; AD Első ének: Agg denevérek közt örvend a síri homálynak.; CST Első felvonás: És az éjjél, a gyilkosnak, / Denevérek, és tolvajnak, / S kósza szellemnek dele.; EG Második ének: A kibukó holdnál suttogva repültek utána, / S messze lekísérték denevérszárnyakkal az önok.; MIDÓN A NAP...: A denevér kísérteni / Repül suhogva szét.; ZF Második ének: Nagy denevér szárnyon repkedve visita közöttök.; ZF Hatodik ének: Kísértő denevér félt a tündökletes éjtől.)

dinnye (AKI NEM TUD...: Aki nem tud dinnyehéjből / Vas szeget faragni, T. VACHOT SÁNDOR ÚRNAK: Hogy búdat gátolja Bugát, jó dinnyemagot küld.)

dongó (AKS Első ének: Halott a dongó buta kóborlása is,...)

egér (AD Első ének: ...erőtlenül a kis sereg, ürge, s egérség, / A nyavalyás nyúllal ...; AJÁNDÉKOK SZEMERE PÁLNÁK: Cirmos egér, rajtad, s árva te! – benn rekedél.; AZ EGEEK; CST Első felvonás: Légy egérré, légy bogárrá, CST Negyedik felvonás: Lopva nőszött benn egerke / S fölnevelte kölykeit, / Meztelen kis férgeket. / Cincogások jelt adott, / A kandúr ott cammogott.; EGYKORON A KIS EGÉR...)

egres (CST Ötödik felvonás: Akit egresből csináltak.)

elefánt (EPIGRAMMÁK: Csibekorodban is már jól ösmertelek, / S most elefánt volnál? nem félsz, hogy megütlek?)

eper (EPRET ESZIK MIKLÓS...: Epret eszik Miklós.)

evet (ZF Első ének: Méne futós mint a szarvas, maga mint az evét gyors,)

fa pl. (A JUHÁSZ ÉS BOJTÁR)

fácán = fácány (A PLAGIARIUS: ...Vaj! igen: fácányos ebédre / Hítt, s záp szarkatoját nyom tenyeredbe)

fagyöngy (EGY KÖLTŐRE: Fagyöngy a legsiványabb tölgyetőn)

farkas (AD Első ének: Farkasok, ..., AD Második ének: E kezemet farkas, s nem az ifjú, ette meg,...; AHD Negyedik ének: Tompa huhongással denevérek, s éjjeli baglyok / Kísérték, s fene mérgéből éh farkas üvöltött; AHD Második ének: Csonttal tengődő rókák, éh farkasok, és az / Éji sötétségben tévelygő sanda bagoly nép.; AKS Harmadik ének: S isten képe alá nem rejtél farkasi szívet; ... ki vagy, aki reánk mint farkas üvöltesz; CSE: Mint a farkas, mely juhakolba ereszkedik, öl, dúl.; EG Első ének: ... deres farkassal földve setétlő / Köntöseit,...; ...ki lator farkasnak ijesztő / Bőre alól nagy erős mellét dőleszti...; EG Második ének: Farkas agyú nagy rézbuzogányt emelintve parancsol.; MA: Farkasok álmaiból; kövein, hol hősök alusznak, / Kósza kigyó sziszeg, és halovány gyom rázza szakállát.; S: Ádáz farkassal gyakran virrad meg az erdőn;)

farkas (T: Rajta ment a farkas, s vele megtapodá; Vad farkasok gyomra, ...; A harapós farkas s emberevő capa)

farkas (ZF Első ének:... tör, ront, mint éjjeli farkas.; ...farkasból van kacagánya.; Farkasbört hordoz, s strucctollas kalpagot...; ZF Második ének: ... farkasi szívök.; ZF Harmadik ének: Megszaladó farkas, mely gyors üzőire gyakran / Visszakap,...; ZF Ötödik ének: A csecsemőt dühödő farkasnak körmei tépik.; ZF Hetedik ének: Nagy fejű vén farkas készült agyarába ragadni.; = ordas (A FARKAS; MÁK BANDI: „Jaj, nem jó ott lakni dühös farkasokkal.; SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI: Az egri farkasok közé / Csatára készülünk.; A MAGYAR KÖLTŐ: Hol farkas üget le, az özfi szalad.)

fecske (A BABONÁS SALLAYHOZ: Sallay! hogy fecskét láttál legelőször ez éven; EDYLLION: a hírmondó fecske; VILLÁM KARDOK KÖZT...: A bő plundra midőn gyengéded testedet, és a / Fecske fark módjára szabott frakk kezdte födezni; AKS Első ének: S földet korholgatva röpült a fecske magányos / Andalgásaiban...; S ló rohanóbb nem volt, mint a gyors Fecske alattam; CSE: „Vagytok-e még többen s mit akartok fecske beszédük?; ZF Második ének: Fecske lován, amint sebesen fordúla,...)

fenyő (ZF Második ének: Áll rendületlen, mint egy köszáli fenyőfa.; = fenyő CSÁK: Karddal irt és sérteget fenyűket,)

féreg (EGY KORÁN HALÓ VÉGSZAVA: A vad enyészetnek szórtalan helyt nem adok. / Ott küzd egy nyomorult.; féreg kis veszte bajával.; MA: Téged, aszott féreg, te hegyek sárkánya, ...; ZF Harmadik ének: Testedet, engem is a förtelmes férgek elesznek.; ZF Ötödik ének: Most engem büszkén éhes férgeknek ajánlasz.)

fogoly (SAS ÉS FOGOLY)

fű – rét pl. (AHD Második ének: Így áll a sokaság, s dől, mint a rét füve, melyet / Görbe kaszájával metsz a tér pusztá lakója.; A GYÖTRŐDŐ: Itt, hol a fű mind kiszült már; HÁROM REGE: Minden fűszál hallgatózva eszmélt; HUCSKÓ: Vagy harmat a fű bársonyán; KENYÉRMEZEI DIADAL IRÓJÁNAK: Embereid, mint a fűszál, elhullnak a harcon; TOLDI: Hervadt koszorújok a sárga fűszál; TOLDY CSEPELLEN: A magas fű s gaz közé esik.; EG Második ének: S harmat gyöngye helyett párolgó vért iszik a fű.)

fülemüle =csalogány (HAJ, SZÁJ, SZEM: Beh szép rózsaszáj / Ez a leányszáj! / Fülemile danol benne)

fűz (ATYÁM SÍRJÁHOZ: Feléd, hol elhúnyt jó atyámat / Sír földi, és füzeid takarják.; S: ... S hol náddal s szőke füzekkel / Borzas partai közt ...; ZF Tizedik ének: Tisza partja fölött egy / Fűz mellett hökkenne megállt.; CST Negyedik felvonás: Oh, te fűzfá, oh, te töke,)

galamb (AD Első ének: Kergetik a madarak, gonosz ölyv, vad héja, galambok.; ... búsongó gyáva galambok.; CST Második felvonás: Ne tovább, szelíd galambok.; CST Negyedik felvonás: Azalatt egy palack bor s egy sült galamb emelkedik a kútból, Csók, szelíd galamb te, menj el; Csók, te hittelen galamb.; Kút galambja.; CST Ötödik felvonás: Aki hús vagy, rossz galambhús!) = gerlice (CST Negyedik felvonás: Lásd, én bús vagyok miattad, / Mint az árva gerlice.; EG Második ének: ...mint karvaly előtt a gyáva galambok.; ZF Első ének: Rettentőn, sebesen, mint ölyv a gyenge galambot.; ZF Hatodik ének: S könnyű galambszárnyát vete két karjára segédül.; ZF Második ének: ... s a sas fia gyáva galamb lesz; = gerlice = galamb = gili (AZ UNALOMHOZ: Lesben a vadással / Sült galambra vársz.; CSÁK: Bús panasszal repkedik fölötte / Kis galambja, ...; K. MATILD DALA: Zöld ágon kis gili / Zokogva bűg; ÁRTATLANSÁG KÖNTÖSÉBEN: ezt kívánta a kis gili; BECSKEREKI: S szűnik már a szajkó rikkantása, / Nem hallik a harkály kopogása; / Csak gili bűg magányos fészékében, / Csalogány zeng bokor ernyejében; MÁK BANDI: Párja után nyögő gilice bűgását.)

giliszta (CST Negyedik felvonás: Mért nem mint a gyom s giliszta?)

gólya (PUSZTA CSÁRDA: Ez a csárda nevezetes, / Gólya jár rá, nagy kelepes.; = eszterág (EG Második ének: És ég orma fölött nem fél költözni az esztrág.)

gomba ((RÓZSA VOLTÁL...: Kidől a redves fa, / Rajta gomba terem.; = füzi gomba = tapló (CST Első felvonás: Vessz el, mint a füzi gomba;)

gözű = güzüegér? (PUSZTA CSÁRDA: Gözütanya, denevérház)

gyékény = buzogány (AKS Első ének: Partjain a Sárnak, mely sással, sőt buzogánnyal)

gyík (CST Negyedik felvonás: Jaj! ne mondd azt, gyík lehetnék / Sánta koldús tyúkszeme,)

gyom l. A NEFELEJTSHEZ

gyöngyvirág (CST Negyedik felvonás: Húnyj szemet, te gyöngyvirágom.; CST Ötödik felvonás: Gyöngyvirággal koszorúzva,)

gyöp = gyp = fű (BÚCSÚ: Csínosan terült gyöpön áll,)

hal (AD Első ének: S a sudamó halakat lesték kis túskehorogra; A vizet és lebegő halait felhőkbe sodorta.; MÁK BANDI: Játszik tóban a hal, de ő nem fog halat.; PIPISKE: Nem bírná a halat.; A SZÉP LEÁNY: Vagy bár köztetek lebegnek, / Boldog halfiak!; T: Fickándott, mint folyam legifjabbik hala.; ZF Negyedik ének: Vad halak étkeül becsavarta fenéketlen örvény.; ZF Tizedik ének: S a véres Tisza nagy halait táplálja sziveddel;)

hanga (AD Első ének: És te sodorj sipot a sok szózatú hangabokorból; / Hangabokor terem itt, sok hangokat összefogó síp.)

hangya (CST Ötödik felvonás: A hangya futkos, apró léptei / Alig mutatnak járást, és halad; Hangya csípi arcomat.; EG Első ének: Hangyacsapás az egész környék, és hangyaboly a vár.; ELŐSZÓ: Munkában élt az ember mint a hangya; GONDOLATOK A KÖNYVTÁRBAN: Rakjuk le, hangvaszorgalommal.; HEDVIG: „Sánta hangya, honnan és hová mégy?")

haraszt (CST Első felvonás: Mint a sánta nyúl leszek, / Mely kilenc fiát megette / S a harasztba bujdosott.; Rókabörbe öltözém át, / S elbocsátám a harasztban,)

harcsa (CST Második felvonás: S milyen harcsaszája van.)

harkály (BECSKEREKI: S szűnik már a szajkó rikkantása, / Nem hallik a harkály kopogása; / Csak gili bűg magányos fészkeben, / Csalogány zeng bokor ernyejében;)

hárs (A VÖLGYI LAKOS: Egy hársfásor.; CST Ötödik felvonás: Hársfa lyukban fogsz hüselni.; Rajta menjünk, megkötozzük, / Hárskötéllal összefűzzük, / Hársfa lyukba cövekeljük; ZF Hatodik ének: Végre közel jut egy erdőhöz, hol szálas iharfák, / S illatozó hársak sűrűn állottak előtte.)

hattyú (CSE: „Szép a hattyu, midőn távol honjának egéből / Csendesesen érkezvén idegen tó habjain ül le.; továbbá: S nem feketébb, mint a hattyúnak tollai.; CST Első felvonás: Hattyu szálla távol égből.; S mig hattyúvá változom, / Ahhoz is csak kell idő.; HAJ, SZÁJ, SZEM: Bomlott fűrti tengerében / Hattyuvállak fürdenek benn.; MA: Hölgyeket is nézek. Megnézem, szebb-e ma / Hattyuinál kebelök.; S: Honni nyugodt vízből a szálló hattyu nem ösmert / Országokba...; ZF Első ének: hattyút a vízi lapályról; továbbá Hajna szelíd kebelét, mely szebb a reggeli hónál, / Szebb a hattyúnál,...; ZF Negyedik ének: Hattyu fehérségét vékony pirulattal elönté.)

héja (AKS Második ének: ..., mint jöve, mint két / Héja süvöltének...; AD Első ének: Kergetik a madarak, gonosz ölyv, vad héja, galambok,)

hiéna (ZF Ötödik ének: Mint özborjat evő tigris, vagy bojtos oroszlán, / Melyre hiéna rohan, s koncát vonszolni merészli,)

hiúz (AKS Negyedik ének: Megrettent a készüllet sejdítve s hiúzként / Félreszökött ...)

holló (TOLDI: Hollóhaja fűrtiben oly halovány.; BECSKEREKI: Szanaszét jár, mint Noé hollója; FEKETE SZEM: Fekete szemű violám! / Fekete szem pillantása / Olyan, mint a holló szárnya; GYÁSZ ÉS REMÉNY: Holló hajfűrteid / Szint olyan feketék.; LAURÁHOZ: Nem látok mást, mint holló hajadat, NÉVNAPI KÖSZÖNTÉS: Csóka, holló, vén rigónép / Rajta! szárnyra keljtek.; AD Második ének: Húsfalatot hozván három hollófi repüle; S a hollófiakat kezde táplálni, ...; AHD Negyedik ének:...rekedett hangon hollók károgtak elejbe.; AKS Első ének: Mint puszták hollója magát táplálni ...; AKS Negyedik ének: Így pedig a hollók fognak verekedni fölötted; CST Első felvonás: Száll, mint holló szárnya le; EG Első ének: S a gyász hollóként, szomorú hírekbe borítják; EG Második ének: A holló bátran siet el fészkebe, ...; Nem heverünk: hollóknak adunk eledelre valókat.; MA: Ifjúnál, aggnál, hollóhaju hölgyeinél is, T: Nem hallgatott holló- s varjúkárogásra. / Varjak, hollók mentek elejbe; Rá a hollóserég nyomban lerobbana.; ZF Hatodik ének: szemedet hollók vájják-e,...; ZF Második ének: Hol repeső csókák, s hollók marakodva tanyáznak.)

ibolya (EG Második ének: Mint gyengéd ibolyák nyílnak kikeletkori hóból.; KÉK SZEM: Valahányszor nyílik, / Ibolya kél benne.; ZF Kilencedik ének: Illattal viselős ibolyák nyílnak ki töveiknél.; = viola (AKS Második ének: Mint fenn tölgy sudarát a felhők lángfia tépi / S fergetegek száguldoznak sűrű lombjain által, / A völgyek violája pedig kijön a fa tövével,)

ihar (ZF Tizedik ének: Mint hajlik Haemos tetején a díszes iharfa.; =juhar ZF Hatodik ének: Végre közel jut egy erdőhöz, hol szálas iharfák, / S illatozó hársak sűrűn állottak előtte.)

iszalag (ZF Harmadik ének: Sűrű fák lévén iszolaggal elülve setéten.”, = juhszalag? (AD Első ének: Nyers ihszalag kötelét, kihuzá ...)

jacint (VOLT TANÍTVÁNYAIMHOZ: Majd ha virágaitok kifakadnak az illatos erdőn / S gyenge jacintot, friss violát koszorúba kötöztök,)

jegenye (AD Második ének: És kel az ifju: sugár termettel szép jegenyére, /... hasonló; A BÚS LEGÉNY: Sugár mint a jegenyefa,)

juh (AR: Kisdéd bokrok előtt szökdelték fűrge juhnyájak, / S a vezető ürünek mélyen hangzott ki kolompja.; = ih: AR: Látta vidám ihait szökdelve legelni,...; CSE: Mint a farkas, mely juhakolba ereszkedik, öl, dúl.; CST Második felvonás:...juhakolnál; = bárány: CST Negyedik felvonás: Zöld mezőben egy leányka / S egy kis bárány játszanak,)= birka: CST Negyedik felvonás: Úgy cseréltem egy juhásztól / Harminhárom birkabőrön.; EG Első ének: S göbölök és juhok érkezvén ...; TITIRUS ÉS MOERIS: Múlatnak több Pásztoraink s juhaikra homályos / Gallyak alól gyakran

kitekéntnek,...; ZF Ötödik ének: Gyenge juhok, s ökrök, s harcok paripái. ...; A SORS ÉS A MAGYAR EMBER: Teremjen csak buza, / Juhának gyapja nőjön.; A FARKAS: Meghagyni, hitte, hogy még van juha.; ZALÁN: Asszonyaid k...ák; daliáid párdúcok és juh.; CSENDES VOLT AZ ÜDŐ...: Egy juhakoltra botlik; GONDOLATOK A KÖNYVTÁRBAN: Miért e lom? hogy mint juh a gyepen / Legeljünk rajta? ...; = bárány (A JUHÁSZ ÉS BOJTÁR: Im a szilfa felé szöknek bárányai: mozdulj.)

juh = birka (A NEFELEJTSHÉZ: Kit birkaképpel néz a kábaság.; = kos (JÓ ÜTI-KOS LENNÉL...: Jó üti-kos lennél, van hozzá szarvad elég nagy,)

juhszalag = iszalag (AD Első ének: Fákra fut a juhszalag, lógó fürteikbe fonódván, / Hajlékony kötelet készíté ügyes keze abból.)

kácsa = kácsa (T. VACHOT SÁNDOR ÚRNAK: Hogy van Sáp? tavain sápag-e kácsa, de vad?)

kakukkfű (SZÉP AZ ÉLET AZ ERDŐBEN...: Itt virágozik a kakukkfű, / Szarkaláb;)

kánya (A KATONA: Miattam akár mind hordja el a kánya)

karvaly (EG Második ének: ...mint karvaly előtt a gyáva galambok,)

kecske (TÁRNOK: Kecske lovat hajtál, s magadon jöttél ide, Tárnok.)

kékcinke = cinke (CZINKÉRE: Gözei közt fejedet főnek gondoltam: azonban / Tök vala, s benne kicsin, kék fejű cinke magolt)

kerecsen (S: ... de vad kerecsenként / Ott terem ...; = kerecsensólyom; AD Második ének: Melyen előbb a legszilajabb kerecsenfi csapongott,)

keselyű (A VÉN CIGÁNY: A keselynek szárnya csattogását.; MA: ... jókor elült keselyűk szálltak ki helyette, továbbá: Most is, mint keselyűk, szagatják őt ...; T: Rajtad vén keselyű fog törvényt tartani.; ZF Hetedik ének: ... mint a rejtett keselyű,...; ZF Második ének: ...sörénye lobog, repdes mint saskeselyűszárny.)

kígyó (AD Első ének: A szörnyű kígyó, csörgését megsaporítván; Maszlagi a bűnnek, s az irigység mérge, kígyóként / Mardokló szégyen...; AD Második ének:... s kígyóbőr / Telte kezét, mikoron fölfonta; ...; BECSKEREKI: Fut a kígyó tarka pompájában.; CST Második felvonás: Egy varaszkos vén követ, / mely alatt kígyó tenyészik.; EG Második ének: S ketteje mordállyal csattognak kurta kígyóként.; MA: Farkasok álmaiból; kövein, hol hősök alusznak, / Kósza kígyó sziszeg, és halovány gyom rázza szakállát.; S: S kertbeli bokroknál csúsz el lappangva kígyóként.; ZF Első ének: Vagy tán a ligeten jártodban csúszva megérte / Lábadat a mérges kígyó... Én a kurta kígyót bottal kergetve lesujtom,...; ZF Harmadik ének: S összetekergődzik kinjában gyenge kígyóként.; ZF Negyedik ének: Kurta kígyók marják a parton csendesen alvót,)

kócsag (AD Első ének: Kolcsagot a tavakon s tollát feltűzte lobogni; EG Első ének: ...kolcsagtollát forgatja futó szél.; ZF Első ének: Bojtos oroslánból van vállain lágy kacagánya, / Kalpagján kolcsag tollából szép lobogó reng; Verve repülő sas látszik, s vad tigrisi kölykek.; ZF Második ének: Hajlott, s a széllel kolcsagtoll reze sisakján.; = kolcsag (CSE: ...ki lobogtat kolcsagot ...)

konkoly (AJÁNDÉKOK SZEMERE PÁLNAK: Búza, vadóc, konkoly, gyér sűrű rosta alatt! / Értetlen kasznár! minek a gazt hordani tárba?)

kóró pl. VOLT TANÍTVÁNYAIMHOZ

kökény (A BÚS LEGÉNY: ... kökényszeme lángol.; KÉRELEM: Soknak a kökény; / Sem bogárért, sem kökényért / Nem hevülök én; ZF Hatodik ének: Tiszta kökény szemedet...)

kőrís (AD Második ének: S dárda hevert hátán, rettentő dárda kőrísből,)

körte (A PHILOSOPHUS VACKOR: Huppanj körte! megértél már...; INTÉS A VACKORHOZ: Körték vadja maradj békén, jó polyva között vagy;)

kutya (AHD Második ének: Port rágatok, kutyák, port véletek.; CST Negyedik felvonás: Oh, vigyorgó fakutya!; = eb: CST Ötödik felvonás: Szénával él, mint a rivó szamár, / És vízzel, mint az eb. ...; EG Második ének: s kutya-száju zsidónak; ZF Hetedik ének: ... alpári kutyák megemésztenek onnan.; CSE: Menne; de örvös ebek várják ordítva, ...; CSÍK FERKE: A kuvasz nyí visszahunyáskodván.; = kuvasz: AD Első ének: Lejt a vad kuvasz, ...; = eb: EG Első ének: Eb török, és lovait vizeinkből félve itassa.)

légy (A KATONA: „Mit beszél kend nekem légyről és tyúkokról; EGY KÖLTŐRE: S a légyvadászok vesszején ragasz.; MESE A RÓZSABIMBÓRUL: kitért előle légy – és lepke had; UGYANANNAK: Sáska, legyek bánták, szunyogoknak serge, sötétség / A Farahó népét s békahad, éji gyilok,)

légy (AD Első ének S köztök az éhes pók feketén és dongva csapongó / Légynek, az eltévedt szunyognak fonja veszélyét.; CST Első felvonás: Mint a légy, mely téjbe hullott; (CST Ötödik felvonás: Légy ijesztget,...;)

liget (A JUHÁSZ ÉS BOJTÁR)

liliom (ELHAGYOTT ANYA: S szűz kebleitekre / A liliom-árt.; ÉJJEL: Hol gyenge szállal síromon / Teremne liliom; RÓZSA VOLTÁL...: Piros kis orcáid / Lettek liliommá.; SZÉP ILONKA: Hervadása liliomhullás volt: / Ártatlanság képe s bánaté.; EG Második ének: Így az enyészetnek partján még nyílik utószor / Liliom.; = kék liliom = írisz EG Második ének: A szomorú csendet; két liliom ég kezeikben.; S: ... a hajnal rózsavilágát / Nem leli, mint ezelőtt, liliomra hasonlatos arcán.)

ló (AD Második ének: Vége felől hadi mén jött száguldozva,...; AHD Második ének: S mert maga nem bízott, mentségét bizta lovára.; CSE: Vidd haza őt bizvást, és engem fogj be lovadnak., = pej CSE: haragos pej mén fut alatta.; És nem ló, röpkülő sárkány viszi rémesen őket;...sárga lovat meghajtvá...; CSENDES VOLT AZ ÜDŐ...: paripája kerül...; CST Második felvonás: Bocskor a ló, mely viszen; Szürke lószőr és faláb!; EG Első ének: Barna lovat némán fordítja, ...; EG Második ének: S gúnyval itatja lovat a száz seregeknek előtte.; MA: Lóra kap, és minden bokrot földülne tövestül; tovább: ... Arra csavarta lovat; S: Arra szegé útját Ugod, és hús lóval elindult.; SÍKRA NE VÍGY...: Sikra ne vígy tehenet, ló kell oda s férfigyesség.; A HAJDANI NEMESSÉG EMLÉKE: Láttam kelni serény lován; HŰ SZERETŐ: Lód lába előtt / Ūl hű szeretőd; A KATONA: S ló és ember alatt reszket a föld; BECSKEREKI: Lova fékét

tartva jobb kezében?; CSENDES VOLT AZ ÜDŐ...: Nem kellett neki ló, se számár; EGY POLITICUS KÖLTŐHÖZ: Nem kell hát takarékpénztár, lópálya, hanem más”; MELY HŐS AZ...: Szépen illik fegyveréhez / A ló termete.; PIPISKE: Ha ló kikérdezed.; PUSZTA CSÁRDA: Gyerünk innen, fákó lovam! / Tisza ide nem messze van; SZÁLLJ JÓ LOVAM...: Szállj jó lovam, mint a madár; SZAMÁRDIÁK: „Mért bántasz gazdám, nem botlom hü lovad immár.”; = mén AZ ELHALÓ SZERELEM: a lovaggal a ló / Többé nem rohan. Továbbá: Mért ütötted tönkre; ZF Második ének: ... népe előtt men / Könnyű lován, mely szürke fejét meghajtva viselvén, / A ragyogó zabolát lágyan hordozta...; ZF Ötödik ének: S lóra kapott maga, ...; ZF Tizedik ének: S fürge lovát nyilazó Krallin vesszője megölte, = pej = csödör ZF Második ének: Délcegen ugrál és nyihog a pej csödör alatta,; = pejkanca ZF Nyolcadik ének: Ennek alatta serény pejkanca szökik vala, ...; = mén = paripa KEMÉNY SIMON: S lefesti arcát, természetét, / És szürke ménlovát, továbbá: Most egy merész lovag tájtékzó paripán / Száguld a hős felé, ...; AR: Ólaiban paripák...; ZF Első ének: Köntöseik barnák, paripáik színre hasonlók, továbbá: Lóra kapat gyors férfiakat, hogy híjanak össze; = paripa MINT VASAD...: Mint vasad buzgó paripádat; HÁBOROG A TEN-GER...: ...bogláros paripájuk omoltak / Bátor göggel az ellenség vad népére;)

lúd (CSENDES VOLT AZ ÜDŐ...: mint a lúd szárnya-szegetten,; CST Első felvonás: A majorba ment talán / Csirkeszív, lúdmáj után.; Fúdd ki már lúdmégedet; Második felvonás: Nyeld el félkapált eszednek / Lúdtömő termékeit.)

macska (CST Negyedik felvonás: Lopva nőszött benn egérke / S fölnevelte kölykeit, / Meztelen kis férgeket. / Cincogások jelt adott, / A kandúr ott cammogott, / bocskorra felkapott, / Én a kandúrt földhöz üttem,; Mint a macskafaj vakon.)

majom ((MINT LEBEGŐ LADIKOT...: Külső nemzeteket majmolnak módi ruhákkal, / Kényesen élve, ...; CST Második felvonás: A majomhoz is hasonlít.; Ily bohókás majmot üz rám.; HANDABASA: Négykezü állat vagy s ős nevezetre majom.; KOLMÁR: Kolmár, sűgök egyet; de ne mondd meg senkinek: a nyelv / Nem vadkörte, ne vedd görbe fogadra, majom.)

mák (KÉT HIVATAL... így mákszemnyi különbség sincs)

maszlag (CST Ötödik felvonás: Maszlagot nyelétek-e, / Hogy reám dühültetek?)

medve (AHD Második ének: Medve nehézséggel lépett cammogva ...; AD Első ének: A buta medvekölyök, ...)

medve (CZINKÉRE: Medvét táncoltatsz ősz vénségedre, Bohódsi?; = mackó SZAMÁRDIÁK: Meg ne botolj, mackó, botlásodat éri ütésem; CST Második felvonás: Hát a medvebátya nyelvén?; Medve cammog a hegyen,; CST Negyedik felvonás: Oh, te medvecímer,; = mackó: CST Negyedik felvonás: Hóha, mackó, itt megálljunk,; T: Itt a morgó medve kölykeit faldosá; Most egy medvekölyket véletlen tiprata,; ZF Első ének: Kalpaga medvéből,;...; ZF Hatodik ének: Körmébe az éhes / Medvéknek, s étkül a bolygó rókafiaknak?; ZF Nyolcadik ének: ...medvék barlangja,;...;

méh (AD Második ének: Eljött a vad méh, keresé a pusztá virágit,; CST Első felvonás: A kis illatajku méh, / Mely az ifju rózsza keblén / Álmodozva ringadoz,; CST Második felvonás: Méhdongás...; CST Ötödik felvonás: Méhcsoportot, rózsafát,; CST Ötödik felvonás: Mely, mint rózsaaajku méh, / Ült gyönyörnek kútfejenél; S méhajakkal, méczajakkal / Lopja róla hajnalonként / A szerelem csókjait,; EG Első ének:... egy méh sem lett ezredek óta szunyoggá; MA: Méhek, s a csapodár lepkék ragadozva fogyasztják, / Illatit...; MESE A RÓZSABIMBÓRUL: Leszállt a méh / Egy ág fölé, MÉH; MADÁRHANGOK: Mint bármi méh,; A SZÉP VIRÁG: Egy kis méh szelíd alakban / Járja szüntelen körét; A TÚLVILÁGI KÉP: Mint méh a rózsán, függtem én / Csókján, lélekzetén,; CSÍK FERKE: És a méhek ott a kert mélyében; VÁGY: S a rózsza, ha, szép kora múlva, lehull, / Méh nem szedi mézeit hamvairúl.)

mező pl. (A JUHÁSZ ÉS BOJTÁR) AHD Harmadik ének: Megütközünk erősen a mezőn.)

mogyoró (EGY VÁRAS(I), ÉS PÁSZTORLEÁNY: Hozzák el nem zárt kertünkéből a piros almát, / Szép mogyorót s e kis nyáj adta turókat előmbé.)

moha = moh (FEHÉRVÁR: S im zúg az első szent királynak / Sírja, mohos falait kitarván.)

nád (AKS Első ének: Partjain a Sárnak, mely sással, sőt buzogánnyal; CSE: Mint mikor a nádas tetejét szél űzi, zavarja,; CST Második felvonás: Nád sövényű juhakolnál; Durva tüskét, rosz csalánt, / S háládatlan vad zabot. / A paraj s gyom benne oly nagy, / Mint bozótban parti nád: / Tátos róka hál alatta, / Mérgek gyíkot fojtogat;)

nád (EG Első ének: ... soha Syria náda süvöltöb / Nem vala ...; EG Második ének: Oly sürüen nem hull tavi nádnak rende kaszától,; HÁROM REGE: Kísértő zene szól / A halvány nád felett; MÁK BANDI: Megfogódnék a nád keserű torzsában, SZÉP ASSZONY: Hűsége nád, és nyelve kard; CSÍK FERKE: Ropog a nád a ház tulsó sarkán,; S: ... S hol náddal s szöke füzekkel / Borzas partai közt ...;

napraforgó =papramorgó (CST Negyedik felvonás: Mondok, egy kis papramorgót / Nem parancsol, édes úr?)

nefelejts (EGY FESTETT NEFELEJTS ALÁ; NEFELEJTS: A gyengéd nefelejts elhervad,; A NEFELEJTSHEZ: Nefelejts! te gyáva kékszemű virág,)

nyárfa (EG Második ének: Reszket Eger, mint nyárfalevél, valamennyi kövével,; ZF Hatodik ének: Ott teli lombokkal remegő nyárfának alatta / Mély álomba merült.)

nyúl (ZF Hetedik ének: ... mért nem nemzetek a nyulak inkább,; ZF Első ének:... hozok öz borjat, vagy gyenge nyulacskát; ZF Tizedik ének: ... nyúl szívü görögnek,; AD Első ének: ...erőtellenül a kis sereg, ürge, s egérség, / A nyavalyás nyúl-lal ...;...és nyulak,; CST Első felvonás: Mint a sánta nyúl leszek, / Mely kilenc fiát megette / S a harasztba bujdosott.; LENGEDZŐ SZÉLTŐL...: ...csendes bokrokban a nyulak,)

nyuszt (CSE: Nyusztkalpagja ...; EG Első ének: Nyuszt süvegén kolcsagtollát forgatja futó szél, / És forgatja fején szerecsenföld szülte lovának,)

omboly (AKS Első ének: S késő hajjai közt resten nyujtózik az omboly, / Bús panaszát az uszók négy lábú serge zokogta)

oroszlán (AD Első ének: A magas erdőből ordítva lejött az oroszlán,; Már az oroszlán kelt, szilajon megrázta sörényét,; Lángas az éh; a szomj égő vérkeblü oroszlán,; AD Második ének: Mintha setét berkét elhagyja anyányi oroszlán; AHD. Második ének: Líbia táján a vadat üző bojtos oroszlán; AKS Első ének:... vaddá lett, mint az oroszlán; AKS Második ének: ...oroszlánnak barlangját zárta magára; S fölrazod, melytől rettegned kell, az oroszlánt?; AKS Negyedik ének: Nap ragyogott mellén, vállát két sárga oroszlán / Födte kapocsképen...; AR: ... vén bojtos oroszlánt /

Kergete föl...; És az oroszlánnak fene bögésére ki rémült; CSE: ... inkább a kölykes oroszlánt...; vállán két bojtos oroszlán / Böre terül; Eljőve gögös Ozul. Mint pusztai borzas oroszlán; továbbá: Harcol oroszlánként, melynek fölverte tanyáját; CST Harmadik felvonás: S mint oroszlán rí az éhség; CST Ötödik felvonás: Forrás után a szarvasnő eped, / Nő-társ után a szarvasgím, oroszlán / Mind a kettőnek úzi nyomdokát. / Forráshoz ér a nő, a gím nejéhez.; EG Első ének: ...deli méltóságos oroszlán.; Azt vélnéd, hogy oroszlánok gyültek be, ...; ... s mint vérs száju oroszlán; Tébo-lyog és fene mérgében fű lángot Oroszlán.; EG Második ének: Nem harcból, de oroszlánok barlangjaiból jösz., S mint egy oroszlán dül melledben az indulat, ...; T: ... mint a bántott hím oroszlán; oroszlán és körmös sas között; Lábánál a sas és oroszlán pihene.; Oroszlánt, kit vadász vassal megvérezett.; ZF Első ének: Bojtos oroszlánból van vállain lágy kacagánya, / Kalpagján kolcsag tollából szép lobogó reng; /... Verve repülő sas látszik, s vad tigrisi kölykek.; ZF Első ének: S mérges oroszlán, vagy tigris szoptatta szilajj; ... s a fene tigris / S kölykeiért sívó vad oroszlán; ZF Hatodik ének: ... mint örmény bojtos oroszlán.; ZF Ötödik ének: Mint özborjat evő tigris, vagy bojtos oroszlán, / Melyre hiéna rohan, s koncát vonszolni merészli.; = oroszlány SAS ÉS FOGOLY: Egy oroszlánynak sasszárnyát loptam el.)

ölyv (AD Első ének: Tollasodó turólyúk,...; Kergetik a madarak, gonosz ölyv, vad héja, galambok; AZ ÉLŐ SZOBOR: A gondolat s az érzés ölyvei; CSÁK: Nyíllal ölyvet s minden szárnyalókat; CST Ötödik felvonás: ... a fájdalom, / A kegyetlen ölyv.; Zúg az éhség ölyve bennünk.; EG Második ének: Fájdalom ölyve sebes szivemet mint tépte, ...; ZF Első ének: Rettentőn, sebesen, mint ölyv a gyenge galambot.)

öszvér (A SORS ÉS A MAGYAR EMBER: Korcsa lett, mint az öszvér.)

öz (A MAGYAR KÖLTŐ: Hol farkas üget le, az özfi szalad; MÁK BANDI: Magas hegyek között öz és szarvas legel; SZÉP ILONKA: Szól s iramlík, s mint az öz futása.; AR: ... de ijedt özként fölrebene a szűz; ki szellőként fut, az özfi.; CST Ötödik felvonás: A kis öznek völgy ölében; EG Második ének: Megjövök a nappal, s hozok özet, barna kis özet; ZF Első ének: S egy sült özborjú fele volt kiterítve szegetten / Hosszas ezüst tálon....; ... hozok öz borjat, vagy gyenge nyulacskát; ZF Ötödik ének: Mint özborjat evő tigris, vagy bojtos oroszlán, / Melyre hiéna rohan, s koncát vonszolni merészli.)

pacsirta (AZT GONDOLTAM...: Néz mezőben szökdelő pacsirtát; MADÁRHANGOK: Szól a pacsirta fönny lebegvén; PIPISKE: S ha majdan a tavasz / Pacsirtahangot hall,)

pálma (EGY CIFRÁN KÉSZÜLT MELEG HÜSELŐRE: S a sok levélfürt pálma fürtje-e, / Vagy ciprusé, vagy ékes cedrusé?)

paraj (CST Második felvonás: Durva tuskét, rosz csalánt, / S háládatlan vad zabot. / A paraj s gyom benne oly nagy, / Mint bozótnban parti nád: / Tátos róka hál alatta, / Mérges gyíkot fojtogat;)

párduc (A SZABADSÁG BÜSZKE VÁRA...: Rajta Árpád párduc sarjzatja / Pusztítsunk; CSATTOG AZ ÖLDÖKLŐ VIADALBAN...: ...Párduca leng vállán, lobogója vitézi sisakján; AR: ... ha szilaj párduc szökken meg előttök; a párduc merre osontott; CSE: Szép párduckacagány? ...; EG Első ének: Van sok ezüstkörmű párduc, fene tigrisi köntös / Vállaikon, de oroszlánnak dühödése szivökben.; EG Második ének: ... elül mint őrszemű párduc; SZILÁGYI ÉS HAJMÁSI: Mint párduc a két ifju küzd.; ZALÁN: Asszonyaid k... ák; daliáid párducok és juh.; T: Párducként felszökött a domb tetejére.; ZF Első ének: Párducos Árpádot, s hadrontó népe hatalmát?; ZF Kilencedik ének: Párducos Árpádnak mint romlott nemzete,...)

páva (Y: S páva kiáltással töltöd el a levegőt.; ZF Második ének: Kényes pávából visz tollat gyenge sisakján; CST Harmadik felvonás: Oh, te gyöngy, te pávatoll!)

penész (CST Első felvonás: Vén penész, ne tétovázz.; CST Második felvonás: Addig megpenészedünk.)

petrezselyem = petrezselemke (ÉLET, UDVARDYTÓL: ...koszorúd nem tölgy, petrezselemke-füzér.)

pillangó (VIRÁG ÉS PILLANGÓ: Szállj le, szállj le, szép arany pillangó.; = lepke SZÉP ILONKA: Ah de nem vad, könnyű kis pillangó / S szép sugár lány, röpteként csapongó. / „Tarka lepke, szép arany pillangó...; = lepke: MA: csapodár lepkék ... / Pillangók kerülnek, s üres a lég árja szagától?” = pille: CST Ötödik felvonás: ...pille voltál, most már lepke vagy?)

pinty (MESE A RÓZSABIMBÓRUL: Nem vagy te pinty, nem vagy te cinke,) = pintyőke SZÉP AZ ÉLET AZ ERDŐBEN...: Csíz, pintyőke énekelget; MADÁRHANGOK: Pintyőke és a csíz.; ZF Első ének ...s tarkás pintyőke szavával)

pióca = nadály (EG Második ének: Ott EG ó nedvét szivogatván szomju nadályként,)

pók (A PÓKFI ÉS SZÚNYOG; MESE A RÓZSABIMBÓRUL: S amerre szállt, a pók is megszaladt; ÚJESZTENDEI SZÉP KÍVÁNSÁG: A pók szövi hálóját.; AD Első ének: S köztök az éhes pók feketén és dongva csapongó / Légynek, az eltévedt szunyognak fonja veszélyét.; CST Ötödik felvonás: Mint a setét pók, szótt az árulás,)

poloska (ÓH FUSS E KEGYETLEN FÖLDRŐL...: Éjtszaka a terhes bolhák s a sánta poloskák)

poszméh (CST Második felvonás: Óh, te poszméh.)

réce (MÁK BANDI: Szárca, réce nézik vidor bámulással)

repkény (A SZERETŐ OHAJTÁSA: Mint a gyenge virág haldokló fára fonódik, / S repkény karjaival tartja ölelve hiven; ZSENGE MUNKÁDNÁK...: És dicső repkény koszorúzza minden / hú fia elét.)

rét – pázsit (HÁROM REGE: Meghajolt a rétnak pázsitára,)

rigó (MADÁRHANGOK: cinke és rigófaj.; NÉVNAPI KÖSZÖNTÉS: Csóka, holló, vén rigónép / Rajta! szárnyra keljetek,)

róka (AD Első ének: ...a bolygó rókafiakkal.; AHD Második ének: Csonttal tengődő rókák, eh farkasok, és az / Éji sötétségben tévelygő sanda bagoly nép.; CST Első felvonás: Sík. Középett hármast út. Az ördögfiak háromfelől jönnek. Legelőbb Duzzog egy rókafiat hajt által a színen.; Hőhe! róka, hőhe, hó! / Csülködöt már elharaptam; CST Második felvonás: Durva tuskét, rosz csalánt, / S háládatlan vad zabot. / A paraj s gyom benne oly nagy, / Mint bozótnban parti nád: / Tátos róka hál alatta, / Mérges gyíkot fojtogat.; Mért nem róka, hogy megenném!; EG Második ének: ... Ravaszúl, mint róka, ...; PETIKE: Nem kell neki róka málja.; T: Itt egy róka bajjal martalékát húz; ZF Hatodik ének: Körmébe az éhes / Medvéknek, s étkül a bolygó rókafiaknak?; ZF Negyedik ének: Róka fut el: fele megfordul, fele törtet előbbre.; Rókabőrbe öltözém át, / S elbocsátám a harasztban, stb.;)

rózsa (A GYÁSZKENDŐ: Elszáradt a rózsafa, / Fátyolkendő függ rajta, továbbá: Szép szeretöm, rózsafám!; AZ IFJÚSÁG ÉS ÁRTATLANSÁG: S mint a piruló rózsza bimbáját, / Úgy fejti mellyem régi titkait.; RÓZSA VOLTÁL...; A CSERMELYHEZ: Vagy Emmi rózsaképe / Hajnallik ott, továbbá: Oh vidd e rózsabimbót / Vidd lejtve le.; A VÁRÓ IFJU: Rózsaaarcod, violanézésed?; A HAMIS ALVÓ: Mint a kifejlő rózsaszál / Nap alkonyodtakor.; A KÉRŐ: Hejh galambom, gyere hozzám, / Tövistelen az én rózsám, / Nemrég hordom kalapomon, / Neked szedtem a hajnalon; / Ha megtetszik, vedd el azt is, / Végy el hozzá magamat is; A MAGYAR KÖLTŐ: S zeng rózsaszerelem, a lányka haját.; A PATAKHOZ: Folyj el, o folyj, patak, és kit partod bokra lehullat, / Vidd a rózsalevélt gyors vizeidben alá: / Ah így folytanak el jobb napjai életedimnek, / S a szerelem, mint a rózsalevelke, letűnt.; A RÓZSA: Rózsa, hajolj meg a lányok előtt: szerelemmel az ifju / Téged imád, érted gerjede, arcaikon; / És göggel ti ne nézzetek a rózsára, leánykák; / Testvérték: gyönyörű, mint ti, de hervatag is.; A SZERELEMHEZ: Hol rózsza nem virul, / Emléked, szerelem! / Legyen virágomúl.; A SZERELMETLEN: S tündér szerelmek rózsaberkén / Szednem az égi gyönyör virágit?; A TŰLVILÁGI KÉP: Mint méh a rózsán, függtem én / Csókján, lélekzetén; továbbá: Ártatlan rózsák arcain; A TŰNŐDŐ: Rózsafüzért tegyen a tövisre.; ALKU A TERMÉSZETTEL: Ajka rózsza, csókja tűz –; AZ ÉJFÉLI HÁZ: S mint rózsával temetett sír, / Nyílnak ajkai.; AD Első ének: Melyből ő mint lány kikelet rózsája feselvén; AD Második ének: ... csókok rózsái feselnek / Ajkain,...; AHD Első ének: ... képén / A gyönyörű rózsák halovány színekben enyésznek; AKS Harmadik ének: Képe hizelkedik, és ifjúság rózsaszínében / A még nem látott napok állnak csalfa varázsszal.; AKS Negyedik ének: ... arcán / A legszebb fiatalságnak rózsái virultak; ... hamvadt a kéjtől hajnalodott arc, / S lassanként fiatal rózsái lehervadoznak.; Arcai holt rózsák,...; AR: ... s a völgyi leánya / Rózsa szemérmében gyönyörűn fellépe közöttök; BECSKEREKI: „Mit busúlsz te, vad erdők rózsája?; EMLÉKEZET: Emlékezni reám jut-e órád a sok öröm közt, / Mellyel az életnek rózsai éve kínál?, FÖLDI MENNY: Harmatos szűz rózsát, szép virágot: GÁBOR DIÁK: Ejnye, hűgom, beh piros az orcád, / Hadd szakasszak róla egy pár rózsát., Továbbá: „Semmi késő! te világ rózsája.”; HAJ, SZÁJ, SZEM: Beh szép rózsaszáj / Ez a leányszáj! / Fülemlé danol benne; HEDVIG: Ebben a szerelmek rózsavásznán / Jégfonállal szöve volt kevélység; / Abban olvadásig lány ohajtat, továbbá: Rózsafelhő szálla fel Budából, / Rózsafelhő a Sasok hegyéig; / S Gábor angyal ígyn szöla hozzá: / „Rózsafelhő! honnan és hová mégy?; K. MATILD SZÁMÁRA:... szinte beteg vagy / S ép rózsáid alatt bujdosik a szerelem.; KIS GYERMEK HALÁLÁRA: Leszedte róla szép rózsáidat; KIS LEÁNY SÍRJÁRA: Mit jelent a rózsafelhő / E zöld sírhalomnál?; LÁNY DALA: Kis rózsza, szép rózsza, / Gyöngé virágszál!, MÉH: Hulló harmatnak szeretője, s a harmatos ágé, / Mézajakú kis raj nyugszom e rózsza megett.; MESE A RÓZSABIMBÓRUL; PÁRJA NINCS: S ajka hogy mosolyog / Oly rózsádon, / Mint mely rózsavölgyben / Terme szabadon.; PIPISKE: Arcod rózsáiról; PIROS SZÁJ: S a rózsza keble láng; TŰRI NŐJE: Rózsa, oly fehér mint arca, / Nem virágzik rózsafán.; VÁGY: Ah hagyj betekintnem / A rózsáligetbe; / Hagyj részeg örömmel / Elhúnyom öledbe’ továbbá: S a rózsza, ha, szép kora múlva, lehull, / Méh nem szedi mézeit hamvairúl.; ZRÍNYI: Mindezekon mikor andalgasz, s a szörnyű csaták közt / Rózsavilágában, mint tündér hajnali álmot, / Felhozod ...; EGY VILÁGOT...: Melyen nőne szerelem rózsája; / Nincs a földnek ilyen rózsafája.; CSE: ... A rózsza megint be akarna borulni / S nem tud,...; Fölszedem a kikelet rózsáit,...; CST Első felvonás: mint fehér rózsák öleiben / Mász a fészkelő bogár.; Mert a göncöl csillagán / Úgy termettél rózsafán; Szerelmek rózsaszája.; Rózsabokrát vágyaimnak; Gyenge szellőként lebegvén / A legifjabb rózsza keblén,... A kis illatajku méh, / Mely az ifju rózsza keblén / Álmodozva ringadoz.; CST Második felvonás: ...mennyet mutogat. / Oh, de már ha tiltva van, / Látnom rózsaréveit; CST Negyedik felvonás: Arca csendes, mint az est, / Kit hunyó naprólra fest; Egy rózsát vesz le kebeléről, s leveleit széthintve, azokon sétálva, énekel, /... Pesten jártam iskolában, / Térdig jártam a rózsában.; Miért van, hogy halovánnyá lettél? / Halovánnyá, mint a lány orcája, / Mint a télnek hideg hóruhája. / Rózsalevél, kicsi rózsalevél – Jaj nekem! – ki monda jajt?; Rég ohajtott köny szemedben, / Rózsakendő kezeidben, / Sírj, s töröld el könnyedet.; Rózsalevél, kicsi rózsalevél.; Engedelmet, rózsaszáj, / Hogy virágotat szedem.; CST Ötödik felvonás: Hogy rózsaberkéből a szerelem / Irtózva nézzen, mint iszonyra, rád, / S illat helyett gyötörjön vad tövis.; Méhcsoportot, rózsafát; Adsz-e rózsát, rózsafa?; Jertek oda, mézet szedjünk. / Rózsailat, rózsaharmat, rózsaaigy, / Ah! beh kedves, ah! beh édes, ah! beh lány.; Mely, mint rózsaaajku méh, / Últ gyönyörnek kútféjénél; Mit jelent e rózsalánc, / Mely lehabzik vállaimról?; EG Első ének: Arca is, ékes bár, halovány rózsára hasonló, / S rózsza ugyan: de örömharmat nem mossa víddmá.; Habzik az ékes toll, s rózsás arcokra vet árnyat.; EG Második ének: ... S im rózsás sátorra nyilván / Feljön ezüst csillag, s az aranyhaju napnak előtte / Szolga leányzóként megkezdi szemérmesen útját.; Arcain, és amint az ajak rózsáit eléré / Elhalt, s föltámadt mint egy félegi mosolygás; Egymást látogatók, a vágy, a kisedd örömmel, / S rózsza szemérmek kocsiján vonakodva te jártál, Oh szerelem...; továbbá: Nem szólasz: rózsás partokból, Ída, mi tette / Sírú ajkaidat,...; Egy van örömkor az életben, szép rózsza napokból / A kéj árja körül koszorúvá fonva.; Hogy megemelhettém rózsás kis talpadat.; MA: »Rózsánál rózsább, gyönyörűbb valamennyi gyönyörnél.; NYÁJAS TEKINTETEDNEK...: S arcod gyönyörrel érett / Rózsáinak pirultát; S ÍM EGY LENGE ZEFÍR...: S im egy lenge Zefír, mely ezelőtt talán / Áldott rózsáliget fűrtjein ...; S: ... a hajnal rózsavilágát / Nem leli, mint ezelőtt, liliomra hasonlatos arcán.; ZF Első ének: És rózsás koszorúka fején.; Bojtos oroszlánból van vállain lány kacagánya, / Kalpagján kolcsag tollából szép lobogó reng; ... Verve repülő sas látszik, s vad tigrisi kölykek.; VOLT TANÍTVÁNYAIMHOZ: Arca piros, kedves; rózsás öle, termete pompás; S rajta nevet szerzék és örök életü kint.)

sas (A MAGYAR KÖLTŐ: Hol vad sas az éjjeli bércen ül, S a bús dali bért / Tűzd árva fejedre, az árva babért; AD Első ének: Fél, nyoszög a gyengébb, s sas fajozási visítanak.; Lángsas az éh; a szomj égő vérkeblű oroszlán.; AD Második ének: Éjszárnyon jöve távolból egy nagy sas...; AHD Második ének: A sas, mely szárnyát terjesztvén.; ÁRPÁD EMELTETÉSE: Mint kel erős viharok tetején a sziklai nagy sas.; BECSKEREKI: Leng az agg sas utósó röptében.; MADÁRHANGOK: Ha sas vagyok; SAS: Mégis fenn a sas tartja királyi lakát.; SZAMÁRDIÁK: A sas verjen meg! már én nem győzlek ítéssel; = saskeselyű = saskeselyű; SAS ÉS FOGOLY: De biz’ azt cselekszik, jó uram, saskeselyű; CSE: A sas is arra röpültében...; Mint áll a sas, mely fiat öröz fészkes üregben.; Sasszemeit bátran veti kész seregére...; EG Első ének: ... sasnak megsztett szárnya fölötté.; Még Eger áll, a pusztá Eger, sasfészke Dobónak.; Itt sasok, és az ölé viadal vad párduci laknak.; Mint, hogy vesszenek így az időtől, egri sasoktól.; Öldöklési után így, mint büntetni

leszállt sas; S: Ó maga hű, mint sas ridegen kelt fészke hevéhez; T: A nagy sas nem ült meg fia mellett belül; Megröppent a sas is fölötté fészkenek; ZF Második ének: ... s a sas fia gyáva galamb lesz; Sastollas sisakot hordoz, ..., ZF Ötödik ének: ...s most mint a sas jára közöttök; ZF Hatodik ének: Sakeselyűk víjjogtak alá vén sziklatetőre, / És csattogva levergődvn, a fészkes üregben / Nagy zajgások után haragos szerelemmel elültek.)

sás (AKS Első ének: Partjain a Sárnak, mely sással, sőt buzogánnyal;)

sáska (EG Második ének: Most mint sáskasereg száguldnak szerte, ...; UGYANANNAK: Sáska, legyek bánták, szunyogoknak serge, sötétség / A Farahó népét s békahad, éji gyilok;)

sértés (CSENDES VOLT AZ ÜDŐ...: A szomszéd sertések gyülte idétlen / Dallását nem tűrhetvén rőfögésre / vetődék.)

sólyom (EG Első ének: Méne futásával röplő sólyomra hasonlít; EG Második ének: Jártak utána Pető és Figedi sólyom ikerként; sólyom; Mint fészkébe madár, s eltévedt sólyom urához, / Visszakivánczik ...; Mint szabadúlt sólyom, száguldott Zoltai, ...; MA: Ül komoran egyedül a büszke tekintetű sólyom; T: Ragadó, mint sólyom, ...; ZF Második ének: Mint lecsapó sólyom, megrándult jó lova hátán; ZF Nyolcadik ének:...s mint könnyű sólyom ...; ZF Tizedik ének: Mint lecsapó sólyom, veszedelmet, sas szörnyű halált vitt; továbbá: ... mint gyilkos erős fejű sólyom; ZRINYI: ..., mint sólyomszárnyu sebes szél)

som (CST Első felvonás: Azt gondolja, som vagyok, / És nekem jön, és leszed; MA: Mint a gondolatok, hatalommal előre rohannak / Sombuzogányokkal döngetve halálosan egymást; ZF Tizedik ének: ...és löke súlyos / Somfa gerelyt,...)

strucc (MAJD MEGLÁSSUK – URAM...: Mondta: „röplüni fogok!” a strucc is hajdan; ZF Első ének: Farkasbőrt hordoz, s struccollas kalpagot...)

szajkó (BECSKEREKI: S szűnik már a szajkó rikkantása, / Nem hallik a harkály kopogása; / Csak gili bűg magányos fészkében, / Csalogány zeng bokor ernyejében; ZF Ötödik ének: Mint fecsegő szajkó; ..)

szamár (CSENDES VOLT AZ ÜDŐ...: Nem kellett neki ló, se szamár; SZAMÁRDIÁK; CST Második felvonás: Szamárfület találtam, Búsuljon a szamár. / Elég nagy feje van.; CST Negyedik felvonás: Kurrah mint utas jó egy szamárral.; CST Ötödik felvonás: Szénával él, mint a rivó szamár, / És vízzel, mint az eb.)

szamóca (PIROS SZÁJ: Szamóca is piros / S a gyermek szereti)

szárcsa (AKS Első ének: Ahova vad fiait a csörgő réce vezette, / És a könnyű buvár s a sárca merengeni kedvelt; CST Első felvonás: Sárca-lábot; MÁK BANDI: Szárcsa, réce nézik vidor bámulással)

szarka (A PLAGIARIUS: ... Vaj! igen: fácskos ebédre / Hítt, s záp szarkatoját nyom tenyeredbe)

szarkaláb (SZÉP AZ ÉLET AZ ERDŐBEN...: Itt virágozik a kakukfű, / Szarkaláb;)

szarvas (S: Fölríadott szarvas; szarvas; A GYÁSZKENDŐ: Mint lőtt szarvas, bágyadok; MÁK BANDI: Magas hegyek között őz és szarvas legel; AR:...szarvasünő és sok bogu híme; ZF Első ének: Méne futós mint a szarvas, maga mint az evét gyors; ZF Hetedik ének: S tarsi között, valamint őzek seregében az ékes; ZF Második ének: A szaladó szarvas képes megelőzni futással; Szarvas jár magasan, járt száguldozva fiával; CST Ötödik felvonás: Forrás után a szarvasnő eped, / Nő-társ után a szarvasgím, oroszlán / Mind a kettőnek űzi nyomdokát. / Forráshoz ér a nő, a gím nejehez;)

szarvasmarha (S: Elnyugodott falukon, s a marhás puszták lakóin.; AKS Első ének: Ott tejelő barmok s számos paripái nővének; = marha: A BIALOK KÖZELÍTÉSE: Íme jön és kesereg túnya marha sereg; = tehén: CST Első felvonás: Domb alatt tehén legel; Borja téjtől dombra hulljon.; = tehén: CST Második felvonás: És tehéncsapást; ...; ZF Tizedik ének: Alpárod mezejét, se fűvét nem rágja le marhád; = borjú: THEWREWK VIRÁGRÓL: Sári szarándok vagy, menj tova, borjut imádj; = ökör: ZF Ötödik ének: gyenge juhok s ökrök...; ZF Hatodik ének: A nagy igátlan ökört meg akarnák metszeni, ...; ZF Hetedik ének: Mely szilaj apjával juhokat megyen enni, vagy ökröt; / A szemes ökör azonban erős apjára kutyákkal ...; CST Negyedik felvonás: Oh, ökör, sőt csorda! mit csináljak?; = tehén: MÁK BANDI: Mert a felső színben a tehenet feji; SÍKRA NE VÍGY...: Sikra ne vígy tehenet, ló kell oda s férfiügység; = boci: ÖKLELGETSZ, BOCIKÁM: Öklelgetsz, bocikám, kis túlköd hány napi valljon?; = bika: EG Első ének: Mint valamely bika,...; Mormola, mint ridegen bolygó bika mormol az éjben; MA: Ballag, üget, mint vad morgó bika az aljai réten;)

szil (A JUHÁSZ ÉS BOJTÁR: Im a szilfa felé szöknek bárányai: mozdúlj;)

szilva (CST Második felvonás: Ott szakadj meg, tők kolop; Most bámultok, mint a tők, / Mely még éretlen korában / Felmászott a szilvafára, / S vén otromba nagy kobakja / Érne kezdvén nyári napra; CST Negyedik felvonás: Szilva, kedves úr, valódi / Szilva, finom, s oly erős,...; CSÍK FERKE: Megvan-e még három szilvafája?)

szőlő (A SZOMJU: Nem oltaná el azt a Balaton, / Nem a mézes szőlőjü Badacson; ZF Ötödik ének: Melyen rakva gerezekkel szőlőtövek, ...; ZF Hetedik ének: A gazdag szőlők hegyein ...)

szúnyog (A PÓKFI ÉS SZÚNYOG; =szúnyog; UGYANANNAK: Sáska, legyek bánták, szunyogoknak serge, sötétség / A Farahó népét s békahad, éji gyilok; AD Első ének S köztök az éhes pók feketén és dongva csapongó / Légynek, az eltévedt szunyognak fonja veszélyét; CST Második felvonás: ... szunyogzene; Meg lesz ágyad vetve nálam, / Meg! csalánból, és tövisből, / S szúnyogokból szemfedőd...; Vaj! mi volt ez, bolhaugrás, / Vagy szunyogtánc hátamon?; ... s szunyog bánt; EG Első ének: ... egy méh sem lett ezredek óta szunyoggá;)

tányérbélvirág (CST Ötödik felvonás: Kis szemem már úgy kinyílt, / Mint a tányérbélvirág;)

tapló (BOLDOGSÁGOT OHAJT...: Melynél a taplót meggyújtani gyenge dolog lesz;)

teve (AHD Második ének: A teve embereken tipródik lomha nyomokkal; ZF Hetedik ének: Lomha tevére való a terh, nem bajnoki testre)

tigris (A KEGYETLEN EMBERRŐL: ...Tigris emlő szoptata tégedet; AD Első ének: ...az agyargó tigrisi fajzat; AD Első ének: Volt az oroszlánál s a tigris szörnyű tanyáján; AHD Második ének: Emlőt / Mely tigris nyújtott haragos szátokba?...; CSE: Könnyű ruhát s tigrisbőrt tett paizsára,...; ZF Első ének: Bojtos oroszlánból van vállain lágy kacagánya, / Kalpagján kolcsag tollából szép lobogó reng; ...Verve repülő sas látszik, s vad tigrisi kölykek; S mérges oroszlán, vagy tigris szoptatta szilajja; s a fene tigris / S kölykeiért sívó vad oroszlán durva zajával; ZF Második ének: S nyugtalanul, mint éh tigris, szágulda előttök; ZF Harmadik ének: Mint haragos tigris,...; ZF Ötödik ének: Csapkoda

- balja felé, s most mint két tigrisi kölykek; ZF Tizedik ének: Mint mikor a sívó tigriskölykekre rohanva / Öl, pusztít nagy erőszakkal két sárga oroszlán,)
- tök** (CZINKÉRE: Gözei közt fejedet főnek gondoltam: azonban / Tök vala, s benne kicsin, kék fejű cinke magolt; CST Második felvonás: Ott szakadj meg, tök kolop; Most bámultok, mint a tök, / Mely még éretlen korában / Felmászott a szilvafára, / S vén otromba nagy kobakja / Érni kezdvén nyári napra,)
- tölgy** (AHD Harmadik ének: A vén tölgyek közt, ha levélt rezzente ...; Ő pedig áll legelőn egy széles tölgynek alatta,; AHD Negyedik ének: Nyulnak az agg tölgyek terepélyes lombbal az égbe,)
- tölgy (T: Így szólván Ragadót vén tölgyfához kötő; ...sűrű nagy tölgyes áll.; AKS Második ének: Mint fenn tölgy sudarát a felhők lángfia tépi / S fergegek száguldoznak sűrű lombjain által, / A völgyek violája pedig kijön a fa tövével,; EG Második ének: S most, mint a megütött kis makk vén tölgyfaterétől,; EGY KÖLTŐRE: Fagyöngy a legsiványabb tölgytetőn, ÉLET, UDVARDYTÓL: ...koszorúd nem tölgy, petrezselemke-füzér,; PÖRKEZDŐ: ...magas a tölgyfa, s te makkja valál.; TOLDY CSEPELLEN: Elterülten egy vén tölgy alatt.; LENGEDEZŐ SZÉLTŐL...: Messze terült tölgyfán zöldellő gyenge levélkék,; ZF Első ének: Nézd, mi sötétben emelkedik a szirt tölgyfa hajódra,; ZF Kilencedik ének: Illattal viselő ibolyák nyílnak ki töveiknél, / S a fiatal tölgyek meg sem rendülnek alattok; ZF Második ének: Mint hegyi tölgy mellett a sziklafal,...)
- tulok** (ZF Ötödik ének: Áldozatot hogy tenne nekik kis barna tulokból,)
- turul** (EG Második ének: Mélye fölött lebeg, és sugarát ... turulként,; Mint szállongva leső turulé a vadra, ...)
- tücsök** (CSENDES VOLT AZ ÜDŐ...: Egy tücsök (o botlás) recegett mellette. Mi újság?; A KÉT POLITIKUS: tücsköt-bogárt mind összeolvasott,; AKS Első ének: Zöld kapujánál ült immár a kis tücsök és vig / Társaival vígan feleselt egyhangú dalokban)
- tyúk** (A KATONA: „Mit beszél kend nekem légyről és tyúkokról,; PIPISKE: Egy tyúknak több lehet,)
- tyúk = csibe (EPIGRAMMÁK: Csibekorodban is már jól ösmertelek, / S most elefánt volnál? nem félsz, hogy megütlek?; = csirke =csibe CST Első felvonás: Azt álmodta, csibehús,; CST Második felvonás: Gyenge, mint a csibemáj,)
- ürge** (AD Első ének: ...erőtlenül a kis sereg, ürge, s egérség, /A nyavalyás nyúlal ...; CST Első felvonás: Ürgecombot,; CST Második felvonás: Mind a három, mint az ürge,; Oh, az ürge a vakondok,; EG Első ének: ...mint gyámoltalan ürgét / Tábori fészünkéből árvíz öntsön ki!...)
- vackor** (INTÉS A VACKORHOZ; = körte; A PHILOSOPHUS VACKOR; CST Ötödik felvonás: Hogy lepottyanj, mint a vackor,)
- vadgalamb** (MÁK BANDI: Te leszesz szívemnek szelíd vadgalambja,)
- vadkan** (AR: Vagy makevő kannak hallott robogása, erővel; S hány nyilat és mint vitt hátában el a makevő kan,; CSÍK FERKE: Mély sohajtás hallik, mintha vadkan / Fúna mérget s vért habzó kinokban; ZF Hetedik ének: Mint mikor eltévedt nyíl sérti az erdei vadkant,)
- vadkörte** (KOLMÁR: Kolmár, sügök egyet; de ne mondd meg senkinek: a nyelv / Nem vadkörte, ne vedd görbe fogadra, majom. = vadóc: AJÁNDÉKOK SZEMERE PÁLNAK: Búza, vadóc, konkoly, gyér sűrű rosta alatt! / Értetlen kasznár! minek a gazt hordani tárba?)
- vadrózsa** (CST Második felvonás: Csipkebokron fennakadj,; Ha a csipkebokron rózsza nem teremne, / Bolond madár volna, aki ráröppenne,; = csipkefa: CST Első felvonás: Hogy még itt e csipkefán, / A rokonságnak miatta,; HÁROM REGE: Kéjekre gyűlt a / Vadrózsa lángján,)
- vakond** (CST Második felvonás: Oh, az ürge a vakondok,; EG Második ének: Föld kebelébe vonúl, ott túr mint esti vakondok,)
- varangy** (CST Második felvonás: Rút varacsok régi kővé,)
- varjú** (CST Második felvonás: Hogy tündérré változott! / Varjúvá tán? meglehet,; CST Ötödik felvonás: Varju száll a homlokára,; T: Nem hallgatott holló- s varjúkárogásra. / Varjak, hollók mentek elejbe,)
- viola** (A VÁRÓ IFJU: Rózsaaarcod, violanézésed?; HÁROM REGE: S gyenge szirmai a kis violának / Égető hevétől fonnyadának,; VOLT TANÍTVÁNYAIMHOZ: Majd ha virágaitok kifakadnak az illatos erdőn / S gyenge jacintot, fris violát koszorúba kötöztök,)
- viza** (A PATVARISTA: Földesurunk Görbőn vagy viza, vagy csuka lesz,;)
- víziborjú** (T: Víziborjak és a mélység óráshala, / A harapós farkas s emberevő capa)
- zab** = vad zab (CST Második felvonás: Durva tüskét, rossz csalánt, / S háládatlan vad zabot. / A paraj s gyom benne oly nagy, / Mint bozótban parti nád: / Tátos róka hál alatta, / Mérges gyíkot fojtogat,)
- zerge** (AR: ... az ugró / Zerge...)

RÖVIDÍTÉSEK

AD = A DÉLSZIGET
 AHD = A HŰSÉG DIADALMA
 AKS = A KÉT SZOMSZÉDVÁR
 AR = A ROM
 CSE = CSERHALOM
 CST = CSONGOR ÉS TÜNDE
 EG = EGER
 MA = MAGYARVÁR
 S = SZÉPLAK
 T = TÜNDÉRVÖLGY
 ZF = ZALÁN FUTÁSA

A méh románca

Arany János korai rózsajelkép-használata

Ahogy Főríz Gábor ráirányította a figyelmet *A méh románca* című, 1847-es Arany-versre (Itk. 2000. 3–4. szám), az váratlan esemény – leginkább azért, mert egy kevésbé tökéletes mű keletkezéstörténetét és jelentéslehetőségeit taglalja –, de szerencsésen mutat rá Arany János korai poétikájának néhány sajátosságára. Mindenekelőtt arra, hogy Arany János milyen módon kötődik a jelképek kínálta tradícióhoz, továbbá, hogy a költő pályájának elején miféle jelkép-értelmezési sajátosságai mutatkoznak meg.

Helyszín és időszak

A versben szereplő kert a kertben szereplők tulajdonságaival jellemezhetjük. Ez a kert egy ház ablaka előtt terül el, virága pünkösdi idején nyílik, s a kert gazdája, javainak élvezője kékszemű, eladó sorba került leány. A virágot a méh is saját tulajdonának tekinti – ámbár a viráglátogató kicsi állat leginkább vendége a kertnek, a szépséges növény hűséges látogatója.

Ha nem ismernénk a vers létrejöttének földrajzi helyszínét, körülményeit, akkor is viszonylag pontosan meghatározható volna. A „*kékszemű leány*”, a „*szőke szép hajadon*” nyilvánvalóan nem tagja a déli, mediterrán térség sötét színekkel jellemezhető népességének. A kék szemhez világos bőrszín és haj illeszkedik: az ilyesmi pedig a Közép- és Észak-Európában élők sajátossága.

A „*pünkösdi rózsza*” is segít a hely és az idő meghatározásában. A kifejezés ugyan egy időszakot is megjelöl, a virágzás időpontját, miközben a helyszín földrajzi elhelyezkedését is behatárolja. A keresztény hagyományok szerinti Szentlélek eljövételének ünnepén, a húsvét utáni ötvenedik napon, általában május és június fordulóján azonban a lélek vörös színét fölmutató, a vértanúságot jelképező növény, a rózsával csak a nagyon déli európai területen találkozhatunk. Északabbra a rózsát más növényekkel helyettesítették, olyanokkal, amelyek képesek voltak a szakrális szükséglettel indokolt rózsatulajdonságok közül néhányat képviselni. Ilyenné vált a pünkösdi tájékon nyíló Paeonia is – vörös színe tette lehetővé a szerepvállalását, miközben egyéb kifejező tulajdonságokat (színdualitás, tüskesség-tüskétlenség, illat) nem vállalhatott át. Dürer, a németalföldi festők és grafikusok, vagy M. S. mester munkáin nem véletlenül szerepel Mária-virágként a pünkösdi rózsza, s éppen rózsapótlékként, azaz rózsza-értelmű attribútumként. A pünkösdkor kiteljesedő pünkösdi rózsza meghatározott és átvitt értelmű időszakot is kijelölhet, tehát a növény virágzását (a közép-európai népek számára) és a lélek kiteljesedésének-átváltozásának korszakát.

Az a hely pedig, ahol e növény virágba borulhat, egyszerre egy kiemelt fontosságú élőlény létezésének és a léleknek színtere. Erre hagyományosan alkalmas a kert. Akár a hortus conclusus tulajdonságokat egybekerítő lélekkert (Mária kertje stb.) mutatkozik meg Arany János e románcában, akár az abból – a reneszánsz tájékon lefűződött, s profán tulajdonságokat egyre inkább felvevő, a lehetséges kertfunkciók közül csak egyetlent, az ékítést szolgáló – díszkert (amely éppen a középső európai területeken kikerül a ház homlokzata elé vagy a portabejárat közelébe, a település lakói számára is lehetőleg ellenőrizhető-látható helyre), a rózsának abban központi szerep jut.

Arany első két verssora – „*Ablak alatt / A pünkösdi rózsza,*” – mindkét kertszerepet nyitva hagyja. Amint a jótékony, többféle értelmezhetőség későbbiekben is megengedett marad. Elvégre e kert a találkozások helyszíne – összevonva magába valamiféle érzelmi eseményt – s az átváltozások helyszíne is. E kertben ér össze rózsza és méh, rózsza és leány, méh és leány sorsa, miként (ha távolabbról is) felsejlik a leány és vőlegénye kapcsolata is.

A vőlegény – a „*holnapi esküvő*” alakja – az átváltozás előjelzője: egy korszak lezáródik vele s általa megkezdődik az újabb is: ami még ma „*feslő bimbó*”, holnap „*esküvői koszorú*”. E vőlegénynek megmarad a hortus conclusus értelmezés szerinti jelentése is. Ezt a vonalat éppen az utolsó előtti versszak rozsmaringbokrának szakrális értelme tartja fenn.

(A vőlegény átvitt jelentésével a bekövetkezett átváltozás jelentője is lehet. A *Pesti Divatlap* 1847-es első évfolyamában megjelent Bangó Péter-vers, a *Halálrózsák* – amely motívumai megegyeznek Arany versének motívumaival – is ilyen értelmezést vet fel:

*Piros pünköszt napján
Jő majd a vőlegény,
S kinyílt rózsáimat
Keblére tűzöm én.*

A letépett, kinyílt s a mellkasra feltűzött rózsza és a vőlegény együttese az élet elvesztéséről, egy másik életbe átvezető halálról is szól.)

A vers kertje tulajdon, amelynek fenntartására ok van. A mesterségesen létrehozott terület kifejlődő virága kettős módon allegorizál. A lány életszakaszának pompázatoságát s annak sorsfordulóját, valamint a méh reménykedő szerelmét és önfeláldozását egyszerre mutatja. Ugyanúgy gyönyörök kertje ez, amiképpen a halál kertje is – a pusztulása a rózsának, méhnek és a lány új életének. E kert a vétkezés, a bűn tere is, amiatt, hogy a lány és a méh rózsához való viszonya egymással össze nem egyeztethető (a méhnek rögzült érzelmi kapcsolata mutatkozik a virághoz, a lány azonban csupán szimbolikus módon kívánja fölhasználni a növényt: belőle fonna esküvői koszorút – koszorút, amely számára az elért dicsőség, a megszolgált cselekvés jutalma). A lány bűne, a rózsaszakítás éppen ezért esik nagyobb súllyal a latba.

E kert, ahol ilyen végzetes események eshetnek meg, az Édenkert. Ugyancsak a centruma – a rózsza – kerül megnevezésre, de a benne lezajló szenvedés- és üdvörténetek is relevánsá teszik e tér ilyesfajta értésének lehetőségét.

A hortus conclusus igen összetett motívumegyüttese helyett csupán néhány erősnek ítélt részlete van a versben jelen – de ezek által is fennmarad a vers képletes olvasási lehetősége. A korszak almanachlírójának sajátossága ez, amely éppen a népiesség motívum-redukciójával létrejött szimplifikált jelképeket használja föl versépítő elemeiként.

A rózsza és a hozzákapcsolt dualitások

A rózsza botanikai tulajdonságai és környezeti jellemzői alapján számos dualitás képzésére ígér lehetőséget. Ilyen eredeti virágszíne (piros, fehér), virágának pompája és szárának veszélyessége (virág – tüske), ilyen a növényekkel (liliom), illetve az állatokkal (méh, dongó, bogár, fülemüle) képezhető egysége, továbbá az évszakos jellemzőire való hivatkozások (meghatározott, egyetlen évszakban lezajló virágzása) is.

A két minőségre épített dualitásokban és az azonos jellegű tulajdonságok között fölvezethető párhuzamokban antropomorf, ellentéző vagy egymást fokozó szempontok jelennek meg. Általuk olyan összetett helyzet megjelenítésére adódik mód, amelynek értékét rendre az ambivalenciájuk segítségével kapják meg. Az egyidejűleg fönnálló ellentmondások bennük egységre lelnek, meghatározottak lesznek és árnyaltan értelmeződnek.

A rózsza, önmagában, mint a legtöbb virág, a boldog, teljes, tiszta, átélt szépség (és e szépség jelentéseinek) jelképét kínálja. Önmagában a zavartalanság, az önmagával azonosság környezetét beillatozó jele. Szépségének nagyítására alkalmas mind a szépségvesztő helyzetek, mind pedig a szépségtágító lehetőségek kialakítása.

A maszkulin jellegű – mozgékony, kezdeményező, támadó, hódoló, önfeláldozó – állatok némelyike a rózsakultusz sajátos megjelenítésében jut szerephez. Ennek alapja, hogy a növény virágzása és az állat megjelenése egybeesik – a fülemüle territoriális éneke például legtöbb földrajzi térben a rózsanyílás idején zajlik le, az illatos, feltűnő színű virág magához vonzza a nektárja iránt érdeklődő ízeltlábúakat. Mindez könnyen ártérteleződik vonzalommá, érzelmi kapcsolattá, szerelmi viszonyná.

A rózsza és az iránta vonzó állatok szimbólumpárosában mindkét fél esendő. Vesztes, hiszen ellentétpárjába nem képes beleolvadni, miközben teljes erejével – gyakran a megsemmisülésig – maga felé vonja. Jelölt és jelölő egységükben fölcserélhető. Egymásba csapódásuk előtt kirajzolódik, mely tulajdonság által választottjai párjuknak, miben azonosak és miben nem. A nőies tulajdonságú, helyhez kötött, romlékony, passzív, elfogadó rózsza tüskéjével ugyan védekező, a méh a fullánkjával pedig támadó, de fegyverük jellege olyan (rendszerint háttérben marad) vonást kölcsönöz számukra, mely ellentétes ugyan, de törekvéseiket mégis egységbe fogadja.

Az antropomorfizálás következtében létrejövő kapcsolatok, oly különbözően más távolságúak lévén, tömegével generálhatják a végtelenül egyszerű és kápráztatóan bonyolult, földi és égi, romlékony és esszenciális, konkrét és elvont megjelenítést. A rögzült rózsza–méh dualitás is, amelyet a rózsavirág–rózsza tüske egy élőlény belső ellentmondásának két élőlénybe való szeparálásként s a bennük létező szerepet kiegyenülésének tekintünk, a bonyolultság elmondhatóságának föltétele.

A méh

A méh és a hozzá oly hasonló rózsatövis a rózsza szimbólumkörében igen közelállók: a tövis a növény egységén belül helyezkedő, ezért belső dualitást, a méh pedig külsőt képvisel.

A méh termékenységszimbólum: a méz és a fullánk együttesének kettős fölidézését is lehetővé teszi. Az egyiptomi, a görög-római mitológia jóvoltából vagy akár a Mithrasz-kultusból gyorsan megjelenítődik, és folyamatosan benne marad az állat fölidézésének lehetősége az irodalomban is. Az anakreóni dalok közül az *Erósz a rózsaszirmon* a két nyilvánvalónak mutakozó termékenységszimbólum együttes megjelenését mutatja:

Egy méh pihent a rózsán,
s Erósz, ki meg se látta,
megszúrta ujjá csücskén.
Ez nyögdécselve nyomta,
ütötte kis kacsóját;
majd gyors iramban elszállt
bájos Küpriához.
„Elvesztem, óh anyácskám!
Jaj, meghalok!” – jajongta.
„Egy szárnyas, orv kígyócska –
így szólt paraszti nyelven:
Egy méh fullánkja szúrt meg!”
S amaz felelt: „Ha így fáj
egy méh szurása, képzeld,
hogy fájhat még azoknak,
Erósz, kiket te szúrsz meg!

(Franyó Zoltán fordítása)

A rózsza és a méh pólusos elkülönülése azonban nem mindenkor egyértelmű. Hol a virág, hol az állat kerül közel vagy azonosul a szimbólum eredetéhez közeli, mesebeli alakokkal vagy helyzettel. Iulianosznál – *A rózsza-lugasban lelt Erósz* – a nyíllal rendelkező Aphrodité-fiúgyermek szárnyal a virág környékén:

Füzért kötözve lettem
rózsák között Erószra,
s elcsípve röpke szárnyát
boroskupámba dobtam,
majd fogtam és kiittam –
s azóta jaj, a torkom
csiklandja egyre szárnya!

(Horváth István Károly fordítása)

A méh és a rózsza kapcsolata a kereszténység és az iszlám által egyként – a maguk átértelmezésével – fennmarad. Ovidius, Varro, Hyginus, Vergilius, Horatius, illetve C. S. Plinius, Columella stb. nyomán Szent Kelemen, Aranyaszájú Szent János, Szent Ambrus, Sevillai Izidor, Clairvaux-i Szent Bernát, Albertus Magnus, Dante stb. munkáiban a keresztény erények s az annak jutalmaként elérhető halhatatlanság jelképei felé gazdagodik a méh–rózsza kapcsolat, hogy a reneszánszban hozzáilleszkedjenek ismét az ókori hagyományok.

A magyar irodalomban a reneszánsz jelentéseket követő rózsza – méh értelmezések sorjáznak. Közülük csupán néhányra példa Balassi Bálint *Ad apes* (Tizenötödik), *Bécsi Zsuzsánnáról és Anna-Máriáról szerzette...* (Hatvanadik), *Balassai Bálint nevére, melyben...* versek, továbbá Csokonai Vitéz Mihály *Egy individuale datum az asszonyi állhatatosságról; A dél, A méz íze; Mint foly a sebes víz... D(ebreceeni) magyar Psyche, Bakhushoz; A méhekhez; Keserédes; A heszperi méhe története; Az igazság diadalma; Déli aggodalom; A reményhez; Főhadnagy Fazekas úrhoz; Töredékek; Berzsenyi Dániel Téli Takács Józsefhez; Fő és szív; Az én múzsám; Elégia; A víz Chloe; Kölcsey Ferenc Talányok, Vanitatum vanitas; Édeskedő; illetve Vörösmarty Mihály *A szép virág; Méh; Vágy, A túlvilági kép; Mese a rózsabimbórul; Bezerédy Flórikának; Madárhangok; Csík Ferke; A délsziget; Magyarvár; Eger; Széplak és Csongor és Tünde* című versei.*

Arany méhei és rózsái

Méh szerepel ugyan az 1847-ben írt *Murány ostromának* első szakaszában („*Rakodva, mint a méh...*”), de hozzá nem társul rózsza (a rózsza magányosan áll a harmadik szakaszban, állapotváltozás jelző növényként: „*Rózsát nyomott vérből feje homlokára*”), miként az 1848-as *Losonczy István* népies krónikájában („*Élj, mint a here méh,...*”) avagy az *Édua* 6. részében sem („... *zümmög mint méh*”).

A méh románca (eredeti címe: *A méh bosszúja* – s ez a címváltozat közelebb visz a vers jelképeinek értelmezéséhez) 1847. június 6-án jelent meg (ebben az évben május 23–24-én volt pünkösd). Ez az első Arany-vers, amelyben a rózsza s a méh összekötöten jelentkezik, s azonos jelképegyüttes részeit is alkotják. 1847. augusztus

11-én születik a *Kedves barátom...*, amelyben a méh és rózsa kettőse ismét föltűnik, ekkor „*mézteljes hetekről*” is szó esik. Később a *Daliás idők* második dolgozatában is társulni fog a méh a rózsához.

Több munkában és gyakrabban fordul elő önmagában a rózsa. Arany már egy 1840-es keltezésű versében, a *Feléd, feléd, te drága lélek* kezdetűben fölhasználja a rózsa évszakjelző szerepét: a tavasz idejének, azon belül május kerti virágpompájának s az imádott lény „rózsa-hajnalának” kifejezésére. Sajátossága a versnek, hogy mintegy motívum-átalvetésként, a szokásosan rózsához kapcsolódó tüskét a tavaszt ellenpontoszó télhez társítja („*Egy oly kietlen, bús telet / hol csak tüskét lehetne szedni*”). Ilyenfajta motívumegyüttes-bontás – amelynek eredménye a két dualitás egy-egy pólusának kicserélése – *A méh románcában* ismét tapasztalható.

1847-ben keletkezett a *Szőke Panni*, a vers, amely egy Pestre felkerült cifrázkodó lány sorsát, életvesztését mutatja be. 1848-as jelzetű *Az Alföld népéhez* (amelyben a rózsa színként jut szerephez) s *A legszebb virág*. Utóbbiban a rózsavirág a szerelem egyik fokozata – a legmagasabb szintet a „*haza szent szerelme*” képezi. 1848-ban készült a *Rákócziné* ballada is – motívumként megtalálható benne a rózsabokor, s veszélyhelyzetre utal a fullánk föltűnése. (E fullánkról ugyan nem tudni, miféle, de bármiféle értelme szerint is, csak állati jellegű lehet.) Későbbi keltezésű a *Reményem* s *A honvéd özvegye*. Az 1850-es keltezésű versekben szintén megjelenik a rózsa. A *Reményemben* a „*hol tövis közt nincs rózsa*” biztonságos helyzetét utasítja el. A másik vers rózsaszín arcú „*szép özvegyét*”, mint a virág kelyhét, szép imádók „*méhek és lepkék*” ostromolják.

További rózsamotívum-változatok találhatók a korai elbeszélő költemények között is. *Az elveszett alkotmány* (1845) 2. énekében „*hervadt rózsák fizetéses pillangói*”-ként jellemzi a hígvelejű szóhősök pártjának tagjait. A *Rózsa és Ibolya* (1847) virág-jelképei és áthallásai, a *Rózsa és Ibolya II.* („*Gyenge, mint a nyílott rózsa*”) rózsajegye ugyanúgy szerény hozamú forrás, miként a *Katalin* (1850) rózsa-locusa is. A *Katalin* költői beszély 7. fejezete – miként a *Dante* is – rózsalevelet hivatkozik:

*Arcán vonaglás a mosoly:
Egy színe-vesztett ajk-fodor,
Miként az a rózsalevél,
Mit tűz fölé repít a szél
S annak hőisége megsodor.*

A rózsaszírom – rózsalevélnék nevezve – szokásosan a vérbő, pírral jellemezhető szervek hasonlítottja. Aranyánál is a színe miatt az ajakra vonatkoztatható élőlény ugyan a rózsa, de most hiányként: a színevesztettséget mutatja be.

A *Dante* rózsalevelei is állapotot jellemeznek – a mozdulatlanok tűnő felszínen lebegő rózsalevél a mélység rengéseit épphogy közvetíti: de azt a teret is előlegezi, amelyben az „*Úr lelke*” lebeg.

Arany munkáiban – a vizsgált években – a rózsa kizárólag színt, virágnylást s az azzal analóg állapotokat és élethelyzeteket, gyakorta azok elvesztését jelzi. A sokféle lehetséges rózsatoposz többsége nem jelenik meg, ámbar Arany e költészeti időszakának legtöbb egyéb jelképe hagyományos. Nem lehet véletlen, hogy 1852-ben, a *Poétai receptében* – nyilván nemcsak másokérol, de a maga lírai költészetéről is – így vall:

*Gyöngy, harmat, liliom, szellő, sugár, villám,
Hajnal, korom, szélvész, hattyu, rózsa, hullám,
Déliab, menny, pokol... ha mind egybevészted:
Recipe – és megvan a magyar költészet.*

A *Bolond Istók* 1. énekének 47–48. szakaszai sem azt tükrözik, hogy ne tudná, milyen kiüresedettek, felszínesek, közönségesek a rózsásan megjeleníthető helyzetek.

A rózsajelentések között súlyozottan a halál, a pusztulás, az elmúlás kerül elő. Ezt a női szépség és virágzás reprezentációja sem múlja felül. A hervadás végzetszerűen mindenhol jelen van akkor is, ha csupán a kertről vagy a természetről van szó. Máshol érzékiesítettebben jelenik meg: akár akkor, amikor arról szól, miért nem ír edesebb világról, „*Miért nem a méhnek, ki a minap / Mézet szedett kertem virágiról,*” (*Kedves barátom*); akár amikor Szőke Panni romlásának okát kérdezi:

*Mi lelt téged szőke Panni?
Fiatal vagy még meghalni;
Képeden volt egypár rózsa:
Hova lett ily hamar róla?*

A *legszebb virágban* mártíromságjegy az a virág, amely a „*haza szent szerelme*” – s amelyet a rózsa felsőfokának tekinthetünk. Ekképpen halálvirág, s annak jellemzői is igaznak mutatkoznak. Rákócziné vállra boruló „*ingó-bingó rózsabokor*”-ja sem lehet más, mint kettős: a fullánkos helyzet megjelenítésére is módot

kínál, ekképpen a negatívot, a végzetes lehetőségét is megmutatja. *A honvéd özvegyében* a mártíromságot vállaló ifjú katona feleségének hűtlenségét is gyászos keretben vázolja fel, s az arcon ezért kinyíló rózsá is pusztulás-szagú.

Igaznak található e szerény elemszámú példán is Dávidházi Péter fölvetése, miszerint Arany életművét áterezi a kálvinista predestináció-tanból következő végzet-elképzelés. A rózsajelképek ismeretében is értelmeződni látszik, hogyan kap kiemelt szerepet eredendően a pusztulás, a gyász, s annak mitől válik sajátos jelkép-képzőjévé a rózsá. Másrészt az is magyarázatra lel, hogy a kortársi költőknél leginkább asszonyias lehetőséghez kötődő, szépséges rózsá mitől is férfoíz – az arányt tekintve – szokatlanul kevés alkalommal oly közel a nőkhöz, vagy a női szerep által felkínálkozó szimbólumok részeként általában miért oly kevésbé alkalmasok.

E rózsá-értelmezés nem is egyedüli az Arany-életmű darabjai között: hiszen a máshol előforduló virág-motívum gyakran hasonló szerzői véleményt mutat meg. Arany Jánost a rózsá időjelző-szerepei közül éppen a megváltozó létezésre rámutatók vonzották. Ha a rózsá szirmainak örvényébe tekint, az eleve elrendelten bekövetkező elmúlásba, a pusztulásba lát bele. Ezek a rózsák az elmúlás kertjében nevelkedtek fel, halál- vagy legalább is gyászvirágok: még ha nem is a pusztulás alanyának állítmányai, hanem az annak előtte virágzó életéé. Ez átmeneti helyzet – a végzet státusából tekinteni vissza a jelenlegi pompára –, a bekövetkezőt, a várható éppúgy előtérbe állítja, mint az éppen díszelő, pompázatos pillanatot. Maga a virág az, amely ellentmondásos jelentésével megteremti az átjárhatóságot a két pólus között, de a virág – illetve a virágtulajdonságból szeparált jegy, motívum, szereplő – az is, amely szerterontja a jelen idilljét, s rámutat a végzetszerűen bekövetkezőre.

Arany János versének dualitásairól

A versben több hagyományos dualitás és hagyományos párhuzamképzés is jelen van. Ilyen a rózsá és a méh kapcsolata. A rózsá és a szerelmes lány (a virág és a virágzás ideje) párhuzamba állítása mellett megtalálható a rózsá élet- és haláljelzése, a kivirágzás-elvirágzás (és az abból sugallt következmények) fölvillogása, az élettől való lemondás, mint áldozathozatal. Mindezen szimbólumlehetőségek hagyományosan jelen vannak mind a hazai, mind a világirodalomban – időben is visszafuttathatók az irodalom megjelenésének kezdetéig.

Arany tehát gyakori toposzokat használ föl. Mégis mitől érezhető frissnek az a rózsá-hivatkozás kör, amelyet *A méh románcában* találunk?

Ennek az oka a jelképtorlódásban rejtőzik. A korábban általában különállóan hivatkozott dualitások és párhuzamjelzések együttese mást (is) jelent, mint az a hagyományokban megszokott. Hiszen itt a rózsá nem tuskés (lévén pünkösdi), a túske szerepét átveszi a méh. Így a rózsászedő lánynak elkülöníthető viszonya lesz magával a rózsával is, és a túske szerepét föl vállaló, fullánkkal rendelkező méhhez is. Miként a rózsá belső ellentmondása, amelyet szokásosan a szépséges virág és a szár tuskéssége hordoz, szintén távolivá szélesedik. Ekképpen indokolttá válik a méh virágért vállalt, halálba zuhanó önfelszámolása is – amely azáltal következik be, hogy a lányn sebet ejt, s oka, hogy stigmatizálódott, az életváltás lehetőségét is elveszti. A rózsá különböző értelmei között meglévő lehetőségeket tágítja ki Arany, s a vers szervezésére ezeknek a feszültségét használja ki.

Kétszeresen mutatkozik meg – az előbbieket mellett – a szerelem-halál összefüggése. A méh az elvesztett rózsája utáni fájdalomában üti fullánkját a szép menyasszony szemé alá, s ezzel, érzése mélységét is mutatva, önként vállalja a pusztulást. Föláldozza magát.

A virágszedő szép lány, mivel elvette más rózsáját, bünt követett el – rózsabimbót szedett, abból akart koszorút kötni a fejére, hogy jelezze lányból asszonnyá változását, bimbóból virággá nyilását –, ezért maga is bűnhődik: valamiképpen éppen a szüzessége sérül meg azáltal, hogy a maszkulin típusú állat belé döfi fegyverét. A méhcsipés veszélyességét mutatja, hogy előtte a leány „kiáltott”, s az okozott baj nagyságára pedig az, hogy „*jajgat a sebével*”. A mérték eltúlzása az allegorikus értelmezés irányába nyitja az olvasatot: a menyasszony megbecstelenítődik, még ha egy fullánk is annak az oka. Lánysága átváltozik mássá – női okai lehetnek, ha „*holdfogyásig / Dagadt lón a tája...*” teste sértett helyének (hogy nem feltétlenül az arca – azaz mindenki által látható része – sebesül meg, arra a narrátor sokat jelentő elhallgatását sejtető három pont hívja fel figyelmünket). Nem ekkor hal el a menyasszonyság, hanem már a rózsátördelésnél – így válik értelmezhetővé, hogy az ártatlannak látszó virágszedés mégis miért oly főbenjáró bűn, hogy végül a síró szépséget „*elhagyá babája*”.

A szereplők viszonya egyszerű: a rózsá és a méh, a lány és a vőlegény kapcsolata egymással hasonlatos: szeretők ők. A szimmetrikus helyzet azzal bomlik föl, hogy a lány a maga érdekében kívánja fölhasználni a rózsát, ezzel a méhet kilátástalan helyzetbe sodorja. A méhnek nem marad más, mint a rózsá letépőjét megtámadni, s nemes bosszút állni. A lány szenvedélyes rózsászedésének következménye a fullánkkal való ledöfése, s ennek eredménye a büntetés: a vőlegény lánytól való eltávolítása.

Könnyen eldönthető, a rózsá, a rózsászedő leány és a méh Arany János által teremtett szimbólum-együttesének lehet-e a következő olvasta: az önkéntelen vétket elkövető lányt, mivel elvette a méh szerelmét, a rózsát, eléri büntetése: a méh a szőke szépséget fullánkjával megbecsteleníti, s a tisztaság elvesztését jogosan követi a lány magára maradása, vőlegényének gyors távozása.

Vajon miért éppen pünkösdi idején virágzó rózsát helyez – közvetítőként – Arany a méh és a lány közé? Mit vállal magára – s közvetíti tovább az előfeltevést a férfias méh és a kerttulajdonos lány felé – a pünkösdkor emblematikusan nyiladozó virág? Ha a pünkösdi szó szerinti értelmét nézzük, akkor a feltámadás – az átalakulás előjelzése az: valami véget ér s ebből a szükségszerű befejezésből – valami új lesz. Halál és élet egybefonódása, folytonossága? Ez nyilvánvalóan túlbonyolítás. Az azonban nem, hogy az időpontot a változás bekövetkezésének pillanataként lássuk. A rózsaszál letépetik – végső soron elpusztul. Halálában a méh is osztozik. A lánynak pedig a reményteljes várákozása hal el. Ilyenképpen a pünkösdi rózsát halálszimbólumként vizsgálhatjuk – ami éppen az időhatározás ellenében jelentkezik. A pünkösdeknek nem maradt teológiai értelme. Pünkösdi tehát leginkább a virágzás ideje – azaz akár a Paeonia, akár a Rosa faj is pompázhatna éppen. Az időpont a kiteljesedés szakaszára mutat rá, nem pedig hagyományos tartalmára.

A rózsá haláljegyként való alkalmazását Arany korai időszakának egyéb rózsá-idézései is valószínűsítik. Arany elégikus világához ez a virág illeszkedik leginkább. S mindez nem mond annak ellent, hogy *A méh románcát* – a cím műfaji megnevezés kijelölte módon – továbbra is szerelmi történetváltozatként olvassuk.

Szépsége révén nincs jelen semmi

Sziveri János lírájának természetképe

„A természetet is csupán néhány fűcsomó / képezi...” – állítja Sziveri János abban a versében, amelyben József Attilát idézve – s nem az első alkalommal – saját sorskérdéseit veszi számba. *A péterváradhi hídnál alkonyodik* című „élettanfolyamvers”-ben, az újvidéki *Dia-dalok* című kötet főpillérének szánt művében Sziveri természetélményének jellege minden (nyelvi!) módon megmutatkozik. Ez az a természetkép, amely ugyan sosem vezette el a hagyományos értelmű természetlírához, de szinkretikus módon mindenkor ott található költőnk legtöbb írásában, legyen az kisközösségi, társadalmi, művészeti/művész-tematikájú. A különböző műveltségi elemek arányosnak látszó egybeötvozését persze csupán a kortárs láthatja kiegyensúlyozottnak – hiszen ez az arány korfüggő, s a történelem kulturális és művelődési szakaszaiban tapasztalható s írható le. Hogy ki mennyire látja egymáshoz igazíthatónak – egyidejűsíthetőnek – létezése szféráit, csupán előfeltétele annak, hogy azt idővel beszéd tárgyává teszi-e. Sziveri János versei éppenséggel bizonyítékul szolgálnak arra, hogy természeti vagy természeties jellegű utalásai, példalózásai, példái (és eufemisztikus kifejezései) mögött reális, s ami még meghatározóbb: kontúros természeti kép mutatkozik meg. Ámbár abból – a lehetőségeihez mérten – nagyon kevés elem került be a versszövegeibe. Ez gyorsan lezárult pályája körülményeinek éppúgy betudható, mint annak a mentalitásának, amely a testiség/természeti lény-mivolt nem egy megnyilvánulását távol tartotta sorsától.

Az európai természetképek egyik alapkérdése, hogy mi tekintendő a természet részének, a másik pedig, hogy a teljes világon belül miféle szerep jutott/juthat a számára, s a természetről létrehozott elképzelés miként tagolódik be a világkép struktúrájába. Az elemi világ dolgai – az élettelen anyagok millió formája, az ásványközetek, az élőlények és az ember – általában még csak-csak beillenek a természetképekbe, de például a középkori organikus világképben annak részét nem képezik a bolygók és a csillagok. Máshol az vált kérdéssé, hogy az ember beilleszthető-e a természetnek nevezhető halmazba, vagy sem. Sziveri János műveltséganyagában ez a két fundamentális szempont megválaszolása nem látszik kihüvelykezni, a természetfogalmában minden fizikailag létező anyag jelen lehet: közetek és ásványok, vizek és földrajzi alakulatok, települések és telepítvények, élőlények és csillagászati, illetve meteorológiai jelenségek. Ilyenképpen bármely, az anyagi tulajdonságokra vonatkozó hivatkozása mindenkor a természetet vagy valamely részletét reprezentálja.

Az európai természetképek különbözőképpen ítélik meg, mi az, ami élőnek, illetve élettelennek tekintendő, s hogy mely sajátos jegyekkel rendelkezik az élő anyag. Az antik természetkép leginkább a mozgó, a szaporodó és az anyagcserét együttesen mutató dolgokat tekinti élőlénynek, a tudományos világképben mindezek kiegészülnek az ingerlékenység és a fejlődés-növekedés tulajdonságaival (s a holisztikus világképben majd mindezeknek megtalálják a közös alapját is!). Sziveri ebben a kérdésben is kora szülötte, iskolai tanulmányaival, családi s környezeti tapasztalataival, mintegy a földközelségével együtt. Verseiben sűrűn fordulnak elő hivatkozások az életjelenségekre, soraiban, illetve kettős képeiben a testtájak, részek, szervek, tulajdonságok, folyamatok – egészen maguktól értetődő módon és jelentéssel, egyre-másra bukkannak elő. E hivatkozások kétségtelenné teszik, hogy Sziveri természeti dolgokra vonatkozó tudása – mind az érzékszervi tapasztalatokra, mind a logikai következtetésekre alapozottak – nemcsak pontosak, de fogalmilag is rendszerezettek s hierarchizáltak.

Sziveri természetképének élőlény-elképzelésében ugyanakkor olyan egyéni jellemzők mutatkoznak, amelyek költészetének mélyrétegeihez vezethetnek. Mindenekelőtt annak a vizsgálatára szükséges, hogy mely élőlényhalmazokat tekintette megidézhetőnek, mely változataira figyelt a leginkább annak a módnak, ahogyan az élőlények az emberi kultúra körébe kerültek, s az európai történeti természetképek sajátosságai miképpen elegendenek munkásságában, mi az, ami benne – Sziveri Jánosban – szinkronikussá vált?

S nem hanyagolható el az sem, hogy az egyre-másra előkerülő élőlény vagy élőlényjellemző-hivatkozásai alapján miféle környezeti meghatározottságra, milyen élőlényközösség-tapasztalatra engedik az olvasót következtetni. Mely természeti környezet az, amelynek köszönhetően kialakult benne az az általában rideg, legtöbbször személytelen, ugyanakkor, ha saját magáról (testéről, lelkéről, vagy az azzal párhuzamba állítható társadalmi, közösségi, művészeti folyamatokról, eseményekről) szól, leginkább elemi életfolyamatokra koncentrálnak természetkép? Mely természeti közegből származtatja leginkább kiszolgáltatottságának és riadtságának, vak elszántságának és remény nélküli számkivettségének természeti hivatkozásait?

„gyűrű tengernyi fű között”

Sziveri költészetébe az élővilág „fájá”-nak valamennyi gallya behajol: hivatkoztak, még ha elenyésző esetben is (a mikroszkópos méretek miatt?), és fel-felbukkannak a sejtmag nélküli és a sejtmagvas egyszéjtűek. Ezekre a köznapi tapasztalatok-utalások – járvány, betegség – teremtik meg az alkalmakat. Az „alga”, a „moszat”, a virális „himlő” és a bacillus „pestis”, amelyek valamiféle fontosnak talált utalással szerepet vállalnak egyes soraiban. Mellettük ugyanilyen elhanyagolhatónak tűnő, néhány elemből összeálló csoportot képeznek a gombák. Igaz, a gomba közneve is feltűnik már, de finomabb jelentésével ott található a „tapló”, a „peronoszpóra” és a „penész”. Mindegyik gomba látható szabad szemmel, s mindegyik szerephez is juthat az ember környezetében. Legnagyobb arányban – amelyre durva magyarázatként szolgálhat a makroszkopikus méret s a mindennapiság – természetesen a növények és az állatok jelennek meg az életmű korpuszában. Növényekre vagy növényre jellemző, növényhez kötődő tulajdonsággal közel hetven alkalommal,¹ egy-egy állatra mutató, állatra hivatkozó jelleggel mintegy kilencven esetben² találkozhatunk. Növénynek tekintettük a moszatot, de ha az algát is csupán annak állítjuk (hiszen mindkét fajegyüttes kolóniákban, telepekben élhet, de az alga állati elemeket is tartalmazhat), akkor eggyel bővül a számuk.

Munkánk során elvi problémát jelent az élettudományok nevezéktanának a használata. Tudományos értelemben Sziveri ritkán használhatja a szakkifejezéseket (utolsó, a betegséggel való reménytelen viaskodás korszakának kivételével). Megegyezik, hogy a csalánt kissé körülményeskedve ugyan – s éppen ezért groteszk precizitással –, de latin fajnevével is megemlíti (*Idill-dal, férfihangra: „mennyei kóró és tövis / urtica dioica vagyis csalán”*), továbbá néhány esetben, amikor a tudományos némenklatúrának megfelel a köznyelvi kifejezés is, amilyen például a balkáni gerle vagy a szagos müge esetében. (*Szűnyog és üvegszem: „zihálok mint tépett szomorú / balkáni gerle”*).³ A köznapi beszéd, az irodalmi nyelv nehezen fogadja magába az egzaktásra törekvő, kissé körülményes tudományos nyelv kifejezéseit, szóösszetételeit.⁴ Egy-egy élőlény megnevezésére elégségesnek találja a körülíró rámutatósdít, amikor a típusjel – s így éppen a típusban rejlő általánosítás – kimondása, az arra való rámutatás a fontos. Ámbár, mintha az ily módon megjelenő fogalmi pontatlanságot a más leírásaiban, különösen utolsó három kötetében, maga aggályosan nem tűrné.

A szövegelemzésbe azonban mégis bevontam minden olyan kifejezést, amely által valamely élőlény-csoportra hivatkozik – s ezzel a köznyelvi lehetőségek száma is megnőtt –, egészen az élőlényország, a törzs, az osztály, a család, a rend nevéig s természetesen magáig a fajnévig.

Az élettudományok alapvető kifejezései – legalábbis ami a rendszertant, élettant és a morfológiát illeti – eredetüket nézve a mindenkori számára elérhető tapasztalatokból származtatottak. Ekképpen a köznapi és a tudományos jelentésük, különösen a mindennapi praxis aspektusából tekintve közel azonos tartalmúak. A köznyelvi és a tudományos kifejezések érthető módon leginkább az emberi medicinában esnek egybe – ahonnan Sziveri idővel, foszlékony biológikumára koncentrálna, igen sok kifejezést vesz át. Esszénk tárgyának meghatározásakor mégis kétségtelenül nagy engedményeket tettünk a költészetnek: ami ott a fű, az a botanikában az a sokféle lágyszárú, amely többnyire egyszikű növény, a puszták tömeges lakója, ha nem éppen valamelyik fás élőlényközösség aljnövényzete. Botanikailag – fűünk esetében például – nem lehetséges a fajmeghatározás, de az ökológiai behatárolásra igenis nyílik alkalom: a fű az élőlények egyik közösségének típusos megjelenéseként látható. A fű leginkább lexikai értelemben jelenik meg, mint alacsony termetű, lágyszárú, keskeny levelű, egyszikű növények csoportneve, s e mibenléténél fontosabbnak találtuk mindenkor azt, hogy Sziveri költészetében: a tömegalkotó, háttért adó fű van jelen. A „fűség” közeg lesz és állapotjelző, hivatkozás – magára a teljes (növényi) természetre.

Az erdőnek is juthatna ilyen szerep,⁵ Sziveri cserjével, bokorral, ággal, egy-egy fával jelzi, s még gyakrabban az általánosabb tulajdonságú, mindent beborító-ellepő növényzettel, esetleg a levéllel. A felvilágosodás után az erdő a rejtőzködés és a belső szabadság terepe, s nagy elszántságra – és síkföld-szeretetre – van szüksége annak, aki képes megnevezetlen élőlényegyedek közé vegyíteni saját sorsát.

A kert jelentése Sziverinél az európai reneszánsz óta hagyományosnak tekinthető „megszelídített – magántulajdonú – természet” tartalmával esik egybe. Sziveri kertjei – a másokéi. S inkább haszonkertek, a maguk gyümölcsével, zöltségével. A díszkertek csak elemeiben léteznek: a halálnövény-tujában, az ógörögösen suttozó platánban vagy azokban az egzótákban, amelyek bekerültek a népi-paraszti életbe. De sem az erdőben, sem a humántulajdonságokat magukra öltő kertekben nem látja meg a költő a leheveredésre, merengésre vagy szerelmi viadalra alkalmas gyepet.

„Pneuma-pont”-nak állítja a fűbe vegyült gyűrűt Sziveri (*„Amikor végre minden: egyetlen hármasugrás”*) – a fű a tömeg, amellyel azonosulni is lehet, de amelyből ugyanúgy ki is lehet tűnni, el lehet válni. Ez a fű szikrázni is képes – mielőtt még meglengtetné pengéjét az alkonyat – (*Egyszerű ballada a szervezetről*), lelkesedően hevülni (00 – *), elszállni a boldogságtól (*Idill-dal, férfihangra*) e természet lágy ölén: (miként az állat) fetrengeni is lehet. Költőnk boldogságával és harmóniájával korán, pályája kezdetekor társult a fű-teremtés, s a paradicsomi, magafeledt örömhöz érhetően illeszkedni látszik (idővel) a szerelmi és a szexuális öröm is (*Idill-dal, férfihangra*). De negatív tartalmú is lehet, ha például az undort fejezi ki (*„nyálkás füst száll vagy nyálkásodunk / mint*

fűben a csiga ha háza széttörik” – *Bábjáték*), vagy a veszélyt, a gazdátlanságot („*a kertben gazdátlan fűnyírógép legel*” – *Hazatér és idő*), a kietlenséget („*A fűben szuvas rókaosztok / csupasz bokák tornyosulnak*” – *Irtás*), ha a fű utáni tarlóról, esetleg parlagról esik szó.

A taxoni értékű kifejezésekből, ha elrendezzük azokat, azt látjuk, hogy Sziveri fajokat – egy-két esettől eltekintve – nem szívesen nevez meg, leginkább a család szintbe tartozóakra hivatkozik, hiszen azok vannak többnyire jelen a köznyelvben – a fajok megnevezése biológusi, nem pedig közemberi szükséglet. Faj alatti rokonsági fokokra csupán akkor mutat rá, ha azok szintén benne találhatóak a köznapi – a paraszti – szókincsben, például a házi sertés, a juh, a házi tyúk, a ló, a lúd, a szarvasmarha és a házi kutya esetében. Máshol a köznapi nyelvben – annak is az irodalmiasabb ágában – szinonimaként használható kifejezéseket is használ (lepke, pillé, pillangó), ezeknek az értelme azonban a zoológiával nem feltétlenül esik egybe.

Ezt így jónak is találhatjuk: elvégre például a Kárpát-medencében honos béka len, a francia len, a pilisi len, a sárga len, a házi len, a borzas len, az árlevelű len, a hegyi len és az évelő len között a botanikusok kivételével alig van valaki, aki a (házi) lenen kívül a többire is rámutatna. Sziveri költői „működése” pedig a lent csupán egyszer, véletlenszerűen egy szó („*tökéletlen*”) szétdarabolásával nyeri – a len ekképp az ő költészetében egy nyelvi lelemény következménye lett.

Más esetben az élőlények kultúrába kerülésének okaira is rámutat – bizonyosan spontán vagy kizárólag a vers jelentése által szükségesnek talált módokon. A nemes almát (*Malus domestica*) egyébként alfajai, változatai, kertészeti klónjai szerint szokás nevezni – eleveérő, telelő, apró piros, muskotály, igenédes, mohos, borízú stb. –, s akkor is egy-egy tulajdonságát kiemelve; Sziverinél úgy mint gyümölcs (alma – természetesen a lehetséges konnotációval együtt), illetve mint (habituálisan meghatározott és/vagy kertben álló és/vagy ipari alapanyagot biztosító) élőlény (almafa). Hasonló többes hasznát tapasztalunk a *Juglans regia* (dió és diófa) és a juh (birka) esetében is.

A kettős és többes használatbavétel, illetve haszn megjelenítésére számos egyéb lehetőség is kívánczik – de Sziveri soknak következetesen nem tesz meg.

Ennek a szemléletnek a megnyilvánulása lehet némelykor az, hogy Sziveri tömegével megelégszik az általánosító kifejezéssel, s egy-egy faj osztály- vagy törzstulajdonsággal jelenít meg, hiszen bizonyosan fókuszálódik így is a számára fontos tulajdonság: ilyen például a növényzet, a gerinces, a madár, a fereg, a bogár, a hal, a fa. Azaz a növény az, ami zöld, fereg az, ami kártékony, s madár minden, ami képes szárnyalni a levegőben. S mindez, mintegy öv, körbepántolja – egybetartja és elhatárolja – azt az emberi személyt, aki saját magát a környezete élőlényeivel jóval pontosabban, nagyobb igénnyel képes elnevezni.

„a természetet ... néhány fücsomó / képezi”

Arisztotelész, akit a zoológia atyjának tekintünk, mintegy ötszáz állatfajt említ munkáiban. Ez a szám bizonyosan nagyobb lenne, ha fennmaradt volna valamennyi élettudománnyal foglalkozó műve. Az ókori orvostudomány alig ismert, de bizvást legnagyobb alakja, Dioszkoridész közel hétszáz növényt sorol fel, s mindezeket a gyógyításban használtaknak mondja. Miként Dioszkoridész, Caius Plinius Secundus, az időszámítás utáni első évszázad római polihisztorja is Theophrasztosz hagyományaira hivatkozik – s a maga *Naturalis historiájában* mintegy ezer növényt ismert.

Melius Juhász Péter, az 1578-ban Kolozsvárott megjelentetett *Herbárium* pap-szerzője, befejezetlen művében 627 növényt – s növénynévre következtetni engedő anyagot – ismert. Ez az első magyar természettudományi kézikönyv, fajismerete a kortárs európai viszonyokat is hűen tükrözi. A növényismeret szédületesen fejlődik: 1731-ben Tabernemontanus fűvészkönyve már 6000 növénynevet tartalmaz. 1758-ban kb. 4000 állatfajt ismernek Európában.

A köznapi fajismeretet alapvetően az ember élettere, érzékelésének mérettartománya és mélysége határozza meg. Ezt leginkább a nagyobb testű – és szükségképpen alacsonyabb fajszerű – élőlények alkotják: a rendkívüli fajszerűt elérő (az állatok 85 százalékát kitevő), de általában kicsiny méretű ízeltlábúak kevésbé tartoznak abba. Százezerre tehető azon fajoknak a száma, amelyekre – méretük miatt – az emberiség naponta fölfigyelhet(ne). A madarak fajszerűje a Földön 8600, ebből 430 faj egyedei költenek Európában, mindennapi tapasztalattal ennyiről rendelkezhetne egy európai. A 6000 emlős közül azonban csupán 80 faj él a mi kontinensünkön. Nem látszik túlzásnak azt állítani, hogy korunkban a makroszkopikusan megtapasztalható, európai fajok száma – zuzmóktól, moháktól a fákig és füvekig, édesvízi szivacstól, a tejfehér planáriától a szúnyogokon, cserebogarakon át a barna medvéig terjedően – tíz-húszezer lehet.

Sziveri János alig kétszáz élőlényt nevez meg, s azok többségét is csupán utalásos, kiválasztott jelentésre koncentráló módon. A növények közül a mohák egyszer, a kétszikűek mintegy ötvenszer, az egyszikűek tizenöt alkalommal képviseltetik magukat. Fenyőket nem említ. Az állatok között nyilvánvaló a gerincesek túlsúlya, s ezek mindegyike az ember számára kiemelten értékesnek bizonyul. Az ízeltlábúak mintegy húsz alkalommal, a madarak huszonnégy alkalommal, a emlősök huszonnégy esetben neveződnek meg. Általános tendenciát mutat

nála is a gerinctelenek között az ízeltlábúak, ezen belül is a rovarok (köztük pedig a hártványasszárnyúak, az egyenesszárnyúak, a lepkék és a bogarak) különösen nagy száma, s a gerincesek között a madarak és az emlősök jelenléte. Ámbár a halak-kételtűek-hüllők és a madarak közötti arány a madarak Sziveri számára kiemelt fontosságát jelzi, mindennek magyarázata lehet költőnk életkörnyezete is.

Kétszer képzelt lényre hivatkozik – a griffre és az unikornisra.

A magyar írók közül ezzel az élőlény-hivatkozási számmal és aránnyal ugyan mennyire válik ki Sziveri? Ámbár ilyen irodalmi közleményekről nincs tudomásunk, Szabó Lőrinc, Jékely Zoltán, Áprily Lajos életműve bizonyosan kivétel – amint nagyfokú természettudományi műveltsége miatt kivételesnek számít az élők közül Faludy György, Tolnai Ottó és Szepesi Attila.

Halála előtt néhány hónappal Csontos Sándor Sarkadi Imre valamennyi művét áttekintette,⁶ s rendkívül alacsony élőlény-hivatkozásra hívta fel a figyelmet. Weöres Sándor életművét művészeti képzésben részt vevő hallgatókkal elemeztük,⁷ s kitűnt, hogy Weöres – akit pedig természetre fogékonyak ismerünk – ilyen irányú ismerete szegényes, s tudása leginkább a vízpartok – és erősen redukálódott formában – a lombdők életközösségéhez kapcsolható. A vízpartok környékén élő élőlények ismerete pedig javarészt a nyaralás-pihenés alkalmából adódik. Vörösmarty Mihály természetképének áttekintő vizsgálata kínáló, ígéretes lehetőség.

Sziveri effajta műveltsége – e két vizsgálathoz mérve – magas. Mivel azonban csak szórványvizsgálatokról lehetett szó, kizárólag viszonyításra kínákozott lehetőségünk.

A fajok közötti arányok azonban határozottabb következtetésre is módot adnak. Sziveri a gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális ismereteit – mindegyik közegéhez képes volt élőlény-tulajdonságokat, illetve élőlényeket illeszteni – az élővilágból elsősorban állati jegyekkel társította. Az élőlény-hivatkozás szerkezete pedig az élőlények használatba vételének módjaival s azon belül is a táplálkozási kérdésekkel függ össze.

Az is látható, hogy a táplálkozásban felhasznált növények és állatok közül a növények kínálnak bővebb kört.⁸ Ez az ellentmondás a földművelő, illetve falusi eredettel, a mezőgazdasági kultúra által meghatározott társadalmi-családi hagyományokkal, illetve környezettel magyarázható. A javarészt gabonanövényekre, zöldségekre s gyümölcsökre – azaz növényi alapanyagokra – épült élelmezés archaikusabb formájával. A preindusztriális forma számos szállal kötődik az európai táplálkozás kezdeti, mediterránnak nevezett változatához. Ebben természetesen az állati fehérje felhasználására is alkalom nyílik – de mert annak előállításához nagymértékű emberi munka szükséges, nem is szólva az állati tápláléknövények nevelésére fordított energiáról, a paraszti gazdálkodásban ez magasabb civilizációs értéknek tekinthető. A paraszti táplálkozás élelem-élőlényei tükrözik a földművelés és a kertgazdálkodás, valamint az állattenyésztés közös szerepét – de amíg az egyik, amely a kenyeret, a kásákat, a zöldségeket és a bort adja (s amelyek szentesítését a keresztény vallás is vállalja), magát a civilizációt mutatja, a másik, amely öntörvényűbb-szilajabb életformát kíván s agresszívebb munkafolyamatokat, továbbá a növénytermesztés függéseitől való megszabadulást és nagyobb hasznot is ígér, hagyományosan valamiféle könnyörtelen szívósságot, öntörvényű barbárságot eredményez. A táplálkozási alapanyagokban megmutatkozó „mediterrán”, illetve „barbár” kettősség – e táplálékanyagokra való hivatkozásokon kívül máshol talán erőteljesebben is bizonyíthatóan – Sziveri meghatározó tulajdonságainak egyike lesz.

Az élőlények civilizációba kerülésének útja nem kizárólag a táplálékkal lehetséges. A medicinális-higiéniai és a vallási-kultikus okok úgyszintén magyarázzák a használatbavételüket. Sziveri a csalánt, a szagosmüegét hasznos gyógyszerként tudja, de a növényei között számos másikat is gyógyászati alapanyagként használnak.⁹ A lista – az antik orvosbotanika óta – tartalmazhatja a tápanyagforrásul szolgáló növényeket, hiszen a kereszténység is átveszi s a paraszti táplálkozás mai napig fenntartja ama elvet, hogy mindaz gyógyszer, ami táplálékként elfogyasztható.

Eredetileg kultikus-vallási okokkal magyarázható az a hagyomány is, amelynek eredményeként a griff, ez a hosszú életű, tekintélyes, uralkodó hajlamú madár, illetve az unikornis, amely sajátos tisztaságzimbórium, feltűnik Sziverinél. De szakrális jelenléte kétségtelen – s a keresztény értelmezéssel indokolható is – a kenyéradó búzának, az édeni tulajdonságú almának, sőt ilyennek mutatja magát az emlősállatok közé tartozó cetnek is. Mítoszok világa felé tágul a vers számos egyéb élőlény által is, s köztük ott találjuk a disznót, a bürköt, a citromot, a datolyát, a farkast, a galambot, a bárányt, a kígyót, a kócsagot, a kuvikot, a tevét, a tuját, a tücsköt.

Sziverinél a természet reprezentálására tehát alig kétszáz élőlény szolgál, s ezek jelentős része az élőlények emberi kultúrába kerülésének három oka közül társul valamelyikkel. Nem képviselteti magát az élőlényekben megmutatkozó esztétikai lehetőség, az olyan hagyományosan szépnek tudott paraszt- és polgárkertű növények által sem, mint a tulipán, rózsa, gránátalma. Költőnk élőlények vagy élőlény-tulajdonságok által nem szívesen látta kellemes, harmonikus, pozitív tartalmakat. Szépsége révén nincs jelen semmi, a kócsagfiókák – ezek a hagyományaink szerint többszörösen is kedvesnek tudott állatok: elvégre kecses madarak, fehérek, s ráadásul fiókák! – is csupán a latyakosban motyognak, a galambok tikkadtan lihegnek, a karvaly lerobbant, a sirálysárnyak csapdosnak. Jobb esetben hozzáfűzött tartalmak nélkül, árnyalás híján jelennek meg ezen lények – felsorolás tagjaként, tömegesen, szenttelenül. Vélhetőleg mindezekkel ugyanaz az életérzés kerül kapcsolatba, amelyet a kertekre – mint harmonikus tartalmakra – hivatkozó passzusok alacsony számánál is megfigyelhetünk:

Sziveri kert-fogalmában az elkerítettség, az őrzöttség, a tulajdonlottság (és a féltett, a megtapasztalhatatlan más-ság) az erőteljes vonás.

Redukáltak tekinthető-e mégis ez a természeti világ, amely kopár, lepusztult, barbár? Ez, amelyet leginkább egy szűkre szabott, szétromlott szegényparaszti fajismeretből lehet származtatni? A természetet valóban csupán néhány fücsomó képezi Sziverinél, mintegy relikviaként, vagy ezekben a silány, poros, unalmas csomókban ott található, ha rejtetten is, a természetről szóló egyéb – netán ami számunkra valóban fontos: világképi – ismeret?

„Ez kő, ez fű, ez hinta”

Sziverinek az állatokhoz-növényekhez képest kevesebb alkalma volt találkozni a gombákkal. Az az élőlényközösség, amelyben Sziveri nevelkedik, amelyben a természetkép kialakulásához fontos első, gyermeki benyomásokat szerzi, nem lehet erdei. Márpedig a Kárpát-medence közösségein belül nagy faj- és egyedszámmal csak az erdőkben képviseltetik magukat gombák – füves pusztai vidékeken, mezőgazdasági művelés alá került területeken alig, s ha igen, akkor is kisebb intenzitással.

A mérsékelt éghajlat vegetációövei közül a füves puszták és a lombhullató erdők növényfajai, extrazonális társulásai közül az édesvízi élővilág, illetve a mezőgazdasági kultúrák tagjai szerepelnek Sziverinél. A fenyőerdő övezetére egyetlen alkalommal, egyetlen karakteres faj, az áfonya utal. A mérsékelt övi puszták és az azok helyén kialakult mezőgazdasági területek tömegfajai, a területet szétszabdoló folyócskák és állóvizek növényövei, a galériaerdők, továbbá a tölgyligeterdők és a tölgyverdők élőlényei említődnek, éppen azok, amelyek a mi körülményeink között 300–600 méter magasságban, viszonylag csapadékhiányos területen, száraz közegben s közepes vagy annál rosszabb minőségű talajon élnek. Az élőlények azonosak azokkal, amelyek a Bánátban is tenyésznek.

A füves társulást képviselő fajok a következők: árvalányhaj, balkáni gerle, bögyöly, cserebogár, csiga, darázs, egér, fecske, fű, fűrj, galamb, gomba, gyík, kígyó, légy, len, pillangó, méh, muhar, nyúl, ölyv, őz, pipacs, pók, sáska, szeder, tücsök, ürge, varjú, veréb. A füves társulások, a gabonatermesztésre és az állattartásra használt területekből degradálódott közösségek, a másodlagosan kialakult (gyomos) társulásra jellemző fajok az acat, a csalán.

A mérsékelt övi fás társulások közül a tölgyesek és némileg a felsőbb tengerszinti magasságban előforduló elegyes-bükkösök élőlényei reprezentáltak. Itt vagy leginkább itt él a borostyán, bükk, bürök, cinke, csalán, cserebogár, csiga, csóka, denevér, egér, gomba, holló, fakopács, farkas, görény, kankalin, karvaly, kuvik, légy, pillangó, medveszövő, moha, őz, pók, rigó, róka, szagos müge, szarvas, szű, taplós, tölgy, vadkan, varangy, vércse.

Fás társulás alkotói az akác, az ecetfa, az eperfa, a gesztenye, a platán és a törökmogyoró. Egyik sem Kárpát-medencei faj, az Alföld jellegadó fájaként ismert akác észak-amerikai származék, az ecetfa, a gesztenye, a platán balkáni, illetve dél-európai, az eperfa pedig ázsiai. Egyvalami azonban közös bennük: az alföldi mezőgazdaság föllendítésére, a sivár körülmények között tengődők munkájának megteremtésére, a termőképtelen vidék betelepítésére szolgált valamennyi. Ezért, hogy általában sorfák, kertek, elhagyott emberi lakhelyek növényei ezek, s ezért, hogy változataik a falusi főterek, piacok és egyéb közösségi helyek, utcák, ligetek díznövényei.

Az eperfa a selyemhernyó-tenyésztés révén került a hazai sík területekre. Ott, ahol már semmilyen mezőgazdasági tevékenységre nem volt mód, vagy nem voltak oly tehetősek az emberek, hogy máshoz fogjanak, az eperfákat a hernyó tápláléknövényeként kezdték ültetni. Ilyenformán az eper az akáchoz hasonlóan inkább a szegényparasztság számára munkát adó fa, s vele szemben a nagygazdaibb, polgáriasabb díszítést szolgálta a csokrétafának is nevezett – egyébként a Kárpát-medencébe Clusius által hozott – vadgesztenye. Ez a platánnal együtt, mivel nagy a térigénye, a közösségi terek, temetők árnyadója. A platánt azonban – mind a kelet-mediterránból, mind az Észak-Amerikából származó fajtát, illetve a keverékfajtát – ártérfásításra is alkalmasnak találták, miként az édesvízi társulások puhafait is.

Díszítő élőlény, miként a temetőkerti, örökzöld díszcserje, a tuja is.

Az édesvízi-vízparti társulások tagjaiként tartjuk számon a fajkolóniát alkotó algát. Ennek a közösségnek a jellemzője a hal, a béka, a bürök, a csiga, a gyékény, a hatyú, a kagyló, a kócsag, a moha, a moszat, a nád, a nyárfá, a sás s némelyik sikló, sirály, szúnyog. Itt él továbbá a víz színén lebegő hínárnövény, a sulyom, több rákfaj, de a vadlúd és a vízcicsirke is.

Sziveri két, típusosan sós vizű társulás-tagot említ, a medúzát és a polipot. Megemlíti továbbá néhány egzotikus élőlényt, vagy azért, mert táplálékforrás, vagy mert egy-egy tulajdonsága miatt beépült a közép-európai tudásba. Ezek az ananász, a banán, a majom, a pávián, a mirha, a narancs, a citrom, a pomagránát és a zerge.

Amint az várható volt, az élőlénytársulások fajai közül, annak ellenére, hogy azok növényi zonáción alapulnak, az állatok a hangsúlyosabbak, nagyobb számmal s többször fordulnak elő – ugyanez igaz az ezekhez

az állatokhoz illeszkedő életjelenségekre, szervekre, tulajdonságokra. Sziveri a madárfajok között a vizek-vízpartok világát inkább kedveli, s az erdei fajok száma alacsony. Kevés élőlényt említ, amelyik ne volna közönségesen ismert egy közösségi kultúra részeként. Még a ritkábban előforduló sulyom, szagos müge vagy a bürök is széles körben ismert.

A Sziveri János verseiben jelen levő élőlényeknek nem a fajjellemzői a fontosak: ha bemutatottak lesznek egyáltalán, akkor is egy-egy bonyolult vonatkoztatási háló bogai lehetnek. Az élőlények általános tulajdonságaik révén jelentkeznek, miként a csomós ebír, a fakó muhar, a puha rozsnok és a francia réti perje, amikor gyepép-tápanyaggá, aljnövényzetté, látvánnyá tömörödnek. A tyúknál fontosabbá válik a baromfi, a nyúlnál az apróvad, a szarvasnál a nagyvad: sem az idill, sem a hajszoltság nem engedi meg a szemlélődést vagy a rá- és fölismerést eredményező megfigyelést. Miként az erdőben rohanó sem képes megmondani, miféle fajú, tulajdonságú fák között hajszolják, úgy Sziveri sem képes a természetben a hagyományos természetlira kívánta elmerülésre. Számára a természet egyszerű tárgy, ritkán vált ki szelíd és harmonikus érzéseket, amikor pedig a maga romló biológikumával szembeül, már elveszti az iránta való érdeklődését, s metafizikai szintre lendül át: Istent keres magának, emberi ésszel megérthetőt. Képei között leginkább toposz jellegűek a természeti képei. Ez a konzervativitás miféle anyaghoz kötődést, miféle uniót, miféle biztonságot nyújthatott neki?

A kontinentális éghajlat lehetséges növényközösségei közül a kopárabb, szegényebb s csupán az ember számára érdekes haszonban megjeleníthető tűnik fel a reá telepedő élőlénymintázattal, amely a füves puszta és erdős-ligeterdős tölgyes élőlényeiből, illetve annak degradált formáiból, továbbá egy extrazonálisnak látszó, szegényes vízparti társulattól áll össze. Ennél az egyszerű növényi komplexumnál azonban erőteljesebben megrajzolt annak az állatvilága – mintha az autotrófok kizárólag az elengedhetetlenül szükséges nyersanyagot, részletezésre érdektelen közeget kínálnák az aktív életmódú állatok számára, merthogy nem fontos az egyedi létük, igaz, e közönyös följajánkozásukban ugyanolyan kiszolgáltatottan, nyersanyagként, közömbösen viseltetnek velük az állatok, mint eme állatokkal a versek beszélője. Mindez annak a élethelyzetnek a leképeződése, amelyben Sziveri János minduntalan találhatta magát.

Így aztán többféle, rendkívül gazdag értelmezési lehetőség tárul fel akkor, amikor utolsó verseinek legszebbikében, a *Delphoi felé* címűben a maga puritánná visszametszett, egyenes kijelentései egyikével, fájóan azt jövendölte: „*legfőbb művemet fű alá viszem*”.

JEGYZETEK

Sziveri János élőlény-hivatkozásainak vizsgálatához az Utasi Erzsébet által gondozott, Kortárs Kiadó által megjelentetett gyűjtemény szolgál alapul. Minden bizonnyal számos más adat is bekerülhetett volna alkotónk munkásságának feldolgozásába, egyelőre csupán hipotézis az, hogy a poétai anyag intenzívebben mutatja fel a választott világgépi elemet. Későbbi vizsgálattal összevethető, hogy az élőlényekre rámutatások száma, jellege, csoportképződése ugyan milyen eredettel és okokkal magyarázhatóan alakul a szerző képzőművészeti tárgyú írásaiban, vagy például a – szórványosan megmaradt – képzőművészeti munkáiban.

- 1 acat, áfonya, akác, alga*, alma = almafa, ananász, árvalányhaj, bab, banán, borostyán, bukszus, búza, bükk, bürök, citrom, csalán, datolya, dinnye, dió = diófa, ébenfa, ecetfa, eperfa, fokhagyma, fű, gesztenye, gyékény, hagyma, kankalin, kapor, káposzta, karalábé, kaktusz, kel, kender, krumpli, kukorica, len, lencse, lóhere, mák, meggy, moha, moszat*, muhar, nád, napraforgó, narancs, nyárfa, orgona, pipacs, platán, ringló, rizs, rózsza, sárgarépa, sás, sulyom, szagosmüge, szeder, szőlő, torma, tök, tölgy =makk, törökmogyoró, tuja, tulipán, zab, zeller
- 2 aranyhal = hal, balkáni gerle, béka, bogár, bolha, bögöly, cet, cinke, cserebogár, csiga, csóka, csótány, darázs, denevér, disznó = sertés = ártány = emse, egér, elefánt, ember, emlős, fakopács, farkas, fecske, féreg, fűrj, galamb, gerinces, görény, griff*, gyík, hal, hattyú, holló, juh =birka = bárány = kos = ürü, kacsza, kagyló, kakas = kokas = tyúk, karvaly, kígyó, kobra, kócsag, kutya = eb = véreb = puli = tacsó, kecske, kuvik, légy, lepke = pillangó = pille, ló = csikó = paripa = kanca, lúd = liba, macska, madár, majom = maki = pávián, maki, medúza, medveszövő, méh, nyúl, ölyv, őz, patkány, páva, pávián = majom, penészbogár, pók, rigó, róka, sas, sáska, selyemhernyó, sikló, sirály, szamár, szarvas, szarvasmarha = marha = bika = borjú = ökör = tehén, szű, szúnyog, tetű, teve, tücsök, tyúk = kakas = kokas = csirke, unicornis*, ürge, üvegrák, vadkan, vadlúd, varangy, varjú, vércse, veréb, vízicsirke, zerge
- 3 továbbá: bárányhimlő, (almafa) medveszövő lepke, pomagránát, szomorúfűz, törökmogyoró, vízicsirke
- 4 Azonban a Sziveri János által annyira kedvelt Szócs Géza költészete kitűnő ellenpélda!
- 5 A kortárs költészetben Baka István költészetében az erdő az ilyen 'természet'-jelző centrum.
- 6 Csontos Sándor tanulmánya – amely a *Visszhang* című lap számára készült – nem jelent meg. Az eredeti kézirat a veszprémi levéltárba került.
- 7 Egy művészeti társaság a hazai művészeti felsőoktatás hallgatói számára szervezett Esztergomban egy kéthetes tábort, amelyben húsz-huszonkét egyetemistával együtt fellistáztuk és elemeztük a mester 1996-ig megjelent teljes munkásságát.
- 8 Növényi élelemforrások: áfonya, alma = almafa, ananász, bab, banán, búza, citrom, csalán, datolya, dinnye, dió, fokhagyma, gomba, hagyma, kapor, káposzta, karalábé, kel, krumpli, kukorica, lencse, mák, meggy, napraforgó, narancs, ringló, rizs, sárgarépa, sulyom, szeder, szőlő, torma, tök, törökmogyoró, zab, zeller; az állatok közül pedig a disznó, fűrj, galamb, hal, juh, kacsza, tyúk, lúd, nyúl, őz, szarvas, szarvasmarha, tyúk, esetleg a vadkan és a vadlúd.
- 9 áfonya, akác, bab, bürök, citrom, dinnye, dió, eperfa, fokhagyma, gesztenye, hagyma, kankalin, kapor, káposzta, karalábé, kel, kender, krumpli, kukorica, len, lencse, mák, meggy, napraforgó, narancs, nyárfa, pipacs, ringló, rizs, rózsza, sárgarépa, szeder, torma, tök, zeller

SZÓSZEDET

- acat** (*Memóriajáték J. A.-val*: ecet és acat)
- áfonya** (*Sajtóvadászat*: Az áfonyától-e, / kézfegyvere aszott.)
- akác** (*Homokábrák*: Sovány akácág magasodik)
- alga** (*Vágóhid utca*: Rovarok, növények ... algák bár lehetnének.)
- állat** (*Reményselejte*k: bennem szürke kis állat motoszkál.)
- alma, almafa** (*A várakozás kezdete*: Itt-ott kitapintunk a légből / mint a túlduzzadó alma,; *Megfeszített küzdelem*: Az almafát ellepték a medveszövők.; *Áin és Kábel*: kukacok az almát; *A holnap hősei*: szétlottyadnak mint a rohadt alma)
- ananász** (*A limesek felé*: Ananászt, / datolyát nem eszünk...)
- aranyhal, hal** (*Idill-dal, férőhangra*: ringanak mint az aranyhalacska duzzadó bársony / hasikói)
- ártány** = disznó (*Bábjáték*: nyögve viháncol az ólban az ártány)
- árvalányhaj** (*Spiritusz*: Száraz árvalányhaját lenget / úgy a kései fuvalat)
- bab** (*A Couleur-lokálban*: fádom az élem rakott / babot; *Civitas dei*: nem babra megy a játék de vére; *Drill*: Káposzta, kel, és bab. S krumplit – / jókora adagban – igényelhetünk-e?)
- balkáni gerle** (*Szúnyog és üvegszem*: zihálok mint tépett szomorú / balkáni gerle)
- banán** (*Opus dei*: Harapjuk ujjad, e sorvadtt banánt)
- bárány** = juh, birka, kos (*Idill-dal, férőhangra*: az égen / szelid bárányhimlők legelésznek...; *A limesek felé*: ...mint tűző napon a birkák –; *Agnus dei, Halak kora*: Meztelenre vetkőzöm, akár a bárány / ha fűben legel)
- bárányhimlő** (*Idill-dal, férőhangra*: az égen / szelid bárányhimlők legelésznek...; *Rimlátomás*: s mint a faltörő kosok, *Törpeoratórium*: fölfalja félénk bárány a farkast)
- béka** (*Dunamedencecsont*: ... döglött békaizmok, *Delphoi felé*: Békák gyalogos orgonalevelek)
- bika** = szarvasmarha (*Színezüst röppentyű X. Y.-nak*: ... az Ápisz-bikákból csupán a folt, / a folt marad.; *Gubanc*: ...lengedez a bikanyál)
- birka** = juh = bárány (*Kiiktatás*: szerveződve akár a birkák, *Szelidítés*: ...nevet adjanak nyájuk minden birkájának vagy a fejük felett elszálló minden varjúnak...)

bogár (*Szabad gyakorlatok – Szabadon kilélegezni...*: fölszippantva / apró bogarait, ...; „*Semmiből*”: Szüntelen váltják bogaraikat az egzek.; *Hidegpróba*: bogárrító-szerek: ...; *A péterváradai hídnál alkonyodik*: ... A vízben némán ívnak a halak / mögöttem bogarak / meg motorok zúgnak...)

bolha (*Gubanc*: bolhaként pattog a rőt gesztenye; *Hová rohadsz?*: Pattoghatunk most akár a bolha; *Bolha Csé Bé fülébe*)

borostyán (*Földközeli ostya*: bebolyongja lankadatlan / arcát a borostyán)

bögöly (*Közérdekű ballada a valóságról*: ... szét kell-e csapni / a döglött ló nyakán ülő megfáradt bögölyt;)

bukszus (*Dia-dal*: szárad az eresz alatt a paprikafűzér / s kókad a bukszus a napon)

borjú = szarvasmarha (*Betelni fél*: Borjak gallyfoga pattog ropog-ripeg / valahány tüzes csótány)

búza (*Elektra él-e?*: kenyeret a búza; *Civil május*: Búza helyett rákaptunk a zabra)

bükk (*Farba*: sárga bükkfapadok,)

bürök (*Gubanc*: Bürök reped...)

cet (*Irtás*: Fehérek közt cethalakból / remélhet-e törvényt póre?)

cinke (*Az ünnep vége*: a tarka cinketollakat odacsalsa)

citrom (*Pókálom*: Citromfa, kaktusz az udvaron, érik a meggy;)

csalán (*Idill-dal, férfihangra*: mennyei kóró és tövis / urtica dioica vagyis csalán)

cserebogár (*Árucserébogár*)

csiga (*A narancs változatai*: Cirkálnak a csigák / dermedt fiókjaikban.; *Merő véletlen*: csapokon eregeti csigavérem; *A csiga vére*)

csikó = ló (*Kurta lovaglás*: s mint falovat tarka csikót / felnyergel majd)

csirke = tyúk (*Dunamedencecsont*: fürdőző legyek a friss csirkevérből)

csóka (*Színezüst röppentyű X. Y.-nak*: ... bibircsókák ívelnek a túlélés egén...)

csótány (*Betelni fél*: Borjak gallyfoga pattog ropog-ripeg / valahány tüzes csótány)

darázs (*In continuo*: Mint darázs fül a tejbe...; *A sulyom árnyéka*: Darazsak nyomolnak)

datolya (*A limesek felé*: Ananászt, / datolyát nem eszünk...)

denevér (*Tél*: ...csüngnek a lég közepén, sűrű kottaként, / a fagydenevérek.)

dinnye (*A MEG-szálló*: földhöz vágjuk a dinnyét; *Gyöngyszemét*: ... disznók elé,

dió, diófa (*Fagyponat alatt*: Méz és dió az asztalomon, ...; *Parasztballada a tökféregéről*: ...diónyi tököt...; *Ah, Daimonion*: S bár összekapunk az avas dión; *Gyöngyszemét*: Csak a diófa lézer érvverése őrzi...)

disznó = sertés = ártány = emse (*A limesek felé*: Csantavérről hozzuk disznószirunk.; *Éhes disznó makkal*; *Kis éji hervasztó*: Kisérget a hold, zarándok emse)

eb = kutya (*Alig valami*: csahog bennem a véreb; *A szellem beidézése*: Kaffognak rám ebek –; *Ah, Daimonion*: ... az ebélmény; *Ebver*, *Abwehr*, *Ebzsoltár*)

ébenfa (*Áin és Kábel*: a lélek ébenfa mázát szű eszi)

ecetfa (*Civitas dei*: konyhakés vágódik az ecetfába; *Lágy esti melankólia*: A ragacsos őszi ablakon ecetfa ága / hegedül.)

egér (*A Couleur-lokálban*: ... sarokban az ázott egerek.; *Álomdal*: Görbe egér fújja,)

elefánt (*Drótok*: pók hangya polip veréb elefánt / teremtmény csupán valahány)

ember (*Csodagyerekvers*: majomszabású ember embermajom)

emlős (*Költészet*: A gigantikus emlöst, ...)

eperfa (*Szűnyog és üvegszem*: Néha még mindig eperfa)

fa (*Tél*: Tollait borzolja a fa.; *Próféciák*: Szél rájga a fákat – / s fejemet.)

fakopács (*A szellem beidézése*: szívem mint a fakopács)

farkas (*Nem félünk a farkastól*; *Példabeszéd, kevés tanulással*: hogy a téllal farkaszemet néz egy idegen.; *Törpe-oratórium*: fölfalja félénk bárány a farkast)

fecske (*Fecskék a falon*; *Élmeszelt tél*: A méz nyomán kék / fecskék / jelentek meg a falon.)

féreg (*A narancs aszkézise*: A férgek izzadt / harmonikák az üvegen.; *Tél*: Megszűnnek rajta a férgek mozogni., *Salto mortale*: A vér férgé...; *Parasztballada a tökféregéről*: ...a termés férgéi ...; *Színezüst röppentyű X. Y.-nak*: Le kell a férgéket tiltani!)

fokhagyma (*Elrontott nappalok*: Bágyadt hajnalokon friss fokhagyma- / koszorú övezi nyakad)

fű (*Átváltozások*: ...kis bogár-szemét a fázós / füveken...; *Amikor végre minden*: egyetlen hármassugrás: ... mint gyűrű tengernyi fű között. *A péterváradai hídnál alkonyodik*: ... a természetet is csupán néhány fücsomó / képezi...; *Idill-dal, férfihangra*: és a boldogságtól a fűszál / is elszáll.; *Bábjáték*: mint fűben a csiga ha háza széttörik; *Áin és Kábel*: benötte (v)ágyainkat a fű a gaz; *Szelidítés*: Ki mutatott rá milderre: / „Ez kő, ez fű, ez hinta”?; *Delphoi felé*: legfőbb művemet fű alá viszem)

fürj (*etc.* = *bérletek*: Memória-fürjek ...)

galamb (*Húsevők*: galamb liheg a levegőben; *Civitas dei*: sörétek fürődnek a bádoggalambokba)

gerinces (*Megfeszített küzdelem*: Úgy / ötszázmillió évvel ezelőtt jelentek meg az első gerincesek.)

gesztenye (*Gubanc*: bolhaként pattog a rőt gesztenye)

gomba (*Reményselejte*: Hízó fagygombák gyötrik mélységeim.; *Vaktükör*: a gombát termő ganéj)

görény (*Kőfejtők*: Tárgyasulunk, mi fejlett kangörények.)

griff (*Séta a bronzerdőben*: Griffmadárka szálldos)

gyékény (*Homokábrák*: száraz gyékény, kapor, mézga. / És a penész ...)

gyík (*Kényelmetlen megfigyelések*: Lebegő gyíksemnyi kavicsok, ...; *Nektár és ambrózia*: a falhasadékban sikló sanda gyík; *Homokba mártott gyíkfejek*; *Éhes disznó makkal*: Árva gyíkocskám)

hagyma (*Szívintarzia*: hagyma- // ma szívéd tépd ki!)

hal (*A narancs megváltoztatása*: Egy szárított hal / az almáriumon.; *A narancs és a gyengeelméjű gyerekek rajzai*: ... kiemeli / a felpattogott halakat.; *Alkohol*: ... a padlón a kátrányhalacsckák.; *A péterváradhi hídnál alkonyodik*: ... A vízben némán ívnak a halak / mögöttem bogarak / meg motorok zúznak...; *Vízszint alatt*: láttam egy halat; *Szelidítés*: fekdüdtem a vízparton fele ember fele hal; *Halak kora*)

hangya (*Egyszerű ballada a szervezetről*: Hangyákat görgetnek a morzsák.; *Tájleíró költemény*: sok fura illem-tudor mint a hangyák; *Kóma*: Vergődik egy hangya; *Drótok*: pók hangya polip veréb elefánt / teremtmény csupán valahány)

hárs (*Bolha Csé Bé fülébe*: Hárshasáb dúruzzol ...)

hattyú (*Miféle anyagok*: ... Hölderlin hattyúhasonlata.)

himlő (*Rímlátomás*: minket nem fog járvány: himlő pestis)

holló (*Húsevők*: a műkedvelő holló)

juh = birka = bárány = kos (*Keresztény ének*: kerge juhod magvában áll, ...)

kacska (*Cseppek a felfénylő kobakon*: Elképzelem kacsázó totyogásod;)

kagyló (*A narancs rendszerezése*: Fémkagylóban a / rákok meszes vályúja.; *Fosztó, képző*: kagyló mi szennyből igazgyöngyöt termel)

kakas = kokas = tyúk (*Ügyeim*: Búgnak a kis gépkakasok,...; *Kisebbségben*: elhízott kokas / véreben rozsdás a vas; *Vágóhíd utca*: olyanok fészkelnek a kakasulón, / akiknek jószerint menniük kéne.)

kanca (*Hazatér és idő*: s táncol mint tüzes arabs-kanca)

kankalin (*Formalin*: bólogat kankalin rigó szeder)

kapor (*A narancs rendszerezése*: Torma és kapor a rothadó / kisgyerekek üveges gyertyaszíne.; *Homokábrák*: száraz gyékény, kapor, mézga. / És a penész ...)

káposzta (*Csodagyerekvers*: majomszabású ember embermajom; üres a pörkölt káposztás tál; *Drill*: Káposzta, kel, és bab. S krumplit – / jókora adagban – igényelhetünk-e?)

karalábé (*Civitas dei*: karalábét darabolunk főzeléknek)

karvaly (*A médium*: ... lerobbant karvaly)

kaktusz (*Pókálom*: Citromfa, kaktusz az udvaron, érik a meggy; *Múlt alakít, ás*: Ágyéköd fölött, ha virágzó / kaktusz, mályva, tulipán:)

kecske (*Pannon fateknő*: miért is nyaljuk folyton / kecskeként a sóköveket)

kel (*Felnagyelt tájakon*: Növény bár lehetnék újra – / zeller, sárgarépa, kel.; *Drill*: Káposzta, kel, és bab. S krumplit – / jókora adagban – igényelhetünk-e?)

kender (*Memóriajáték J. A-val*: ... szakálla kender...; *Agnus dei*: nem segíthet rajtunk a fű se már / kender marihuanna hasis)

kígyó (*Földközeli ostya*: Kígyóként kúszik; *Homokba mártott gyíkfejek*: rostos kígyóbőr zekében érkezem)

kobra (*Lógunk feszes zsinegen*: ... figyel a nemlét szobra / mint a kobra)

kócsag (*Se jót, se szépet*: Kócsagfiókák motyognak a latyakosban)

kos = bárány (*Rímlátomás*: s mint a feltörő kosok; *A Kos jegyében*; *Földközelen*: kocogtatják fejüket a vén kosok.)

krumpli (*Orfikus napi teendők*: kajla krumplihéj, ...; *Vércse-rét*: a földfeletti krumpliveremben; *Drill*: S krumplit – / jókora adagban – igényelhetünk-e?; *Bolha Csé Bé fülébe*: Krumpliból nyakunkra fejet faragunk)

kukorica (*Hazatér és idő*: fázékban a kukoricaganca)

kutya = eb = véreb = puli (*Megfeszített küzdelem*: A kutya ferdén közelít.; „*Semmiből*”: Féllek, mint gazdáját az eb...; *Lábmosás előtt*: ... az ebek csaholása...; *Társastervezés*: s lesz majd macskánk és kutyánk...; *Herbárium*: a lábamnál veszett kutya sündörög)

kuvik (*Kőfejtők*: ... saját piszkában hentergő kuvik)

légy (*Próféciák*: Röpök az ürü / lék, / mint szoba-konyhában a legyek.; *Közérdekű ballada a valóságról*: ... s az ablak üvegén / legyek legelésznek...; *Tornacipőben a Duna utca macskakövein*: ... az orromra szúnyog / légy vagy miféle száll...; *A péterváradhi hídnál alkonyodik*: ... kézfejemről zavargatok egy kései legyet...; *Szellemi fenyítés*: ... légy-piszok a tiszta papíron; *Dunamedencecsont*: fürdőző legyek a friss csirkevérben)

len (*Tök, élet, len*)

lencse (*Főúr, fizetek!*: egy tál lencse...)

lepke = pillangó = pille (*Kontextusban*: ... lepke-légszavarak.; *etc.* = *bérletek*: ... ha a pillangó- / Tölgyeket megemeli a szél...; *Idill-dal, férfihangra*: (lep) kék / zöld sárga vörös; *Herbárium*: vörösek a lepkék a méhek mint a levelek; *Retus*: Lámpafényre kölepké röppen; *Rákrománc*: Akárha lepke volna lenge)

liba = lúd (*Civil május*: kígyózik gyakorta buzgó libasor)

ló = paripa = kanca (*Ritka őszgerincű tájlovak*; *Közérdekű ballada a valóságról*: ... szét kell-e csapni / a döglött ló nyakán ülő megfáradt böglyöt; *Punktum*: lelkesedik / mint egy tacsó; / négylevelű lóherezacskó!; *A Szervező testet ölt*: megtáltosodott Szent Mihály lova; *Gubanc*: mint túlajtott lónak; *Ébredő sárkányok*: de lovat adunk ezzel is alájuk...; *Ah, Daimonion*: ... a lóban ördög; *Éhes dísznó makkal*: lovacsám, lovacsám, drága lovacsám, *Bábel*: lengő lófejek a csillagok)

lóhere (*Punktum*: lelkesedik / mint egy tacsó; / négylevelű lóherezacskó!)

lúd (*Drill*: Timsó kenegeti az estéli lúdbört)

macska (*Tornacipőben a Duna utca macskakövein*: ... elindulok vászon tornacipőben a macska / köveken ...; *Társastervezés*: s lesz majd macskánk és kutyánk...; *Terpesz*: borotválják csöndben macskabajszodat)

madár (*A költő tisztálgodik*: ... (vész)madárraj...; *Kényelmetlen megfigyelések*: Bár, röptében teljes a madár, mégis milyen szürke, csonka.; *Felröhögünk a dolgok állásán*: ... és madarak helyett 120 kg. polyva száll...; *A péterváradhi hídnál alkonyodik*: ... szemetelnek alá fönről a madarak...)

majom = maki = pávián (*Hidegpróba*: Sok a cirkuszi dísz, a páholymajom-sereg...; *Csoda-gyerekv*: majomszabású ember embermajom; *Pávián-szong*: mint a maki / majom; *Bolha Csé Bé fülébe*: Készül belőlünk majmot csináljon)

mák (*Korlátok*: Lábujjaink száradó / fűrtök a mákszemnyi mélyben.; *Bolha Csé Bé fülébe*: csörögnek kasztanyetta mákfejek)

maki (*Pávián-szong*: mint a maki / majom)

makk, esetleg: tölgy (*Állat-világ*: Hullik a makk.)

mályva (*Múlt alakít, ás*: Ágyéköd fölött, ha virágoz / kaktusz, mályva, tulipán:)

mandula (*Halak kora*: Érett mandula koppan a kövezen.)

marha = szarvasmarha (*Hová rohadsz?*: De marhák csak marhákat ellenek; *Bal-kánon*: cserzett marhabőr.)

medúza (*Repedés*: tapadunk rája polip medúza moszat / savakkal áztatott tökgyümölcs // Ki ő rák-e kóro rovar állat...)

medveszövő (*Megfeszített küzdelem*: Az almát ellepték a medveszövők.)

meggy (*Információ*: egy csöpp meggyecsöpp van ingemen; *Pókáalom*: Citromfa, kaktusz az udvaron, érik a meggy; *Cseppek a fénylő kobakon*: s cigányútra megy a meggybor)

méh (*Fagyponat alatt*: Méhek döngicsélnek a kéklő fehérben.; *Hidegpróba*: Szent rög / (eszme) pörög, mint a méz (be döglött méhek); *Herbárium*: vörösek a lepkék a méhek mint a levelek, *Lógunk feszes zsinegen*: zümmög a méhe)

mirha (*Jehova tanúi*: ... érdes mirhaillat / hergel...)

moha (*A narancs aszkézise*: Kiveti magából a beszüremelő mohát.; *Bábjáték*: betömi füleket a moha; *Múmoha*)

moszat (*Szeplőtelen álmok*: mint vízben a moszat; *Repedés*: tapadunk rája polip medúza moszat / savakkal áztatott tökgyümölcs // Ki ő rák-e kóro rovar állat...)

muhar (*Bábjáték*: ... hajam ragad mint a muhar)

nád (*Tél*: Kardként döfköd felénk / a nád, a sás; *Ajánlás a Blaupunkt menedékhez*: hajladozunk akár szélben a nádszál; *Homokba mártott gyíkfejek*: A nádas szívét találat érte; *Civitas dei*: zizeg és sápad a nádas a sás a rét)

napraforgó (*Ajánlás a Blaupunkt menedékhez*: Napraforgószár sajog...)

narancs (*A narancs c. ciklus*)

növény (*Szabad gyakorlatok – Egy mondattal...*: Kivérzik a növényzet.)

nyárfa (*Bábel*: a nyárfák tűhegyes csúcsa fázik)

nyúl (*A játékmester veszítésre áll*: mérem rabságotat nyúlászorkalappal –, *Bábel*: elképzelnek ürgének nyúlnak)

orgona (*Delphoi felé*: Békák gyalogos orgonalevelek)

ökör = szarvasmarha (*Bábjáték*: a szabadság szent ökre)

ölyv (*Tárgyaltalan remeklés*: Ölyv-karmazsinok ereszkednek könnyedén a szavakra...; *Tök, élet, len*: Solymászat vagy ölyvészet / ennyit nem ér a költészet)

öz (*Appendix*: összerendeznek akár az öz)

paprika (*Dia-dal*: szárad az eresz alatt a paprikafűzér / s kókad a bukszus a napon)

paradicsom (*Röpke nyáreleji fagyok*: az asztalon paradicsom...)

paripa = ló (*Csodagyerekv*: vágat a paripa...)

patkány (*Állomás a végeken*: patkány siklik át a tér belén)

páva (*Bal-kánon*: A pávák / helyettünk rikoltanak...; *Formalin*: szemérmeset rigó pityereg / sellő bajnok páva kisgyerek)

pávián = majom (*Pávián-szong*: pávián-hölgyeken)

penész (*Ami a múltba átmenthető*: Ellep a penész.; *Homokábrák*: száraz gyékény, kapor, mézga. / És a penész ...)

penészbogár (*Nem félünk a farkastól*: vér-penészbogarak sistergésétől)

peronoszpóra (*Őszi sanzon*: Fűrtök hasán érő peronoszpóra. / savanyú szőlőszem. ...)

pestis (*Rímlátomás*: minket nem fog járvány: himlő pestis)

pille = lepke (*Izzó semmiség*: Pille-mozdonyok szuszognak; *Dunamedencecsont*: pilléként reszket a bőr szaga)

pipacs (*A narancs megváltoztatása*: Szabályos pipacsok.; *a. m.*: forgolódo koponya-pipacsok.; *Civil május*: Sebként a hajban zúzott pipacsot)

platán (*Repedés*: Diszeleg mellkasán tuja és platán)

pók (*Bolyongás az alhas lankáin*: fáradt hasadban pók és háló; *Csűr és csavarás*: ...fürgé pók üget; *Drótok*: pók hangya polip veréb elefánt / teremtmény csupán valahány)

polip (*Repedés*: tapadunk rája polip medúza moszat / savakkal áztatott tökgyümölcs // Ki ő rák-e kóro rovar állat...; *Drótok*: pók hangya polip veréb elefánt / teremtmény csupán valahány)

pomagránát (*Agnus dei*: s pomagránát tudónkból ami jó / megtartották volt...)

potyka = ponty (*Laokoón szigetcsoport*: ne tüzzünk össze egy potykán)

puli (*Múmoha*: és szaglász megannyi esetlen puli)

rák = üvegrák (*Repedés*: Ki ő rák-e kóro rovar állat...)

remeterák = rák (*Gubanc*: bolhaként pattog a röt gesztenye)

rigó (00 - *: Elpíhennek a vérző phallosz-rigók; ...; *Formalin*: bólogat kankalin rigó szeder)

ringlő (*Szeplőtelen álmok*: Dudorodó ringlő)

rizs (*Elmefestők*: ...Avatott csörök csipegetik / a boltég rizsmagjait.)

róka (*Szelídítés*: Kisróka; *Irtás*: A fűben szuvas rókacsontok)

rovar (*A narancs és a gyengeelméjű gyerekek rajzai*: a nagyító / beszívja a rovarokat. stb.)

rózsa (*A narancs változatai*: Az egyik arc-rózsa, a másik csont.)

sárgarépa (*Felnégyelt tájakon*: Növény bár lehetnék újra – / zeller, sárgarépa, kel.)

sas (*Fertőtlenítés*: Kiveszlek akár a sas röptiben)

sás (*Tél*: Kardként döfköd felénk / a nád, a sás.; *Civitas dei*: zizeg és sápad a nádas a sás a rét, *Lógunk feszes zsinegen*: ... hajában szalma bimbó sás)

sáska (*Átváltozások*: ... eleségem pedig sáska; *Múlt alakít, ás*: Ködgomoly és saskajárás, / saskaköd bolyong felettünk.; *Foggal, körömmel*: makacs karácsonyi sáska)

selyemhernyó (*Szűnyog és üvegszem*: és készülődöm őket selyem / hernyókkal föletetni)

sertés = disznó (*Állat-világ*: Rőfög a vezérkan – finoman: sertés –)

sikló (*Homokba mártott gyíkfejek*: siklik a víz a siklóbőr felett)

sirály (*Sirálykirály; Dunamedencecsont*: ... csattogó sirályszárnyak)

sulyom (*A sulyom árnyéka*: Rávetül a sulyom)

szagos müge (*Életizesítő szonett*: Iszom a napi szagosmüge-bólét)

szamár (*a. m.*: Szamár-mód iát / nyögni:...)

szarvas (*Szabad gyakorlatok – Ideg nélkül*: ... Szarvasagancsból csontlemez...; ...szarvasín-kötegek az idegek.)

szarvasmarha = ökör = tehén (*Bábjáték*: a szabadság szent ökre; *Sajtóvadászat*: az irtáson lompos tehén rázza csontjait)

szeder (*Világunk keletkezése*: Rezgő szederág, tekergő inda...; *Bolyongás az alhas lankáin*: Szeder szemedben élek.; *Formalin*: bólogat kankalin rigó szeder)

szépia (*Összkomfort*: Büzlő, nyers szépiacsontok.)

szil (*Kurta lovaglás*: A szil deszkája megvetemedik...)

szomorúfűz (*Szeplőtelen álmok*: Mint a szomorúfűzek)

szőlő (*Civitas dei*: vádolom az érett szőlőfürtöket; *Példátlan beszéd*: szőlő és gyümölcs az oltári látletet; *Őszi sanzon*: Fürtök hasán erő peronoszpóra. / savanyú szőlőszem. ...)

szű (*Áin és Kábel*: a lélek ébenfa mázát szű eszi)

szűnyog (*Tornacipőben a Duna utca macskakövein*: ... az orromra szűnyog / légy vagy miféle száll...; *Szűnyog és üvegszem*)

tacsó = kutya (*Punktum*: lelkesedik / mint egy tacsó: / négylevelű lóherezacskó!)

tapló (*Elrontott nappalok*: tapló / fészkelődik agyadba.)

tetű (*Információ*: nyüszög a sok sokk-informtetű; *Hadak útján*: gatyánk korcán a tetvek)

teve (*Átváltozások*: Ruhám... / teveször; *Egyszerű ballada a szervezetről*: S mint teve a tű fokán...; *Eltolt landolás*: mert szomjúhozunk mint sivatagi teve, *Gyöngyszemét*: S benne ül tevében-tüben...; *Foggal, körömmel*: hajnalig kinő egy tevetábor)

torma (*A narancs rendszerezése*: Torma és kapor a rothadó / kisgyerekek üveges gyertyaszíne.)

tök (*Kontextusban*: ... épphogy érintett viasz díszítőkök.; *Paraszballada a tökféregről*: ...diónyi tököt... valamint ... emez lopótök / gyanánt merít le- s föltűnt életet / a fajtök / fejekben remeg a halovány remény...; *Reményszelejték*: Tölgyasztalok, / tökmag-morzsák. *Tök, élet, len; Hadak útján*: részeg tökön jön haza; *Ajánlás a Blaupunkt menedékhez*: Ahol mások faragják már a tökvicsonit; *Ah, Daimonion*: Felvágta akár a tököt ...; *Civitas dei*: Tökindából nyések karnyi kürtöket)

tölgy (*Reményszelejték*: Tölgyasztalok, / tökmag-morzsák., etc. = *bérletek*: ... ha a pillangó- / Tölgyeket megemeli a szél...; *Pávián-szong*: kiszáradt bús / állami tölgyek alatt, valamint: kiszáradt háborús / tölgyeken)

törökmogyoró (*Ez is*: Éppen török- / mogyorót gyujtenénk.)

tuja (*Repedés*: Diszeleg mellkasán tuja és platán)

tulipán (*Múlt alakít, ás*: Ágyéköd fölött, ha virágzó / kaktusz, mályva, tulipán:)

tücsök (*Közérdekű ballada a valóságról*: ... s mint tücsök a fülben...; *Eleven vizek*: Tücsköt-bogarat visz a nyár; *Bal-kánon*: tücsökefjű görnyedt janicsár; *Tűlső part*: A káröröm tücsökzenére / aligha szendertül el.)

tyúk = kakas = kokas = kappan (*Műmoha*: hol mint tyúk a vetésben; *Elrontott nappalok*: ... eszméletlen kappan)

unicornis (*A sintér és a szintér*: sétálgat egy unicornis)

üрге (*Civitas dei*: öntünk-e bátyám az életben még ürgét; *Bábel*: elképzelnék ürgének nyúltnak)

ürü = juh (*Prófécia*: Lehet-e kegyvesztett a vezérürü?)

üvegrák = rák (*A narancs időtartama*: A legmélyebb csöndben hull az üvegrák, / roppant kavicszemén nyers rés.)

vadkan (*Sajtóvadászat*: Sörtés vad- / kan se rest, futva álmodik.)

vadlúd (*Pillanat*: ... bátorsággal elhúzó vadludakat –)

varangy (*Húsevők*: ringyók varangyok porontyok)

varjú (*„Semmiből”*: Mint friss / mélyszántáson a varjak...; *Fagyponat alatt*: Az ősi tarlók és a százados varjak.; *Szelidítés*: ...nevet adjanak nyájuk minden birkájának vagy a fejük felett elszálló minden varjúnak...; *Lógunk feszes zsinogen*: az ablak sarkában varjak heverésznek)

vércse (*Vércse-rét*: vijjogunk mint a vércsék)

veréb (*a. m.*: veréb-mód fészkelek; *A Couleur-lokálban*: sült kerub-veregek; *Elrontott nappalok*: Verebek csőre koppan az utca forrongó / koponyáján; *Drótok*: pók hangya polip veréb elefánt / teremtmény csupán valahány)

vízicsirke (*Homokba mártott gyíkfejek*: A vízicsirkecsőr előre mered)

zab (*Formalin*: Könnyű reggeli púder zabkehely; *Civil május*: Búza helyett rákaptunk a zabra)

zeller (*Felnégyelt tájakon*: Növény bár lehetnék újra – / zeller, sárgarépa, kel.)

zerge (*Sajtóvadászat*: Erdő szegélyezi a kapitális zergét)